III-11.535

SINTEZE

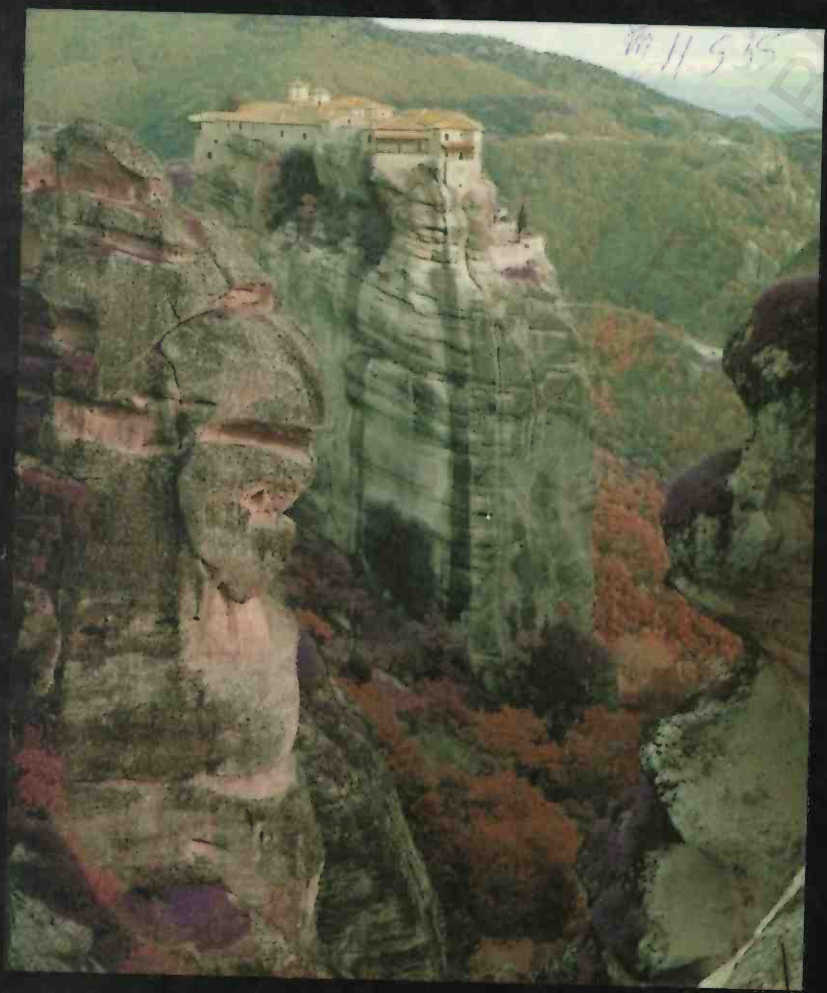

O ISTORIE A STATULUI ȘI SOCIETĂȚII BIZANTINE

Warren Treadgold

INSTITUTUL EUROPEAN

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU" IAȘI
ISTORIE
III-11.535

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Colecția

SINTEZE

63

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITAT CU SPRIJINUL MINISTERULUI EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII

Warren Treadgold: *A History of the Byzantine State and Society*
© 1997 by the Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University
© 2004 Institutul European, Iași

Drept de editare în limba română pentru 1000 exemplare, din care 300 exemplare s-au bucurat de sprijin financiar.

www. euroinst.ro

INSTITUTUL EUROPEAN
Iași, str. Cronicar Mustea nr. 17, 700198, C.P. 161
euroedit@hotmail.com

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

TREADGOLD, WARREN
O istorie a statului și societății bizantine / Warren Treadgold; trad. de Mihai-Eugen Avădanei; ed. îngrij. de Victor Spinei și Bogdan-Petru Maleon; pref. de Victor Spinei - Iași: Institutul European, 2004
vol.
ISBN 973-611-312-4
Vol. II - 2004 - Bibliogr. - Index - ISBN 973-611-317-5

I. Avădanei, Mihai Eugen (trad.)
II. Spinei, Victor (ed., pref.)
III. Maleon, Bogdan-Petru (ed.)

94(495.02)

Reproducerea (parțială sau totală) a prezentei cărți, fără acordul Editurii, constituie infracțiune și se pedepsește în conformitate cu Legea nr. 8/1996.

Printed in ROMANIA

BCU IAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II.555.

WARREN TREADGOLD

O istorie a statului și societății bizantine

vol. II: (1025- 1461)

Traducere de MIHAI-EUGEN AVĂDANEI
Ediție îngrijită de VICTOR SPINEI și BOGDAN-PETRU MALEON

306650
B.C.U. IASI

INSTITUTUL EUROPEAN
2004

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Acu: 24.03.2005
C.U. ... IAŞI
ISTORIE
BC-306.650

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TABLA DE MATERII

Tabele şi hărţi /6

Partea a V-a. UN STAT SLAB ŞI O SOCIETATE BOGATĂ

Capitolul18. *O putere ezitantă* (1025-1081)

Modificări administrative (9), Indolenţa lui Constantin al IX-lea (16), Eşecul reformelor (24), Dezastrul militar (30).

Capitolul 19. *Reconstrucţia improvizată* (1081-1143)

Supravieţuirea lui Alexios Comnenos (37), Alexios şi prima cruciadă (44), Ioan al II-lea şi normalitatea (54).

Capitolul 20. *Accentuarea nesiguranţei* (1143-1204)

Războaiele lui Manuel cu normanzii (63), Aliaţele alternative ale lui Manuel (68), Căderea Comnenilor (75), Căderea Imperiului (80).

Capitolul 21. *O societate neliniştită* (1025-1204)

Accentuarea regionalismului (91), Tensiuni la centru (100), Biserica şi Occidentul (107), Frământări culturale (114), Bogăţie şi comerţ (122).

Partea a VI-a. EŞECUL RESTAURĂRII

Capitolul 22. *Statele succesoare* (1204-1261)

Apariţia statelor succesoare (134), Ascensiunea Epirului (140), Ascensiunea Niceei (146), Întoarcerea la Constantinopol (152).

Capitolul 23. *Restaurarea Imperiului* (1261-1328)

Faptele lui Mihail al VIII-lea (157), Eşecurile lui Andronic al II-lea (167), Rivalităţi familiale (175).

Capitolul 24. *Dezmembrarea* (1328-1391)

Refacere din timpul lui Andronic al III-lea (180), Marele Război Civil (184), Ciuma şi prăbuşirea (190), Rămăşiţele Imperiului (196).

Capitolul 25. *Sfîrşitul independenţei bizantine* (1391-1461)

O rezolvare dificilă (203), Un ultim apel (211), Căderea finală (216).

Capitolul 26. *Separarea societăţii de stat* (1204-1461)

Bizantini şi greci (222), Imperiul fragmentat (231), Biserica Universală (239), Avantajele unei renaşteri (245), Dispariţia Statului (255).

CONCLUZII / 265

Material de referinţă

Apendice: *Lista conducătorilor*

Împăraţii Romani de Răsărit (bizantini) (284-1453) (273), Împăraţii Trapezuntului (1204-1461) (277), Împăraţii latini (1204-1261) (277), Arhiepiscopii (324-381) şi Patriarhii (381-1462) Constantinopolului (278), Împăraţii Romani de Apus (285-480) (282), Regii persani (274-651) (283), Califii arabi (632-940) (284), Califii fatimizi ai Africii de Nord (909-969) şi Egiptului (969-1171) (285), Sultanii selgiucizi de la Niceea (1081-1097) şi Iconion (1097-1261) (286), Emirii (1281-1362) şi Sultanii (1362-1481) otomani (286), Hanii (681-913) şi împăraţii (913-1018) bulgari (286), Împăraţii Imperiului bulgar restaurat (1186-1393) (287), Regii (1217- 1346) şi mpăraţii (1346-1371) sîrbi (288).

ABREVIERI

Bibliografie generală

Partea V: 1025-1204 (306), Partea VI: 1204-1461 (310).

Note / 315

Indice (Bogdan-Petru Maleon) / 335

BCU CLUJ UNIVERSITY LIBRARY

TABELE ŞI HĂRŢI

Tabele

14. Dinastiile Comnenos şi Ducas / 34
15. Dinastia Angelos / 85
16. Dinastia Lascarizilor şi a împăraţilor latini şi de la Thessalonik / 150
17. Dinastia Paleologilor / 178
18. Plan bugetar al statului estimat pe 1321 / 262

Hărţi

17. Imperiul în jurul anului 1143 / 61
18. Constantinopolului în jurul anului 1200 / 98
19. Statele succesoare în jurul anului 1218 / 144
20. Imperiul în jurul anului 1282 / 166
21. Arealul vorbitorilor de greacă în jurul anului 1910 / 268

BCUJ ASSENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PARTEA A V-A

Un stat slab şi o societate bogată

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Fig. 138. Icoană a Bunei Vestiri din mănăstirea Sfînta Ecaterina, Muntele Sinai. (Foto: prin bunăvoința membrilor expediției Michigan-Princeton-Alexandria la Muntele Sinai)

CAPITOLUL 18

O putere ezitantă (1025-1081)

Succesiunea imediată a lui Vasile al II-lea a fost automată, datorită faptului că fratele său, Constantin al VIII-lea, era de multă vreme coîmpărat. În vîrstă de şaizeci şi cinci de ani, Constantin nu mai beneficiase de nici o participare oficială la guvernare de la vîrsta de circa douăzeci şi cinci de ani, dar atunci cînd a guvernat singur, ideile lui s-au dovedit a fi destul de diferite de cele ale fratelui său. El a încasat impozitele pe pămînt şi vetre neîncasate timp de doi ani de Vasile şi a început să facă daruri generoase curtenilor lui favoriţi. El nu a reuşit să întărească trupele trimise de Vasile în Sicilia, care s-au retras după ce debarcaseră în apropiere de Messina. Constantin nu avea încredere în cîţiva dintre generalii lui Vasile, unora dintre aceştia punînd să li se scoată ochii pentru conspiraţii reale au imaginare, printre care s-au aflat ducele Vaspurakanului şi unii membri de frunte ai familiilor Burtzes, Focas şi Scleros. El nu a acordat însă o mai mare atenţie decît Vasile numirii unui urmaş competent. Abia atunci cînd era pe moarte, în toamna anului 1028, a căsătorit-o în grabă pe cea de a doua lui fiică, Zoe, cu Roman Argyros, prefectul Contantinopolului.

MODIFICĂRI ADMINISTRATIVE

Din momentul în care Eudochia, fiica mai mare a lui Constantin, se călugărise, Zoe avea cele mai îndreptăţite pretenţii dinastice la tron, iar lunga domnie a lui Vasile al II-lea confirmase ataşamentul general faţă de dinastia macedoneană. Fuseseră şi pînă atunci cazuri cînd conducerea fusese preluată de femei care domniseră singure – Irina şi Teodora cu iscusinţă, Martina şi Zoe Carbonopsina cel puţin cu energie. Zoe, fiica lui Constantin, nu avea nici una din aceste calităţi. În vîrstă de patruzeci şi nouă de ani, ea trecuse de vîrsta cînd mai putea avea copii, deşi spera că era încă în stare de acest lucru şi se străduia cu oarecare succes să pară tînără. O opţiune mai promi-

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

ţătoare pentru succesiune ar fi fost Teodora, sora ei mai mică, care era mai inteligentă şi, la vîrsta de patruzeci şi cinci de ani, ar fi putut fi încă în stare să rămînă însărcinată. Dar ea a refuzat să se mărite cu Roman, din cauză că acesta avea deja o soţie, pe care Constantin a închis-o într-o mănăstire cu consimţămîntul smuls patriarhului Alexos.

Fig. 139. Constantin al VIII-lea (1025-1028). Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă faţă de cea reală, cu chipul lui Hristos pe revers. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Roman al III-lea Argyros, un funcţionar de circa şaizeci de ani provenind dintr-o familie de magnaţi anatolieni nu foarte distinsă, era cunoscut pentru mediocritatea sa[1]. Se pune că sfetnicii lui Constantin l-au făcut pe împăratul aflat pe patul de moarte să renunţe la alegerea mai capabilului Constantin Dalassenos, fost duce al Antiohiei, crezînd că vor avea o mai mare influenţă aupra unui împărat slab[2]. Ca şi Constantin al VIII-lea, Roman a făcut daruri generoase şi donaţii. El a revocat legea lui Vasile al II-lea care îi făcea pe magnaţi pasibili de achitarea taxelor neplătite din districtele lor de impozitare, a anulat datoriile către vistierie şi a tolerat delapidările la strîngerea dărilor de către perceptori. Deşi Roman i-a amnistiat pe generalii întemniţaţi de Constantin şi de Vasile, se pare că armata nu-l agrea. El a descoperit curînd un complot urzit de Constantin Diogenes şi de alţi ofiţeri superiori şi condus de prinţesa Teodora, care se pare că intenţiona să se căsătorească cu Diogenes. După ce i-a trimis la mănăstire pe Diogenes şi pe Teodora şi i-a întemniţat pe ceilalţi conspiratori, împăratul a ajuns evident la concluzia că o cucerire importantă ar constitui cea mai bună asigurare împotriva unor viitoare conspiraţii militare.

Ţinta lui Roman nu a fost Sicilia, ai cărei arabi efectuau iar incursiuni în Calabria, ci Siria. În ciuda faptului că aveau formal statut de clienţi ai Bizanţului, arabii din emiratul mirdasid al Alepului îi creaseră necazuri lui Mihail Spondyles, ducele Antiohiei, prin permanente incidente de graniţă. Astfel, în primăvara anului

1029, fatimizii au invadat teritoriul mirdasid, l-au înfrînt şi l-au ucis pe emir. O parte dintre bizantini au considerat în mod greşit acest fapt drept o ocazie de a-şi întări dominaţia asupra Siriei. Patriarhul Alexos i-a convocat pe episcopii iacobiţi la Constantinopol ca să le impună ortodoxia, iar Spondyles a trimis o armată împotriva mirdasizilor, pe care aceştia au învins-o imediat. Deşi mirdasizii voiau pace şi erau dispuşi să plătească tribut, împăratul l-a înlocuit pe Spondyles, intenţionînd să anexeze emiratul, care stăpînea nordul Siriei, aflat şi el cîndva în cadrul Imperiului.

Roman s-a oferit să cumpere Alepul de la mirdasizi şi să le dea alt oraş în schimb, dar aceştia au refuzat. În vara anului 1030, după îndelungate pregătiri, Roman a pornit el însuşi în fruntea unei armate împotriva cetăţii Alep. Lipsa lui de experienţă militară a fost demonstrată de insistenţa de a continua campania atunci cînd căldura era sufocantă, iar resursele de apă limitate. Trupele au devenit nedisciplinate, au căzut în două ambuscade şi în cele din urmă au fugit odată cu împăratul. Aproximativ zece mii de oameni au murit şi cea mai mare parte a convoiului imperial de bagaje a căzut în mîinile inamicului. Mirdasizii au profitat însă cu moderaţie de victoria lor, în parte din cauză că se temeau de o campanie de răzbunare, dar şi pentru că graniţa bizantină era bine apărată de viteazul strateg al Teluch-ului, Georgios Maniakes.

Norocul Bizanţului s-a îmbunătăţit imediat după fuga împăratului. Trupele imperiale au efectuat un raid încununat de succes la nord de Alep, iar mirdasizii au cerut din nou pace. În primăvara anului 1031, ei au redevenit clienţi ai Bizanţului, plătind un tribut anual. În toamna aceluiaşi an, emirul marwanid, care cucerise Edessa, dar îşi dăduse seama că nu o putea păstra, i-a predat acest oraş important lui Georgios Maniakes, avansat între timp la rangul de strateg al oraşelor de pe Eufrat. Chiar şi atunci cînd emirul s-a răzgîndit şi a încercat să recucerească Edessa, Maniakes a menţinut cetatea sub stăpînirea Bizanţului. Bizantinii au recucerit cîteva forturi aflate la nord de Tripoli pe care le pierduseră şi au încheiat o alianţă cu emirul cetăţii Tripoli, care se răzvrătise împotriva fatimizilor. Nici una dintre aceste reuşite nu i se datora lui Roman.

După o costisitoare campanie de înălţare de biserici menită să cîştige bunăvoinţa lui Dumnezeu, împăratul a iniţiat în primăvara anului 1032 o altă campanie împotriva Siriei, sperînd probabil să profite de necazurile fatimizilor. El s-a întors însă după ce străbătuse jumătate din Anatolia, aflînd că Teodora şi Constantin Diogenes complotau din nou din mănăstirile unde e aflau. Înainte de întoarcerea lui Roman, Diogenes a preferat să se sinucidă decît să-i implice pe alţii, oricum supuşi torturilor, dar expediţia eşuase deja. Între timp, Asia Mică şi Armenia au suferit prima foamete înregistrată în mai mult de cincizeci de ani. Arabii sicilieni au invadat Calabria, au

ucis căpetenia Italiei şi au făcut o incursiune în Corcyra. În ciuda faptului că strategul Nicopolei i-a învins, arabii s-au întors peste un an, cînd a apărut foametea în Anatolia, iar pecenegii au trecut Dunărea.

Considerat vinovat de toate aceste nenorociri, pe bună dreptate sau nu, Roman a devenit nepopular. O jignise şi pe Zoe limitîndu-i cheltuielile şi luîndu-şi o amantă. La rîndul ei, împărăteasa şi-a luat şi ea un amant, pe Mihail Paflagonianul, unul dintre fraţii mai mici ai eunucului Ioan Orphanotrophos, care răspundea de orfelinatul imperial. Conform unor informaţii plauzibile, Zoe şi Mihail au început să-l otrăvească pe împărat, care a devenit debil şi bolnăvicios. În primăvara anului 1034, dat fiind că Roman avea o agonie prea lungă, au pus să fie înecat în baie. Moartea lui nu a provocat nici o întristare sau vreun protest public, iar a doua zi, în urma unei donaţii substanţiale, Zoe l-a convins pe patriarhul Alexios să oficieze căsătoria ei cu Mihail şi să-l încoroneze pe acesta.

Mihail al IV-lea Paflagonianul avea probabil în jur de douăzeci şi cinci de ani, pentru că se spunea că era tînăr, dar avea deja reputaţie de cămătar. Neavînd experienţă de guvernare şi bolnav de epilepsie, el se afla sub influenţa fratelui său, Ioan Orphanotrophus, care îi făcuse cunoştinţă cu Zoe. Ioan avea în schimb experienţă şi era viclean, dar avea grijă în primul rînd de interesele rudelor lui, dintre care, pe lîngă Mihail, făceau parte încă trei fraţi. Familia lor era de origine umilă, cu puţini aliaţi în armată şi birocraţie, cu excepţia lui Ioan.

Ascensiunea lui Mihail, personaj de origine modestă, şi a rudelor lui, l-a nemulţumit mai ales pe Constantin Dalassenos, care ştia că fusese aproape de a fi ales împărat în locul împăratului asasinat. Îngrijorat de faptul că Dalassenos va declanşa o revoltă din thema armeniană unde se retrăsese, Ioan l-a ademenit în capitală cu garanţii de siguranţă şi promisiuni de acordare a unor onoruri. Dar l-a învinuit în vara aceea pe Dalassenos de o revoltă din Antiohia înăbuşită de unul dintre fraţii împăratului. Inventînd un complot, Orphanotrophos nu l-a exilat numai pe Dalassenos, ci şi pe alţi reprezentanţi de frunte ai aristocraţiei[3].

La început, domnia lui Mihail s-a desfăşurat sub auspicii destul de vitrege, în special în comparaţie cu puterea şi prosperitatea recentă a Imperiului. Arabii au prădat Myra din thema cibyrrhaeoţilor, pecenegii au organizat o incursiune pînă la Thessalonic, iar sîrbii au renunţat la suzeranitatea bizantină. Foametea persista, grindina distrugea pomii şi culturile, iar lăcustele făceau ravagii în cîmpiile Anatoliei. În 1035, lăcustele şi-au făcut apariţia din nou, provocînd cel de al patrulea an la rînd de recolte proaste[4]. Atunci cînd Mihail a repetat greşeala lui Roman al III-lea de a încerca să-şi întărească controlul asupra Alepului, locuitorii cetăţii l-au alungat pe guvernatorul trimis de împărat. Se părea că Mihail era un împărat la fel de ineficient ca şi Roman.

Armata bizantină rămînea însă puternică. Strategul themei cibyrrhaeote i-a ucis sau i-a luat prizonieri în 1035 pe piraţii arabi care care bîntuiau coastele tracesienilor. În perioada respectivă, după o serie de conflicte militare intermitente, ducele Vasparakanului şi-a asigurat provincia, punînd stăpînire pe enclava musulmană Perkri. În anul următor, bizantinii au dejucat o tentativă conjugată a marwanizilor şi numayrizilor de a recuceri Edessa, în vreme ce fatimizii au încercat din nou să încheie un tratat de pace cu Imperiul. Cînd au invadat din nou Balcanii, se pare că pecenegii i-au speriat pe sîrbi, aceştia redevenind clienţii Bizanţului. Prin 1037, mirdasizii din Alep au reînnoit protectoratul bizantin asupra teritoriului lor, iar numayrizii au cedat formal Edessa Bizanţului.

Se pare că Ioan Orphanotrophos era adevăratul conducător. În momentul cînd o secetă a provocat o penurie de alimente la Constantinopol, el a importat grîne din Grecia. Dat fiind că Zoe nu era în stare să-i facă împăratului un moştenitor, Ioan a obligat cuplul imperial să-l adopte pe nepotul lui, Mihail Kalaphates („Smolitorul, Călăfătuitorul" - n.t.), căruia i s-a acordat rangul de caesar. Zoe era nemulţumită de puterea lui Ioan şi a încercat să pună la cale otrăvirea lui în 1037, dar acesta a descoperit complotul şi l-a zădărnicit. După aceea, Ioan a încercat să-i ia locul patriarhului Alexios, pretextînd că alegerea acestuia fusese făcută prin încălcarea legilor canonice, dat fiind că mitropoliţii nu o ratificaseră. Patriarhul a dejucat acest plan, declarînd că dacă alegerea lui era ilegală, atunci la fel de ilegale erau şi toate hirotonisirile făcute de el şi însăşi încoronarea lui Mihail al IV-lea.

Orphanotrophul şi împăratul au încercat să-şi cîştige reputaţia printr-o mare expediţie de recucerire a Siciliei. Campania lor părea să aibă mari şanse de reuşită deoarece arabii de pe insulă se luptau de ceva vreme între ei, iar comandantul bizantinilor era strălucitul general Georgios Maniakes. Acesta s-a îmbarcat în primăvara anului 1038 cu o forţă varegă din care făceau parte atît scandinavi cît şi normanzi francezi şi alţi mercenari. Strîngînd trupe suplimentare din Italia bizantină, Maniakes a invadat Sicilia. Oamenii lui au capturat Messina, i-au învins pe arabi şi au început să cucerească o serie de oraşe din vestul şi sudul insulei.

Între timp, crizele de epilepsie ale împăratului se înrăutăţiseră, în plus se îmbolnăvise grav de hidropizie. El a încercat să-l înduplece pe Dumnezeu, frecventînd altarul Sfîntului Dumitru de la Thessalonic şi clădind şi renovînd alte biserici. În 1039, Mihail a acordat alocaţii tuturor preoţilor şi călugărilor din Imperiu şi tuturor copiilor care au aceptat să le fie naş. Orphanotrophos a recuperat aceste cheltuieli vînzînd slujbe, mărind şi mai mult impozitele pe pămînt şi pretinzînd bani lichizi pentru taxele pe care bulgarii le plătieră deja în natură[5].

În Sicilia, Maniakes continua să înainteze, luînd cu asalt, cucerind şi refortificînd Syracuza la începutul anului 1040. În acest moment însă normanzii lui francezi, nemulţumiţi de solda pe care o primeau, au pornit spre interiorul teritoriului Italiei şi au declanşat o rebeliune. Ei i-au ajutat pe alţi nemulţumiţi, printre care se afla şi Argyros, fiul bătrînului rebel Meles, să cucerească cetatea Bari. Înainte ca Maniakes să poată negocia cu ei, Ioan Orphanotrophos a pus să fie arestat sub bănuiala de conspiraţie. Ioan era alarmat din cauză că bulgarii tocmai se răzvrătiseră, declanşînd o criză de care complotiştii bizantini ar fi putut profita.

Ioan însuşi a fost în cea mai mare parte răspunzător de revolta bulgarilor, căci pretenţia lui ca aceştia să-şi plătească taxele în bani gheaţă provocase o consternare generală în rîndul lor.

Rebelii au cucerit Belgradul şi au proclamat un nou împărat al Bulgariei, Petru Delian. Acesta era probabil unul dintre fiii defunctului împărat bulgar Gabriel Radomir, deşi o parte dintre bizantini îl considerau drept impostor. Petru a pornit curînd spre sud şi a cucerit Skopie, cartierul general al Ducatului Bulgariei. Vasile Synadenos, ducele cetăţii Dyrrhachium, a pornit împotriva rebelilor, dar a fost şi el acuzat de conspiraţie şi înlocuit de către împăratul Mihail.

Moment în care trupele alcătuite în cea mai mare parte din bulgari ale lui Synadenos s-au răzvrătit şi l-au proclamat ca nou împărat bulgar pe unul dintre ei, Tihomir. Dar atunci cînd Petru a propus alierea celor două armate rebele, o delegaţie a amîndurora l-a ales drept comandant pe Petru şi l-a ucis cu pietre pe Tihomir, astfel că Petru a dobîndit cotrolul atît asupra oraşului Dyrrhachium cît şi a armatei acestuia. Bolnăviciosul împărat s-a retras la Constantinopol urmărit de bulgari, care au întins o ambuscadă şi au pus mîna pe convoiul lui de bagaje. Petru a trimis trupe spre sud, care au cucerit oraşul Demetrias şi l-au înfrînt pe strategul Hellasului lîngă Theba, iar cea mai mare parte a locuitorilor themei Nicopole li s-a alăturat bulgarilor, dezgustaţi de perceptorii locali. Graţie gafelor repetate ale lui Ioan, se părea că Imperiul Bulgar renăscuse.

Mai abil în asigurarea stabilităţii interne decît în politica externă, Orphanotrophos i-a arestat pe complotiştii din Anatolia şi de la Constantinopol, care încercau să profite de haosul creat[6]. El nu a reuşit însă să-l prindă pe Alusian, strategul Theodosiopolisului, unul dintre fiii ultimului împărat bulgar, Ioan Vladislav, care şi-a făcut drum prin Asia Mică şi i s-a alăturat lui Petru în Bulgaria. Petru l-a trimis pe Alusian în fruntea a paisprezece mii de oameni ca să asedieze Thessalonicul. Cînd acesta a fost însă înfrînt acolo, Alusian a ordonat să-i fie scoşi ochii lui Petru şi a preluat conducerea revoltei. În acest timp, cam pe la începutul anului 1041, împăratul

Mihail își adunase trupele și le condusese la Mosynopolis împotriva rebelilor bulgari. Pretendentul bulgar i-a ieșit în întîmpinare, dar s-a hotărît să se supună în schimbul iertării. Revolta a eșuat, iar istovitul împărat a sărbătorit un triumf datorat mai curînd neînțelegerilor dintre căpeteniile bulgare decît propriilor lui eforturi.

Insurecția bulgarilor a demonstrat că, extins prea mult, Imperiul devenise alarmant de vulnerabil. În timpul revoltei, prințul sîrb al Diocleei a renunțat la suzeranitate, a pus stăpînire pe o parte a teritoriului bizantin de graniță și l-a învins pe noul duce al orașului Dyrrhachium. După rechemarea lui Maniakes, majoritatea armatei bizantine din Sicilia a fost folosită în lupta împotriva rebelilor normanzi, permițîndu-le arabilor să recucerească Syracuza. Cu toate că bizantinii au recucerit Bari atunci cînd rebelul Argyros a trecut în tabăra adversă, normanzii i-au înfrînt de mai multe ori și l-au capturat pe comandantul lor. În 1041, cînd Smbat-Ioan, regele Ani-ului a murit, donîndu-și regatul Imperiului, după cum promisese, nepotul lui a învins armata bizantină trimisă ca să preia moștenirea.

Spre sfîrșitul anului, în aceste împrejurări potrivnice, Mihail al IV-lea a murit răpus de boli și a fost urmat de nepotul și fiul lui adoptiv, Mihail Kalaphates. Mihail al V-lea, care se pare că era aproximativ la fel de tînăr ca și predecesorul său la urcarea lui pe tron, era mai activ, dar mai puțin precaut. El promisese că va domni sub conducerea lui Zoe, mama lui adoptivă, cu ajutorul unchiului său, Ioan Orphanotrophos. Dar noul împărat era foarte apropiat de Constantin, fratele lui Ioan, fost comandant al *Scholae*-lor din Răsărit, care îl invidia de cîtva vreme pe Ioan. Împăratul i-a acordat lui Constantin rangul de nobilissimus, inferior celui de caesar.

Mihail al V-lea voia să fie propriul lui stăpîn, astfel că, la începutul anului 1042, a avut curajul să-i exileze pe Ioan și pe cea mai mare parte a familiei acestuia, cu excepția nobilissimului Constantin. Avînd nevoie de aliați care să le înlocuiască pe rudele lui, el i-a reinstalat pe mulți dintre cei exilați sau întemnițați de Ioan, printre care și pe Constantin Dalassenos și pe Georgios Maniakes. Împăratul l-a trimis imediat pe acesta din urmă înapoi în Italia, unde Argyros li se alăturase normanzilor în încercarea de a supune orașul Bari, iar arabii puneau din nou stăpînire pe ultimele cuceriri ale lui Maniakes în Sicilia. Mihail avea de gînd să o exileze și pe Zoe, mama lui adoptivă. Deși oamenii cărora împăratul le acorda posturi înalte erau mai capabili decît cei pe care îi îndepărta, el acționa imprudent, subestimînd importanța faptului că avea nevoie de viclenia lui Ioan și de legitimitatea lui Zoe.

De Paști, împăratul a trimis-o pe aceasta din urmă la o mănăstire sub acuzația de a fi încercat să-l otrăvească. Această atitudine ingrată față de nepoata lui Vasile al II-lea i-a înfuriat pe mulți dintre cetățenii de rînd. Au izbucnit mișcări de stradă,

mulţimea ditrugînd casele rudelor împăratului şi pe cele ale unchiului său. Într-un efort disperat de a-i linişti pe insurgenţi, Mihail şi Constantin au rechemat-o la palat pe împărăteasă. Dar protestatarii, care îl cîştigaseră de partea lor pe patriarhul Alexios, au scos-o pe Teodora, sora lui Zoe, din mănăstire şi au proclamat-o împărăteasă. Ei au pus mîna pe împărat şi pe nobilissimul lui şi le-au scos ochii.

Fig. 140. Zoe (în stînga) şi sora ei Teodora (1055-1056), în 1042, în perioada cînd domneau amîndouă. Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă faţă de cea reală, cu Fecioara şi Pruncul pe revers. (Foto: Dumbarton Oaks, Wahington, D.C., copyright 1996)

Această extraordinară răscoală populară le-a făcut pe Zoe şi pe Teodora unicele conducătoare, cea dintîi fiind propriu-zis împărăteasa. Zoe nu poseda însă nici capacitatea de a conduce singură şi, după ce făcuse cîteva donaţii extravagante, nici măcar înclinaţia către o astfel de ocupaţie. Încă amatoare de plăceri, se pare că voia chiar de la început să se mărite pentru a treia oară. Ea a cochetat o vreme cu ideea de a-l alege pe Constantin Dalassenos, dar şi-a dat seama că acesta era prea autoritar. Atunci cînd un alt pretendent a murit brusc, l-a ales pe Constantin Monomachos, un văduv de familie bună exilat pentru că fusese implicat într-un complot împotriva lui Mihail al IV-lea. Zoe l-a adus în capitală, s-a căsătorit cu el şi a aranjat să fie încoronat împărat.

INDOLENŢA LUI CONSTANTIN AL IX-LEA

Ca şi cei trei împăraţi dinaintea lui, Constantin al IX-lea Monomachos fusese ales pentru caracterul său slab. Posedînd o personalitate agreabilă şi avînd o vîrstă potrivită de circa patruzeci de ani, el părea totuşi un conducător acceptabil. La şaisprezece ani şi jumătate de la moartea lui Vasile al II-lea, frontierele rămăseseră practic aşa cum fuseseră, armata putea încă lupta destul de bine, iar vistieria poseda o rezervă de aur substanţială. Cu toate că este posibil ca morbul corupţiei să se fi

răspîndit în aparatul birocratic, Ioan Orphanotrophos avusese grijă să fie realizate suficiente venituri. Constantin a încredințat afacerile curente ale statului unui administrator competent, cărturarul Constantin Lihudes, al cărui post a ajuns să fie cunoscut sub numele de mesazon („administrator"). După ce fusese exilat mai mulți ani, Monomachos anticipa o domnie ușoară și fericită.

Generos din fire, împăratului îi făcea o adevărată plăcere să-i avanseze pe diverși oameni, acordîndu-le posturi înalte, și supradimensionînd aparatul oficial. Împărații acordau de multă vreme slujbe onorifice fără salarii sau vindeau posturi importante cu salarii prea mici ca să poată fi recuperate sumele plătite pentru obținerea lor; dar se pare că împăratul Constantin a fost primul care nu a vîndut pur și simplu, ci a acordat slujbe importante cu salarii, ba le-a conferit statutul de a fi transmisibile[7]. Aceste funcții erau evident distribuite la o scală care a determinat un gol financiar, în unele cazuri pentru o perioadă de timp nedefinită.

Fig. 141. Constantin al IX-lea Monomachos (1042-1055) și soția lui Zoe aducîndu-i ofrande lui Hristos. Mozaic contemporan din galeria de la Sfînta Sofia, Constantinopol. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Deși Contantin se comporta politicos față de Zoe, el avea deja o amantă, Maria Sclerena, care provenea din nobila familie Scleros. Dat fiind că el nu se putuse însura cu ea

atunci cînd devenise pentru a doua oară văduv doar din cauză că Biserica interzicea o a treia căsătorie, Maria era practic soţia lui şi l-a urmat în exil. Cu acordul lui Zoe, Constantin a adus-o curînd în capitală. Lîngă casa pe care i-a dăruit-o, el a început să reconstruiască magnifica mănăstire a Sfîntului Grigore de la Mangana, vizitînd-o pe Sclerena în timpul frecventelor inspecţii efectuate la şantierul respectiv. Ca să-i facă pe plac fratelui Mariei Sclerena, duşman declarat al lui Georgios Maniakes, împăratul a numit o nouă căpetenie a Italiei în locul marelui general.

Atunci cînd, la începutul toamnei, a primit vestea înlocuirii lui, înfuriat, Maniakes s-a proclamat împărat. La Bari, Argyros şi normanzii lui, care luptaseră împotriva lui Maniakes, şi-au declarat în mod inteligent loialitatea faţă de Constantin. Trăgînd concluzia că şansa lui o constituiau Balcanii, Maniakes a pornit pe mare la sfîrşitul iernii anului 1043 spre Dyrrhachium. Forţele locale s-au predat sau s-au alăturat rebeliunii. După ce a încercat şi nu a reuşit să negocieze cu rebelii, împăratul şi-a adunat trupele, dar avea atît de puţină încredere în generalii săi încît l-a ales pe un eunuc de la palat să conducă expediţia. La sfîrşitul primăverii, Maniakes a pornit spre capitală şi s-a ciocnit cu armata imperială la Ostrovo, pe ruta care ducea la Thessalonic.

Acolo, exact în momentul în care oamenii lui îi puneau pe fugă pe adversari, Maniakes a fost rănit şi a murit pe cîmpul de luptă. Soldaţii lui s-au împrăştiat, iar rebeliunea a luat sfîrşit. Dar Constantin abia apucase să-şi sărbătorească triumful cînd au sosit din Rusia circa patru sute de corăbii, trimise probabil ca să-l ajute pe Maniakes şi sperînd fireşte să profite de revolta lui[8]. Dat fiind că acesta era deja mort, ruşii au fost de acord să renunţe la atac dacă li se plătea o mie de nomisme de corabie. Constantin a refuzat. În bătălia care a urmat, bizantinii au incendiat multe din corăbiile ruseşti cu ajutorul Focului Grecesc şi le-au alungat pe celelalte. Cu mai mult noroc decît iscusinţă, Constantin a reuşit să iasă cu bine din două situaţii care îi periclitau domnia.

Peste un an, în 1044, împăratul a trimis o expediţie ca să revendice regatul Ani de la regele uzurpator al acestuia. Ajutaţi de shaddadizii de la Dvin aflaţi în apropiere, spre sfîrşitul primăverii următoare bizantinii au forţat regatul Ani să se predea, regatul Armeniei fiind anexat themei Iberiei. Dar pentru a nu împărţi cîştigurile cu aliaţii lui shaddadizi, Constantin a ordonat apoi jefuirea cetăţii Dvin, acţiune care a eşuat. În acelaşi timp, o nouă putere musulmană din Răsărit, turcii selgiucizi, au invadat Vaspurakanul, învingîndu-l şi luîndu-l prizonier pe ducele acestuia. În 1046, împăratul a trimis însă trupe din tagmate nu împotriva lor, ci a shaddadizilor, aliaţii pe care îi trădase. Astfel, el îşi ignora duşmanii luptînd împotriva prietenilor.

În acest timp, în Balcani, circa douăzeci de mii de pecenegi alungaţi de un alt trib turcesc, cel al uzilor, au trecut Dunărea şi au intrat în serviciul bizantinilor sub

conducerea căpeteniei lor, Kegen. În iarna următoare, care a fost neobişnuit de friguroasă, o altă sută de mii de pecenegi răzleţi au traversat Dunărea îngheţată sub conducerea lui Tyrach, căpetenia lor, de data aceasta invadînd teritoriul Imperiului. Cu ajutorul lui Kegen, Constantin Arianites, ducele Adrianopolului, i-a înfrînt pe invadatorii lui Tyrach. În loc să pună să fie ucişi sau deportaţi, împăratul i-a dezarmat pe pecenegi, i-a botezat şi i-a stabilit în zona deluroasă slab populată de la nord-vest de Serdica, sperînd să-i folosească drept mercenari. Consternate probabil de această colonizare periculoasă, tagmatele apusene s-au răzvrătit, dar au acceptat amnistierea lor după ce Monomachos l-a prins pe Leon Tornices, pretendentul lor la tron, şi l-a trimis la mănăstire[9]. Atît graniţele apusene cît şi cele răsăritene rămîneau instabile.

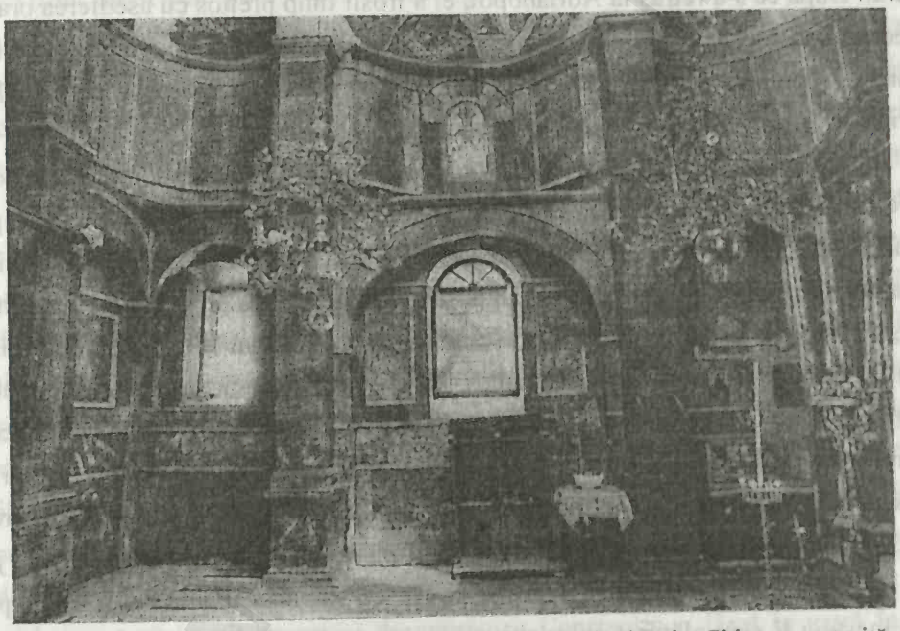

Fig. 142. Interiorul bisericii mănăstireşti Nea Mone din insula Chios, construită de Constantin al IX-lea. (Foto: prin bunăvoinţa lui Charalambos Bouras)

În 1047, Constantin, căruia îi plăcea să patroneze religia şi cultura, a inaugurat mănăstirea Sfîntul Grigore de la Mangana reconstruită de el şi a extins cu generozitate numărul instituţiilor de învăţămînt superior. Poate că sfătuit de eruditul lui ministru Lichudes, el a întemeiat o şcoală de filosofie sub conducerea eruditului Contantin Psellos, şi una de drept condusă de un alt savant de frunte, Ioan Xiphilinos. În tot acest timp, împăratul sărăcea cu repeziciune vistieria de care se ocupase la început. El suferea totodată de gută, iar după moartea amantei lui, Sclerena, era demoralizat[10]. Incapacitatea sa devenea penibil de evidentă.

La sfîrşitul verii, trupele tagmatelor din Orient l-au scos pe Leon Tornices din mănăstire, l-au adus la Adrianopol şi l-au proclamat împărat. Acesta a pornit asupra capitalei, declarînd că are de gînd să se căsătorească cu coîmpărăteasa Teodora. Dispunînd de prea puţine trupe de calitate în capitală, împăratul şi-a rechemat în grabă tagmatele răsăritene care se luptau cu shaddadizii în Armenia, dar acestora le trebuia ceva timp ca să ajungă. Din fericire pentru Constantin, Tornices avea prea mulţi bani. El a fost obligat să-şi trimită oamenii să prade Tracia, iar constantinopolitanilor le era teamă să nu suporte acelaşi tratament dacă îl recunoşteau. Cu toate că a ieşit învingător din cîteva încăierări în afara zidurilor capitalei, Tornices a aşteptat zadarnic să fie invitat să intre în cetate, iar soldaţii lui au început să dezerteze la împărat. După ce s-a retras la Adrianopol, el a irosit timp preţios cu asedierea oraşului Rhaedestus. La sosirea tagmatelor din răsărit, împăratul a putut să cumpere loialitatea majorităţii oamenilor lui Tornices. În cele din urmă, după ce se refugiase într-o biserică, acestuia i-au fost scoşi ochii în ziua de Crăciun.

În vreme ce cea mai mare parte a tagmatelor răsăritene erau departe luptîndu-se cu Tornices, un grup numeros de turci selgiucizi a invadat Armenia la începutul anului 1048. Ei au devastat Taronul şi Iberia, după care ducele Catacalon Cecaumenos al acesteia din urmă i-a prins într-o ambuscadă în Vaspurakan şi practic i-a nimicit. Apoi, alţi selgiucizi au trecut prin Vaspurakan şi au invadat Iberia, unde au distrus oraşul Artze şi l-au învins pe Cecaumenos. Împăratul a încercat să întărească Armenia trimiţînd o forţă de cincisprezece mii de mercenari pecenegi de la Serdica, dar aceştia s-au răzvrătit imediat după traversarea Bosforului, au traversat înot strîmtoarea şi s-au întors în Tracia. Ei au condus principalul corp al conaţionalilor lor în zona Preslavului, găsind-o mai plăcută şi mai fertilă decît pămîntul pe care îl primiseră în jurul cetăţii Serdica. Cînd împăratul l-a arestat pe Kegen sub acuzaţia de conspiraţie, pecenegii acestuia li s-au alăturat celorlalţi, au învins tagmatele apusene şi au început să jefuiască satele Traciei.

În 1049, după ce i-a acceptat pe shaddadizi drept clienţi şi a încheiat un armistiţiu cu turcii selgiucizi, Constantin şi-a adus din nou tagmatele răsăritene în apus ca să lupte împotriva rebelilor pecenegi. Aceştia au învins de două ori forţele alcătuite din cele două tagmate, a doua oară ucigîndu-l pe Constantin Arianites, comandantul *Scholae*-lor din Occident. Peste un an, împăratul l-a eliberat pe Kegen şi l-a trimis să negocieze cu pecenegii, care şi-au asasinat fosta căpetenie. În cele din urmă, etnarhul Nicefor Bryennios, aflat în fruntea unei armate formată din varegi şi din alţi mercenari, i-a luat prin surprindere pe invadatorii pecenegi şi a masacrat destul de mulţi dintre ei ca să pună capăt raidurilor lor.

În 1050, cam în perioada cînd a murit bătrîna Augustă Zoe, împăratul l-a înlocuit pe Constantin Lichudes cu un alt mesazon, tînărul eunuc Ioan. Noul demnitar a renunțat la toate restricțiile impuse de Lichudes față de cheltuielile fără nici o socoteală ale împăratului. Sub administrația lui Ioan, dacă nu chiar mai înainte, Constantin a început să reducă cuantumul aurului din nomisme cu circa un sfert, de la douăzeci și patru la optsprezece carate, inițiind prima devalorizare importantă din secolul al treilea încoace. Principalul țel al lui Constantin era probabil reducerea soldei regulate a ostașilor inactivi din theme, deoarece plata soldaților activi în timpul campaniilor fusese întotdeauna variabilă. Acest țel ar fi putut fi totuși atins mai lesne prin reducerea greutății nomismei, așa cum procedase Nicefor al II-lea. Întrucît atît nomismele devalorizate cît și cele pure aveau aceeași greutate, era aproape imposibil ca falsificarea să fie stabilită cu exactitate, consecința inevitabilă fiind inflația. Deși devalorizarea a avut drept rezultat reducerea statelor de plată, ea a dus și la scăderea impozitelor, imediat după ce contribuabilii au început să folosească monedele devalorizate, chiar și atunci cînd perceptorii au găsit căi de compensare a unei părți din diferență[11].

Stăpînirea se baza tot mai mult nu pe soldații themelor, care erau prost instruiți, ci pe tagmate, pe mercenari, pe clienți și pe aliații indepenenți. Fostul rebel Argyros a fost numit în 1051 căpetenie a Italiei și a atras papalitatea de partea Bizanțului ca aliată împotriva normanzilor. Prin 1052, prințul Diocleei, care era adversar al Imperiului, a încheiat pace, preferînd statutul de aliat celui de client. După ce au izgonit de la Preslavo armată alcătuită din trupe tagmatelor și din varegi, pecenegii au fost de acord cu un tratat de pace pe treizeci de ani, de data aceasta ca aliați indepenenți stabiliți în cadrul granițelor Imperiului. În Siria, mirdasizii stăpîneau în continuare Alepul și apărau granițele bizantine în calitate de clienți practic indepenenți. Shaddadizii din Armenia făceau parte din aceeași categorie de clienți.

Aparent mulțumit de astfel de apărători, Constantin a lăsat la vatră în jurul anului 1053 circa cincizeci de mii de soldați din themele armene în schimbul unor plăți regulate în bani lichizi[12]. Aceasta însemna demobilizarea a aproape unei cincimi din armată. Deși armenii ar fi putut fi teoretic rechemați în serviciul militar activ la nevoie, se pare că nici unul dintre ei nu se aștepta ca acest lucru să se întîmple, astfel că au devenit curînd civili obișnuiți. O parte a acestor ostași îi învinseseră totuși pe turci nu mai devreme decît în 1048, așa că ei trebuie să fi făcut parte din cele mai experimentate forțe thematice. Ei erau totodată staționați pe un front care trebuia apărat împotriva selgiucizilor. Probabil că administrația lui Constantin prefera să perceapă plățile de la themele armene tocmai din cauză că oamenii acestora erau încă obișnuiți cu serviciul militar; în themele în care nu s-au înregistrat lupte, se poate ca

bărbaţii să fi refuzat să plătească sau chiar să se fi răzvrătit. În orice caz, hotărîrea de a demobiliza themele armene a fost luată din motive mai curînd financiare decît militare, iar unii contemporani competenţi au considerat-o drept o greşeală catastrofală[13].

Înlocuitorii trupelor thematice ale lui Constantin nu au fost eficienţi. Alianţa dintre Bizanţ şi papalitate s-a destrămat, iar normanzii l-au învins pe comandantul Argyros al Italiei şi l-au făcut prizonier pe papă în 1053. Selgiucizii au profitat de răgazul de pace cu Imperiul ca să oblige Azerbaidjanul şi pe shaddadizi să devină vasalii lor şi să-i prade pe karşi. Tughrul, căpetenia selgiucizilor, a condus el însuşi o armată care a invadat teritoriul bizantin în 1054, atacînd themele armene recent demobilizate. El a jefuit Vaspurakanul, a prădat cetatea Perkri şi a trimis detaşamente să invadeze Iberia, Taronul şi alte localităţi, înainte de a porni spre sud ca să cucerească teritoriul buwayhizilor. Deşi şi-a dovedit nechibzuinţa cînd a dislocat themele armene, Constantin nu a luat nici o măsură.

Între timp, o parte dintre legaţii papali de la Constantinopol s-au implicat într-o dispută înverşunată cu patriarhul Mihail Cerularios. Acesta insista asupra respectării practicilor bizantine tradiţionale în bisericile de pe tot cuprinsul Imperiului, mai ales în Armenia, unde pîinea nedospită era de multă vreme folosită la împărtăşanie ca şi în Apus. Exasperaţi de intransigenţa patriarhului, legaţii papali l-au excomunicat. În vreme ce împăratul încerca să aplaneze conflictul, în capitală au fost organizate demonstraţii în sprijinul patriarhului, care i-a excomunicat pe legaţi. Aceste condamnări personale nu au dus la întreruperea legăturilor dintre biserica răsăriteană şi cea apuseană, dar au distrus alianţa dintre împărat şi papalitate şi au pus pe tapet probleme insolubile care puteau periclita toate relaţiile cu Occidentul.

În acest timp, boala lui Constantin se agravase mult prea mult ca să mai poată interveni. La începutul anului 1055, cînd împăratul era deja în agonie, Ioan, logofătul poştelor, l-a chemat în capitală ca probabil succesor pe Nicefor Proteuon, ducele Bulgariei. El nu a ţinut însă seama de faptul că o ultimă reprezentantă a dinastiei macedonene era încă în viaţă: bătrîna împărătesă Teodora. Partizanii ei au scos-o din mănăstirea unde se retrăsese şi au proclamat-o împărătească chiar înaintea morţii lui Constantin. Eşecurile lui Constantin erau atît de evidente încît dorinţele lui exprimate pe patul de moarte contau prea puţin.

La aproape şaptezeci şi cinci de ani, era evident că Teodora nu avea să fie un conducător puternic în stare să instituie reformele militare şi administrative pe care le reclama situaţia. Ea ar fi putut alege un astfel de conducător prin adopţie sau printr-o căsătorie formală, dar a preferat să păstreze puterea domnind singură. Teodora i-a exilat pe Ioan, logofătul poştelor, pe Nicefor Proteuon, pretendentul la tron ales de

acesta, şi pe etnarhul Nicefor Bryennios, pe care se pare că tagmatele din Apus voiau să-l proclame împărat. Ea i-a demis totodată pe o serie de alţi generali de frunte, dar a evitat să devalorizeze şi mai mult moneda, reducînd cheltuielile şi numind un ministru competent în persoana lui Leon Paraspondylos[14].

Teodora şi-a exercitat toate prerogativele imperiale obişnuite, inclusiv pe cea privind numirea episcopilor. Cu toate că împărătesele Irina şi Teodora făcuseră cam acelaşi lucru în secolele al VIII-lea şi al IX-lea, de data aceasta patriarhul Mihail Cerularios a obiectat şi a insistat ca împărăteasa să se căsătorească. În vara anului 1056, în timp ce se pregătea să-l demită pe Cerularios, Teodora s-a îmbolnăvit de moarte. Sfetnicii ei au convins-o să adopte un alt urmaş asupra căruia să poată avea control, pe sexagenarul logofăt militar Mihail Bringas. Moartea Teodorei a pus astfel capăt vechii dinastii macedonene, fără să o înlocuiască într-un mod acceptabil.

După ce a înăbuşit o uşoară revoltă pusă la cale de Teodosie Monomachos, vărul lui Constantin al IX-lea, noul împărat Mihail al V-lea, s-a impus în faţa sfetnicilor Teodorei. El se afla în relaţii proaste cu generalii din Anatolia poate datorită faptului că, în calitate de logofăt militar, achitase soldele armatei cu nomisma devalorizată a lui Constantin. Este clar că valoarea soldei scăzuse chiar şi pentru generali, în timp ce foarte numeroasele avansări compensaseră devalorizarea în ceea ce-i privea pe funcţionarii publici. La începutul anului 1057, Hervé, căpetenia mercenarilor normanzi, s-a răzvrătit atunci cînd Mihail a refuzat să-l avanseze, dar atît el cît şi oamenii lui au fost curînd prinşi de turcii selgiucizi şi predaţi împăratului.

În anul acela, Mihail a refuzat de Paşti cererile de avansare ale unui grup de generali ai lui Constantin al IX-lea în frunte cu Isaac Comnenos, fostul stratopedarh al Răsăritului, şi cu Catacalon cecaumenos, fostul duce al Antiohiei. Împăratul i-a refuzat temîndu-se probabil că aceştia aveau să comploteze ulterior împotriva lui, dar gestul său i-a determinat să comploteze imediat, cu largul sprijin al corpului ofiţeresc. Alegîndu-l drept conducător pe Isaac Comnenos, conspiratorii şi-au accelerat pregătirile după ce unuia dintre ei, Nicefor Bryennios, comandantul *Scholae*-lor din Apus, i s-au scos ochii pentru că le acordase oamenilor săi o soldă mai mare. Ulterior, în aceeaşi primăvară, pe proprietatea familiei lui Isaac Comnenos din Paflagonia, un grup de soldaţi l-au proclamat împărat.

Întărită cu ostaşi bizantini şi cu trupele varege şi normande adunate de cecaumenos de pe propriile lui pămînturi din apropiere de Colonia, armata rebelă a pornit spre Niceea. Prin plecarea lor, estul Anatoliei rămăsese pradă selgiucizilor, care au pătruns pînă la Colonia şi au prădat oraşul Melitene. Majoritatea armatei din Anatolia i s-a alăturat lui Isaac Comnenos, iar restul a fugit la Constantinopol. La sfîrşitul verii,

Mihail al VI-lea şi-a adunat forţele, inclusiv cea mai mare parte a tagmatelor, şi le-a trimis împotriva rebelilor de la Niceea. După o luptă crîncenă, aceştia i-au învins şi i-au pus pe fugă pe loialişti, iar ofertele împăratului de a purta tratative au fost respinse. În cele din urmă el a abdicat, la sfatul patriarhului Mihail, care l-a primit pe Isaac în capitală şi l-a încoronat[15].

EŞECUL REFORMELOR

În ciuda faptului că, în spatele faţadei dinastiei macedonene, succesiunea fusese adesea manipulată pînă atunci, la drept vorbind, Isaac Comnenos era primul uzurpator care punea mîna pe putere într-un interval de peste două secole. El a bătut monede care îl reprezentau purtînd o sabie scoasă din teacă şi a domnit într-adevăr prin dreptul forţei. Dar întrucît dinastia macedoneană se stinsese iar Mihail al VI-lea abdicase, poziţia lui Isaac nu se prea deosebea în privinţa legalităţii de aceea a lui Roman Lecapenos sau Ioan Tzimiskes. Chiar şi o serie de oficiali civili recunoşteau că Imperiul avea nevoie de schimbările pe care Isaac părea hotărît să le facă. În vîrstă de aproape cincizeci de ani, el era energic, vioi şi încrezător în sine, fiind o figură mult mai impunătoare decît jalnicii lui predecesori de la Vasile al II-lea încoace. Isaac a încercat să pună capăt corupţiei şi ineficienţei care deveniseră dominante în administraţie în ultimii treizeci şi doi de ani. Deşi ţelul său final era probabil întărirea armatei, el şi-a concentrat la început energia asupra refacerii vistieriei.

Fig. 143. Isaac I Comnenos (1057-1059). Nomismă de aur reprezentată în mărime dublă faţă de cea reală, cu chipul lui Hristos pe revers. (Foto: prin bunăvoinţa conducerii Muzeului Arthur M. Sackler, Harvard University Art Museums, Colecţia Whittemore)

După ce le-a acordat trupelor obişnuita gratificaţie cu prilejul urcării pe tron, Isaac i-a dezamăgit pe toţi cei care se aşteptau la o mărire a salariului. Pe de altă parte,

el a micşorat retribuţia mai multor funcţionari publici retrogradîndu-i şi se pare că a anulat orice plăţi destinate posturilor onorifice. Împăratul a numit noi controlori pentru districtele de impozitare, care au strîns cu strictețe atît taxele curente cît şi sumele substanţiale acumulate din restanţe. Isaac considera se pare că majoritatea trupelor thematice nu mai puteau fi salvate, întrucît nu a luat nici o măsură ca să impună respectarea legilor care protejaseră loturile lor militare. Dar a revendicat proprietăţile imperiale luate ilegal în posesie de persoane particulare, anulînd chiar şi o serie de donaţii din pămînturile coroanei ale lui Mihail al VI-lea şi Constantin al IX-lea.

Se pare că Isaac a recuperat toate proprietăţile imperiale donate bisericilor şi mănăstirilor, care, conform legii din 964 a lui Nicefor al II-lea, nu aveau dreptul să primească pămînt de la nimeni[16]. Confiscarea pămînturilor bisericilor a stîrnit nemulţumirea patriarhului Mihail Cerularios, care încerca să-şi extindă puterea şi prestigiul deja considerabile. În 1058, împăratul a prezentat o serie de acuzaţii împotriva lui Cerularios, l-a exilat şi era pe punctul de a-l aduce în faţa unui tribunal, cînd patriarhul a murit subit. Isaac l-a ales ca succesor pe Constantin Lichudes, fostul demnitar, în parte pentru că voia să ajungă din nou la nivelul veniturilor Imperiului atins de acesta sub Constantin al IX-lea[17].

Preocupat de strîngerea sau de economisirea fondurilor, Isaac nu dăduse practic nici un ban sau prea puţini pentru revigorarea armatei. În acest timp, căpetenia normandă Robert Guiscard, care încheiase o alianţă separată cu papalitatea, a cucerit cea mai mare parte a Italiei bizantine. În Anatolia, selgiucizii au jefuit şi au distrus Sebastea, aflată mult în interiorul Imperiului. Urmărind firește stoparea raidurilor pecenegilor stabiliţi pe teritoriul bizantin, ungurii au invadat Balcanii. Neputînd ignora o asemenea invazie făţişă, Isaac şi-a adunat forţele şi a pornit spre Serdica. Ungurii şi cea mai mare parte a pecenegilor au fost de acord să încheie pace, deşi se pare că primii au păstrat cetatea Sirmium, iar împăratul a învins un detaşament recalcitrant de pecenegi pe malul Dunării. La întoarcere însă, mulţi dintre soldaţii săi s-au înecat într-un rîu umflat de ploi.

În toamnă, Isaac s-a întors deprimat la Constantinopol. Considera că tot ce mai avea de făcut îl depăşea, se simţea singur, iar duşmanii lui erau numeroşi. Nu peste multă vreme s-a îmbolnăvit şi se temea că e pe moarte. Dat fiind că unicul său fiu murise deja, savantul Psellos l-a convins pe împărat să se călugărească şi să abdice în favoarea lui Constantin Ducas, unul dintre complicii săi în conspiraţia împotriva lui Mihail al VI-lea. Luptînd împotriva abuzurilor, dar neglijînd bunăstarea armatei, Isaac îşi făcuse duşmani pe care nu avusese curajul să-i înfrunte. Avusese însă dreptate considerînd că era nevoie de schimbări radicale. Intenţionase probabil să strîngă mai întîi o rezervă de aur suficientă şi abia apoi să

restabilească ordinea în privinţa soldelor şi a disciplinii în armată, ceea ce constituia un plan raţional, dar care necesita timp şi precauţie.

Constantin al X-lea Ducas, care a preluat puterea la vîrsta de cincizeci şi trei de ani, era un împărat ales pentru blîndeţea şi pasivitatea lui. El se bizuia pe fratele său, caesarul Ioan Ducas, pe Psellos şi pe soţia lui, Evdochia Macrembolitissa, nepoata defunctului Mihail Cerularios. Sesizînd cît de multă nemulţumire stîrniseră reformele lui Isaac în rîndul aparatului birocratic, al Bisericii şi al cetăţenilor capitalei, Constantin a restabilit cea mai mare parte a rangurilor şi salariilor care fuseseră diminuate sau abolite. Poate că drept urmare a acestui lucru a scăpat ca prin urechile acului în 1060 dintr-o tentativă de asasinat pusă la cale de nişte complotişti care voiau evident să-l readucă pe tron pe Isaac[18]. Constantin împărtăşea totuşi grija lui Isaac faţă de situaţia financiară a Imperiului. El a încercat să mărească cuantumul impozitelor percepute şi a evitat o nouă devalorizare a nomismei.

Armata continua să decadă. În 1060, normanzii au cucerit oraşele Rhegium şi Tarentum, reducînd Italia bizantină la ceva mai mult de coasta din jurul oraşului Bari. Împăratul a trimis o armată care a recucerit cetatea Tarentum şi cea mai mare parte a sudului Longobardiei, în timp ce Robert Guiscard era angajat în cucerirea Siciliei; în 1062 însă, la întoarcerea acestuia, normanzii şi-au recuperat teritoriile pierdute. În anul următor, sultanului Tughrul al selgiucizilor i-a urmat nepotul său, Alp Arslan, şi cu toate că interesele principale ale noului sultan erau îndreptate spre Siria musulmană, turcii lui voiau să profite de slăbiciunea bizantinilor în Armenia şi în Asia Mică. În 1064, el a condus o expediţie care nu numai că a invadat, dar practic a smuls Imperiului regatul Ani. Disperat, prinţul Tashirului s-a supus turcilor, iar atunci cînd cel al Karsului a încercat să-şi salveze ţinutul cedîndu-l împăratului, oamenii lui s-au predat turcilor. În toamna acelui an, uzii au trecut Dunărea cu zecile de mii, au măturat trupele bizantine care încercau să le ţină piept şi au înaintat în sud pînă în Thessalia.

Prin iarnă, această ultimă dovadă a neputinţei bizantinilor îl umilise atît de mult pe împărat, încît acesta a regizat un spectacol, intrînd în Tracia în fruntea unei mini-armate. Din fericire pentru el, uzii începuseră să sufere de boli, foame şi de pe urma atacurilor pecenegilor şi ale bulgarilor din zona respectivă, astfel că s-au retras de bunăvoie. În anul următor, Constantin le-a permis unora dintre uzi să se stabilească în vestul Traciei ca trupe aliate, avînd acelaşi statut ca şi cel al pecenegilor. În vreme ce pecenegii şi uzii staţionau în Balcani, turcii selgiucizi continuau să facă ravagii în Răsărit, iar normanzii deţineau acum cea mai mare parte a comandamentului Italiei. În 1066, a izbucnit în Thessalia o revoltă împotriva nechizuitului împărat; ca să o înăbuşe, acesta a fost nevoit să anuleze o mărire suplimentară a taxelor, menită

probabil să compenseze devalorizarea monetară[19]. Starea sănătății lui Constantin începea să lase de dorit, el decedînd în primăvara următoare, exact atunci cînd Roman Diogenes, ducele cetății Serdica complota deja împotriva lui.

Întrucît Mihail al VII-lea, fiul lui Constantin, era tînăr și neexperimentat, tatăl lui a stabilit prin testament ca Evdochia, mama acestuia, să fie regentă, după ce a pus-o să jure că nu se va recăsători sau va favoriza cumva urcarea pe tron a unui alt împărat. Ea a dejucat conspirația lui Roman Diogenes și l-a exilat. Era însă limpede că Imperiul avea nevoie de un conducător mai puternic decît avea să devină probabil Mihail. Mai cutezători ca oricînd, invadatorii turci au prădat și au incendiat Caesareea, iar la întoarcere au făcut prăpăd în Cilicia și în zona Antiohiei. Sesizînd primejdia în care se afla Imperiului, patriarhul, care era acum Ioan Xiphilinos, fostul profesor de drept, a absolvit-o pe împărătească de jurămînt și a sfătuit-o să se recăsătorească.

Iertîndu-i în mod inteligent pe complotiștii conduși de Roman Diogenes, Evdochia s-a măritat cu acesta la începutul anului 1068[20]. În vîrstă de circa treizeci și cinci de ani, viguros, hotărît și chipeș, Roman al IV-lea, fiul lui Constantin Diogenes, generalul lui Vasile al II-lea, provenea dintr-o veche familie de militari din Cappadocia[21]. Deși Roman a domnit doar ca soț al Evdochiei și ca protector al lui Mihail al VII-lea, se pare că împărăteasa l-a iubit pe noul ei bărbat, iar Mihail nu avea capacitatea de a provoca pe cineva. Roman părea deocamdată suficient de puternic și de popular ca să ignore nemulțumirea caesarului Ioan Ducas.

Fig. 144. Roman al IV-lea Diogenes (1068-1071). Miniatură din colecția Zonaras de la Modena. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

După Vasile al II-lea, Roman a fost primul împărat care a acordat o atenție prioritară armatei, de care aceasta avea cu siguranță nevoie. Consultîndu-se cu generalii săi, el și-a adunat în grabă tagmatele din Apus, pe pecenegi, pe uzi și pe o serie de mercenari și i-a dus pe toți aceștia în themele opsiciană și anatoliană. El a

început să-i cheme sub arme acolo pe soldaţii disponibili din themele Asiei Mici. După mulţi ani de neglijare, evidenţa era incompletă, iar oamenii erau lipsiţi de experienţă şi prost echipaţi, dar, oferind o soldă substanţială pentru participarea la campanie, Roman a reuşit să strîngă şi să instruiască o forţă considerabilă. Se pare că el nu a încercat să-i adune pe soldaţii demobilizaţi ai themelor armene, ale căror teritorii fuseseră parţial invadate.

În vară, în timp ce mai multe grupuri de turci devastau Siria bizantină, împăratul şi-a condus forţele întărite în zona munţilor care dominau regiunile siriene de şes. În timpul marşului, turcii l-au ocolit şi au prădat Neocaesareea din nord, dar Roman s-a pus în fruntea unui detaşament care i-a înfrînt pe o parte dintre ei lîngă Tephrice. În toamnă, el a pornit spre Siria, trimiţînd trupe la Melitene ca să-şi protejeze ariergarda. Acestea nu au reuşit să-i oprească pe turci, care au devastat totul pînă la cetatea Amorium, pe care au jefuit-o. În Siria însă, Roman a asediat şi a cucerit fortul bizantin de frontieră pierdut de la Artach şi oraşul de graniţă arab Manbij. Deşi stîngace în privinţa prinderii invadatorilor, armata lui improvizată s-a dovedit în stare să cîştige o bătălie şi să cucerească o serie de fortificaţii[22].

La începutul anului 1069, împăratul s-a întors la Constantinopol, trimiţîndu-i pe o parte din mercenarii normanzi în frunte cu Robert Crispin să păzească themele armeniace. Nemulţumit de plată, acesta i-a jefuit pe perceptorii impozitelor din partea locului, apoi a învins trupele trimise împotriva lui. Cu toate că după aceea el s-a supus şi a fost destituit, oamenii lui au prădat mai departe regiunea de pe cursul superior al Eufratului pînă în primăvară, cînd a sosit Roman în fruntea unei armate. În continuare, împăratul a pornit în urmărirea turcilor care făceau ravagii în zona învecinată, i-a ucis pe o parte din ei, iar pe alţii i-a alungat spre răsărit.

Lăsîndu-l pe generalul Filaretos Brahamios să apere frontul de pe Eufrat cu o forţă numeroasă, Roman şi-a continuat marşul spre est, intenţionînd să atace fortul de frontieră turcesc de la Chliat. Turcii au atacat armata lui Filaretos, au învins-o şi au trecut fluviul, obligîndu-l pe Roman să se întoarcă. Împăratul nu a reuşit să-i ajungă din urmă pe invadatori, care au ajuns la Iconium, situat în themele anatoliene, şi l-au prădat, după care o parte din trupele armene i-au prins la întoarcere într-o ambuscadă. Între timp, Alp Arslan, sultanul selgiucizilor, a cucerit oraşul Manzikert, aflat pe latura opusă cetăţii Chliat. Deşi nu fusese învins pe cîmpul de luptă, Roman s-a întors în capitală fără să-i fi oprit pe turci să înainteze nici în Armenia, nici în Anatolia.

Prin 1070, cînd împăratul nu a organizat nici o campanie, complexitatea problemelor lui devenise evidentă. Unii dintre generali voiau pur şi simplu ca themele devastate din Armenia să fie pur şi simplu abandonate, iar efortul principal să se

concentreze asupra apărării Anatoliei propriu-zise[23]. Roman s-a opus şi i-a propus lui Alp Arslan încheierea unui armistiţiu şi oraşul Manbij în schimbul Manzikertului.

În timpul negocierilor însă, o serie de renegaţi turci l-au învins lîngă Sebasteea şi l-au făcut prizonier pe comandantul răsăritean Manuel Comnenos, apoi au dezertat împreună cu el la împărat. Atunci cînd acesta a refuzat să-i predea pe dezertori, altă serie de turci au invadat toată zona pînă la thema tracesiană, unde au prădat oraşul Chonae[24].

Roman s-a hotărît că nu putea învinge decît intimidîndu-i pe adversarii lui turci şi bizantini printr-o victorie majoră. El s-a resemnat deocamată cu pierderea Italiei, unde, în primăvara anului 1071, normanzii au cucerit oraşul Bari. Împăratul a umplut oarecum din nou vistieria reducînd cuantumul aurului dintr-o nomismă de la optsprezece la şaisprezece carate, o devalorizare care avea cel puţin scuza situaţiei de urgenţă[25]. Adunînd o armată de vreo sută de mii de soldaţi thematici, din tagmate şi mercenari, mult mai mulţi decît puteau strînge turcii, el a pornit spre Armenia ca să cucerească Chliatul şi să recucerească Manzikertul. La sosire, către sfîrşitul verii, Roman a cucerit cetatea Manzikert prin predarea acesteia şi a trimis o forţă împotriva oraşului Chliat sub conducerea mercenarului normand Roussel de Baillieul.

Sultanul Alp Arslan, care asedia Edessa, s-a întors şi a alungat armata lui Roussel din Chliat, confruntîndu-se apoi în apropiere de Manzikert cu forţele mult mai numeroase ale lui Roman. După cîteva zile de hărţuială din partea turcilor, împăratul spera încă să-i nimicească, aşa că a refuzat oferta lor de a încheia un armistiţiu. El a înaintat, a atacat şi i-a respins, iar seara a ordonat retragerea în tabără. Pe urmă, Andronicos Ducas, fiul caesarului Ioan, a răspîndit zvonul că Roman fugise, ceea ce a transformat retragerea în debandadă, lăsîndu-l pe împărat şi pe cei din anturajul lui să fie capturaţi de selgiucizi[26].

Admirînd atitudinea demnă a lui Roman în faţa înfrîngerii, sultanul i-a acordat împăratului termeni acceptabili, mai ales din cauză că cea mai mare parte a armatei bizantine reuşise să scape. Se spune că în schimbul eliberării lui Roman a fost de acord cu încheierea unei alianţe, cu o despăgubire, un tribut anual şi cedarea oraşelor Manzikert, Edessa, Manbij şi Antiohia. Alp Arslan l-a eliberat imediat, astfel încît el şi-a putut recăpăta puterea şi împlini promisiunile. La Constantinopol, vestea eliberării lui Roman a încîntat-o pe împărăteasa Evochia, dar nu şi pe caesarul Ioan Ducas. Sprijinit de varegi, acesta l-a proclamat pe Mihail al VII-lea drept unic împărat, a închis-o pe Evdochia într-o mănăstire de maici şi l-a declarat pe Roman detronat.

Pornind la drum cu o escortă de turci acordată de sultan, Roman şi-a adunat ceea ce mai rămăsese din armata lui şi a pornit spre Docea, în Paflagonia, înainte de a

afla de detronarea sa. Constantin Ducas, fiul mai mic al caesarului, a pornit şi el împotriva lui Roman şi l-a învins în apropiere de Amasia cu ajutorul mercenarului normand Crispin. După ce şi-a petrecut iarna în Cappadocia sa natală, Roman a plecat în Cilicia ca să facă joncţiunea cu ducele Antiohiei, dar şi-au făcut apariţia Andronicos Ducas şi Crispin, care l-au învins şi l-au luat prizonier pe duce. Moment în care, după ce i s-a promis că va fi cruţat, Roman s-a predat. În vara următoare însă, caesarul a pus să i se scoată ochii cu atîta cruzime, încît acesta a murit de pe urma infectării rănilor.

Cu toate că se poate ca Roman să se fi pripit la Manzikert, simţul urgenţei de care a dat dovadă fusese de mare ajutor. El şi-a dat seama de faptul că o simplă retragere din Armenia nu ar fi fost de nici un ajutor, din cauză că fără o armată eficientă nici măcar inima Imperiului bizantin nu ar fi fost în siguranţă. Deşi moştenise trupe thematice inactive de multă vreme, care nu prea erau pregătite de luptă, Roman a reuşit să le instruiască cît de cît în timpul campaniilor. El nu a avut timp să le refacă astfel ca să constituie o reţea defensivă în vederea menţinerii stăpînirii asupra Anatoliei, unde majoritatea fortificaţiilor erau într-o stare atît de disperată, încît nu puteau fi apărate; a reuşit însă să transforme themele într-o forţă aproape ofensivă care a putut menţine Armenia şi forturile de la graniţa acesteia mai uşor de apărat sub stăpînirea Imperiului. Spre deosebire de oamenii inferiori lui care l-au doborît, Roman a înţeles cît de vulnerabil devenise întinsul Imperiu.

DEZASTRUL MILITAR

Deşi trecut de douăzeci de ani, Mihail al VII-lea Ducas era tot incapabil să conducă. Unchiul lui, Ioan Ducas, avea oarecari talente într-ale conspiraţiilor, dar nici unul într-ale guvernării. Astfel că amîndoi se bizuiau pe Niceforitzes, logofătul poştelor, un eunuc inteligent, ca să conducă forţele tot mai reduse ale Imperiului împotriva numeroşilor lui duşmani. Generalii lui Roman deţineau încă o mare parte a Răsăritului, iar Alp Arslan s-a folosit de moartea lui Roman ca să denunţe tratatul de pace şi să pornească din nou războiul. Pecenegii devastau încă o dată Tracia. O parte dintre nobilii bulgari de la Scopia l-au proclamat drept nou împărat al Bulgariei pe Constantin Bodin, fiul unui prinţ sîrb din Diocleea. Stăpînirea bizantină a acordat prioritate înăbuşirii rebeliunii bulgare, ceea ce s-a înfăptuit la începutul anului 1073.

Moment în care Alp Arslan a murit, iar fiul acestuia, Malik-Shah, a moştenit sultanatul selgiucid. Se pare că turcii cuceriseră imediat Manzikertul, ca şi estul Armeniei, dar nu reuşiseră să cucerească cea mai mare parte a restului frontierei. Filaretos, bătrînul general al lui Roman, păstrase pentru el themele din jurul oraşului

Melitene, comandînd evident majoritatea tagmatelor răsăritene[27]. Alți generali independenți apărau Taronul și Edessa, în timp ce administrația lui Mihail se străduia din răsputeri să nu piardă Antiohia. Întrucît Mihail se căsătorise cu prințesa georgiană Maria din Alania, el avea o alianță cu Georgia care l-a ajutat să nu piardă stăpînirea asupra cetății Theodosiopolis din apropiere. Între Theodosiopolis și satrapia lui Filaretos însă, turcii dețineau ambele maluri ale Eufratului, de la Artze la Tephrice. Zona aceasta constituia o breșă suficient de mare ca să permită pătrunderea unui flux continuu de invadatori în Asia Mică, unde, după moartea lui Roman, se pare că trupele thematice se dezmembraseră cu totul. Puterea centrală nu se putea bizui decît pe ceva mai mult decît ostașii tagmatelor apusene. Evoluția invaziei turcești a dat din păcate dreptate intuiției lui Roman, care considera că granițele erau mai ușor de apărat decît teritoriul din interiorul Imperiului.

Prin primăvara anului 1073 probabil, tînărul comandant al *Scholae*-lor din Răsărit, Isaac Comnenos, nepotul defunctului împărat cu același nume, a pornit în fruntea unei mici armate ca să-i alunge pe turcii din Cappadocia. El era însoțit de Roussel de Baillieul, căpetenia mercenarilor normanzi după moartea lui Crispin. Acesta a dezertat însă în toiul campaniei împreună cu oamenii săi. În timp ce turcii îl învingeau pe Isaac și ocupau cea mai mare parte a Cappadociei, Charsianumul și Chaldia, Roussel a luat în stăpînire thema armeniacă, luîndu-și plata din taxele acesteia, dar ținîndu-i măcar la distanță pe turci. În primăvara următoare, logofătul Niceforitzes, care avea acum control deplin asupra împăratului, i-a dat caesarului Ioan sarcina de neinvidiat de a-l înfrunta pe Roussel. Ioan s-a ciocnit cu rebelul normand acolo unde apele Sangarius-ului o iau spre est și a fost făcut prizonier atunci cînd propriii lui mercenari normanzi li s-au alăturat camarazilor lor. Constantin, fiul său, a strîns o armată ca să-l salveze, dar a fost împiedicat să o facă de moartea sa neașteptată.

Avînd sub control themele armeniace, bucellariene, pe cea a Aristocraților și pe caesar, Roussel l-a proclamat împărat pe Ioan, cu consimțămîntul evident al acestuia, undeva în apropiere de Nicomedia. Aflat în legitimă apărare, Niceforitzes a apelat practic la turcii din Cappadocia. Aceștia i-au făcut prizonieri atît pe Roussel cît și pe Ioan, dar i-au eliberat în schimbul unei răscumpărări. După aceea, turcii au invadat themele bucellariană și anatoliană. În vreme ce, prudent, Ioan s-a călugărit, Roussel a redeclanșat rebeliunea în themele armeniace. Nedispunînd de trupe de încredere, se părea că bizantinii erau neputincioși în fața turcilor.

Stăpînirea i-a dat probabil în 1075 lui Alexios Comnenos, fratele mai mic al lui Isaac, o sarcină specială de a lupta nu împotriva turcilor, ci a lui Roussel. Alexios a plătit o căpetenie turcă să-l răpească pe rebel și să i-l predea. În ciuda acestui fapt,

populaţia themei armeniace era departe de a fi mulţumită, dat fiind că fusese lăsată lipsită de apărare în faţa raidurilor turceşti. În Chaldia, magnatul local Teodor Gabras, a reuşit să-i izgonească pe turci după o scurtă ocupaţie; dar se pare că acest lucru i-a făcut pe aceştia să înainteze şi mai mult spre apus[28]. Ei se răspîndiseră acum în themele armeniace, în cele ale Aristocraţilor şi în Paflagonia, pînă la Bosfor.

Fig. 145. Mihail al VII-lea Ducas (1067-1078); peste chipul lui, cel al lui Nicefor al III-lea (1078-1081) şi soţia lui, Maria din Alania. Miniatură dintr-un manuscris contemporan al predicilor Sfîntului Ioan Gură de Aur (Coislinensis 79). (Foto: Bibliothéque Nationale, Paris)

Dispunînd de nu mai mult de cîteva mii de soldaţi rămaşi în Anatolia, Mihail şi Niceforitzes au încercat să recruteze o nouă serie de soldaţi, printre care şi o nouă tagmată a Nemuritorilor ca să înlocuiască tagmatele răsăritene[29]. Pentru a compensa pierderea impozitelor şi a teritoriului în favoarea turcilor, stăpînirea a devalorizat drastic nomisma de la şaisprezece la nouă carate, astfel că aceasta a ajuns să aibă nu mai mult de trei optimi conţinut în aur[30]. Autorităţile au confiscat proprietăţi de la Biserică şi moşieri, au făcut din vînzarea grînelor monopol de stat şi au sistat subvenţionarea pecenegilor. Dar prin 1076, nemaiprimind banii, aceştia s-au alăturat revoltei lui Nestor, ducele Paradunavumului, care suferise de pe urma confiscărilor lui Niceforitzes. Ignorîndu-i pe rebelii din Paradunavum, autorităţile s-au concentrat asupra reprimării protestelor tagmatelor apusene, a căror raţii erau distribuite cu întîrziere. Deoarece turcii îşi întăriseră stăpînirea asupra Anatoliei fără ca guvernul să li se opună, Constantiopolul era supraaglomerat de refugiaţi, ceea ce a dus la declanşarea unei grave foamete[31].

Prin toamna anului 1077, regimul lui Mihail dădea semne de prăbuşire atît de evidente, încît au izbucnit noi revolte atît în Europa cît şi în Asia. Trupele din themele anatoliene l-au proclamat împărat pe strategul lor, Nicefor Botaniates, în timp ce tagmatele din vest îl proclamau pe Nicefor Bryennios, fostul duce al Dyrrhachiumului. Bryennios a pornit din Tracia spre capitală, dar i-a supărat pe cetăţenii acesteia jefuind suburbiile oraşului şi a fost nevoit să se retragă pe timpul iernii la Adrianopol. Simpatia contantinopolitanilor s-a îndreptat apoi către Botaniates, care ocupase Niceea. Părăsit de partizanii săi, împăratul Mihail al VII-lea s-a călugărit la începutul primăverii anului 1078, iar generalul lui, Alexios Comnenos, l-a primit pe Botaniates în Constantinopol. Atunci cînd acesta a plecat din Chrisopole, suburbia asiatică a capitalei, turcii din avangardă au prădat-o.

Cu toate că Imperiul avea nevoie disperată de un conducător care să posede energia de a-i izgoni pe turci, Nicefor al III-lea Botaniates era un veteran plin de bune intenţii, dar şovăielnic, mult trecut de floarea vîrstei la cei şaptezeci şi şase de ani ai săi[32]. Eforturile lui cele mai urgente erau necesare la restabilirea măcar a unei fărîme de ordine. Cu toate că a permis ca nepopularul Neciforitzes să fie torturat pînă ce acesta a murit, împăratul a împărţit cu generozitate ranguri şi gratificaţii susţinătorilor săi şi a încercat să-i atragă de partea lui pe restul rebelilor. El i-a acordat rangul de caesar lui Bryennios, care avea sub control Tracia, şi titlurile de căpetenie a Răsăritului şi de duce al Antiohiei lui Filaretos Brachamios, care stăpînea Cilicia, Siria bizantină, Mesopotamia bizantină şi munţii pînă la Antitaurus. Izolat de capitală de teritoriul turcesc, Filaretos a acceptat cele două titluri, care îi legalizau controlul asupra tagmatelor răsăritene şi a Antiohiei fără să-i diminueze practic independenţa. Avînd în subordine mai multe trupe decît Nicefor al III-lea, Bryennios continua să revendice tronul.

TABEL 14

Dinastiile Comnenos şi Ducas

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte.
Descendenţii nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

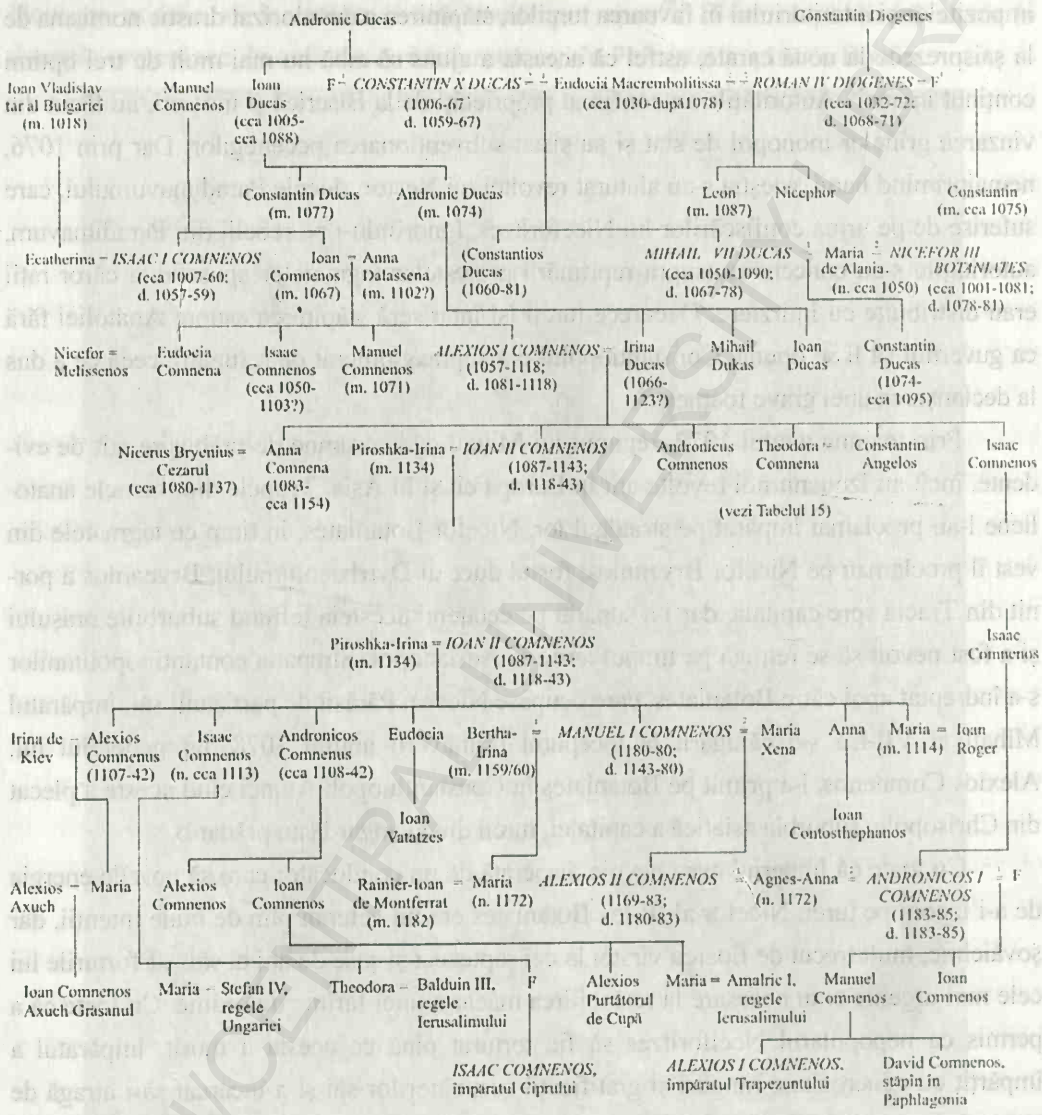

Drept urmare, împăratul a angajat turci ca să-şi întărească armata, a pus-o sub comanda lui Alexios Comnenos, comandantul *Scholae*-lor din Apus, şi a trimis-o împotriva lui. Graţie turcilor, Alexios l-a învins şi l-a făcut prizonier pe rebel, după care a pus să i se scoată ochii. Eşecul rebeliunii lui Bryennios l-a obligat pe ducele Nicefor Basilakios al Dyrrhachiumului, care deţinea controlul asupra vestului Balcanilor, să opteze între a-l recunoaşte pe Botaniates sau a se răzvrăti şi el. El a luat

hotărîrea să se revolte şi a refuzat oferta împăratului de a-i acorda rangul de nobilissimus. Dar Alexios l-a învins şi l-a făcut prizonier lîngă Thessalonic şi pe Basilakios. După ce Alexios i-a alungat pe pecenegi, care profitaseră de aceste revolte ca să invadeze Tracia, în Europa, la sud de lanţul Munţilor Balcani şi asupra celei mai mari părţi a coastelor şi a vestului Anatoliei, domnea din nou un singur împărat.

Împăratul era însă un uzurpator în vîrstă şi fără copii. În 1079, Constantin, fratele lui Mihail al VII-lea, a fost proclamat împărat la Chrysopole de către trupele care îi fuseseră încredinţate ca să lupte împotriva turcilor. Deşi rebeliunea lui a eşuat curînd, ea l-a convins pe Nicefor al III-lea să se alieze cu dinastia Ducas. El a luat hotărîrea să se căsătorească cu Maria de Alania, soţia lui Mihail al VII-lea, a cărei frumuseţe era vestită, dar al cărei soţ era încă în viaţă într-o mănăstire. Căsătoria aceasta i-a scandalizat pe patriarhul Cosmas şi pe mulţi alţii. Chiar şi Maria s-a căit atunci cînd împăratul nu a reuşit să-l numească moştenitor pe fiul ei Constantin.

Administraţia lui Botaniates nu a reuşit să se descurce deloc în problemele financiare, cu excepţia reducerii la o treime a conţinutului în aur a nomismei, şi nici în cele privindu-i pe turci, care ocupau acum un teritoriu şi mai mare din nord-vestul Anatoliei. În 1080, aceştia au cucerit oraşul Theodosiopolis din Armenia, lărgindu-şi calea invaziei. Ei nu au întîmpinat nici o opoziţie din partea lui Filaretos, care a făcut tot ce a putut ca să-şi apere pămînturile[33]. Pe măsură ce criza se adîncea, în toamna acelui an, Nicefor Melissenos, cumnatul domesticului Alexios Comnenos, a declanşat încă o rebeliune în ceea ce mai rămăsese din Asia Mică bizantină. Bazat pe sprijinul turcilor, el a cucerit şi a instalat trupe serie de oraşe situate între Dorylaeum şi Niceea. Atunci cînd împăratul l-a trimis pe Alexios împotriva rebelului, acesta a refuzat să lupte contra rudei sale.

Pe la începutul anului 1081, Nicefor al III-lea l-a ales cu totul neinspirat ca succesor pe nepotul lui, Nicefor Synadenos, îndepărtîndu-şi-i astfel atît pe membrii dinastiei Ducas cît şi pe Alexios, a cărei soţie era o Ducas. Cu ajutorul împărătesei Maria de Alania şi a fostului caesar Ioan Ducas, Alexios şi fratele lui Isaac au urzit o conspiraţie. Refugiindu-se în Tracia, cei doi Comneni au adunat o armată şi l-au proclamat împărat pe Alexios. În timp ce Melissenos îşi conducea propria armată rebelă spre Bosfor, Alexios pornise şi el spre Constantinopol, în care a intrat cu ajutorul cîtorva mercenari germani. Nicefor al III-lea a abdicat în favoarea lui Alexios şi a intrat într-o mănăstire.

După ce secole de domnii ale unor împăraţi capabili aduseseră Bizanţul pe culmile puterii sub Vasile al II-lea, un interval de numai cincizeci şi şase de ani de guvernare proastă avusese drept rezultat pierderea a jumătate din teritoriul Imperiului, a

aproape întregii sale armatei uriaşe şi a vistieriei, precum şi la distrugerea unei lungi tradiţii de siguranţă şi stabilitate. Numărul prea mare de împăraţi incompetenţi de după Vasile era şocant, dar nu era deloc un fenomen accidental. Birocraţii şi generalii puternici îşi păstraseră influenţa prin promovarea în repetate rînduri la tron a unor nulităţi şi subminarea puţinilor conducători care manifestau un oarecare spirit de iniţiativă. Prosperitatea generală dusese fără îndoială la apariţia unei categorii mai numeroase şi mai bogate de funcţionari decît înainte; dar aceştia nu ar fi putut niciodată să-şi exercite puterea într-un mod atît de iresponsabil sub împăraţi puternici cum a fost Vasile al II-lea sau cum ar fi fost probabil Georgios Maniakes. În momentul cînd oficialii îşi desăvîrşiseră opera, statul era complet ruinat încît refacerea lui necesita nu doar un conducător competent, ci un geniu politic şi militar.

CAPITOLUL 19

Reconstrucția improvizată (1081-1143)

Alexios Comnenos era un om remarcabil din toate punctele de vedere. La doar douăzeci și patru de ani condusese deja timp de șase ani mai multe armate, cu reușite surprinzătoare. Dar avansarea unui general atît de tînăr reflecta și o lipsă de talente în armată, care era acum alcătuită din ceva mai mulți ostași decît cei rămași din tagmatele apusene, din varegi și dintr-o serie de alți mercenari, în total probabil mai puțin de douăzeci de mii de oameni. Puținele trupe gălăgioase aduse de Alexios la Constantinopol au început să prade orașul. Pe lîngă această armată jalnică, Alexios moștenea o vistierie secătuită și fragmentele dispersate ale unui Imperiu. Înainte de a putea spera să recucerească ceea ce fusese pierdut, el trebuia să pună capăt unor alte pierderi. Îndrăzneala lui era măcar pe măsura unei stări de urgență fără precedent, care făcea ca o experiență îndelungată să conteze mai puțin decît nervii oțeliți, instinctul sănătos și disponibilitatea lui Alexios de a încerca să facă tot ceea ce părea necesar. El preluase puterea fără nici un scrupul în vremuri haotice, dar a pus în aplicare virtutea salvatoare a clemenței față de dușmanii săi. Deși mulți dintre colaboratorii lui nu aveau încredere în el, iar cîțiva din ei îl urau, toți îi respectau capacitatea. Neavînd rivali de talie comparabilă cu a lui, Alexios s-a străduit să nu permită apariția vreunuia.

SUPRAVIEȚUIREA LUI ALEXIOS COMNENOS

Înconjurat de ruinele statului și ale armatei, Alexios se bizuia în cea mai mare parte pe puternicele sale rude și pe cele ale soției lui Irina, care făcea parte din mai mult sau mai puțin legitima dinastie Ducas. El s-a gîndit la un moment dat să-și întărească pretențiile la tron divorțînd de Irina și căsătorindu-se cu Maria de Alania, voluptuoasa soție a celor doi predecesori ai lui, dar a renunțat în fața opoziției familiei

Ducas şi a aliaţilor acesteia, printre care se număra şi patriarhul Cosmas[1]. Dat fiind că nu avea încă copii, Alexios l-a numit moştenitor pe Constantin Ducas, tînărul fiu al Mariei şi al lui Mihail al VII-lea. Cel mai de încredere sfetnic al lui Alexios era mama sa, Anna Dalassena, căreia i-a încredinţat puteri administrative depline în timp ce el se concentra asupra campaniilor militare.

Împăratul nu numai că i-a încredinţat mamei sale responsibilitatea strîngerii banilor, dar a început să aibă grijă de membrii familiei lui într-un mod evident nou. El le-a acordat dreptul de a strînge şi a păstra taxele de pe anumite proprietăţi private fără amestecul guvernului. La început, acest lucru nu părea foarte diferit de practica stabilită de multă vreme a acordării de pămînturi din avutul public cu scutire de impozit; în ambele cazuri, nici o taxă nu ajungea la vistierie, iar inovaţia permitea pur şi simplu acordarea de pămînturi acolo unde statul nu deţinea nici un teren. Pericolul consta în faptul că, prin conferirea unei părţi din puterea statului unor supuşi influenţi, această practică îl putea slăbi şi mai mult.

Fig. 146. Alexios I Comnenul (1081-1118). Miniatură dintr-un manuscris contemporan referitor la respingerea ereziilor de către Euthymios Zigabenos (Vaticanus graecus 666). (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana)

Printre beneficiarii unor astfel de concesionări se afla şi Nicefor Melissenos, cumnatul lui Alexios, care luptase împotriva lui Nicefor al III-lea, dar renunţase la revoltă în schimbul veniturilor provenite din impozitele din jurul Thessalonicului şi al titlului de caesar. În calitate de caesar, Melissenos s-ar fi putut aştepta să deţină cel mai înalt rang imediat după împărat, dar Alexios a creat rangul mai înalt de sebastocrator pentru fratele său Isaac şi noi ranguri imediat inferioare celui de caesar, cum erau cel de panhypersebastos şi protosebastos, pentru alţi membri ai familiei lui. În ciuda retragerii titlului, Melissenos i-a rămas loial lui Alexios. În timp ce îşi întărea

controlul asupra administrației bizantine, împăratul l-a pierdut pe cel asupra aliaților săi turci, care au pus stăpînire pe fostele lui proprietăți din nord-vestul Asiei Mici. Acestea se întindeau de la Niceea, care a devenit capitala lui Suleiman, căpetenia selgiucizilor, pînă la Smirna, devenită curînd cartierul general al ambițiosului emir Chaka. Suleiman a început să-și spună sultan al Rum-ului - echivalentul turcesc al Romei - și să revendice autoritatea asupra celorlalți turci din Anatolia în locul lui Malik-Shah, sultanul legitim al selgiucizilor.

Doar cîteva enclave rămăseseră bizantine în peninsulă, aflate și ele parțial în afara autorității lui Alexios. O armată improvizată păzea ceea ce fusese odată districtul Aristocraților. Trupele din Paflagonia ocupau Heracleea Pontică, iar cele din Cappadocia și din alte părți stăpîneau thema cibyrrhaeotă, sudul themei tracesiene și vestul themei anatoliene. Filaretos Barchamios se afla ascuns tot în zona care constituise granița estică, într-un domeniu care includea Cilicia, Antiohia și Edessa. Chaldia alcătuia un alt domeniu deținut de Teodor Garbas, înconjurat de turci dinspre uscat. Aceștia stăpîneau deci cea mai mare parte a Asiei Mici și înaintau în ceea ce mai rămăsese neocupat din ea.

Cu excepția Paradunavumului, ocupat de pecenegi și de aliații lor locali, Bizanțul era încă stăpîn pe provinciile lui europene, dar acestea erau amenințate de un alt dușman. Robert Guiscard, ducele normand al Siciliei și al sudului Italiei, complotase împotriva Imperiului încă de la căderea lui Mihail al VII-lea, al cărui fiu fusese logodit cu fiica sa. Robert avea la curtea sa un călugăr bizantin considerat a fi detronatul Mihail și pregătea deja o invazie în momentul cînd a fost încoronat Alexios. În aceeași primăvară, Bohemund, fiul lui Robert, a debarcat cu o armată la Aulon, în Epir. Noul stat normand era atît de puternic, iar bătrînul Imperiu atît de slab, încît Robert constituia o amenințare reală pentru Constantinopol[2].

Alexios a întărit Dyrrhachiumul, principala bază bizantină din Epir, și a strîns cât de mulți soldați a putut. El și-a retras trupele din Heracleea Pontică și din thema anatoliană, lăsînd practic Asia Mică la cheremul turcilor, și a angajat încă o serie de mercenari din rîndul acestora. Împăratul a ridicat o interdicție mai veche, înrolînd două mii opt sute de eretici paulicieni din Philippopolis și formând o tagmată cu nume de rău augur, cea a maniheenilor[3]. Alexios a solicitat ajutorul Veneției, normanzilor lăsați la vatră și împăratului german Henric al IV-lea, care era un dușman al papei Grigore al VII-lea, aliatul normanzilor.

Robert Guiscard a pus stăpînire pe Corcyra și a asediat Dyrrhachiumul. Cu toate că flota venețiană sosită în ajutor a distrus navele normande, Robert a continuat asediul și pe timpul verii. Alexios a adunat o forță destul de numeroasă, dar slabă

calitativ, şi a declanşat personal o operaţiune de salvare. În toamnă, cînd a ajuns, i-a atacat plin de curaj pe normanzi, dar a suferit o înfrîngere totală atunci cînd mercenarii turci au dezertat. Se pare că maniheenii au fugit pur şi simplu acasă[4]. Tot ce mai rămăsese din vechile tagmate apusene a fost pierdut, mulţi dintre varegi pierind. Împăratul a scăpat aproape singur.

La începutul anului 1082, Robert a cucerit nu numai Dyrrhachiumul, ci şi cea mai mare parte a nord-vestului Greciei şi Castoria. Alexios a strîns în grabă o altă armată la Thessalonic, dar nu a reuşit să-i convingă pe maniheeni să i se alăture şi de data aceasta. Pentru a-şi plăti noii recruţi, el a scăzut şi mai mult valoarea monedei deja devalorizate, apelînd la contribuţii din partea membrilor familiei sale şi confiscînd argintăria bisericilor. Atunci cînd clericii au protestat, Alexios le-a distras atenţia, trimiţîndu-l în judecată şi condamnîndu-l pe Ioan Italos, care se opusese şi el confiscărilor.

Singura care funcţiona corespunzător era diplomaţia. La îndemnul lui Alexios, împăratul german a invadat Statul Papal, iar normanzii din Apulia, finanţaţi de bizantini, s-au răzvrătit. Robert s-a întors în Italia ca să-l ajute pe papă şi a înăbuşit revolta, lăsîndu-l pe fiul său Bohemund să continuie campania împotriva Bizanţului. În primăvară, Alexios a pornit împotriva acestuia, care asedia Ioannina. Bohemund l-a învins. Împăratul s-a retras la Ohrida ca să-şi regrupeze forţele doar pentru a fi învins încă o dată. El s-a încăpăţînat să pornească împotriva cetăţii Arta, l-a atacat pe Bohemund dinspre sud, dar a pierdut şi bătălia aceasta. Prin toamnă, normanzii stăpîneau cea mai mare parte a nordului Greciei şi a vestului Bulgariei pînă la valea rîului Axios şi asediau Larissa. Armata bizantină părea neputincioasă.

Disperat, Alexios le-a acordat aliaţilor săi veneţieni privilegii comerciale speciale, din care făceau parte întemeierea unei colonii de negustori la Constantinopol şi scutirea acestora de taxe, angajînd şi încă şapte mii de mercenari turci. În primăvara anului 1083, el i-a alungat în sfîrşit pe normanzi din Larissa, repurtînd prima victorie împotriva lor. Pomenindu-se prins la strîmtoare pe cîmpul de luptă şi fără bani, Bohemund s-a întors în Italia după ajutor. În vara aceea, cînd veneţienii au cucerit Dyrrhachiumul în contul bizantinilor, o parte dintre soldaţii normanzi au început să dezerteze la împărat. Întrucît restul s-au retras, Alexios a recucerit Castoria. În primăvara următoare, după ocuparea de către veneţieni a oraşului Corcyra, în Grecia nu mai era aproape nici un normand.

În ciuda victoriei greu cîştigate, Alexios era în continuare criticat pentru confiscările a căror victimă era Biserica. El a început să ramburseze aceste sume prin vărsăminte în rate, dar mitropolitul Leon al Calcedoniei, unul dintre criticii lui, a

continuat să se plîngă că topirea argintăriei împodobite cu chipuri de sfinți însemna iconoclasm. Împăratul a descoperit în curînd o conspirație pusă la cale de oficialii săi civili și militari, pe care a înăbușit-o cu tact. El a desființat labila sa tagmată a maniheenilor și i-a întemnițat pe membrii ei, dar acest lucru a dus la declanșarea unei rebeliuni a tovarășilor paulicieni ai acestora, care s-au refugiat la pecenegii din nordul Traciei, alăturîndu-li-se în invadarea teritoriului bizantin. În plus, Robert Guiscard era la fel de decis ca și Alexios, iar în toamna anului 1084, după ce scăpase de propriii lui rebeli, ducele normand a debarcat din nou la Corcyra împreună cu fiii săi. Învins la început de flotele venețiană și bizantină, Robert le-a învins la rîndul lui și și-a petrecut iarna pe insulă. În anul următor, el a debarcat în Cefalonia, dar acolo s-a îmbolnăvit și a murit la o vîrstă înaintată, iar fiii lui au renunțat la campania împotriva Imperiului.

Cu toate că Alexios stăpînea acum toată Grecia, pecenegii rămîneau mai departe în Paradunavum, iar turcii desăvîrșiseră aproape cucerirea Asiei Mici. Sultanul Suleiman, ieșit din Niceea, a străbătut thema anatoliană și s-a îndreptat spre nordul Siriei. Neavînd nici o speranță de a primi ajutor din partea lui Alexios și dispersați, comandanții bizantini au fost treptat copleșiți de turci. Cel mai puternic dintre ei, Filaretos Brachamios, a pierdut Antiohia pe la începutul anului 1085, iar Edessa în 1086, deși și-a menținut stăpînirea asupra unui anumit teritoriu din jurul Germaniceei. Ținuturile înalte ale Ciliciei se aflau în mîinile unui alt războinic armean, Ruben. Teodor Gabras stăpînea Trapezuntul și cea mai mare parte a Chaldiei. Ceva mai mult decît porturile Attalia, Efes și Heracleea Pontică rămîneau sub stăpînirea lui Alexios în Asia Mică. Cea mai mare parte a restului acesteia făcea parte din renegatul sultanat al Rum-ului condus de Suleiman.

În 1086, în vreme ce își conducea trupele în adîncul teritoriului Siriei, Suleiman a fost ucis în apropiere de Alep de către soldații lui Malik-Shah, sultanul legitim al turcilor selgiucizi. Moartea rivalului său nu i-a asigurat însă acestuia controlul asupra turcilor din Asia Mică, unde Kilij Arslan, fiul lui Suleiman, continua să fie liber. Întrucît interesul real al sultanului era să cucerească Egiptul fatimid, el voia să-și scoată conaționalii din Anatolia și s-a oferit să-l ajute pe Alexios să o recucerească în schimbul unei alianțe prin căsătorie. În ciuda faptului că împăratul nu avea încredere în sinceritatea ofertei sultanului și nu voia să-și mărite copila cu un musulman, el a reușit totuși să recucerească portul Sinope de la trimisul turc, punînd din nou stăpînire și pe Nicomedia.

În acest moment Alexios a fost nevoit să-și trimită slabele forțe ca să-i alunge pe invadatorii pecenegi din Tracia. El a trebuit să recurgă la încă o serie de confiscări din averea Bisericii din cauză că tergivesarea luptelor implica noi cheltuieli. În primă-

vara anului 1087, cînd bizantinii au respins o altă invazie a pecenegilor, împăratul s-a hotărît să facă un efort în vederea recuceririi Paradunavumului, unde se stabiliseră pecenegii şi o serie de paulicieni, vlahi şi alţi rebeli locali[5]. În vara aceea, respingînd o tentativă de iniţiere a negocierilor venită din partea pecenegilor, el a condus o armată spre Dristra, pe malul Dunării. Alexios o fost pus acolo pe fugă aproape la fel de ruşinos ca şi la Dyrrhachium şi a scăpat împreună cu o mînă de oameni.

Din fericire pentru împărat, pecenegii au fost învinşi chiar în perioada aceasta de către cumani, un alt popor de obîrşie turcică de la nord de Dunăre. Cu toate acestea, umilirea lui era extrem de supărătoare, astfel că a fost nevoit să dejoace o altă conspiraţie. Alexios nu a cutezat să-l încoroneze pe fiul său Ioan, născut imediat după înfrîngerea lui, de teamă ca nu cumva înlocuirea lui Constantin Ducas ca moştenitor să nu ofenseze familia acestuia[6]. Pe parcursul următorilor trei ani, pecenegii au făcut incursiuni tot mai aproape de Constantinopol. Străduindu-se să-şi refacă armata, împăratul a recrutat două mii de fii ai soldaţilor recent căzuţi în luptă, înfiinţînd cu ei noua tagmă a Arhontopulilor[7]. El a angajat totodată mai mulţi mercenari din Occident, unde răsturnările de situaţie ale bizantinilor îl şocaseră pe noul papă Urban al II-lea, făcîndu-l să restabilească relaţiile prieteneşti cu Imperiul.

Turcii selgiucizi îşi pierduseră orice respect faţă de forţele bizantine şi începeau să înainteze dincolo de Anatolia, în insule. Prin 1090, Chaka, emirul Smirnei, îşi construise o flotă cu care cucerise insula Chios şi o parte din insula Lesbos. Cam în acelaşi timp, o altă căpetenie turcă punea stăpînire pe Efes, iar ducii bizantini ai Ciprului şi Cretei s-au răzvrătit[8]. O expediţie navală trimisă împotriva lui Chaka a eşuat lamentabil, iar pecenegii i-au măcelărit pe neexperimentaţii soldaţi ai tagmatei arhontopulilor. Chaka a luat legătura cu pecenegii, propunîndu-le să-şi coordoneze atacurile cu ale lui pentru a nimici Imperiul. Concluzia la care ajunsese acesta în privinţa slăbiciunii Bizanţului era doar în mică măsură exagerată.

Acordînd în continuare prioritate Europei, Alexios a apelat în primăvara anului 1091 la ajutorul unei părţi a cumanilor şi a strîns o armată ca să-i împiedice pe pecenegi să invadeze Tracia. El i-a determinat pe invadatori să angajeze lupta la Lebunion, în apropiere de gurile Ebrului (Mariţa de astăzi - n.t.). Pecenegii au fost cu toţii puşi pe fugă, prinşi în cursă şi ucişi sau luaţi prizonieri. Alexios i-a colonizat pe supravieţuitori în jurul cetăţii Moglena, la nord-vest de Thessalonic. Imediat după ce cumanii s-au retras în ţinuturile lor de la nord de Dunăre, împăratul a putut readuce graniţa pînă la fluviu pentru prima dată după cincisprezece ani. El a fost însă nevoit să dejoace încă un complot împotriva lui pus la cale de ofiţeri, iar problemele lui rămîneau descurajant de greu de rezolvat.

Alexios a început să refacă forța navală a Imperiului. El a cîștigat un oarecare control asupra Mării Negre, numindu-l pe potentatul Teodor Gabras duce al Trapezuntului și oprindu-l la Constantinopol pe fiul acestuia ca virtual ostatic. Împăratul a trimis o expediție navală ca să recucerească Chiosul de la Chaka, care se extinsese oarecum prea mult, luînd în stăpînire insulele Samos și Rhodos. În primăvara anului 1092, Alexios l-a numit pe cumnatul lui, Ioan Ducas, mare duce al flotei. Numirea aceasta s-a dovedit a fi inspirată, Ioan izgonind prin vară forțele lui Chaka din insule. După aceea, împăratul l-a trimis împotriva ducilor rebeli ai Cretei și Ciprului. Ioan a recuperat ambele insule surprinzător de ușor, grație faptului că trupele cretane și-au asasinat ducele, iar cea mai mare parte a soldaților ciprioți l-au abandonat pe al lor.

Chiar dacă împăratul nu înregistrase nici un progres în recucerirea Asiei Mici, Balcanii și insulele fuseseră măcar curățate de invadatori, iar dezmembrarea Imperiului fusese oprită. Malik-Shah, sultanul selgiucizilor, i-a propus din nou lui Alexios o alianță prin căsătorie, în ideea recîștigării controlului său asupra turcilor din Anatolia și a retragerii acestora din Asia Mică. Sultanul a murit însă în timpul tratativelor, iar fiii lui au început să se lupte între ei. Kilij Arslan, fiul lui Suleiman, domnea ca sultan independent al Rum-ului la Niceea, iar estul Anatoliei era condus de un emir la fel de autonom, cunoscut sub numele de Danishmend.

Fig. 147. Hyperperiron de aur reprezentîndu-l pe Alexios I, în mărime dublă față de cea reală, cu chipul lui Hristos pe revers. (Foto: Dumbarton Oaks, Wahington, D.C., copyright 1996)

Atunci cînd Alexios s-a simțit suficient de puternic ca să-l încoroneze pe micul său fiu Ioan drept urmaș în locul lui Constantin Ducas, împăratul a marcat acest lucru prin crearea unui nou sistem monetar. Principala valoare a acestuia era constituită de

o monedă de aur aproape pur, hyperperironul. Avînd 20 1/2 carate, ea valora cam şapte optimi din vechea nomismă nedevalorizată, dar mai mult decît orice altă monedă bătută cunoscută. Hyperperironul era însoţit de monede inferioare din electrum (aliaj din aur şi argint), billon (aliaj din argint şi aramă) şi aramă. Deşi noul sistem monetar era oarecum mai complicat decît cel afectat de devalorizare la începutul secolului, el era mult mai puţin derutant decît tinichelele pe care le înlocuia şi avea avantajul de a oferi o gamă largă de valori monetare[9].

Alexios, care prefera pacificarea ţinuturilor în Europa decît recucerirea celor din Asia, a organizat în 1093 o campanie împotriva lui Vukan, prinţul sîrb al Rasului, care devasta Bulgaria bizantină. La sosirea bizantinilor, Vukan a fost de acord cu încheierea unui tratat, dar şi-a reluat incursiunile după plecarea acestora. În 1094, în timpul unei a doua campanii împotriva Rasului, împăratul a dejucat încă un complot urzit de ofiţeri împotriva lui, condus de Nicefor Diogenes, tînărul fiu al lui Roman al IV-lea. Atunci cînd Alexios şi-a reluat marşul, Vukan a trimis ostatici şi a încheiat o pace pe care a respectat-o. Spre sfîrşitul anului, un conciliu eclesiastic l-a absolvit în sfîrşit pe Alexios de acuzaţia de iconoclasm şi l-a împăcat pe Leon din Calcedonia, principalul său critic[10].

Principala realizare a lui Alexios fusese deci supravieţuirea din toate aceste invazii şi comploturi şi evitarea prăbuşirii interne a Imperiului, primejdie care îl pîndise de mai multe ori. El a refăcut finanţele suficient de mult pentru a restabili un sistem monetar sănătos şi a reuşit să plătească o armată modestă ca mărime formată din mercenari străini şi recruţi autohtoni. Această armată s-a dovedit capabilă să recupereze şi să apere posesiunile Imperiului din Balcani şi din insule. Dar nu se ştia dacă bizantinii urmau să recucerească vreodată mai mult decît cele cîteva enclave de pe coasta Anatoliei. Complotul lui Diogenes ar putea foarte bine ilustra exasperarea ofiţerilor anatolieni deoarece Alexios nu făcuse nimic pentru recuperarea proprietăţilor lor.

ALEXIOS ŞI PRIMA CRUCIADĂ

Relaţiile Bizanţului cu Occidentul se îmbunătăţiseră după eşecul invaziei normande. Moartea îi înlăturase pe clericii răsăriteni şi apuseni care se excomunicaseră reciproc în 1054, iar succesorii lor nu au mai continuat nici o dispută teologică. Împăraţii se bizuiseră timp de secole pe mercenarii occidentali, care alcătuiau acum majoritatea Gărzii Varegilor. Papii erau suficient de interesaţi de creştinii din Răsărit ca să deplîngă pierderile suferite de bizantini în favoarea turcilor. La începutul anului 1095, Alexios i-a trimis soli papei Urban, care prezida atunci apoi un conciliu la

Piacenza, menit să apeleze la mai multe trupe creştine ca să-i ţină pe musulmani la respect. Papa a luat cererea mult mai în serios decît se aşteptaseră bizantinii. El a conceput un plan care avea drept ţel izgonirea musulmanilor dintr-o mare parte a Orientului creştin.

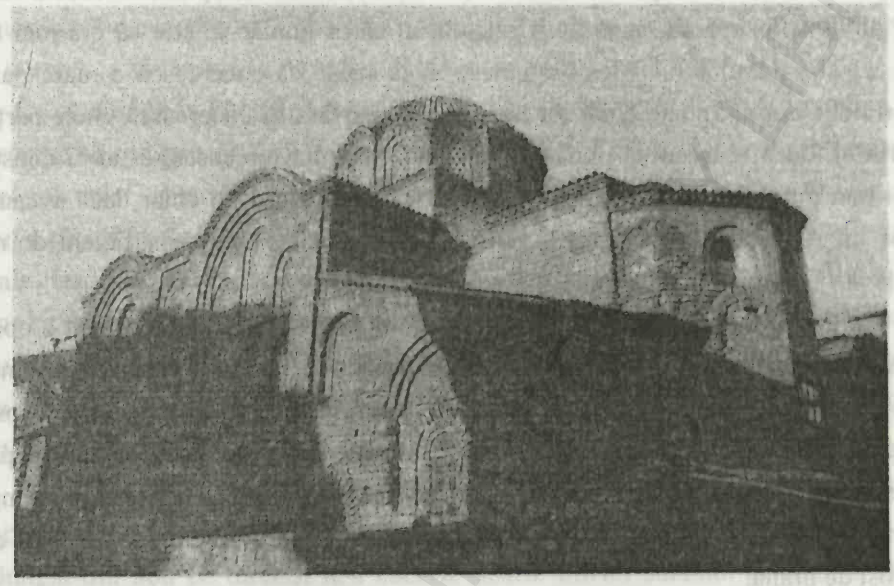

Fig. 148. Mănăstirea Annei Dalassena închinată lui Hristos Pantepoptes („Atotvăzătorul") de la Constantinopol. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

Preocupările imediate ale lui Alexios erau mai limitate. Cînd cumanii au năvălit în frunte cu un bizantin care pretindea că este un alt fiu al lui Roman al IV-lea, împăratul l-a capturat şi a pus să i se scoată ochii impostorului şi i-a alungat pe cumani dincolo de Dunăre[11]. În vară, Alexios a terminat fortificaţii elaborate şi un canal chiar la sud de Nicomedia, menit a constitui graniţa Imperiului cu turcii. Dat fiind că tot pe atunci puternica lui mamă, Anna, s-a retras la o mănăstire pe care o întemeiase, este limpede că el intenţiona să acorde atenţie administraţiei civile şi să se odihnească după atîţia ani de lupte îndîrjite.

În toamnă însă, la un conciliu ţinut la Clermont, în Franţa, papa Urban a anunţat organizarea unei mari expediţii pentru eliberarea nu numai a creştinilor răsăriteni, ci chiar şi a Ierusalimului. Înrolarea în această armată asigura absolvirea totală a tuturor păcatelor mărturisite. Proiectul acesta a stîrnit imediat entuziasmul. El a atras în lunile următoare un număr tot mai mare de recruţi dornici din rîndul nobililor, cavalerilor şi chiar al ţăranilor din vestul Europei. Forţa aceasta a alcătuit Prima Cruciadă, care

plănuia să traverseze Balcanii pînă la Constantinopol, apoi Anatolia pînă la Antiohia şi Siria pînă la Ierusalim.

Vestea că nu doar o trupă modestă de mercenari, ci zeci de mii de cruciaţi urmau să invadeze Imperiul l-a alarmat pe împărat, şi nu fără motiv. Printre cruciaţi se aflau şi normanzii conduşi de Bohemund, cu care Alexios se luptase în Grecia cu mai puţin de doisprezece ani în urmă. Cruciaţii, al căror număr se ştie că era mai mare decît cel al soldaţilor lui Alexios, puteau dacă voiau să cucerească o mare parte a teritoriului bizantin, poate chiar tot Imperiul. Chiar fără să cucerească unele părţi ale Imperiului, dacă reuşeau să pună stăpînire pe Anatolia turcească, ei ar fi constituit vecini mai puternici şi mai periculoşi decît dezbinaţii turci. Şi chiar dacă aveau să-i predea lui Alexios o mare parte din Anatolia, el nu dispunea de suficient de mulţi soldaţi ca să o deţină în siguranţă.

Cu toate că împăratul vedea în Cruciadă mai mult o ameninţare decît o oportunitate, el era nevoit să o trateze cu o precauţie deosebită. Hrănirea cruciaţilor şi menţinerea unei oarecare ordini în rîndul lor nu era o sarcină uşoară. Primii care au sosit în vara anului 1096 au fost o gloată de ţărani săraci, însă entuziaşti, pe care papa nu voia să-i trimită în cruciadă, dar pe care nu-i putea împiedica să vină. În timp ce traversau Ungaria şi de la Belgrad la Constantinopol, ei recurseseră adesea la jaf ca să facă rost de hrană.

Sesizînd faptul că nu erau soldaţi, împăratul l-a sfătuit pe Petru Eremitul, căpetenia lor, să aştepte lîngă Nicomedia pînă la sosirea armatei cruciaţilor. Dar nici măcar el nu i-a putut împiedica pe aceştia să-i atace pe turci, care i-au masacrat pe cei mai mulţi dintre ei. Împăratul le-a acordat adăpost supravieţuitorilor în afara zidurilor Constantinopolului.

Adevărata armată a nobililor şi cavalerilor a început să-şi facă apariţia la Constantinopol la sfîrşitul anului. Ea mărşăluise pe rutele care porneau de la Belgrad şi Dyrrhachium însoţită de escorte militare alcătuite din pecenegi şi din alţi mercenari. La începutul lui 1097, în timp ce o parte dintre cruciaţi aşteptau în suburbiile cetăţii sosirea celorlalţi, au izbucnit dispute aprige privind jafurile lor şi întîrzierea furnizării proviziilor de către împărat. Este posibil ca armata cruciaţilor să fi numărat circa cinci mii de ostaşi călare şi treizeci de mii de pedestraşi; bizantinii ar fi putut strînge jumătate din această cifră[12].

Împăratul i-a pus pe nobili să jure că-i vor înapoia toate ţinuturile care aparţinuseră Bizanţului înainte de invazia turcilor, urmînd evident ca aceştia să deţină orice alte pămînturi ca vasali ai lui. Era un tîrg avantajos pentru Imperiu, mai ales pentru că Alexios nu avea de gînd să se alăture expediţiei a cărei ţintă era Ierusalimul. Unul

dintre țelurile declarate ale cruciadei fusese totuși ajutarea bizantinilor, iar principalele ambiții ale cruciaților se îndreptau spre cucerirea Palestinei. Dată fiind creșterea puterii lui Alexios, jurămîntul lor de vasalitate în privința cuceririlor pe care le-ar fi putut face în Palestina nu avea decît o valoare ceva mai mare decît cea a unui legămînt de prietenie[13]. Cu toate că Bohemund a avut istețimea de a-i cere lui Alexios să-l numească comandant al *Scholae*-lor din Răsărit, poziție care ar fi constituit pentru el un pretext ca să rămînă în Anatolia, Alexios l-a refuzat politicos.

Ca să ajungă în Palestina, cruciații trebuiau să traverseze vestul Anatoliei, ceea ce însemna să se lupte cu Kilij Arslan, sultanul Niceei. Cruciații și bizantinii au pornit la început chiar spre Niceea, care era situată pe ruta principală către Orient. Kilij Arslan a plecat în marș forțat de la Melitene ca să vină în sprijinul bine fortificatei lui capitale. Dar cruciații au luat-o în stăpînire înainte de sosirea întăririlor. Atunci cînd sultanul a declanșat un atac decisiv asupra asediatorilor, aceștia l-au învins cu ușurință și l-au izgonit. În momentul în care cruciații erau gata să ia cu asalt cetatea, garnizoana turcă s-a predat bizantinilor, acceptînd termeni foarte blînzi. Alexios a împărțit o parte din tezaurul sultanului cu cruciații dezamăgiți, după care i-a alungat.

De la Niceea, aceștia au mărșăluit spre sud în două grupuri. Kilij Arslan le-a atacat cu violență avangarada. Aceasta a rezistat totuși pînă la sosirea ariergardei, care i-a alungat din nou pe turci și le-a cucerit tabăra. Înfrînt sultanul a renunțat să mai opună rezistență, mulțumindu-se să ordone ca ruta cruciaților să fie pustiită de provizii înainte de sosirea lor. La Dorylaeum, pe marginea platoului anatolian, cruciații ajunseseră oricum la limita teritoriului a cărui apărare o putea asigura Alexios. În timp ce străbăteau orașele Polybotus, Philomelium și Iconium, nici ei și nici puțin numerosul contingent bizantin nu au încercat să lase în urma lor vreo garnizoană.

La sfîrșitul verii, lîngă Heracleea cappadociană, cruciații s-au confruntat cu forțele lui Danishmend și le-au alungat fără prea multe pierderi. După care s-au apropiat de Cilicia, unde munții se aflau sub stăpînirea creștinilor armeni conduși de fiii recent decedaților comandanți de armată Filaretos Brachamios și Ruben. Conform aranjamentului anterior, bizantinii pretindeau că acești armeni erau supușii împăratului; cruciații nu au ridicat nici o obiecție. Principalul corp al armatei a mărșăluit prin Caesareea spre ținuturile muntoase ale Ciliciei, unde armenii au acceptat formal autoritatea Bizanțului.

O parte dintre cruciați erau nerăbdători să ia în stăpînire aceste pămînturi. Conduși de Baudouin de Boulogne, ei au pornit spre sud, către cîmpia ciliciană, unde i-au învins pe turci, dar s-au certat în privința împărțirii cuceririlor făcute și au luat hotărîrea de a evita alte neînțelegeri, continuîndu-și drumul. După ce trupele cruci-

aților au făcut din nou joncțiunea la Germaniceea, Baudouin și cea mai mare parte a oamenilor săi au plecat la Edessa în ajutorul unui prinț armean care îi alungase pe turci. Baudouin l-a înlăturat pe acesta, s-a căsătorit cu o armeancă și s-a autonumit conte de Edessa și de Samosata. Deși, ca foste posesiuni bizantine, acestea îi fuseseră promise lui Alexios, ele erau atît de departe de raza sa de acțiune, încît nu a protestat deloc. Restul armatei a înaintat spre Antiohia, pe care au cucerit-o pe la jumătatea toamnei.

În timp ce cruciații asediau Antiohia, Alexios a trimis o forță sub comanda cumnatului său Ioan Ducas, cu misiunea de a recuceri cîmpia vestică a Anatoliei. Sprijinit de flota sa, Ioan a pornit spre Smirna, unde se pare că Chaka era încă emir[14]. Turcii s-au predat la Smirna în schimbul unui permis de ieșire liberă din cetate, cu toate că o parte dintre cei rămași în urmă au fost linșați după ce unul dintre ei l-a asasinat pe guvernatorul bizantin. Probabil că pe la începutul anului 1098, Ducas a pornit asupra Efesului. Acolo, turcii au preferat să lupte în afara zidurilor, poate datorită faptului că le era teamă de trădarea locuitorilor greci în caz că ar fi fost asediați. Ioan i-a pus pe fugă pe turci, a luat circa două mii de prizonieri și a ocupat Efesul, Sardisul și Philadelphia. Cam în momentul cînd a ajuns la Laodiceea, unde populația l-a primit cu brațele deschise, e limpede că el nu-și mai putea permite să instaleze trupe și în alte orașe, astfel că a trecut prin Laodiceea și prin Choma fără să numească nici un comandant în urma lui, mulțumindu-se să staționeze cîteva trupe în fortul mai puțin important de la Lampe[15]. În continuare, Ducas a înaintat spre Polybotus, unde se refugiaseră turcii de la Smirna, unde i-a învins pe aceștia din nou.

Este evident că Ioan îl aștepta la Polybotus pe Alexios, care jefuia în acest timp orașele aflate sub stăpînirea turcilor de la sud de Niceea, printre care se număra probabil și Dorylaeum. Dat fiind că împăratul a preferat mai curînd să distrugă aceste localități decît să le ocupe militar, planul lui trebuie să fi avut în vedere crearea unui pămînt al nimănui între teritoriul său și cel turcesc. Ajuns la Philomelium puțin mai departe decît Ioan, Alexios a ordonat populației creștine să i se alăture, luînd cu ei toate bunurile lor mobile. Se pare că împăratul lăsase o garnizoană la Acroenus, dar numai ca un avanpost înaintat[16]. Campaniile lui Ioan Ducas și ale lui Alexios au marcat totuși restabilirea puterii bizantine în nord-vestul Asiei Mici.

La începutul lui iunie, în urma predării cetății de către o parte din locuitorii turci ai acesteia lui Bohemund, cruciații au cucerit în sfîrșit Antiohia. Armata turcă a sosit însă aproape imediat, asediindu-i pe foștii asediatori, care au apelat în grabă la ajutorul lui Alexios. Probabil că împăratul ar fi putut porni în marș forțat spre Attalia, care se afla încă sub control bizantin, și apoi de-a lungul coastei spre Cilicia și

Antiohia, unde ar fi avut realmente posibilitatea de a restabili efectiv stăpînirea Bizanțului. Numai că Alexios cucerise din Anatolia atît cît putea ține sub control în siguranță, astfel că, din informațiile primite de el, a tras concluzia că cruciații erau condamnați și s-a întors în capitală.

Contrar așteptărilor lui Alexios, aceștia au spart însă asediul Antiohiei grație unui elan plin de îndrăzneală. În timp ce cavalerii conduși de contele Raymond de Toulouse apărau drepturile bizantinilor asupra Antiohiei, după cîteva luni de certuri, dat fiind că împăratul nu făcea nici un efort ca să o revendice, Bohemund a luat-o în stăpînire. Alexios a protestat și se pare că o parte dintre cruciați au predat într-adevăr forțelor bizantine din Cipru portul Laodiceea din apropiere[17]. Oricum, majoritatea cruciaților au plecat din Antiohia la începutul anului 1099, îndreptîndu-se spre Palestina, pe care fatimizii o cuceriseră recent de la turci. Deși Alexios a declarat de data aceasta că este gata să se alăture cruciadei, cruciații și-au continuat drumul spre Ierusalim fără să-l aștepte. Ei l-au luat cu asalt în iulie și și-au atins țelul.

Chiar înainte de căderea Ierusalimului, o flotă numeroasă pornise din Pisa atît ca să profite de cruciadă cît și ca să o ajute. Locuitorii orașului s-au comportat ca niște pirați, invadînd insulele bizantine din Marea Ionică și din sudul Mării Egee. Ei i s-au alăturat lui Bohemund al Antiohiei în asedierea Laodiceei bizantine, pînă cînd Raymond de Toulouse i-a obligat să se oprească. Împăratul era în acest timp ocupat cu preluarea în deplină stăpînire a Trebizondei, al cărei comandant, Teodor Gabras, fusese făcut prizonier și martirizat de către Danishmend. Alexios a trimis apoi o armată care a străbătut Anatolia și a cucerit coasta Ciliciei de la Bohemund la începutul anului 1100[18].

Acesta s-a răzbunat înlocuindu-l pe patriarhul grec al Antiohiei cu un francez. Prințul ar fi încercat probabil să recucerească ținutul pierdut în favoarea bizantinilor dacă nu ar fi primit un apel din partea armenilor din Melitene ca să-i salveze de amenințarea unui atac al lui Danishmend. În vreme ce înainta grăbit spre nord ca să pună stăpînire pe cetate, Bohemund a căzut într-o ambuscadă întinsă de turci. Chiar înainte de a cădea prizonier, el a reușit să trimită un mesaj de ajutor lui Baudouin al Edessei. La rîndul lui, acesta a sosit la timp ca să salveze cetatea Melitene, dar nu și pe Bohemund, după care a plecat la Ierusalim ca rege al acestuia în locul defunctului său frate. Spre ușurarea lui Alexios, Danishmend l-a ținut pe Bohemund în captivitate la Neocaesarea.

În 1101 au sosit la Constantinopol trei noi contingente de cruciați. Primul, alcătuit în cea mai mare parte din lombarzi, a încercat să-l elibereze pe Bohemund, nesocotind sfatul lui Alexios. După ce au cucerit Ancyra, predînd-o împăratului,

aceştia au fost decimaţi de armata lui Danishmend în valea cursului inferior al Halysului. Cea de a doua armată, incapabilă să ţină pasul cu prima, a pornit de la Ancyra spre sud şi a fost nimicită de Kilij Arslan în apropiere de Heracleea. Cea de a treia a încercat să i se alăture celei de a doua şi a avut aceeaşi soartă. Cîţiva soldaţi din fiecare dintre aceste grupuri au scăpat şi l-au învinuit pe împărat, care îi îndemnase să mărşăluiască grupat şi să aleagă căi pline de primejdii. Unicul cîştig al lui Alexios a fost Ancyra, care era prea izolată ca să poată fi păstrată. Kilij Arslan şi-a stabilit acum capitala sultanatului la Iconium, blocînd principalul drum care unea Constantinopolul cu Orientul.

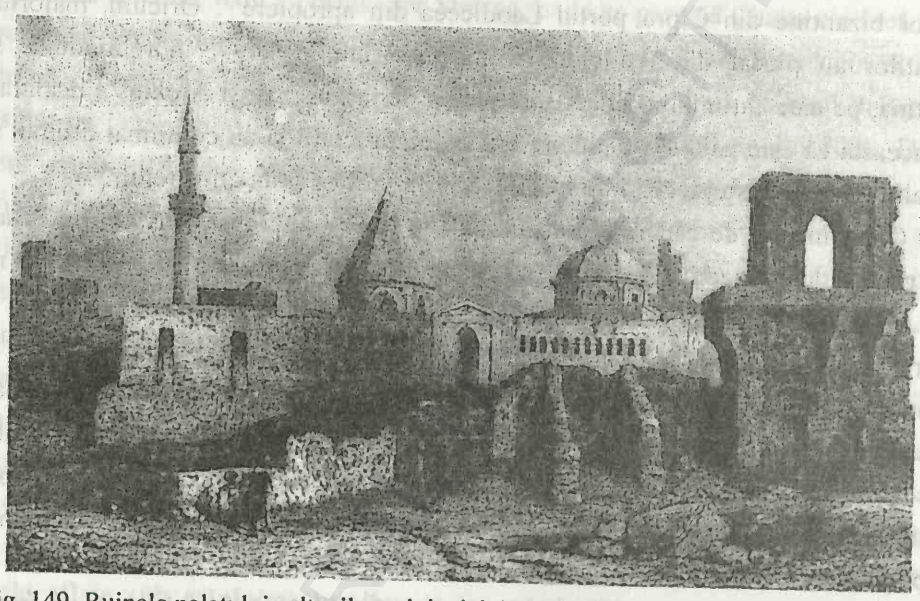

Fig. 149. Ruinele palatului sultanilor selgiucizi de la Iconium. Gravură de Lemaître după Ch. Texier. (După Charles Texier, *Asie mineure*, Paris, 1862)

Regentul Tancred, nepotul lui Bohemund, s-a folosit de presupusa trădare a lui Alexios ca să pună stăpînire pe Cilicia bizantină şi să-l facă totodată prizonier pe Raymond de Toulouse, aliatul bizantinilor. Drept preţ al eliberării sale, acesta a fost nevoit să-i permită lui Tancred să asedieze Laodiceea bizantină, care a căzut la începutul anului 1103. În momentul în care Tancred se afla pe culmile gloriei însă, Bohemund s-a întors din captivitate, a încheiat o alianţă cu Danishmend, a revendicat Antiohia şi şi-a încasat răscumpărarea fără ajutorul ambiţiosului său regent. Alexios pusese şi un preţ pe capul lui Bohemund şi nimeni nu a crezut că o făcuse din prietenie.

Împăratul avea acum puţini prieteni în afara Imperiului şi o serie de duşmani în interiorul acestuia. El a trebuit în această perioadă să înăbuşe un alt complot îndreptat

împotriva lui, condus de patru frați cu numele de Anemas[19]. Alexios i-a cerut din nou lui Bohemund să-i predea Antiohia și coasta Ciliciei, iar în toamna anului 1103 a trimis o altă expediție pentru a-și susține pretențiile. Bizantinii au recucerit coasta Ciliciei, dar cea mai mare parte a armenilor din munți li s-au alăturat cruciaților, iar Bohemund a cucerit Germaniceea de la puținii aliați armeni ai lui Alexios la începutul anului 1104. Raymond de Toulouse, prietenul împăratului, a murit în timp ce asedia Tripoli, iar ducele Trebizondei s-a răzvrătit împotriva lui Alexios cu sprijinul lui Danishmend.

După aceea, împăratul s-a bucurat de noroc. În mai, turcii i-au învins pe Bohemund și pe aliații acestuia de la Edessa în apropiere de Harran (fostul Carrhae). O flotă bizantină și-a încercat șansa de a cuceri Laodiceea. La moartea emirului Danishmend, Alexios a pierdut un dușman, iar Bohemund un aliat. După aceste răsturnări, Bohemund l-a numit din nou pe Tancred regent al Antiohiei și a plecat în Franța și în Italia în căutare de ajutor nu împotriva turcilor, ci a bizantinilor. Alexios a aflat că Bohemund plănuia o invazie directă asupra Imperiului dinspre Italia, similară celei organizate de tatăl acestuia, Robert Guiscard.

Ambele tabere au început pregătiri pe termen lung și o căutare disperată de aliați. Bohemund l-a cîștigat de partea lui pe papa Pascal al II-lea, s-a căsătorit cu fiica lui Filip I al Franței și a înrolat un corp de aventurieri italieni și francezi. Împăratul și-a retras trupele din Cilicia și din Laodiceea, pe care Tancred le-a capturat curînd. Alexios a cerut corăbii de la Veneția și și-a căsătorit fiul și moștenitorul Ioan cu o verișoară a regelui Ungariei, Piroska, care a primit numele grecesc de Irina[20]. Împăratul a angajat totodată mercenari de la Kilij Arslan și și-a protejat oarecum spatele recuperînd în 1106 Trebizonda.

În toamna anului 1107, Bohemund și oamenii lui au debarcat din nou în Epirul bizantin și au asediat Dyrrhachium-ul, dispunînd, se pare, de o forță de treizeci și patru de mii de oameni. Profitînd de experiența lui anterioară cu normanzii, Alexios a evitat o bătălie decisivă. El a apelat în schimb la corăbiile bizantine și venețiene ca să aprovizioneze Dyrrhachiumul și să-i taie căile de aprovizionare lui Bohemund. În primăvara următoare, Alexios a baricadat trecătorile din jurul Dyrrhachiumului și i-a asediat practic pe normanzi. La un an de la debarcare, cu armata suferind de foame și de boli, Bohemund a cerut pace. El a fost de acord să cedeze coasta ciliciană și Laodiceea Imperiului, să devină vasalul împăratului pentru toate celelalte posesiuni ale sale și să-l repună în drepturi pe patriarhul grec al Antiohiei.

Prințul Antiohiei s-a întors în Italia învins, dar tratatul a devenit literă moartă. Întrucît Bohemund se stabilise în Italia, Tancred a rămas adevăratul conducător al

Antiohiei, ignorînd tratatul. Alexios scăpase totuşi de o invazie serioasă, îl umilise pe Bohemund şi îi descurajase pe cei din Apus în privinţa atacurilor asupra Bizanţului. Interesele lui Tancred se rezumau la nordul Siriei şi chiar şi acolo era în conflict cu regele Baudouin al Ierusalimului, cu contele Baudouin al Edessei şi cu fiul defunctului Raymond de Toulouse, devenit conte de Tripoli. Tancred nu era deloc în măsură să atace Imperiul.

După ce l-a învins pe Bohemund, Alexios a dus la bun sfîrşit restabilirea ordinii în sistemul lui de impozitare, sarcină pe care şi-o asumase odată cu introducerea reformei monetare. Începînd cu sfîrşitul secolului al XI-lea, influenţa contribuabililor bogaţi, neputinţa celor săraci şi confuzia monetară generală îi făcuseră pe perceptori să calculeze taxele în nomisme devalorizate la rate cuprinse între un sfert din impozitul prevăzut şi de patru ori mai mult decît acesta. Prin 1109, Alexios a reuşit să impună o rată standard de calculare a taxelor şi se pare că a obţinut mai multe venituri prin mărirea lor pentru cei bogaţi decît a pierdut prin micşorarea lor pentru cei săraci[21].

Sultanatul de la Iconium a pierdut o parte din puterea sa după moartea lui Kilij Arslan, survenită în 1107, dar acest lucru nu a fost în întregime în avantajul bizantinilor. Turcii nomazi au reocupat pămîntul nimănui creat de Alexios de-a lungul graniţei şi au început să efectueze raiduri în teritoriul bizantin. Prin anul 1110, o forţă locală bizantină i-a alungat din fortul de frontieră de la Lampe pe care îl cuceriseră, dar aceasta a provocat o invazie turcească de proporţii, pe care bizantinii depăşiţi numericeşte au stopat-o doar graţie organizării unei ambuscade în afara Philadelphiei. Asia Mică avea nevoie de mai multă atenţie decît cea pe care i-o acorda Alexios. Comandantul său din Acroënus, Mihail din Amastris, a declanşat o rebeliune, deşi se pare că aceasta a constat mai curînd în atacarea turcilor fără permisiunea împăratului. După ce a trimis o expediţie care l-a obligat pe Mihail să se predea, Alexios l-a iertat imediat.

Sănătatea împăratului era acum tot mai precară, el fiind îngrijorat mai mult de cruciaţi decît de turci. El a încercat în 1111 să pună capăt pirateriei de la Pisa prin încheierea unui tratat cu cetatea, reducînd taxele vamale pentru negustorii acesteia şi întemeind o colonie comercială la Constantinopol similară celei a veneţienilor. În primăvara aceea, după moartea lui Bohemund, împăratul i-a trimis o solie lui Tancred ca să-i ceară predarea Antiohiei. Atunci cînd acesta, aşa cum era de aşteptat, a refuzat, Alexios a trimis un sol la Tripoli şi la Ierusalim ca să cumpere ajutoare împotriva Antiohiei, dar nu a avut nici un succes. În 1112, Tancred a murit în urma unei boli şi i-a lăsat principatul nepotului său.

Sultanul Shahanshah al Iconiumului, fiul lui Kilij Arslan, a organizat în acel an o incursiune serioasă în zona bizantină a Anatoliei[22]. O parte dintre oamenii lui au

pătruns pînă aproape de Efes înainte de a fi respinşi de către bizantini. În anul următor turcii au atacat din nou în forță, de data aceasta spre nord. Ei au jefuit toată regiunea Niceei şi Prusei şi au prădat oraşele Cyzic şi Adramyttium. Ducele Niceei i-a atacat, dar a căzut prizonier. Abia atunci cînd invadatorii se întorceau împăratul i-a înfruntat lîngă Cotyaeum, învingîndu-i şi eliberîndu-l pe duce[23]. Era limpede că Anatolia bizantină nu se afla încă în siguranță.

În anii următori, atît sultanul cît şi împăratul şi-au adunat forțele pentru un război decisiv. În primăvara anului 1116, invadatorii turci au prădat iar nord-vestul Asiei Mici, pînă cînd împăratul a strîns o armată şi i-a învins lîngă Poemanenum. El a rămas toată vara în zonă, dar chiar şi aşa a trebuit să izgonească şi alți invadatori în apropiere de Nicomedia. Dat fiind că tot mai mulți turci îşi făcuseră apariția în jurul Niceei, Alexios a luat hotărîrea să-i alunge organizînd o campanie în teritoriul turcesc. Împăratul a pus să fie distruse aşezările aflate la sud de Dorylaeum şi a deportat restul populației greceşti în interiorul teritoriului bizantin. După ce turcii nu au reuşit să-i oprească înaintarea, însuşi sultanul s-a angajat într-o bătălie crîncenă în apropiere de Philomelium. Alexios a cîştigat, iar Shahanshah a încheiat un tratat prin care se declara de acord cu încetarea raidurilor. Cu toate că sultanul a fost peste puțin timp detronat şi asasinat de fratele său Mas'ud, turcii erau pe moment ținuți în expectativă, iar Alexios s-a întors triumfător, cu o pradă bogată şi însoțit de mii de refugiați greci.

După această campanie, împăratul, care suferea de mai multă vreme de gută şi de astm, s-a îmbolnăvit grav. El fusese întotdeauna un om milostiv, dar în 1117, aflat în fața morții, a început să ezite în privința ținerii în frîu a clericilor săi. El le-a permis să-l judece pentru erezie şi să-l destituie pe episcopul Eustratie al Niceei, un discipol al lui Ioan Italus pe care Alexios îl protejase mult timp. Împăratul a permis de asemenea arderea de viu a lui Vasile, liderul bogomililor, pe care din clemență o amînase de mai multe ori[24]. Pe măsură ce i se apropia moartea, Alexios a ajuns să nu mai respingă cu aceeaşi hotărîre sugestia nechibzuită a soției lui de a-l dezmoşteni pe fiul său Ioan în favoarea caesarului Nicefor Bryennios, soțul Anei, fiica sa mai mare. După declarația lui Ioan, ale cărui cuvinte au fost crezute, împăratul s-a decis pentru fiul său chiar înainte de a muri, în august.

Este incontestabil faptul că Alexios a lăsat în urmă un Imperiu mai puternic decît îl găsise. El a dovedit o mare abilitate în respingerea invaziilor, în dejucarea conspirațiilor şi în restabilirea ordinii într-o perioadă cînd haosul general constituia o amenințare permanentă. Primejdiile întîmpinate de el la început par însă să-l fi făcut prea precaut în acordarea de ajutor cruciaților sau în întărirea armatei prin noi recrutări. Cu toate că unii dintre cruciați şi dintre ofițerii de carieră intenționau cu

adevărat să-l detroneze, o colaborare prudentă cu ei ar fi micşorat probabil pericolul şi i-ar fi permis poate chiar să recucerească cea mai mare parte a Asiei Mici înainte ca turcii să pună pe deplin stăpînire pe ea. Spre sfîrşitul domniei, el le permisese deja turcilor să se stabilească ferm pe platoul anatolian.

Alexios se născuse totuşi prea tîrziu ca să-şi amintească de vremea cînd toată Asia Mică era în siguranţă, iar armata era o forţă masivă formată din nativi bizantini. Regiunile de coastă recuperate de el erau în mare parte cele mai bogate şi mai populate din Anatolia; armatele care înaintau spre interior dădeau peste ţinuturi mai sărace, terenuri mai aspre şi mai mulţi turci decît greci. Un Imperiu complet refăcut ar fi beneficiat de venituri mai mari, dar nu şi de un surplus considerabil, iar menţinerea lui ar fi însemnat împărţirea puterii cu mai mulţi generali şi oficiali, dintre care unii erau ostili Comnenilor. Ceea ce ar fi fost în avantajul multor bizantini, mai cu seamă al celor abandonaţi în teritoriile turceşti, dar nu neapărat în cel al lui Alexios şi al rudelor lui. Conştient de toate acestea, împăratul a pus propriile lui interese şi pe cele ale familiei sale înaintea celor ale Imperiului.

IOAN AL II-LEA ŞI NORMALITATEA

Ioan al II-lea Comnenos avea treizeci de ani atunci cînd a devenit împărat cu drepturi depline. Deşi avea absolut aceleaşi drepturi la tron ca şi coîmpăratul, fiul mai mare al lui Alexios, el îl dobîndise în ciuda opoziţiei mamei sale, Irina, a Anei, sora lui mai mare, şi a altor rude. Timp de cîteva luni el a fost nevoit să-şi facă griji în privinţa faptului că aceştia ar fi putut totuşi să-l detroneze. Ei au ratat însă ocazia, din cauză că Nicefor Bryennios, candidatul lor la tron şi soţul Anei, era mai puţin crud şi decis decît soţia sa. Ioan a intrat la începutul anului 1119 în posesia dovezilor complotului menit să-l asasineze. El le-a confiscat temporar proprietăţile şi a refuzat tot timpul să le ia în seamă pretenţiile. Irina şi Ana au fost obligate să se retragă la o mănăstire, în timp ce Nicefor a rămas în libertate. Ca şi tatăl său, Ioan era cu ochii pe duşmanii săi, dar milos faţă de ei.

Din alte puncte de vedere, politica lui Ioan a fost oarecum diferită de cea a lui Alexios. El a refuzat să reînnoiască acordarea privilegiilor negustorilor veneţieni, pretextînd că aceştia i-ar fi sfidat pe oficialii bizantini în colonia lor de la Constantinopol, încercînd totodată să extindă controlul Bizanţului asupra Anatoliei dincolo de limita cu care se declarase mulţumit Alexios. Ioan a sesizat că ofensivele repetate constituiau cea mai bună cale de a reduce numărul raidurilor turceşti şi a căutat să facă noi cuceriri pentru ca să apere zonele de coastă bizantine şi să le

unească între ele prin rute terestre. Deşi nord-vestul Anatoliei constituia la moartea lui Alexios un bloc terestru ferm, el era totuşi separat de Attalia bizantină de turcii care ocupau Caria. Se pare că emirul danishmendid Ghazi izolase şi el Trapezuntul în perioada aceasta, capturîndu-l pe Constantin Gabras, dinastul şi ducele acestuia. Ioan l-a răscumpărat pe Constantin, dar atît timp cît Trapezuntul era izolat, ea nu se putea afla sub control bizantin sigur[25].

Fig. 150. Ioan al II-lea Comnenos (1118-1143) şi soţia lui Piroşka-Irina aducînd ofrande Fecioarei şi fiul lor Alexios (mort în 1142) abia vizibil în partea extremă dreapta, după colţ. Mozaic contemporan din galeria de la Sfînta Sofia, Constantinopol. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Împăratul a pornit deci ofensiva împotriva turcilor. În 1119, provocat de un raid turcesc în partea de sud a themei tracesiene, el a declanşat o operaţiune de curăţire a întregii văi a Meanderului, fiind însoţit în această campanie de prietenul său, Ioan Axuch, un turc luat prizonier în copilărie şi crescut în credinţa creştină, care deţinea rangul de domestic. Ei au cucerit împreună Laodiceea, care devenise o bază turcească după ce bizantinii nu reuşiseră să o organizeze din punct de vedere militar în timpul domniei lui Alexios. Ulterior, probabil în 1120, împăratul a pus stăpînire pe fortăreaţa de la Sozopolis, de unde porneau atît drumul spre Laodiceea cît şi cel spre Attalia. Înainte de a se întoarce la Constantinopol, Ioan a deschis drumul spre Attalia, separîndu-i pe turcii din Caria de sultanatul de la Iconium.

Ioan nu putea totuşi să-şi concentreze întreaga atenţie asupra Asiei Mici. Se pare că un grup numeros de invadatori cumani şi pecenegi au trecut Dunărea în 1121

şi că împăratul şi-a petrecut iarna următoare în Beroeea tracă, ducînd tratative cu ei. Aceştia au fost de acord să facă pace, dar în primăvară Ioan i-a atacat şi i-a zdrobit, vînzîndu-i ca sclavi pe o parte din ei şi înrolîndu-i pe ceilalţi în armată. Apoi, în toamna anului 1122, dogele Veneţiei a făcut un popas în drum spre statele cruciate ca să răzbune pierderea privilegiilor prin asaltul asupra Corcyrei. El nu a reuşit să cucerească insula şi în primăvară a renunţat şi a pornit pe mare către Răsărit. Peste un an şi jumătate însă, el s-a întors ca să invadeze Rhodosul şi să ierneze în insula Chios, iar în 1125 a prădat mai multe insule egeene înainte de a se întoarce la Veneţia. Flota Imperiului, evident inferioară armatei, nu s-a aventurat niciodată să-i atace pe veneţieni.

În anul următor, Constantin Gabras, ducele Trapezuntului, care se bucurase mult timp de o neobişnuită autonomie, s-a răzvrătit pe faţă. Cassinos, guvernatorul ţinutului de la vest de acesta, s-a răzvrătit şi el cam în acelaşi timp în Paflagonia, astfel că cea mai mare parte a coastei Mării Negre era dominată de rebeli. Cînd veneţienii au invadat Cefalonia, împăratul a ajuns la concluzia că avea prea mulţi duşmani, aşa că în august a încheiat pace cu ei. El a recunoscut privilegiile acordate Veneţiei de Alexios, aceasta devenind din nou aliata oficială a bizantinilor. Nu mult după aceea, împăratul a sistat cheltuielile destinate ineficientei lui flote, preferînd să-şi folosească resursele pentru trupele terestre din Asia Mică.

Înfuriat de faptul că bizantinii îi ofereau adăpost unchiului său fugar, Ştefan al II-lea, regele Ungariei, a invadat probabil Imperiul în vara anului 1127, înainte ca Ioan să poată negocia cu rebelii de pe coasta Mării Negre. Regele a prădat cetăţile Belgrad şi Niş, continuînd să devasteze tot teritoriul pînă la Serdica şi Philippopolis înainte ca împăratul să-l alunge. Un an mai tîrziu, Ioan a trecut Dunărea şi i-a înfrînt pe unguri în apropiere de Sirmium, pe propriul lor teritoriu, dar după plecarea lui, aceştia au contraatacat, iar sîrbii de la Ras au renunţat la suzeranitatea bizantină. Împăratul s-a întors şi i-a învins şi supus pe sîrbi. Cu toate că a simulat doar un atac împotriva Ungariei înainte de venirea iernii, el a reuşit să încheie pace cu Ştefan, al cărui unchi murise între timp.

Prin 1130, împăratul era pregătit să se întoarcă în orice moment în Anatolia. Se pare că aceste pregătiri l-au speriat pe Cassianos, rebelul din Paflagonia, determinîndu-l să-şi cedeze ţinuturile lui Ghazi, care era şi aliatul lui Constantin Gabras al Trapezuntului. Ioan şi-a început firește operaţiunile prin fortificarea serioasă a oraşului Lopadium din nord-vest, unde turcii făceau din nou ravagii[27]. Cetatea Lopadium a devenit cartierul general imperial pentru recrutări şi instruire. După care Ioan a pornit împotriva lui Ghazi, dar a descoperit pe drum un complot pus la cale de sebastocratorul Isaac, fratele lui mai mic, care a fugit la turci. Îndoindu-se probabil de

loialitatea oamenilor săi, împăratul s-a întors la Constantinopol ca să-i pedepsească pe conspiratori.

Isaac Comnenos a solicitat din exil ajutorul mai multor rivali ai împăratului din Anatolia. El i-a vizitat pe rînd pe emirul danishmendid Ghazi, pe ducele rebel Constantin Gabras, pe sultanul Mas'ud al Iconiumului şi pe regele armean Leon al Ciliciei, urmaşul lui Ruben. Dar nici unul din aceşti potentaţi nu s-a decis să-l spijine pe pretendent. După ce şi-a asigurat poziţia în interiorul Imperiului şi a strîns o armată mai puternică decît înainte, Ioan a organizat în toamna anului 1132 o expediţie pe uscat şi pe mare împotriva Paflagoniei. El i-a masacrat pe locuitorii turci de acolo, a cucerit cetatea Castamon, unde îşi avuseseră Comnenii cîndva proprietăţile, şi se pare că a recuperat zona de coastă. A trecut apoi Halysul, a invadat teritoriul turcesc şi a dobîndit supunerea mai multor guvernatori ai lui Ghazi. Ioan şi-a sărbătorit triumful peste un an în capitală.

Fig. 151. Mănăstirea lui Hristos Pantocratorul („Stăpînul tuturor"), Constantinopol, cu cele trei biserici conexe. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Se pare că reacţia lui Ghazi a fost să-i ajute pe turcii de la Iconium să atace Sozopolisul, fortul care asigura paza cuceririlor realizate de Ioan în sud. Deşi această campanie a eşuat, Ghazi a asediat curînd şi a recucerit Castamonul. Împăratul a declanşat o altă campanie în vara anului 1134, dar a întrerupt-o atunci cînd a primit vestea morţii Piroşkăi-Irina, soţia sa. Ghazi a murit însă cam în acelaşi timp, lăsînd teritoriul danishmendid în plin haos. Înainte de a porni spre tabăra de iarnă, împăratul s-a întors ca să atace Gangra, aflată la sud de Castamon. El a cucerit în 1135 ambele cetăţi.

În anul următor, împăratul victorios i-a închinat o impunătoare mănăstire şi un spital lui Hristos Pantocratorul, înălţate pe coasta unui deal înalt din capitală[28]. Menit să fie un simbol al mulţumirii pentru victoriile împotriva conspiratorilor şi a turcilor, Pantocratorul a devenit mănăstirea familială a Comnenilor, pe linia tradiţiei mănăstirilor dinastice întemeiate în cele două secole anterioare. Clădirea demonstra că vistieria îşi revenise foarte bine de pe urma crizei de la sfîrşitul secolului al XI-lea, care se pare că nu permitea asemenea cheltuieli pe vremea lui Alexios, tatăl lui Ioan.

Împăratul mai avea de recucerit Trapezuntul şi Cilicia, pe care şi Alexios le deţinuse în condiţii precare, sau Antiohia, revendicată de acesta. Antiohia părea gata să cadă în mîinile lui Ioan la sfîrşitul anului 1136, atunci cînd prinţesa văduvă a acesteia a oferit-o odată cu mîna fiicei ei lui Manuel, fiul cel mai mic al lui Ioan. Cruciaţii i-au dejucat însă planurile, măritînd-o pe moştenitoare cu un francez, Raymond de Poitiers, dar acest lucru i-a oferit împăratului cel puţin pretextul de a interveni. Ioan al II-lea voia totodată să-l pedepsească pe regele armean Leon, care cucerise cîmpia ciliciană de la principatul Antiohiei şi asedia Seleucia bizantină dinspre vestul Imperiului. Adunînd o armată formată din bizantini, pecenegi şi turci, Ioan a adus-o pe uscat şi pe mare la Attalia.

Împăratul şi fiii lui au pornit din nou în primăvara anului 1137 împotriva micului regat armean al lui Leon. Ioan a recucerit prompt cîmpia ciliciană şi l-a asediat pe Leon la Anazarbus, acolo unde încep munţii. Oraşul s-a predat după peste o lună de asalt bizantin, cu toate că regele se refugiase în Munţii Taurus. Ioan şi-a continuat marşul spre Antiohia şi şi-a dispus maşinile de război ca să o demoleze şi pe ea. Raymond, noul prinţ, a fost imediat de acord să i se supună mai curînd lui decît regelui Ierusalimului, ba chiar şi să cedeze Antiohia în schimbul unui principat cuprins între Alep şi Homs, cu condiţia ca Ioan să-l ajute să-l cucerească.

Împăratul a acceptat această predare oarecum echivocă, sperînd să cîştige nu numai Antiohia, ci şi un puternic protectorat cruciat în spatele acesteia. Înainte de a încerca să recucerească noua feudă a lui Raymond, Ioan s-a întors totuşi în Cilicia, unde i-a făcut prizonieri pe regele Leon şi pe fiii acestuia, trimiţîndu-i înapoi la Constantinopol. El a anexat cîmpia ciliciană, iar prinţii armeni din munţi au devenit vasali ai bizantinilor. La începutul anului următor, împăratul s-a întors la Antiohia, unde a condus prima forţă alcătuită atît din bizantini cît şi din cruciaţi, de la Prima Cruciadă.

În primăvară, el a condus armata aceasta împotriva Alepului, dar a sosit prea tîrziu ca să ia prin surprindere garnizoana turcă, astfel că a mers spre sud şi a asediat Sizara, situată în mijlocul ţinuturilor pe care i le hărăzise lui Raymond. Maşinile de război bizantine au străpuns zidurile oraşului, dar citadela a rezistat indiferenţilor

cruciați, care au preferat să păstreze Antiohia decît să facă cuceriri în schimbul acesteia. Împăratul a acceptat o supunere formală a Sizarei și s-a retras. El a intrat după aceea în Antiohia, dar a abanonat-o atunci cînd oamenii lui Raymond au declanșat o răscoală și a aflat că turcii invadaseră Cilicia. Ioan i-a respins pe invadatori și s-a întors în capitală după ce dobîndise multă glorie, dar puține avantaje reale.

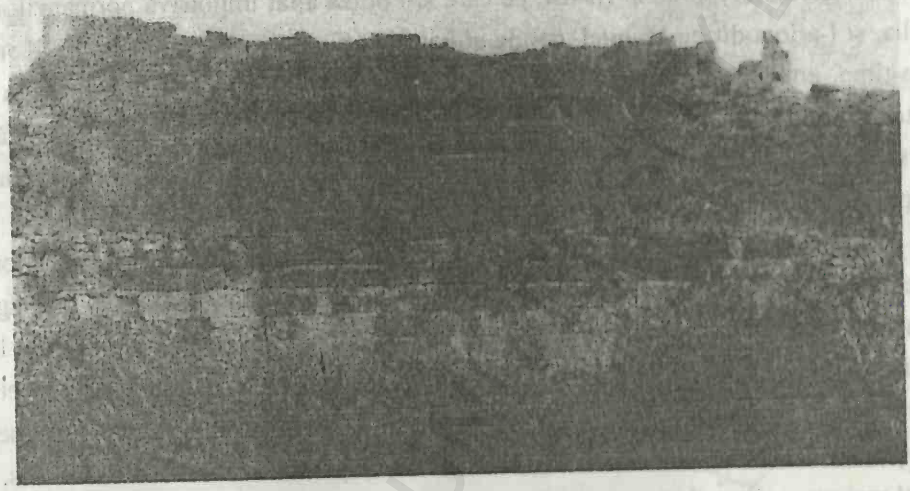

Fig. 152. Imagine a citadelei de la Anazarbus văzută dinspre sud, reprezentînd în prim plan zidurile vechii cetăți. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

Succesele repurtate de împărat l-au impresionat cu adevărat pe renegatul său frate Isaac, ai cărui opt ani de conspirații nu dăduseră nici un rezultat, suficient de mult pentru ca acesta să solicite și să obțină la începutul anului 1139 iertarea. Mai puțin impresionați de împărat, turcii danishmendizi au invadat valea cursului inferior al Sangariusului. După ce i-a alungat, Ioan și-a masat din nou forțele la Lopadium, în vederea unei campanii de mare anvergură. Nefiind practic niciodată învinși, danishmendizii au recucerit evident Paflagonia și îl sprijineau în continuare pe Constantin Gabras al Trapezuntului. Împăratul nu se putea folosi mai bine de victorioasa lui armată decît angajîndu-se lupta împotriva lor.

Împăratul și-a început la sfîrșitul primăverii marșul de-a lungul coastei Mării Negre. El și-a petrecut restul anului în marș, poate din cauză că a fost nevoit pe parcurs să-i alunge pe turci și să stabilească mai multe garnizoane. Ioan a ajuns la începutul anului 1140 la fortăreața danishmendidă de la Neocaesareea și a asediat-o. Dar zidurile erau bine fortificate, iar iarna s-a dovedit a fi aspră; bizantinii au început să

ducă lipsă de provizii, iar unul dintre fiii lui Isaac, fratele lui Ioan, a dezertat la turci. Împăratul a ridicat asediul după şase luni, dar a trimis un contingent împotriva lui Gabras, care a readus în cele din urmă Trapezentul între graniţele Imperiului[29]. La începutul anului 1141, cam în perioada cînd împăratul s-a întors în capitală, el recuperase întreaga coastă a Pontului Euxin.

În acel an, Ioan şi-a cantonat armata în tabăra de la Lopadium şi a mai recrutat o serie de trupe în vederea organizării unei alte expediţii. El a continuat tratativele cu împăratul german Konrad al III-lea, pe care şi-l dorea aliat împotriva normanzilor din Sicilia, şi l-a logodit pe Manuel, cel de al patrulea fiu al său, cu cumnata lui Konrad. Între timp, emirul danishmendizilor a murit, iar domeniile lui s-au dispersat în mai multe emirate separate. Ioan s-a folosit de acest prilej nu ca să-i distrugă pe danishmendizi, ale căror ţinuturi erau destul de sterpe, ci pentru a le întoarce spatele şi a porni o campanie împotriva bogatei cetăţi a Antiohiei.

În primăvara anului 1142, împăratul şi fiii lui au mărşăluit spre sud. Intenţionînd evident să asigure un coridor terestru între teritoriul bizantin şi coasta de sud, ei i-au izgonit pe invadatorii turci din Sozopolis şi au făcut un popas ca să cucerească insulele din lacul Caralis. La început, locuitorii acestora, care ajunseseră la o înţelegere cu turcii din cetatea Iconium aflată în apropiere, au rezistat şi se pare că li s-au supus din nou turcilor imediat după plecarea lui Ioan. Atunci cînd împăratul a sosit în portul Attalia din sud, Alexios, fiul lui cel mai mare şi totodată moştenitorul său, a murit pe neaşteptate, iar întristatul tată i-a pus pe cel de al doilea şi al treilea fiu ai lui să-i aducă trupul înapoi la Constantinopol, dar cel de al doilea fiu al lui Ioan a murit şi el pe drum.

Ioan a pornit plin de hotărîre spre Siria. Contele Edessei s-a oferit să devină vasal al Bizanţului, ceea ce i s-a acceptat, dar de data aceasta împăratul a pretins ca prinţul Raymond să cedeze Antiohia înainte de a primi alte teritorii în schimb. În timp ce Raymond se justifica, Ioan a iernat în Cilicia şi a recucerit cîteva forturi din munţi de la turci. Rămas doar cu doi fii, el s-a gîndit să-i acorde lui Manuel, fiul său mai mic, rangul de coîmpărat, făcîndu-l răspunzător asupra Ciprului şi a coastei de la Attalia la Antiohia. Ioan începuse evident să-şi dea seama că acest coridor terestru care unea coasta de sud a Anatoliei cu restul Imperiului nu avea să fie niciodată cu adevărat sigur şi s-a gîndit la el ca la un mijloc de a-şi apăra posesiunile din sud.

La începutul primăverii, înainte de a se confrunta cu Antiohia, se pare că împăratul s-a rănit cu o săgeată otrăvită în timp ce vîna în apropiere de Mopsuestia şi s-a îmbolnăvit de moarte. Cu toate că bizantinii din tabără voiau ca el să-l declare drept moştenitor pe Isaac, fiul lui mai mare, majoritatea mercenarilor apuseni îl sprijineau pe Manuel, fiul lui mai mic, care era logodit cu o prinţesă de stirpe germană

și era cunoscut ca fiind în favoarea occidentalilor. Se spune că Ioan l-a ales pe patul de moarte pe Manuel, care, spre deosebire de fratele lui, se afla în tabără. De fapt, întregul episod este dubios. Se poate foarte bine ca susținătorii lui Manuel să fi manipulat succesiunea sau chiar să fi provocat moartea lui Ioan. Este posibilă și o oarecare complicitate a lui Raymond al Antiohiei[30].

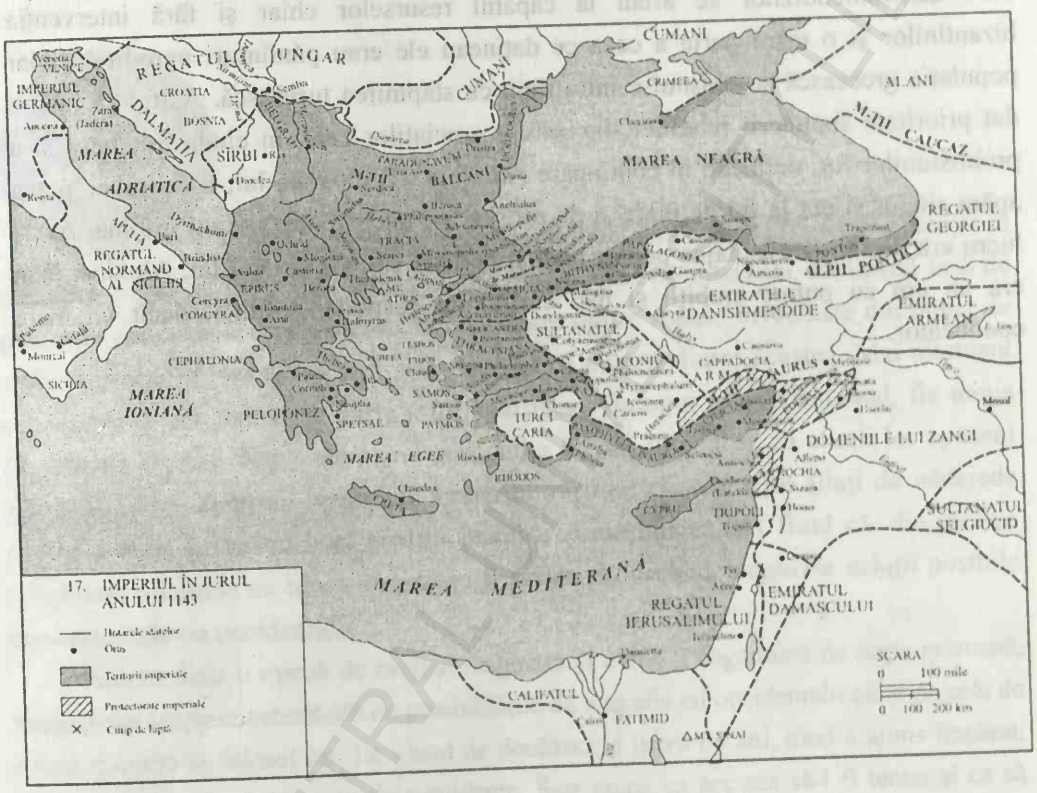

Ca și tatăl lui, Ioan al II-lea a lăsat Imperiul mai puternic decît îl găsise, dar nu chiar atît de solid pe cît părea. El a ridicat nivelul calitativ al armatei și i-a oferit o bază la Lopadium, de unde putea controla o mare parte a Anatoliei bizantine. Dar armata rămăsese o forță relativ puțin numeroasă pentru apărarea unui Imperiu atît de mare, iar flota devenise îngrijorător de slabă. Ioan a adunat o rezervă de aur pe care ar fi putut-o cheltui mai curînd ca să mărească efectivele armatei și ale marinei. El era extrem de interesat de Siria și a încercat să colaboreze cu cruciații atîta vreme cît aceștia rămîneau vasalii. Colaborarea aceasta nu a dus însă la nici un rezultat important, iar intervenția lui a slăbit Antiohia și Edessa, ambele avînd nevoie de toată puterea lor ca să-i reziste lui Zangi, puternicul guvernator turc al Alepului. Cooperarea cu cruciații l-a distras pe Ioan de la încercarea de a cuceri o mai mare parte a Asiei Mici

turceşti, ceea ce, spre deosebire de cucerirea Antiohiei, ar fi făcut ca Imperiul să fie mai uşor de apărat.

Cu toate acestea, pentru cea mai mare parte a contemporanilor lui, opţiunile lui Ioan păreau rezonabile. Între timp, puţini dintre bizantinii care tînjeau după pămînturile acaparate de turci supravieţuiseră. Se pare că sultanatul Iconiumului şi domeniile danishmendizilor se aflau la capătul resurselor chiar şi fără intervenţia bizantinilor şi o mare parte a ceea ce deţineau ele erau pămînturi neroditoare, iar populaţia grecească se obişnuise între timp cu stăpînirea turcească. Astfel că Ioan a dat prioritate supunerii rebelilor, inclusiv a cruciaţilor care, în ciuda tratatelor şi a promisiunilor lor, deţineau în continuare Antiohia. La moartea lui, Bizanţul se putea apăra singur şi era la fel de mare şi de prosper pe cît îşi putea aminti oricine. Acest lucru era destul de avantajos pentru Ioan şi curtenii săi. Ca şi tatăl lui, Alexios, Ioan era un om cu puţine ambiţii şi mai curînd un gospodar strălucit decît un mare conducător.

BCUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 20

Accentuarea nesiguranței (1143-1204)

La urcarea pe tron a lui Manuel Comnenos, Bizanțul putea fi în continuare considerat drept puterea dominantă în zona Mediteranei, nu lipsită însă de puternici concurenți. Mai puternic decît oricare dintre statele învecinate din punct de vedere militar, el era totuși mai slab decît orice alianță dintre acestea. Mai alarmant era faptul că cea mai mare parte a lor aparțineau fie unui grup occidental, fie unuia musulman, fiecare dintre ele avînd mai multe lucruri în comun cu aliații lor apuseni sau musulmani decît cu bizantinii. Imperiul avea nevoie de niște aliați de nădejede pentru a evita pericolul unei coaliții inamice copleşitoare. Dat fiind că, din motive religioase, alianțele cu turcii nu puteau fi solide și durabile, singurele soluții posibile rămîneau cele cu occidentalii.

Născut dintr-o mamă de origine maghiară și avînd o logodnică de nație germană, Manuel era foarte conștient atît de posibilitățile de a se alia cu occidentalii cît și de cele de a face cuceriri în folosul lor. La vîrsta de douăzeci și patru de ani, cînd a ajuns împărat, inteligența și carisma lui erau deja evidente. S-ar putea ca acestea să-l fi tentat și ca să obțină prin viclenie unele avantaje trecătoare în loc să facă planuri pentru siguranța pe termen lung a Imperiului. Manuel poseda și el dibăcia militară a tatălui și a bunicului său, dar nu și răbdarea lor față de sarcinile ale administrației interne. El se simțea în largul lui în relațiile cu occidentalii și oarecum prea dispus să creadă în superioritatea bizantină asupra lor și nu destul de prudent față de puterea acestora.

RĂZBOAIELE LUI MANUEL CU NORMANZII

Succesiunea oarecum ilegală a lui Manuel a fost înfăptuită cu puține probleme. El l-a trimis imediat pe vechiul prieten al tatălui său, marele slujitor de palat Ioan Axuch, ca să asigure apărarea Constantinopolului. Acesta l-a proclamat pe Manuel și

i-a întemniţat pe cei doi aspiranţi mai îndreptăţiţi la tron, fratele dezmoştenit al lui Manuel şi ambiţiosul său unchi, amîndoi purtînd numele de Isaac. Maria, sora mai mare a lui Manuel, l-a ajutat să dejoace un complot urzit de soţul ei, caesarul Ioan Roger, care era pe jumătate normand. Abia la circa trei luni după moartea tatălui său a ajuns Manuel în capitală, unde a fost încoronat. El şi-a întîlnit acolo logodnica Bertha, sosită recent din Germania, care nu era nici frumoasă, nici vioaie şi nu prea corespundea gusturilor lui mediteraneene. Manuel a amînat căsătoria, dar a rămas logodit, din cauză că era de acord cu planul tatălui său de a se folosi de germani împotriva normanzilor din Sicilia şi a francezilor din Antiohia. Roger al II-lea al Siciliei i-a solicitat o alianţă prin căsătorie, dar, după ce a chibzuit o vreme, Manuel a refuzat.

Probabil că prin 1144, după o scurtă campanie pentru alungarea turcilor din Bithynia, împăratul a trimis o expediţie pe uscat şi pe mare la Antiohia ca să pedepsească nesupunerea acesteia. Bizantinii l-au învins pe prinţul Raymond şi i-au devastat principatul. Ei l-au împiedicat totodată să trimită un ajutor vital Edessei, care fusese cucerită de turcii lui Zangi. Căderea Edessei l-a lăsat pe Raymond atît de expus la atacurile turcilor, încît a plecat la Constantinopol şi l-a recunoscut pe împărat drept suveranul lui, lucru considerat de Manuel ca o reuşită. Înaintarea turcilor în nordul Siriei ameninţa însă Cilicia bizantină şi îi stimula pe apuseni să organizeze o nouă cruciadă, ceea ce bizantinilor nu le convenea.

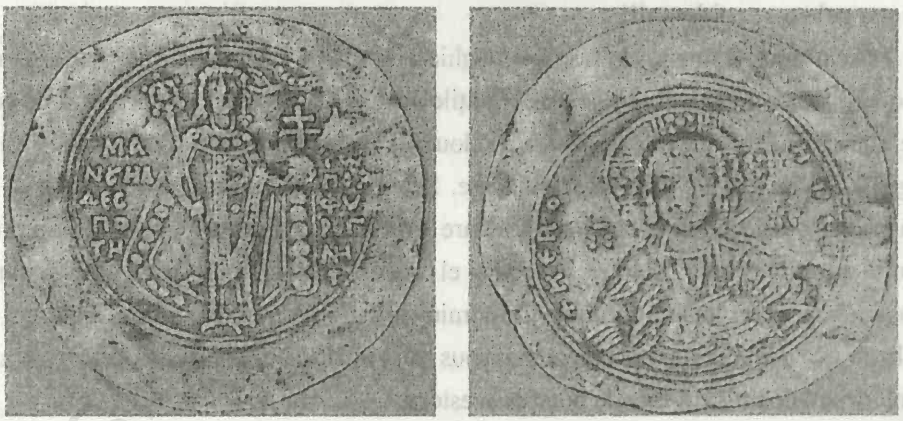

Fig. 153. Hyperper de aur înfăţişat în mărime dublă faţă de cea reală, reprezentîndu-l pe Manuel I Comnenul (1143-1180), cu patronul lui, Hristos Immanuel, pe revers. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Atunci cînd împăratul german Konrad a protestat faţă de faptul că Manuel întîrzia oficierea căsătoriei cu Bertha, împăratul a trebuit să aleagă între a se procopsi

cu o soție neatrăgătoare și a renunța la o alianță tentantă cu Germania. La începutul anului 1146, el a optat pentru căsătoria cu Bertha, rebotezînd-o Irina, și dîndu-și seama că putea suporta temperamentul ei posac cu destulă veselie dacă se consola cu diverse amante, mai cu seamă cu Teodora Comnena, nepoata lui. Îi arăta însă soției lui respectul cuvenit, iar alianța cu Konrad a devenit principala cale a Bizanțului de a trata cu Apusul. Alianța dintre bizantini și germani constituia o amenințare și o provocare clară pentru Roger al Siciliei, al cărui regat era situat între ei și pe ale cărui propuneri de pace Manuel le respinsese.

Planul imediat al lui Manuel era organizarea unei campanii împotriva turcilor. În vreme ce turcii din Siria erau în plină derută după uciderea în 1146 a lui Zangi, sultanul Mas'ud al Iconiumului sonda teritoriul bizantin situat de-a lungul întregii lui frontiere. Repinși la Malagina, la nord de teritoriul lor, turcii lui Mas'ud au cucerit Pracana de la sud de ei și au invadat thema tracesiană din vest. După ce și-a adunat armata la Lopadium, împăratul a pătruns adînc în sultanatul lui Mas'ud. El i-a înfrînt pe turci la Acroënus, a pus stăpînire pe baza lor de la Philomelium și a devastat tot ce i-a ieșit în cale pînă sub zidurile cetății Iconium. Atunci cînd danishmendizii au întărit însă sultanatul, Manuel s-a retras pe malul lacului Caralis, respingînd cu destulă dificultate contraatacurile turcilor. În timp ce împăratul s-a întors la Constantinopol, Mas'ud a început tratativele, care au avut drept rezultat retrocedarea cetății Pracana.

Între timp, în Occident începuseră pregătirile pentru cea de a doua Cruciadă, ceea ce îl alarma pe Mas'ud și îl deranja pe Manuel. Cruciații germani au trecut Dunărea în vara anului 1147, conduși de Konrad al III-lea, împăratul lor. Cu toate că acesta era acum înrudit cu Manuel prin căsătorie, oamenii lui s-au dedat inevitabil pe drum la jafuri. Împărăteasa Bertha-Irina a fost nevoită să intervină pentru a pune capăt încăierărilor dintre bizantini și germani în afara zidurilor Constantinopolului. Următorii care au trecut Dunărea au fost cruciații francezi conduși de Ludovic al VII-lea al Franței, care au creat obișnuitele necazuri prin faptul că își asigurau singuri aprovizionarea. Mai grav, în vreme ce Manuel era ocupat cu cruciații, Roger al Siciliei a trimis o flotă care a cucerit Corcyra și a invadat Grecia, prădînd Theba și Corintul.

Cruciații germani erau dornici să înainteze, iar Manuel era bucuros să-i vadă plecați. Fără să-i aștepte pe francezi și împotriva sfatului lui Manuel de a mărșălui prin thema tracesiană, Konrad și-a condus cea mai mare parte a oamenilor în sultanatul Iconiumului. Turcii l-au pus pe fugă în apropiere de Dorylaeum, de unde abia a reușit să scape. Împreună cu oamenii lui care supraviețuiseră, el i s-a alăturat lui Ludovic al VII-lea în traversarea themelor tracesiene, dar, ajuns la Efes, Konrad s-a îmbolnăvit și s-a întors la Constantinopol. Ludovic și ceilalți și-au văzut de drum prin coridorul nesigur al teritoriului

bizantin care ducea de la Laodiceea la Attalia, îndurînd multe suferinţe de pe urma atacurilor turcilor, a foametei şi a vremii de iarnă. Prin primăvara anului 1148, atît Ludovic cît şi Konrad au sosit în Siria furioşi unul pe altul şi pe Manuel.

Fig. 154. Roger al II-lea al Siciliei (1101-1130 cu rang de conte, 1130-1154 ca rege). Detaliu dintr-un mozaic in secolul al XII-lea din biserica Martorana de la Palermo. (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma)

Principala preocupare a lui Manuel era pericolul invadării Siciliei de către normanzi. Ca să-i oprească, el a pus să fie construită o flotă numeroasă şi a apelat la ajutorul veneţienilor. Împăratul le-a recunosut privilegiile comerciale anterioare şi le-a permis să extindă cartierul negustorilor lor de la Constantinopol. În schimb, o flotă veneţiană urma să li se alăture bizantinilor în asedierea normanzilor de pe insula Corcyra (Corfu din zilele noastre - n.t.). În timp ce împăratul pornea însă la drum, cumanii au făcut o incursiune peste Dunăre, astfel că el s-a întors ca să-i alunge. După care şi-a amînat expediţia pentru a petrece Crăciunul la Thessalonic împreună cu Konrad al III-lea, care părăsise cea de a doua Cruciadă, eşuată între timp. Cei doi împăraţi au luat hotărîrea să-şi unească forţele ca să-i izgonească pe normanzi din sudul Italiei.

Manuel a sosit în primăvara anului 1149 la Corcyra, pe care bizantinii şi veneţienii nu o recuperaseră încă. Cînd aliaţii s-au certat şi au început să se lupte între ei, Manuel i-a supus pe veneţieni şi i-a forţat pe normanzi să predea insula. El voia să invadeze regatul normand chiar în acea vara, dar regele Roger i-a convins pe sîrbii din Ras să renunţe la suzeranitatea bizantină şi să-i atace pe sîrbii din Diocleea care apelaseră la ajutorul Imperiului. Împăratul a pornit împotriva rebelilor, i-a învins şi, înainte de a se întoarce la Constantinopol pe timpul iernii, a cucerit cetatea Ras.

Manuel și-a pregătit flota ca să-i atace pe normanzi în anul următor, dar ungurii au venit atunci în ajutorul sîrbilor de la Ras, turcii lui Mas'ud au invadat themele tracesiene, iar regele armean Teodor al II-lea a pătruns în Cilicia[1]. După ce Nureddin, fiul și urmașul lui Zangi la conducerea Alepului, pusese să i se scoată ochii contelui acestuia și să fie ucis prințul Antiohiei, Manuel și-a încercat norocul într-o tentativă de a cumpăra ceea ce mai rămăsese din Comitatul Edessei[2]. Achizițiile lui răsăritene, care se întindeau de la Cilicia pînă la Samosata, au început însă să cadă în mîinile lui Nureddin și ale lui Mas'ud aproape imediat, iar împăratul era prea ocupat în Occident ca să le poată apăra. El i-a învins pe sîrbi, făcîndu-și-i din nou vasali, apoi a invadat Ungaria și a jefuit cetățile Semlin și Sirmium, obligîndu-l în 1151 pe regele Géza al II-lea să ceară pace.

În acest timp, Manuel îi poruncise domesticului Ioan Axuch să pornească spre Ancona, un oraș situat chiar la nord de regatul normand supus lui Konrad al III-lea și aflat în relații prietenești cu Bizanțul. Dar Ioan nu s-a încumetat să traverseze marea. Vremea era proastă, iar venețienii s-au opus intențiilor lui Manuel privind Sicilia, temîndu-se ca nu cumva aceste elemente să confere Bizanțului controlul asupra ambelor țărmuri ale Adriaticei și deci și a comerțului venețian. Cu toate acestea, Manuel și Konrad au căzut de acord în 1152 asupra organizării unei campanii comune germane și bizantine împotriva Siciliei. Konrad a murit însă la începutul acelui an, iar expediția a trebuit să fie abanonată.

Din cauză că Nureddin cucerise între timp toate achizițiile lui Manuel din Siria, iar Teodor al II-lea pusese stăpînire pe cea mai mare parte a Ciliciei, împăratul a fost obligat să-și îndrepte atenția spre Răsărit. El l-a trimis pe caesarul Ioan Roger ca să o ceară în căsătorie pe prințesa văduvă a Antiohiei; dar el era un amant stîngaci, așa că ea l-a refuzat. Manuel a trimis o armată în Cilicia sub conducerea vărului său, Andronic Comnenos; dar acesta, deși era un iubit experimentat, nu era războinic, așa că a pierdut restul Ciliciei în favoarea lui Teodor. Simțindu-se frustrat, împăratul l-a plătit pe Mas'ud să-l atace pe Teodor, dar acesta l-a învins în 1154 pe sultan.

Roger al II-lea a murit în același an, iar fiul lui, Guillaume I a devenit regele Siciliei. Acesta a făcut pace cu venețienii și a încercat să încheie un tratat și cu Manuel, dar a fost refuzat ca și tatăl lui. Manuel cumpărase sprijinul cîtorva nobili normanzi neloiali și i-a abordat pe noul împărat german Frederick Barbarossa și pe papa Adrian al IV-lea, care erau amîndoi ostili normanzilor. Guillaume avea și el diplomații săi, care l-au convins pe Géza al Ungariei să invadeze Imperiul simultan cu un complot pus la cale de Andronic, vărul lui Manuel. Géza s-a retras însă atunci cînd Manuel l-a arestat pe Andronic și a făcut pace cînd împăratul a pornit spre Dunăre în primăvara anului 1155.

În acel an, o flotă bizantină a debarcat în sfîrşit la Ancona, iar Manuel a declanşat invazia asupra regatului normand plănuită cu atîta vreme în urmă. Sprijiniţi de o rebeliune a nobililor normanzi, bizantinii au trecut spre sfîrşitul anului prin foc şi sabie coasta pînă la Bari. Pentru a dobîndi ajutor suplimentar, Manuel a încheiat o alianţă cu genovezii, acordîndu-le taxe vamale reduse şi permiţîndu-le să înfiinţeze un cartier comercial la Constantinopol. Se pare că Bizanţul îi pedepsea pe normanzii italieni pentru rebeliunea declanşată de ei cu mai mult de un secol în urmă.

În primăvara următoare însă, regele Guillaume i-a pus pe goană pe numeroşii şi tot mai acaparatorii bizantini în timp ce aceştia asediau citadela de la Brindisi. Majoritatea forţei expediţionare a fost capturată. Rebelii normanzi, papa şi genovezii au căzut la înţelegere cu Guillaume, iar Frederick Barbarossa a tratat cu dispreţ oferta lui Manuel de a încheia o alianţă. Această campanie costisitoare nu i-a adus împăratului decît reputaţia de a se fi întins mai mult decît îşi permitea. Guillaume a trimis o flotă care a invadat Eubeea în 1157; Manuel a reacţionat trimiţîndu-l pe Alexios, fiul lui Ioan Axuch, la Ancona ca să angajeze mai mulţi mercenari şi să facă rost de mai mulţi aliaţi împotriva lui Guillaume. Cu toate acestea, nici bizantinii, nici normanzii nu se aşteptau în perioada aceasta să cîştige prea mult prin continuarea războiului.

Interesul principal al lui Manuel se transferase deja asupra Siriei. Tînărul rege Baudouin al III-lea al Ierusalimului voia să se însoare cu o prinţesă bizantină şi i-a oferit o alianţă care l-ar fi putut ajuta pe împărat să recupereze atît Cilicia cît şi Antiohia. Astfel că Manuel a fost de acord să încheie în 1158 pace cu Guillaume al Siciliei. Între timp, împăratul cheltuise circa două milioane de hyperperi cu campaniile lui împotriva normanzilor[3]. În eventualitatea improbabilă a reuşitei lor, acestea ar fi dus doar la adăugarea Apuliei la colecţia de avanposturi nesigure ale Imperiului. Războiul din Italia îi atrăsese lui Manuel un număr de duşmani în Europa şi îi distrăsese atenţia de la apărarea posesiunilor din Asia, ceea ce era oarecum inutil, dat fiind că atît Roger cît şi Guillaume fuseseră de la bun început gata să facă pace. Inutilitatea războiului i-a devenit în cele din urmă evidentă chiar şi lui Manuel.

ALIANŢELE ALTERNATIVE ALE LUI MANUEL

În vara anului 1158, împăratul a trimis-o în Palestina pe Teodora, fiica fratelui său Isaac, unde aceasta s-a măritat cu regele Baudouin al Ierusalimului. Acesta a fost probabil momentul cînd Manuel, care pregătea o expediţie spre Siria, şi-a schimbat intenţiile, din cauză că începuse să ducă lipsă de bani pentru a achita soldele armatei. În locul plăţii normale, el le-a acordat diferiţilor soldaţi şi ofiţeri dreptul de a strînge

unele taxe, iar în anumite locuri chiriile cuvenite pentru pământurile coroanei. O asemenea concesie, asemănătoare celor acordate de împăratul Alexios rudelor sale, a fost numită *pronoia* („dispoziție de plată"), iar beneficiarul ei putea fi numit pronoiar. Manuel a recrutat mulți soldați prin acest procedeu, iar armata adunată de el pare să fi fost cea mai impresionantă forță bizantină cunoscută pînă atunci[4].

În acea toamnă, Manuel însuși și-a condus armata spre sud, învingînd pe drum cîteva grupuri de turci. El a reușit să-l ia prin surprindere pe Teodor al II-lea al Ciliciei, care a fugit în timp ce el ocupa cîmpia ciliciană. Prințul Reginald al Antiohiei, care i se alăturase recent lui Teodor în invadarea Ciprului, s-a grăbit acum să i se supună împăratului. Manuel i-a acceptat prompt ca vasali atît pe Reginald cît și pe Teodor, cu toate că a redus regatul acestuia din urmă la ținuturile muntoase ale Ciliciei. Manuel și-a făcut o intrare triumfală în Antiohia în ziua de Paști a anului 1159 și s-a pregătit să li se alăture cruciaților împotriva lui Nureddin din Alep. Dar și căpetenia turcă a cerut pace, iar Manuel, după ce își atinsese principalele țeluri în Cilicia și Antiohia, a încheiat-o în termeni generoși. Spre dezamăgirea cruciaților, Nureddin a păstrat fostele ținuturi ale Edessei cucerite de la Manuel, eliberîndu-i doar pe numeroșii prizonieri creștini luați în captivitate. Împăratul și-a dus armata înapoi, străbătînd sultanatul Iconiumului, dar a suferit mai multe pierderi decît se așteptase de pe urma hărțuielilor turcilor lui Kilij Arslan al II-lea, fiul și urmașul lui Mas'ud.

Această expediție aparent glorioasă a dus doar la recuperarea pământului pierdut anterior de Manuel, demonstrînd existența amenințătoare a forței sultanatului Iconiumului, dușmanul cel mai apropiat de inima teritoriului bizantin. În iarna următoare, împăratul a ordonat organizarea mai multor atacuri împotriva turcilor și a condus cîteva incursiuni din themele opsicană și tracesiană fără să obțină prea multe rezultate. Turcii din Caria, asupra cărora sultanul avea o oarecare influență, au jefuit Laodiceea și au pus stăpînire pe Phileta din apropiere de Attalia. În 1160, pregătindu-se să se lupte cu Kilij Arslan, Manuel a început să mai angajeze o serie de mercenari din Apus. El a cerut totodată mai multe trupe de la vasalii lui din Serbia, Cilicia armeană și Antiohia și de la aliatul său, regele Baudouin al Ierusalimului. Dat fiind că Bertha-Irina, împărăteasa lui Manuel, tocmai murise, solul lui era și în căutarea unei noi împărătese în statele cruciate; împăratul s-a căsătorit cu prințesa Maria a Antiohiei, care, spre deosebire de Bertha, era vestită pentru frumusețea ei.

Prin anul următor, atacat atît de danishmendizi cît și de Nureddin, Kilij Arslan a început tratativele cu Manuel. Înainte de a se ajunge însă la vreo înțelegere au sosit din Siria întăririle împăratului sub comanda nepotului său, Ioan Contostefanos. Invadînd sultanatul dinspre sud, acesta i-a învins imediat pe turci. În primăvara anului

1162, strîmtoratul sultan a venit în persoană la Contantinopol ca să facă pace. Ca de obicei, supunerea formală a fost cea care l-a mulţumit cel mai mult pe Manuel, deşi Kilij Arslan a permis înfiinţarea cîtorva episcopii creştine în sultanatul lui.

Fig. 155. Manuel I şi cea de a doua sa soţie, Maria a Antiohiei. Miniatură contemporană din *Actele* Conciliului de la Constantinopol din 1166 (Vaticanus graecus 1176). (Foto: Biblioteca Apostolica Vaticana)

În ciuda flerului său incontestabil, politica împăratului ilustra un amestec de spirit beligerant și de slăbiciune. Atunci cînd pisanii și veneții de la Constantinopol au atacat cartierul genovez, Manuel a desființat cartierele pisan și genovez, probabil datorită faptului că Veneția era deosebit de puternică. Cînd regele Teodor al II-lea a invadat ducatul Ciliciei, sub pretextul asasinării fratelui său de către ducele acesteia, Manuel a restabilit pacea înlocuindu-l pe duce. La moartea lui Géza al II-lea, el a intervenit în succesiunea ungară, fiind împotriva lui Ștefan al III-lea, fiul lui Géza, și în favoarea lui Ștefan al IV-lea, fratele acestuia. Ștefan al IV-lea a fost încoronat la începutul anului 1163, dar domnia lui a durat doar șase luni, după care a fost nevoit să se refugieze în Imperiu. După ce a trimis o armată la Belgrad, Manuel a făcut pace cu Ștefan al III-lea.

Înțelegerea aceasta era ciudată. Se pare că împăratul a încercat să dobîndească o parte din teritoriul ungar, folosind drept momeală succesiunea bizantină. El a logodit-o pe Maria, fiica lui cea mai mare, cu Béla, fratele mai mic al lui Ștefan. Conform acestui aranjament, prințul ungar părea să fie moștenitorul probabil al tronului imperial, întrucît Manuel nu avea nici un fiu legitim. Béla a plecat la Constantinopol, și-a luat numele de Alexios și a primit noul titlu de despot. El urma să primească drept zestre Dalmația și regiunea Sirmium, plus Bosnia, ca teritoriu care le unea[5]. În interval de un an, acest aranjament ambiguu a dus la un război avînd drept miză pămînturile lui Béla, pe care Manuel le-a revendicat ca posesiuni ale unui funcționar bizantin, dar Ștefan a refuzat să cedeze.

Împăratul luase în serios pretențiile lui asupra teritoriului ungar. Chiar dacă Nureddin tocmai învinsese o forță combinată a cruciaților, armenilor și bizantinilor în apropiere de Antiohia, Manuel s-a rezumat la trimiterea cîtorva întăriri acolo și s-a deplasat personal la Sirmium împreună cu Béla-Alexios. Regele Ștefan a promis să cedeze teritoriul disputat, dar a recucerit Sirmiumul la începutul anului 1165. Manuel a condus o armată la Sirmium și a trimis o altă expediție în Dalmația și în Bosnia, cucerindu-le pe toate. Ștefan a acceptat toate aceste pierderi, iar Manuel l-a numit formal pe Béla-Alexios drept moștenitorul său.

Puterile învecinate au considerat cucerirea de către Manuel a Sirmiumului, Bosniei și Dalmației drept o importantă victorie bizantină. Rușii din Galiția, care îl sprijiniseră pe Ștefan al III-lea, i l-au predat acum pe vărul său, Andronic, atunci cînd acesta a evadat din închisoarea de la Constantinopol. Veneții i-au cerut și au obținut bani de la Manuel pentru o alianță împotriva lui Frederick Barbarossa, inițiată de papă. Papa Alexandru al III-lea intenționa chiar să retracteze recunoașterea Imperiului German și să-l declare pe Manuel drept unic împărat legitim.

Manuel s-a cramponat de onoarea oferită, oricît de nefondată şi de împovărătoare putea părea aceasta. La începutul anului 1166, el a convocat un conciliu la Constantinopol, care a respins criticile bizantine la adresa teologiei apusene şi i-a oferit papei ajutor financiar şi unificarea cu biserica occidentală în schimbul unei coroane imperiale oferite de Roma[6]. Nu e deloc surprinzător faptul că negocierile au durat mult timp şi că au fost complexe. În 1167, Manuel s-a oferit practic să-l numească pe Alexandru în postul vacant de patriarh al Constantinopolului. Propunerea aceasta ridica însă şi mai multe probleme, astfel că, pus în faţa marii primejdii de desfiinţare a Imperiului apusean, papa a dat în cele din urmă înapoi.

Cu toate că bizantinii au fost din nou nevoiţi în 1167 să-i alunge pe unguri din Sirmium, atenţia lui Manuel era la vremea respectivă îndreptată iar spre Orient. Tratatul lui cu Kilij Arslan redusese numărul raidurilor turceşti în apusul Asiei Mici, dar împăratul şi-a dat seama că era puţin probabil ca acest răgaz să dureze. Manuel s-a folosit de el ca să recolonizeze şi să refortifice regiunea Adramyttium şi Pergamul, care a devenit thema Neocastra („Noile forturi"), situată între themele tracesiană şi opsiciană[7]. Împăratul şi-a reluat legăturile cu Ierusalimul măritînd-o pe fiica nepotului său cu Amalric, noul rege al acestuia, dar perfidul său văr Andronic era cît pe ce să zădărnicească această alianţă. După ce a fost eliberat şi trimis în Cilicia ca duce al acesteia, Andronic a sedus-o mai întîi pe sora prinţului Antiohiei, care era totodată cumnata lui Manuel, apoi a delapidat o serie de fonduri de stat şi s-a refugiat cu ele în regatul Ierusalimului, unde a sedus-o pe regina văduvă Teodora Comnena, nepoata lui Manuel şi a lui însuşi. În cele din urmă, Andronic a fugit cu Teodora la Nureddin, înfuriindu-i atît pe cruciaţi cît şi pe bizantini.

În ciuda acestui fapt, Amalric şi Manuel au încheiat un acord privind organizarea unei expediţii pe uscat şi pe mare pentru cucerirea Egiptului. Ţara era bogată şi încă în foarte mare parte creştină, iar slabii lui califi fatimizi îi promiseseră deja lui Amalric plata unui tribut. În 1168, îmboldit de vasalii săi, Amalric a pornit invazia fără să aştepte sprijinul flotei bizantine. După ce a ajuns la Cairo, el s-a retras atunci cînd o forţă turcească trimisă de Nureddin a pus stăpînire pe ţară. În anul următor, Amalric s-a alăturat unei a doua flote bizantine în asedierea Damiettei; asediul s-a prelungit pînă cînd bizantinii au rămas fără provizii şi au fost nevoiţi să-l ridice. Rămas în posesia Egiptului, Nureddin îl conducea prin intermediul guvernatorului său kurd Saladin[8].

În 1169, împărăteasa Maria i-a născut lui Manuel primul fiu legitim, căruia el i-a dat numele de Alexios. Firește că pruncul îi lua locul prinţului deocamdată moştenitor al tronului, Béla-Alexios, a cărui căsătorie cu fiica împăratului fusese amînată în speranţa că va putea fi anulată. Avînd o sănătate perfectă, la cincizeci de ani, Manuel

putea în mod rezonabil spera să trăiască pînă cînd fiul lui avea să ajungă la vîrsta la care să poată domni. Noul lui simț al siguranței pare să-l fi determinat să-i înfrunte pe venețieni, al căror cartier de la Constantinopol devenea deranjant de mare, de bogat și de independent. La un an după nașterea fiului său, Manuel a reînființat cartierele genovez și pisan, dar venețienii s-au răzbunat, distrugîndu-l pe cel dintîi. Atunci cînd aceștia nu au fost de acord cu cererile lui Manuel privind plata daunelor, el s-a decis să acționeze. În 1171, la exact opt zile după încoronarea fiului său, el a ordonat ca toți venețienii din Imperiu să fie arestați și expropriați. Se spune că numărul celor ridicați a fost de douăzeci de mii, dintre care jumătate erau din capitală[9].

Acest lucru echivala firește cu o declarație de război. Veneția i-a incitat pe sîrbii din Ras să se răzvrătească împotriva Imperiului, echipînd și trimițînd totodată o flotă, care a cucerit cîteva porturi din Dalmația bizantină, a prădat Euboea și a iernat în insula Chios. O epidemie a izbucnit în tabăra venețiană obligîndu-i să renunțe la campanie. Bizanțul a dobîndit un aliat, în 1172, cînd Ștefan al III-lea al Ungariei a murit și a fost urmat de Béla-Alexios, Béla al III-lea, care s-a căsătorit cu cumnata lui Manuel. Împăratul a pornit împotriva sîrbilor de la Ras, al cărui prinț, Ștefan Nemanya, s-a supus imediat, iar bizantinii și-au recuperat curînd cea mai mare parte a pierderilor suferite în Dalmația. Se pare că Manuel s-a descotorosit cu mare ușurință de venețieni.

Pe de altă parte, se pare că Manuel neglija acum Orientul. Posesiunile din Cilicia ale Imperiului căzuseră în mîna noului rege rubenid Mleh, un aliat al lui Nureddin. Amalric al Ierusalimului, aliatul împăratului, a încercat să recucerească Cilicia în contul acestuia, dar Nureddin i-a dejucat planul. Atît Nureddin cît și Amalric au murit însă în 1174, iar Mleh a fost asasinat peste un an. Asasinarea lui Mleh i-a permis ducelui Isaac Comnenos, fiul nepotului împăratului, să înainteze din Isauria bizantină ca să ia din nou în stăpînire cîmpia ciliciană. Bizantinii au recuperat astfel ceea ce pierduseră.

În 1175, împăratul a rupt armistițiul cu Kilij Arslan, evident din cauză că sultanul refuzase recunoașterea pretențiilor sale incluse în tratat referitoare la unele cuceriri recente ale unor teritorii danishmendide. După ce ocupase o serie de ținuturi de graniță în cea mai mare parte nelocuite ale sultanatului, Manuel a reclădit și a refortificat Dorylaeum-ul din nord, Siblia din sud și probabil Cotyaeum-ul, situat între acestea[10]. El a trimis totodată o expediție în Amasia, ai cărei turci se răzvrătiseră împotriva sultanului și fuseseră de acord să i se supună împăratului. În vreme ce Kilij Arslan încerca să negocieze, Manuel a trimis în 1176 o altă forță împotriva Amasiei și a strîns o armată neobișnuit de numeroasă destinată cuceririi Iconiumului.

În timp ce înainta în susul văii Meanderului, îndreptîndu-se spre Iconium, împăratul a căzut într-o ambuscadă întinsă de turci în pasul Myriocephalum. El a aflat

de eşecul expediţiei sale împotriva Amasiei atunci cînd turcii au expus capul tăiat al comandantului acesteia. Bătălia de la Myriocephalum a fost crîncenă, cu mulţi morţi de ambele părţi. Bizantinii şi-au pierdut bagajele şi proviziile şi erau într-o postură precară, dar sultanul a ezitat totuşi să înfrunte riscul continuării luptei cu un adversar disperat. Aşa că împăratul a putut să scape împreună cu oamenii lui cu ceva mai mult decît o promisiune de a dezarma cetăţile Dorylaeum şi Siblia[11]. El a dărîmat zidurile Sibliei pe drumul de întoarcere în capitală.

Importanţa bătăliei de la Myriocephalum a fost în primul rînd de natură psihologică. După progresul evident sub Manuel, Imperiul şi armata sa nu repurtaseră în lupta împotriva turcilor mai multe victorii decît la începutul domniei lui. Această înfrîngere părea să demonstreze ceea ce se bănuise de multă vreme: faptul că talentul împăratului stătea mai curînd în stil decît în esenţă şi că îşi datora succesele anterioare în cea mai mare parte norocului. Daunele reale aduse Imperiului nu erau însă mari. Siblia era o localitate mică, iar odată ieşit din teritoriul turcesc, Manuel a refuzat să distrugă Dorylaeumul, una dintre cureririle sale importanate. Efectivele armatei sale au putut fi refăcute curînd prin angajarea mai multor mercenari.

Practic, armata şi-a revenit într-adevăr repede. În 1177, cînd sultanul a trimis trupe de invadatori în josul văii Meanderului, Ioan Vatatzes, nepotul împăratului, a anihilat principala forţă a acestora şi se pare că a primit drept răsplată rangul domestic. Această victorie l-a încurajat pe Manuel, care i-a alungat, în fruntea trupelor, pe turci din Panasium, la sud de Cotyaeum, deşi incursiunile bizantine ulterioare în sud au fost respinse. În acea toamnă, împăratul le-a trimis cruciaţilor o flotă în vederea organizării a încă unei campanii egiptene. Cu toate că aceasta i-a găsit pe cruciaţi nepregătiţi, ea a contribuit la convingerea contelui Flandrei să mijlocească căsătoria fiului lui Manuel cu fiica lui Ludovic al VII-lea al Franţei. Împăratul s-a consolat cu acest aranjament prestigios şi cu logodna fiicei lui cu unul dintre fiii marchizului de Montferrat din nordul Italiei.

În ciuda tuturor acestor lucruri, Manuel nu a uitat niciodată de înfrîngerea de la Myriocephalum. Pe măsură ce se apropia de şaizeci de ani, se simţea slăbit. El a ajuns în 1179 la încheierea, fără entuziasm, unei înţelegeri cu Veneţia, eliberîndu-i pe cea mai mare parte a prizonierilor veneţieni şi negociind compensaţiile cuvenite pentru proprietăţile acestora. Atunci cînd turcii au asediat în toamna aceea Claudiopolisul, Manuel a găsit forţa ca să organizeze o campanie şi să elibereze cetatea, dar în anul următor sănătatea lui a început să se deterioreze. Împăratul şi-a însurat în grabă fiul nevîrstnic cu prinţesa Agnés a Franţei, rebotezînd-o Ana, şi şi-a măritat fiica cu Rainier de Montferrat, rebotezîndu-l Ioan şi numindu-l caesar. Manuel s-a împăcat

pînă și cu vărul lui, Andronic Comnenos, care s-a întors din teritoriul turcesc, i-a jurat credință lui Alexios, fiul împăratului, și a devenit duce al Paflagoniei. După perfectarea acestor aranjamente, în septembrie Manuel a murit.

Domnia lui a fost lungă și strălucită, iar reușitele mai evidente decît eșecurile. În ansamblu, el a menținut prestigiul Imperiului și a cucerit cîteva teritorii mici din Dalmația, Bosnia și Asia Mică. A încheiat alianțe cu ungurii, cruciații și francezii, dar le-a fost ostil normanzilor, germanilor și venețienilor. A lăsat vistieria sărăcită, dar nu goală. Manuel, tatăl și bunicul lui domniseră timp de un secol fără întrerupere, iar acum, din cauză că Comnenii se înmulțiseră și se înrudiseră prin căsătorii cu alte familii de frunte, rebeliunile se împuținaseră, iar puterea centrală părea stabilă. Chiar dacă performanțele armatei erau oscilante, lucrul acesta dura de mai mult timp. Și chiar dacă și corupția constituia o problemă, efectele ei erau doar puțin mai nocive ca înainte. Bizanțul rămînea oarecum mai puternic decît oricare dintre vecinii lui.

CĂDEREA COMNENILOR

La început, puterea din spatele lui Alexios al II-lea Comnenos, care avea unsprezece ani, era deținută de mama sa, Maria a Antiohiei. Cu toate că s-a călugărit la moartea soțului ei, luîndu-și numele de Xena („Străina"), Maria nu s-a dedicat niciodată vieții monahale. Ea și l-a luat imediat ca amant și sfetnic pe protosebastul Alexios Comnenos, un nepot al defunctului ei soț. Acest lucru era scandalos chiar și pentru standardele vremii, și nici împărăteasa, nici amantul ei nu manifestau talent pentru a conduce; dar se părea că ceea ce îi nemulțumea cel mai mult pe supușii ei era faptul că Maria-Xena era normandă și că îi favoriza pe negustorii pisani și genovezi. Dat fiind că o parte dintre Comnenii de frunte se simțeau îndepărtați de la putere, sprijinul de care se bucura ea în cadrul familiei imperiale era slab.

O conspirație s-a format curînd în jurul Mariei, fiica defunctului împărat, și a noului ei soț, caesarul Rainier-Ioan. Ei au pus la cale în februarie asasinarea lui Alexios protosebastul, intenționînd probabil să domnească apoi în locul lui Alexios al II-lea. Complotiștii au fost descoperiți și arestați, dar caesarul și soția lui au scăpat și s-au baricadat în catedrala Sfînta Sofia împreună cu patriarhul Theodosie, apărați de un grup de mercenari georgieni și italieni și de o mulțime de cetățeni de rînd. Ei au rămas acolo timp de două luni în mijlocul unei tulburări crescînde, apoi s-au predat cu condiția să fie iertați.

Slăbiciunea regenței Mariei-Xena devenea evidentă. Béla al III-lea al Ungariei a recucerit Dalmația bizantină, Bosnia și Sirmiumul, în timp ce prințul sîrb Ștefan

Nemanya a renunţat la suzeranitatea Imperiului. În Asia Mică, Kilij Arslan al II-lea a cucerit o foarte mare parte a regiunii de graniţă. El a tăiat categoric anemica legătură terestră a Imperiului cu coasta sudică, cucerind Cotyaeumul, Sozopolisul şi tot teritoriul pînă la Attalia, iar regele armean Ruben al II-lea a înaintat în Cilicia bizantină. Şi mai neliniştitor era faptul că Andronic Comnenos, vîrstnicul şi compromisul văr al lui Manuel, începuse să strîngă partizani în Paflagonia ca să preia puterea.

Fig. 156. Ioan al II-lea (cf. Fig.150), Manuel I (cf. Fig. 155) şi Alexios al II-lea Comnenos (1180-1183). Miniaturi din colecţia Zonaras de la Modena, care, după ce textul ei se încheie cu domnia lui Alexios I, continuă seria portretelor împăraţilor bizantini de după aceea pînă la sfîrşit în grupuri. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

Deşi Andronic înainta cu încetineală, Maria-Xena a fost şi mai lentă decît el în luarea deciziilor. Ea a trimis o armată împotriva lui, comandată de Andronic Anghelos, un alt văr al lui Manuel, abia la începutul anului 1182. Rebelul Andronic l-a învins, iar acesta s-a alăturat apoi rebeliunii. Flota imperială, cu excepţia cîtorva corăbii echipate cu mercenari italieni, a trecut şi ea de partea rebelilor. Cînd Andronic Comnenos a pătruns în Chalkedon, în capitală au izbucnit mişcări în favoarea lui. În cele din urmă, garda imperială l-a arestat şi i-a scos ochii protosebastului, dînd o lovitură fatală regenţei.

Unul dintre grupuri a interpretat arestarea protosebastului drept semnalul atacării cartierelor pisan şi genovez. Atacatorii i-au masacrat pe negustori şi familiile lor, pe clerici, printre care şi un legat papal, iar pe ceilalţi i-au vîndut ca sclavi. Împăratul Manuel stabilise un oarecare precedent pentru o astfel de acţiune prin desfiinţarea temporară a cartierelor comerciale ale italienilor, iar aceştia erau învinuiţi mai ales

pentru că sprijineau regența Mariei-Xena; este limpede însă că mulți dintre locuitorii capitalei erau nemulțumiți de negustorii străini și îi invidiau de ani de zile. O parte dintre italieni au scăpat cu ajutorul corăbiilor și drept răzbunare au jefuit orașele și mănăstirile situate de-a lungul coastei egeene. Andronic Comnenos nu a luat nici o măsură ca să oprească măcelul, dar a rămas la Chalkedon ca să evite să fie făcut răspunzător de el.

După ce tulburările s-au potolit, Andronic a sosit în capitală și a revendicat regența. El nu a întîmpinat nici o opoziție imediată la Constantinopol. Trupele themei tracesiene au continuat să reziste sub conducerea domesticului Ioan Vatatzes și au înfrînt armata trimisă împotriva lor de Andronic; Ioan s-a îmbolnăvit și a murit însă după cîteva zile, iar loialiștii tracesieni i s-au supus lui Andronic. Regentul a sărbătorit evenimentul organizînd reîncoronarea lui Alexios al II-lea cu un respect ostentativ. Se pare că Andronic avea mulți aliați, astfel că, la început, regența lui nu a fost mai ilegală decît alte cîteva care domniseră în locul unor împărați minori.

Numeroasele scandaluri din cariera lui anterioară îi creaseră însă reputația de nestatornic. Atunci cînd Maria, fiica lui Manuel, și soțul ei, Rainier-Ioan, s-au îmbolnăvit și au murit, bănuiala tuturor a fost că Andronic pusese să fie otrăviți. Unele oficialități au fost deranjate și atunci cînd regentul a obligat-o pe împărăteasa Maria-Xena să se retragă la mănăstirea căreia presupunea că i se dedicase. Pe la începutul anului 1183, trecînd din nou în cealaltă tabără, Andronic Anghelos a pus la cale un complot împreună cu marele duce al flotei, cu logofătul poștelor și cu alți oficiali de frunte care nu aveau încredere în Andronic Comnenos. Descoperindu-i, regentul a pus să li se scoată ochii, i-a întemnițat sau i-a exilat pe cei mai mulți dintre ei, dar Anghelos și fiii lui au reușit să se refugieze în regatul Ierusalimului.

După această conspirație de mare anvergură, Andronic era oricînd gata să-i suspecteze pe toți cei din jur și se pare că a pedepsit o serie de oameni nevinovați. Cînd Béla al Ungariei a invadat valea Moraviei și a cucerit Serdica, regentul a învinuit-o pe Maria-Xena, care era întîmplător cumnata lui Béla, și a pus să fie înecată. Tînărul Alexios al II-lea nu a ridicat vreo obiecție nici măcar față de executarea mamei sale. Disperat, patriarhul Theodosie a abdicat, lăsînd la latitudinea lui Andronic alegerea înlocuitorului său. La sfîrșitul verii, Teodor și Isaac, fiii lui Andronic Anghelos, s-au întors din refugiul din Palestina și au declanșat o rebeliune la Niceea, atrăgîndu-i de partea lor pe mulți susținători bizantini și pe o serie de mercenari turci. Andronic Comnenos și-a pus partizanii să insiste să se încoroneze coîmpărat. După protestele formale de rigoare, regentul a pus în septembrie mîna pe coroană.

Fig. 157. Andronic I Comnenos (1183-1185), Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195, 1203-1204) şi Alexios al III-lea Anghelos (1195-1203). Miniaturi din colecţia Zonaras de la Modena. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

Andronic a ajuns împărat la vîrsta de şaizeci şi cinci de ani, dar rămăsese aproape la fel de viguros, fermecător, lipsit de scrupule şi nechibzuit ca şi pe vremea multelor lui aventuri anterioare. Deşi dăduse dovadă ca regent de o prudenţă neobişnuită pentru el, încoronarea l-a încurajat, astfel că a poruncit imediat strangularea lui Alexios al II-lea, după care s-a căsătorit cu văduva victimei sale, prinţesa franceză Agnès-Ana, care avea unsprezece ani şi era cu mai mult de o jumătate de secol mai tînără decît el. Declarîndu-se reformator, Andronic a încercat să pună capăt corupţiei, care se pare că devenise generală. El a făcut să scadă numărul extorcărilor prin numirea de guvernatori provinciali cinstiţi şi prin mărirea salariilor lor pentru ca aceştia să-şi poată acoperi cheltuielile. Chiar şi duşmanii lui recunoşteau că dădea sentinţe judecătoreşti fără să ţină seama de avere sau de rang. Principalul său ţel era evident întărirea controlului birocraţiei centrale asupra proprietarilor funciari puternici şi mai ales asupra impozitării.

Pentru a reduce numărul duşmanilor, împăratul a început tratativele cu veneţienii, permiţîndu-le negustorilor lor să se întoarcă la Constantinopol şi promiţîndu-le compensaţii pentru averile confiscate. În acea iarnă, o armată bizantină i-a obligat pe unguri să se retragă spre Belgrad, iar în primăvara lui 1184, împăratul a transferat o serie de trupe în Anatolia ca să înăbuşe rebeliunea declanşată de familia Anghelos. El s-a alăturat armatei în timp ce aceasta îi asedia pe rebeli la Niceea. În ciuda faptului că Isaac Anghelos a predat cetatea în schimbul iertării, împăratul a cucerit Prusa de la Teodor Anghelos, a pus să i se scoată ochii şi i-a executat sau mutilat pe o serie de alţi apărători. Aceste represalii au pus curînd capăt revoltei.

Pe la începutul anului 1185, Isaac Comnenos, fostul duce al Ciliciei, răscumpărat de Andronic după ce armenii îi cuceriseră în 1183 ducatul, s-a proclamat împărat al Ciprului. Andronic s-a răzbunat punînd ca două dintre rudele lui Isaac să fie lapidate și trase în țeapă. Împăratul a descoperit pe urmă un complot în favoarea lui Alexios Comnenos, un fiu bastard al lui Manuel căsătorit cu o fiică bastardă a lui Andronic. El a ordonat să fie spînzurați sau să li se scoată ochii presupușilor complotiști, punînd curînd să i se scoată ochii și ginerelui său. Pedepsele lui Andronic au devenit tot mai frecvente, crude și injuste.

Dezordinea crescîndă din Imperiu i-a atras atenția regelui Guillaume al II-lea al Siciliei, urmașul lui Guillaume I. El a organizat în iunie o invazie, sub pretextul de a-l ajuta pe un tînăr bizantin care pretindea că este defunctul Alexios al II-lea[12]. Normanzii au atacat mai întîi țintele lor favorite, Dyrrhachium și Corcyra, pe care le-au cucerit cu ușurință. În timp ce armata lor înainta pe uscat spre Thessalonic, flota acestora traversa Marea Egee pentru a desăvîrși asedierea cetății. Neavînd încredere în generalii săi, împăratul și-a împărțit forțele de despresurare între mai mulți comandanți, care nu au reușit să coopereze. David Comnenos, ducele Thessalonicului, a organizat o apărare slabă, le-a permis normanzilor să dărîme zidurile și s-a predat în cele din urmă în momentul cînd Andronic a transmis ordinul prin care era destituit. Normanzii au supus cetatea unui jaf total și au ocupat-o, pregătindu-se să pornească spre Constantinopol.

La vestea căderii Thessalonicului, împăratul și-a păstrat cumpătul, dar era preocupat mai mult de suprimarea opoziției interne decît de stoparea înaintării normanzilor. El le-a arestat pe rudele lui David Comnenos și a poruncit să fie arestat rebelul amnistiat Isaac Anghelos, care trăia în tihnă în capitală. La sosirea oamenilor împăratului, Isaac a reușit să-l ucidă pe unul dintre aceștia și să se refugieze în Sfînta Sofia. El a atras acolo o mulțime de simpatizanți, care l-a forțat a doua zi pe patriarh să-l încoroneze împărat. Andronic a încercat să fugă cu o corabie, dar a fost prins.

Isaac a permis ca Andronic să fie torturat și mutilat în palat și apoi să fie sfîrtecat de viu de mulțime la Hipodrom. Mulțimea a prădat cu acest prilej vistieria, luînd 170.000 de hyperperi[13]. Alții le-au scos ochii celor doi fii ai lui Andronic, unul dintre aceștia murind din cauza rănilor. Rupînd-o cu moderația și clemența împăraților anteriori din familia sa, Andronic dăduse frîu liber sălbăticiei și violenței populare, care s-au întors în final împotriva lui. Oportunist în esență, împăratul a discreditat și a distrus odată cu el și dinastia. Mai rău încă, convingîndu-i pe străini că Bizanțul era atît perfid cît și vulnerabil, el i-a invitat practic pe aceștia să organizeze invazii, cum a fost cea a normanzilor.

Fig. 158. Guillaume al II-lea, regele Siciliei (1166-1189), prezentîndu-i Fecioarei Catedrala de la Monreale. Detaliu dintr-un mozaic contemporan din catedrală. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

CĂDEREA IMPERIULUI

În ciuda morţii oribile pe care i-o hărăzise predecesorului său, Isaac al II-lea Anghelos era în general un om cumsecade şi moderat. Cu maniere blînde, plăcut şi avînd aproape treizeci de ani la urcarea pe tron, el poseda o inteligenţă medie, ceva

experiență militară din rebeliunile la care participase și avea multe legături în rîndul nobilimii. Din nefericire pentru el, acest conducător destul de obișnuit trebuia să facă față administrației haotice, vistieriei sărăcite și jefuite, frontierelor în plină destrămare și unei invazii normande ce amenința să ducă la cucerirea întregului Imperiu.

Mai puțin suspicios decît Andronic, Isaac și-a pus armatele sub comanda unică a unui general capabil, Alexios Branas. Acesta a sesizat faptul că normanzii își împărțiseră armata în trei părți: o garnizoană la Thessalonic, un contingent spre răsărit pe rîul Strymon și o forță principală staționată în jurul Mosynopolisului, cea mai îndepărtată, pe drumul spre Constantinopol. Branas i-a atacat mai întîi pe normanzii din jurul Mosynopolisului, i-a luat prin surprindere și i-a alungat, provocîndu-le pierderi grele. Încurajați de acest succes, bizantinii i-au atacat pe normanzii de pe Strymon și i-au zdrobit și pe aceștia, luîndu-i prizonieri pe comandanții lor. Se spune că au fost uciși zece mii de normanzi în total, alți patru mii fiind făcuți prizonieri. Supraviețuitorii au părăsit Thessalonicul. După o incursiune în Marea Marmara, flota normandă s-a retras și ea. Deocamdată, cel mai mare pericol trecuse.

În vreme ce normanzii se retrăgeau spre Dyrrhachium, Isaac a încercat să restabilească bunele relații cu vecinii Imperiului. El a încheiat un armistițiu cu sultanul Kilij Arslan, ai cărui turci tocmai invadaseră Neocastra. Făcînd pace cu Béla al Ungariei, împăratul, care rămăsese recent văduv, s-a căsătorit cu Margareta, tînăra fiică a acestuia, care a primit numele bizantin de Maria. Ungurii s-au retras spre Dunăre, iar bizantinii au acceptat pierderea achizițiilor lui Manuel din Dalmația, Bosnia și Sirmium. În primăvara anului 1186, împăratul a condus o campanie care a dus la recucerirea Dyrrhachiumului de la normanzi și a trimis o expediție în Cipru împotriva rebelului Isaac Comnenos. Pînă acum, cu ceva noroc, Isaac al II-lea își începuse domnia cu distincție.

Bizantinii au debarcat fără probleme în Cipru, dar amiralul normand Margaritone, sosit pe neașteptate, le-a capturat corăbiile și i-a permis lui Isaac Comnenos să pună mîna pe armata lor. În continuare, Margaritone a cucerit o mare parte a insulelor din mările Egee și Ionică[14]. O revoltă izbucnise între timp în rîndul bulgarilor și vlahilor din Munții Balcani[15]. Conducătorii acesteia, frații vlahi Asan și Petru, au profitat de nemulțumirea provocată de o taxă specială instituită cu ocazia celebrării căsătoriei împăratului cu Margareta-Maria. Acesta i-a alungat curînd pe rebeli peste Dunăre, dar ei au i-au atras de partea lor pe o parte dintre cumani, ceea ce le-a permis să treacă iar fluviul. Isaac i-a încredințat comanda trupelor destinate luptei împotriva lui Asan și a lui Petru unchiului său, sebastocratorul Ioan Anghelos Ducas, care a ieșit învingător din cîteva hărțuieli înainte de a fi rechemat, fiind bănuit de conspirație.

Rebelii au înfrînt următoarea expediţie trimisă împotriva lor şi au cucerit apoi cea mai mare parte a Paradunavumului. Acest teritoriu dintre Dunăre şi Balcani a devenit un stat bulgar independent condus de vlahi.

Împăratul părea totuşi să fie stăpîn pe situaţie. El a încheiat la începutul anului 1187 o alianţă cu veneţienii, redîndu-le toate privilegiile şi promiţîndu-le 100.800 de hyperperi drept compensaţie pentru pierderile suferite. Ca să-şi îmbunătăţească şi mai mult relaţiile cu Apusul, Isaac a măritat-o pe sora sa, Teodora, cu Konrad, fiul marchizului de Montferrat. Împăratul a încredinţat comanda trupelor menite luptei împotriva rebelilor din Bulgaria lui Alexios Branas, eroul campaniei împotriva normanzilor. Acesta însă şi-a pus ostaşii să-l proclame împărat, pornind asupra Constantinopolului şi asediindu-l. După un scurt moment de panică, Isaac a împrumutat bani de la mănăstirile cetăţii şi a încredinţat apărarea acesteia noului său cumnat, Konrad de Montferrat. Konrad şi Isaac au spart încercuirea în fruntea unei forţe improvizate, învingîndu-l şi ucigîndu-l pe Branas.

Konrad a pornit apoi spre Siria, unde Saladin cucerise Ierusalimul. În vreme ce apusenii se regrupau pentru a apăra statele cruciate mult diminuate, Guillaume al Siciliei a făcut pace cu Bizanţul, deşi amiralul Margaritone avea încă în deplină stăpînire insula Cefalonia. În toamna anului 1187, împăratul a declanşat o altă campanie împotriva bulgarilor Asan şi Petru, i-a învins pe o parte dintre cumani, a pornit spre Serdica, apoi s-a întors. În primăvara următoare, Isaac a înaintat pînă la Dunăre şi a făcut-o prizonieră pe soţia lui Asan. Se părea că rebeliunea din Bulgaria putea fi încă ţinută sub control şi că armata bizantină era stăpînă pe situaţie.

În timpul campaniei sale bulgare, împăratul a aflat însă că un magnat din Anatolia, Teodor Mangafas, pusese la cale o revoltă în themele tracesiene şi că a treia Cruciadă, care era în plină organizare, urma să treacă pe la Constantinopol. Isaac a încercat să înăbuşe revolta lui Mangafas la începutul anului 1189, înainte de apariţia cruciaţilor, dar aceştia au început să sosească în timp ce el asedia Philadelphia, obligîndu-l să se întoarcă în grabă. Comandantul principalei armate a celei de a treia Cruciade era fostul inamic al Imperiului, împăratul german Frederick Barbarossa. Cruciaţii erau ca de obicei suficient de puternici ca să constituie o ameninţare serioasă pentru Bizanţ.

Cu toate că Frederick a respins încercările rebelilor bulgari şi ale lui Ştefan Nemanya de a li se alătura în lupta împotriva lui Isaac, cei doi împăraţi se priveau cu cea mai profundă neîncredere. Isaac îl bănuia pe Frederick că vrea să cucerească Bizanţul, în timp ce acesta îl suspecta pe Isaac, care purta tratative cu Saladin, că intenţionează să nimicească armata cruciaţilor. Bizantinii au blocat trecătorile împotriva cruciaţilor, dar aceştia au ocupat Philippopolisul şi i-au respins pe cei trei mii de

soldați bizantini care au încercat să-l recucerească. Atunci cînd Isaac i-a întemnițat pe cîțiva soli germani, Frederick a prădat o mare parte din Tracia și a cucerit orașul Adrianopol. Pacea s-a încheiat abia în 1190. În primăvară, după ce a invadat sultanatul și a jefuit Iconiumul, capitala acestuia, Frederick s-a înecat într-un rîu din Isauria.

După plecarea lui Frederick, Isaac a organizat o altă expediție împotriva rebelilor bulgari, care invadaseră mare parte din Tracia[16]. În ciuda faptului că și-a pierdut o parte din oameni într-o ambuscadă, el a recucerit în cele din urmă Varna, Anchialus și Serdica și a stabilit granița Imperiului de-a lungul Munților Balcani. Se pare că împăratul a pornit în toamnă o campanie împotriva lui Ștefan Nemanya, alungîndu-l din valea Moravei. El s-a întîlnit la Belgrad cu socrul său, Béla al Ungariei, care rămăsese prietenos față de Bizanț. În 1191, o serie de alți cruciați au pornit pe mare în frunte cu regele englez Richard Inimă de Leu, dar, cu excepția cuceririi Ciprului de la rebelul Isaac Comnenos, aceștia i-au lăsat în pace pe bizantini.

Rebelii continuau totuși să prilejuiască necazuri Imperiului. După ce a fost izgonit din Philadelphia, Teodor Mangafas s-a refugiat la turci și a condus cîteva raiduri ale acestora în themele tracesiene. Un alt pretendent, care susținea că este Alexios al II-lea, s-a bucurat și el de sprijinul turcilor și a organizat incursiuni în themele tracesiene pînă cînd a fost asasinat. Un al treilea pseudo-Alexios și-a făcut apariția în Paflagonia și un alt rebel în Bithynia. Ambele revolte au fost înăbușite, dar au izbucnit alte cîteva rebeliuni minore, în timp ce starea de neliniște lua amploare.

În aceste condiții, Isaac al II-lea făcea tot posibilul ca să-și apere tronul. Pirateria se răspîndise în toată Marea Egee și copleșea mica flotă bizantină. În 1192, împăratul le-a redat negustorilor pisani și genovezi privilegiile comerciale, sperînd să-i țină în frîu pe piratii proveniți din aceste două orașe. Din fericire pentru Imperiu, vecinii lui aveau și ei necazurile lor. Fiii de la Iconium ai lui Kilij Arslan se luptau între ei și au continuat și după moartea tatălui lor, survenită în 1192, iar unul dintre ei i l-a predat împăratului pe Teodor Mangafas. Prin 1193, bulgarii Asan și Petru s-au certat și ei.

Ca să profite de disensiunile dintre ei, împăratul a trimis o expediție sub comanda vărului său, marele duce Constantin Anghelos. Acesta însă, după ce i-a învins pe bulgarii care invadaseră Tracia, s-a proclamat împărat la Philippopolis. I s-au scos ochii atunci cînd propriii lui oameni l-au predat lui Isaac, iar raidurile bulgare au devenit mai violente ca oricînd. În 1194, bulgarii au măcelărit armata bizantină în apropiere de Arcadiopol și au pus stăpînire pe Serdica. Isaac a apelat la socrul lui, regele Béla al Ungariei, care a fost de acord să-l ajute împotriva bulgarilor în campania din anul următor. Împăratul a pornit în primăvară la momentul potrivit, dar cînd

a ajuns în Tracia, la Cypsela, a căzut victimă unui complot urzit cu grijă de Alexios, fratele lui mai mare. Părăsit de curteni, lui Isaac i s-au scos la rîndul său ochii.

Uzurparea încununată de succes pusă la cale de Alexios al III-lea Anghelos a constituit încă o lovitură dată Imperiului. În ciuda unor neajunsuri, Isaac învinsese mai mulţi rebeli, evitase dezastrul militar şi restabilise solvabilitatea Imperiului chiar în momentul cînd a început să le plătească reparaţii veneţienilor pentru pierderile suferite sub Manuel. În vîrstă de patruzeci şi doi de ani la urcarea pe tron, Alexios al III-lea poseda mai puţină energie şi abilitate decît fratele lui mai mic şi se putea aştepta la şi mai puţină loialitate din partea supuşilor şi a familiei.

Întorcîndu-se în capitală pentru încoronare, Alexios a abandonat campania plănuită să fie organizată în comun cu ungurii. El le-a făcut daruri generoase tovarăşilor săi de conspiraţie, dar a sistat plata compensaţiilor promise de Isaac veneţienilor, cu toate că mai rămăseseră de plătit doar 28.800 de hyperperi. Alexios a trebuit să facă faţă unei noi rebeliuni chiar în acea vară, cînd încă un fals Alexios al II-lea sprijinit de turci a apărut la Bithynia.

În timp ce bulgarul Asan invada Tracia, învingîndu-i pe bizantini lîngă Serres, mai multe expediţii succesive împotriva acestui pseudo-Alexios au eşuat. Chiar şi atunci cînd ascensiunea acestuia a luat sfîrşit prin asasinarea lui, probabil în 1196, turcii au făcut o serie de incursiuni în Paflagonia, în valea Meanderului şi la Bithynia.

În acel an, Asan a fost asasinat de nepotul său, Ivanko, care a pus stăpînire pe Tîrnovo, capitala bulgară şi i-a invitat pe bizantini să intre în cetate. Avînd la îndemînă o splendidă ocazie de a recuceri Bulgaria, armata bizantină s-a răzvrătit în timpul marşului, permiţîndu-i lui Petru, fratele lui Asan, să revendice tronul şi să-l alunge pe asasin, care s-a refugiat în grabă pe teritoriul Imperiului. După care comandantul bizantin al Strumiţei, un vlah pe nume Hrisos, a declanşat propria lui revoltă. Împăratul a organizat două campanii nu prea hotărîte împotriva lui, pentru ca în 1197 să-i acorde termeni generoşi de iertare. Petru al Bulgariei a fost curînd urmat de energicul său frate Caloian („Ioan cel Chipeş"), care a continuat să facă incursiuni în profunzimea teritoriului trac.

Evenimentele din Apus luaseră între timp o turnură ameninţătoare. Henric al VI-lea al Germaniei, fiul lui Frederick Barbarossa, l-a însurat pe fratele său, Filip de Suabia cu Irina, fiica lui Isaac al II-lea şi văduva unui prinţ normand. Aliindu-se cu fratele depus şi orbit al lui Alexios, Henric îi lansa împăratului bizantin o provocare deschisă. Pe lîngă ostilitatea tatălui său Frederick faţă de Bizanţ, Henric moştenise regatul normand al Siciliei şi rivalitatea acestuia cu Imperiul. El a ameninţat că va revendica fostele cuceriri ale normanzilor din nordul Greciei dacă Alexios nu-i achită 360.000 de hyperperi pentru organizarea unei cruciade.

TABEL 15

Dinastia Angelos

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte. Descendenţi nelegitimi sînt arătaţi cu linie întreruptă.

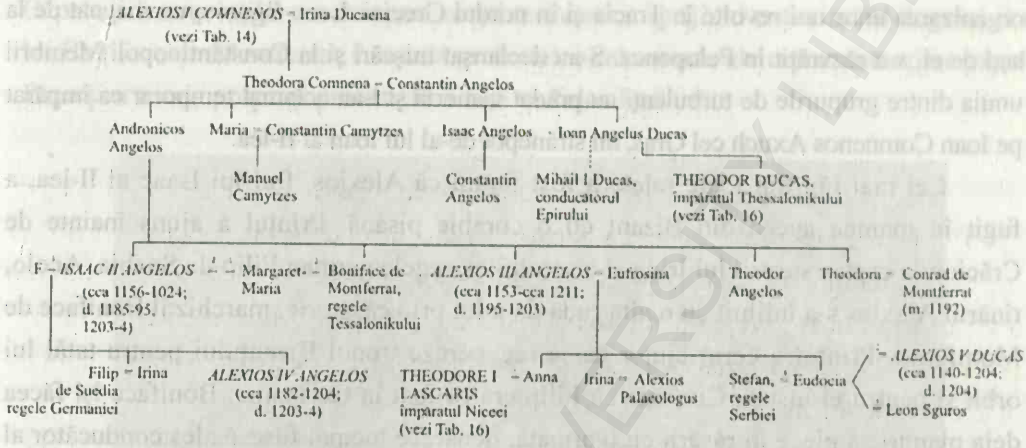

După o serie de negocieri care au dus la coborîrea preţului şantajului la 115.000 de hyperperi, Alexios a ordonat instituirea unui impozit special, Taxa Germană, ca să adune suma respectivă. Atunci cînd locuitorii capitalei au refuzat să o plătească, ca să strîngă banii, el a despuiat vechile morminte imperiale de ornamentele lor. Banii nu au fost trimişi niciodată, deoarece Henric al VI-lea a murit chiar atunci, iar cruciada lui a fost abandonată. Urmaşul acestuia a fost şi mai ostilul Filip de Suabia, dar un război civil german l-a împiedicat să facă vreun efort ca să-l răzbune pe Isaac al II-lea, socrul său. Alexios a considerat totuşi prudent să reînnoiască în 1198 alianţa Bizanţului cu Veneţia.

Pentru a rezolva problema raidurilor bulgare, Alexios i-a dat un post de comandă la Philippopolis lui Ivanko, ucigaşul lui Asan, care îşi luase numele bizantin de Alexios şi se logodise cu nepoata împăratului. Ivanko a recrutat şi a instruit o armată din rîndul vlahilor săi, a reconstruit o serie de forturi şi i-a ţinut la respect pe amatorii de raiduri. În 1199 însă, s-a răzvrătit şi el, făcîndu-l prizonier pe Manuel Camitzes, vărul împăratului, primul general trimis împotriva lui, pe care i l-a vîndut lui Caloian al Bulgariei. Armata bizantină a refuzat să lupte împotriva lui Ivanko. Recurgînd la talentele lui într-ale intrigii, împăratul l-a ademenit pe turbulentul vlah în primăvara anului 1200 să aibă o întrevedere cu el şi a pus să fie asasinat, ceea ce l-a scăpat de un rebel, dar nu a dus deloc la creşterea respectului faţă de Alexios al III-lea.

Revoltele se ţineau lanţ. În vara aceea, Mihail Ducas, fiul bastard al lui Ioan Anghelos Ducas, unchiul împăratului, s-a răzvrătit cu sprijinul turcilor şi a prădat deja devastata vale a Meanderului. Vechiul rebel Teodor Mangafas s-a întors din captivitate şi a pus din nou stăpînire pe thema tracesiană. În 1201, Caloian al Bulgariei l-a eliberat pe captivul Manuel Camitzes, care i s-a alăturat lui Hrisos şi unui alt comandant local în organizarea unor noi revolte în Tracia şi în nordul Greciei. Leon Sguros, un magnat de la sud de ei, s-a răzvrătit în Peloponez. S-au declanşat mişcări şi la Constantinopol. Membrii unuia dintre grupurile de turbulenţi au prădat vistieria şi l-au aclamat temporar ca împărat pe Ioan Comnenos Axuch cel Gras, un strănepot de-al lui Ioan al II-lea.

Cel mai rău din toate relele a fost faptul că Alexios, fiul lui Isaac al II-lea, a fugit în toamna aceea din Bizanţ cu o corabie pisană. Prinţul a ajuns înainte de Crăciun la curtea surorii lui Irina şi a soţului ei, regele german Filip de Suabia. Acolo, tînărul Alexios s-a întîlnit cu o altă rudă de-a lui prin căsătorie, marchizul Boniface de Montferrat. Prinţul a cerut ajutor ca să recupereze tronul Bizanţului pentru tatăl lui orbit şi pentru el însuşi. Cu toate că Filip era ocupat în Germania, Boniface îşi făcea deja planuri să plece în răsărit cu o armată, deoarece tocmai fusese ales conducător al celei de a patra Cruciade. Este aproape sigur că cei trei au pus la cale deturnarea cruciadei spre Constantinopol, dar Boniface nu avea autoritatea de a hotărî singur acest lucru. La începutul anului 1202, prinţul Alexios a plecat la Roma şi i-a cerut sprijin papei Inocenţiu al III-lea. Ştiind că ultimii trei împăraţi bizantini fuseseră toţi uzurpatori, papa a respins cererea tînărului Alexios. El a insistat totodată asupra interdicţiei ca Boniface de Montferrat să deturneze cruciada împotriva creştinilor, incluzîndu-i evident printre aceştia şi pe bizantini.

Cavalerii celei de a patra cruciade au decis să se reunească în vara aceea la Veneţia, de unde veneţienii, pe baza unui contract, aveau să-i ducă în Egipt în schimbul unei sume de optzeci şi cinci de mii de mărci de argint. Dar au venit mult mai puţini cruciaţi decît se scontase, iar aceştia au putut aduna doar cincizeci şi una de mii de mărci. Conform contractului, aceştia urmau să achite întreaga sumă. Dogele veneţian Enrico Dandolo le-a propus amînarea achitării restului sumei cu condiţia ca ei să cucerească de la unguri portul creştin Zara în contul lui. În ciuda interdicţiei papei, cruciaţii au fost de acord şi au cucerit Zara. Înfuriat, papa i-a excomunicat pe veneţieni, dar i-a iertat pe cruciaţi atunci cînd aceştia au pretins că au acţionat sub constrîngere.

În timp ce cruciaţii iernau la Zara, a sosit o solie trimisă de Filip de Suabia cu o ofertă tentantă din partea prinţului Alexios. Dacă cruciaţii îi proclamau împăraţi la Constantinopol pe el şi pe tatăl lui, el era de acord să accepte autoritatea papei asupra bisericii bizantine, să contribuie cu zece mii de soldaţi la cruciadă şi să le achite

cruciaților și venețienilor două sute de mii de mărci, echivalentul a opt sute de mii de hyperpironi[17]. Deși tratatul lor cu împăratul aflat pe tron fusese încheiat cu mai puțin de cinci ani în urmă, venețienii nu au putut rezista unei astfel de oferte. Se pare că oferta lui Isaac al II-lea constituise un șoc pentru apuseni, care nu erau familiarizați cu politica bizantină, deoarece suveranii occidentali nu erau aproape niciodată detronați. Căpeteniile cruciaților au acceptat acești termeni cu sprijinul entuziast al dogelui și al lui Bonifface de Montferrat, în ciuda protestelor vehemente ale reprezentanților papali. Papa și-a trimis propriul protest, fără nici un folos însă.

Fig. 159. Mozaic de pe fațada Catedralei Sf. Marcu de la Veneția datînd de pe la 1261, reprezentîndu-l pe Sfîntul Marcu la vîrsta bătrîneții. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

Suma promisă de prințul Alexios ar fi putut fi adunată cu ușurință pe vremea lui Manuel, care cheltuise de două ori și jumătate mai mult încercînd să cucerească Sicilia normandă. Dar de atunci încoace, o mare parte a veniturilor provenite din impozite fusese cedată în folosul soldaților, al demnitarilor și mănăstirilor. Imperiul pierduse vaste teritorii de graniță în favoarea turcilor, a armenilor, sîrbilor și bulgarilor. Mai mult, deși Alexios al III-lea recuperase în 1201 o mare parte a Traciei prin capturarea lui Hrisos, alungarea lui Camitzes și încheierea unui tratat de pace cu Caloian al Bulgariei, unele părți ale Anatoliei și Greciei erau încă bîntuite de revolte și nu plăteau nici o taxă. Între timp, ce tînărul Alexios promisese constituia mult mai mult decît rezerva vistieriei, ceea ce venețienii nu bănuiau.

În primăvara anului 1203, cruciaţii au pornit pe mare, prinţul Alexios, candidatul lor la tronul Bizanţului, alăturîndu-li-se nu peste multă vreme. Ei au poposit la Dyrrhachium, Corcyra, Eubeea şi Abydos, toate aceste oraşe supunîndu-li-se atît lor cît şi pretendentului sprijinit de ei. La sfîrşitul lui iunie, ei au ajuns în largul Constantinopolului cu aproape zece mii de soldaţi şi poate tot atîţia marinari veneţieni. Se pare că armata lui Alexios era mai mare decît cea a cruciaţilor şi nu chiar atît de slabă cît să nu poată face faţă puternicelor ziduri ale cetăţii. Dar împăratul a organizat o apărare anemică, permiţînd corăbiilor cruciaţilor să pătrundă în Cornul de Aur şi să atace zidurile vulnerabile dinspre mare care se întindeau de-a lungul acestuia. La mijlocul lunii iulie, cînd veneţienii au cucerit o parte a zidurilor dinspre mare, împăratul a fugit în Tracia cu bijuteriile coroanei şi circa şaptezeci şi două de mii de hyperpironi.

Principalii oficiali l-au eliberat în grabă pe orbitul Isaac al II-lea şi l-au aclamat, convingîndu-i pe cruciaţi să pună capăt atacului. O delegaţie alcătuită din conducătorii cruciadei a venit să-l informeze pe Isaac despre promisiunile fiului său. În ciuda uluirii lui vădite faţă de extravaganţa acestora, Isaac nu a avut de ales, aşa că le-a confirmat. Cruciaţii au cerut ca prinţul Alexios să fie încoronat co-împărat, ceea ce s-a şi întîmplat. În vîrstă de douăzeci şi unu de ani, fără experienţă în guvernare, Alexios al IV-lea trebuia să satisfacă cererile exorbitante ale unei puternice armate apusene şi totodată să atenueze vechile resentimente ale supuşilor săi faţă de pretenţiile occidentalilor şi ale administraţiei. Era practic o sarcină imposibilă.

După încoronare, Alexios a anunţat unirea bisericilor, a făcut confiscări masive şi a reuşit să achite jumătate din suma datorată: o sută de mii de mărci, adică patru sute de mii de hyperpironi, partea veneţienilor ridicîndu-se la jumătate. Cruciaţii au fost nevoiţi să renunţe la aproape toată partea lor ca să-şi achite datoriile. Ca atare, ei erau nerăbdători să primească restul banilor şi nu le prea venea să creadă că Alexios, care domnea asupra unui oraş mult mai bogat decît oricare altul pe care le văzuseră ei pînă atunci, nu-i avea. Acesta ducea totuşi mare lipsă de bani chiar şi după ce confiscase averile duşmanilor lui şi jefuise trezoreriile bisericilor. Veneţienii nu au fost nicicum de acord să accepte plata în rate sau în pămînt, cu toate că orice persoană cu experienţă financiară trebuie să fi sesizat între timp că alternativa era izbucnirea unui război.

Alexios le-a spus clar cruciaţilor că locuitorii capitalei nu vor suporta nici o taxă suplimentară şi a subliniat faptul că depusul lui unchi ţinea încă sub control cea mai mare parte a Traciei. Aceştia au acceptat să rămînă pînă în primăvara următoare, dar numai în schimbul a şi mai mulţi bani. O parte dintre ei i s-au alăturat împăratului într-o campanie în Tracia, unde au prădat cîteva oraşe, dar nu au reuşit să-l scoată pe Alexios al III-lea de pe poziţii. În absenţa lor, pe măsură ce ostilitatea dintre bizantini

și apuseni creștea, la Constantinopol au izbucnit răscoale și incendii. Papa Inocențiu, neavînd nici puterea, nici intenția de a-l readuce la putere pe Alexios al III-lea, a insistat ca Alexios al IV-lea să-și îndeplinească promisiunile și să le permită cruciaților să-și vadă de drum. După ce a mai achitat cîteva sume modeste însă, tînărul împărat a descoperit că nu mai avea nici un ban și a spus-o deschis. Trupele bizantine au început să se încaiere cu armata cruciaților.

Pe la începutul anului 1204, Alexios îi exasperase în egală măsură pe cruciați și pe bizantini, iar mintea lui Isaac al II-lea începuse să cedeze sub tensiunea la care era supusă. În ianuarie, atît tatăl cît și fiul au fost detronați de principalul critic al cruciaților din rîndul bizantinilor, Alexios Ducas Murtzuphlos (numit astfel din pricina sprîncenelor lui groase - n.t.). Plin de energie, deși era în vîrstă de aproape șaizeci de ani, Alexios al V-lea era inteligent și hotărît și a dobîndit spijinul celei mai mari părți a constantinopolitanilor. Vistieria era totuși mult mai sărăcită ca înainte, iar cruciații erau mult mai puțin dispuși să negocieze. Dat fiind că Murtzuphlos îl asasinase pe Alexios al IV-lea, iar Isaac al II-lea murise, cruciații nu mai puteau cere readucerea pe tron a tînărului conducător[18]. Ei au pretins însă 360.000 de hyperpironi, sumă care, după părerea lor, li se cuvenea. Cînd împăratul a refuzat, cruciații s-au decis să încerce să pună stăpînire în contul lor atît pe cetate cît și pe Imperiu.

Fig. 160. Alexios Ducas Murtzuphlos (1204). Miniatură dintr-un manuscris din secolul al XIII-lea din istoria lui Nicetas Choniates (Vindobonensis historicus graecus 53). (Foto: Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek)

Ei și-au început atacul la începutul lui aprilie. Luptele au fost sîngeroase, dar de scurtă durată. În interval de cîteva zile, cruciații au făcut o breșă în zidurile dinspre mare și au declanșat un incendiu care a cuprins tot orașul. Rezistența bizantinilor a

încetat brusc. La 13 aprilie, împăratul a fugit, varangii lui s-au predat, iar duşmanii au năvălit în Constantinopol. Cruciaţii l-au prădat şi devastat timp de trei zile. Ei au apreciat valoarea prăzii lor la peste 900.000 de mărci, adică 3,6 milioane de hyperpironi, din care şi-au achitat datoria faţă de veneţieni[19]. Odată cu fuga a ceea ce mai rămăsese din aparatul birocratic şi din garnizoana bizantină, autoritatea centrală a Imperiului a dispărut. Ioan al X-lea, patriarhul Constantinopolului, a fugit în Tracia. Deşi Alexios al III-lea şi Alexios al V-lea erau încă în viaţă, din punct de vedere al continuităţii aministrative Imperiul îşi încetase existenţa.

Dacă cea de a patra cruciadă nu ar fi fost deturnată, lucru pe care, date fiind împrejurările, nimeni nu l-ar fi putut prevedea, firește că Bizanţul nu ar fi căzut în 1204. Împăraţii de după Manuel Comnenul îi îndepărtaseră însă pe veneţieni, pe conducătorii Germaniei şi pe mulţi alţi occidentali, astfel încît toţi erau gata să deturneze cruciada. Imperiul nu avea aliaţi de nădejde la care să poată apela într-un asemenea moment de criză. Cu armata slăbită şi vistieria sărăcită, Bizanţul nu putea nici să-i învingă pe cruciaţi, nici să cumpere pacea de la ei. În cele din urmă, chiar şi înainte de sosire cruciaţilor, Imperiul fusese afectat de un val de rebeliuni fără precedent, care constituiau atît o cauză cît şi un efect al decăderii lui interne. Propriile disensiuni ale Bizanţului îi invitaseră pe cruciaţi în capitală şi o lăsaseră la cheremul lor.

BCUJASICENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL 21

O societate neliniştită (1025-1204)

Privite în ansamblu, secolele al XI-lea şi al XII-lea au constituit o perioadă în care Imperiul a suferit un uluitor declin politic şi militar. Aflat pe culmile puterii sale la moartea lui Vasile al II-lea, Bizanţul a ajuns să piardă în 60 de ani teritoriul său central în favoarea unor nomazi dezorganizaţi şi a fost pus din nou în situaţia de a lupta pentru supravieţuire. După încă 120 de ani, Imperiul s-a destrămat şi a căzut în faţa unei mici armate străine strînsă aproape întîmplător. Cu toate acestea, chiar şi în timp ce renaşterea statului era întreruptă şi inversată, economia bizantină a continuat să se extindă, iar literatura şi arta au înflorit. Imperiul a devenit astfel mai bogat, mai cultivat şi în acelaşi timp mai slab.

Aceste evoluţii sunt mai puţin paradoxale decît ar putea părea. Prosperitatea şi educaţia nu cîştigă războaie de unele singure. O economie privată înfloritoare nu duce neapărat nici măcar la umplerea tezaurului public, ca să nu mai vorbim de forţa politică şi militară. Dimpotrivă, mai multă bogăţie poate duce la tensiuni sociale care pot submina un stat. Prin combinaţia lui de progres economic şi cultural şi de instabilitate politică, Bizanţul secolelor al XI-lea şi al XII-lea prezintă asemănări cu statele-oraşe ale Greciei clasice şi ale Italiei renascentiste, care s-au prăbuşit la fel de brusc în faţa invadatorilor din afară.

ACCENTUAREA REGIONALISMULUI

Pierderile Bizanţului de la sfîrşitul secolului al XI-lea cumulate cu cele de la sfîrşitul celui de al XII-lea au făcut Imperiului mai puţin rău decît ar fi fost de aşteptat. În primul rînd, unele dintre aceste pierderi nu s-au întins decît pe o parte a perioadei respective. Turcii nu au început cucerirea efectivă a vestului Anatoliei decît în 1081, iar bizantinii îl recuperaseră deja prin 1098. Această ocupaţie de numai

cincisprezece ani înfăptuită de o mînă de turci nu a provocat nici o ruptură catastrofală; nici ocupaţia turcească, nici operaţiunile militare de recucerire ale bizantinilor nu au fost deosebit de distructive. Normanzii au deţinut teritorii întinse din Balcani pe intervale de timp şi mai scurte, între 1081-1084 şi 1185-1187. Unica rebeliune reuşită din Bulgaria a izbucnit abia în 1185 sau 1186. Revoltele regionale au devenit cu adevărat dificile mai tîrziu şi majoritatea au eşuat curînd sau păreau menite eşecului pînă să coincidă cu cea de a patra cruciadă.

Mai mult, teritoriul pierdut de Bizanţ era în medie mult mai sărac şi mai puţin dezvoltat şi populat decît cel aflat permanent în stăpînire sau recucerit după puţin timp. Singurele două regiuni pierdute care se bucurau de o adevărată prosperitate, sudul Italiei şi nordul Siriei, fuseseră zone de graniţă a căror apărare era dificilă şi necesita mari cheltuieli. Platoul anatolian şi regiunea de la nord de Munţii Balcani fuseseră întotdeauna relativ sărace şi slab populate. Pierderile acestea erau deci mult mai puţin serioase decît cele din secolul al VII-lea, care includeau întinsele şi bogatele provincii ale Siriei, Egiptului şi Africii. Deşi Imperiul pierduse atunci mai mult de jumătate din populaţia, oraşele şi pămîntul lui arabil, el deţinea în secolele al XI-lea şi al XII-lea cea mai mare parte a tuturor acestora. Cu toate că dezastrele militare anterioare duseseră la instituirea unei epoci întunecate, răsturnările survenite între 1050 şi 1200 nu au avut în nici un caz un efect atît de nociv.

Dacă invaziile străine din secolul al VII-lea făcuseră ca Imperiul să fie mai unit, nu acelaşi lucru era valabil pentru secolele al XI-lea şi al XII-lea. Cuceririle turce şi normande îi pricinuiseră pierderea cîtorva armeni în Armenia şi a cîtorva italieni în Italia, dar toate aceste grupuri fuseseră deja elenizate într-o oarecare măsură şi nici unul dintre ele nu era foarte numeros ori stînjenitor. Pe parcursul celei mai mari părţi a acestei perioade, Imperiul îşi ţinuse în frîu bulgarii şi vlahii, deşi aceştia deveniseră mai rebeli şi uneori se răzvrăteau. Pecenegii se stabiliseră şi ei pe teritoriul Bizanţului şi se dovediseră a fi supuşi turbulenţi. Cu toate acestea, problema dezbinării nu avea un caracter primordial etnic. În cele mai aprige dispute erau implicaţi chiar grecii din capitală şi din provinciile cu populaţie majoritar grecească.

În Asia Mică, unul dintre motivele îngrijorării era evident invazia turcească, care nu numai că periclita siguranţa Imperiului, dar îl priva totodată de orice putea fi considerat drept graniţă propriu-zisă. Cu toate că această graniţă nu l-ar fi satisfăcut în nici un caz pe un topograf modern, primul Bizanţ fusese înconjurat de rîuri, munţi sau deşerturi care marcau mai mult sau mai puţin ţinutul administrat şi supus impozitelor de către statul bizantin. O mare parte a acestuia era expus raidurilor, dar cînd duşmanii dădeau năvală, ei ştiau măcar că se află pe pămînt bizantin. Dunărea a continuat

să constituie o astfel de graniţă în partea de nord a Imperiului pînă cînd Asan şi Petru au restaurat statul bulgar; dar Munţii Balcani marcau chiar şi atunci o limită netă a teritoriului bizantin. În ceea ce priveşte restul Peninsulei Balcanice, frontierele erau constituite de ţărmurile maritime, cu excepţia unei fîşii muntoase destul de scurtă care îi separa pe bizantini de sîrbi.

Pentru perioada aceasta cartografii istorici pot trasa şi trasează pe harta Asiei Mici, liniile demarcînd oraşele şi regiunile bizantine de cele supuse sultanului selgiucid sau emirilor danishmendizi[1]. Oricît de utile ar putea fi aceste demarcaţii în privinţa orientării, ele constituie totuşi abstracţii moderne. Nu exista o graniţă, ci o zonă de graniţă. O mare parte dintre turci, cei numiţi *Turkmen* în turcă, erau păstori nomazi, care nu aveau un cămin adevărat sau conducători autentici şi efectuau incursiuni nu numai în aşezările bizantine, ci şi în cele turceşti. Turkmenii bîntuiau mai ales zonele de graniţă, unde nimeni nu deţinea o autoritate deplină. Deşi aceşti turci nu erau nici iscusiţi în cucerirea localităţilor fortificate şi nici prea interesaţi să o facă, lor le plăceau prăzile, mai ales vitele, şi puteau pătrunde aproape oriunde în Anatolia bizantină, cu sau fără încurajarea vreunui sultan sau emir.

După pierderea a aproape întregii Asii Mici, cu excepţia cîtorva porţiuni de pe coastă, odată cu trecerea primei cruciade, Alexios I a reocupat ţinuturile joase din nord-vest pînă la marginea platoului central. Văile acestea constituiau de departe cea mai bogată parte a peninsulei şi adăposteau poate pînă la jumătate din populaţia ei, mai ales după ce Alexios a adus acolo refugiaţi din regiunile învecinate. Ioan al II-lea a deschis coridoare terestre din nord-vestul Bizanţului pînă la Marea Neagră şi la Pamfilia, şi de aici pînă în Cilicia şi la Antiohia. Manuel a populat din plin regiunea Dorylaeum. Armenii sau cruciaţii au ocupat însă Cilicia din cînd în cînd, iar turcii au pus ulterior stăpînire pe mai multe avanposturi de graniţă.

În secolul al XII-lea, rezultatul a fost un teritoriu compact în nord-est şi uneori fîşii discontinui pe zona de graniţă situată de-a lungul coastei.

Turcii ocupaseră o parte a coastei Cariei şi efectuau adesea de aici raiduri maritime în diferite direcţii. În partea de răsărit a peninsulei, teritoriul interior al turcilor era separat spre Marea Neagră, în partea de nord, de Alpii Pontici, iar spre Cilicia, în partea de sud, de Munţii Taurus, dar nici o barieră comparabilă nu-l apăra în vreun punct la vest. Turcii se deplasau permanent şi fără nici o opreliştе de-a lungul coridorului lui Ioan al II-lea, între Sozopolis şi Attalia. Întrucît, chiar şi după organizarea unei campanii acolo, Ioan intenţiona să facă din Pamfilia, Isauria şi Cilicia un domeniu aparte pentru fiul său Manuel, legătura dintre cele două părţi ale Anatoliei bizantine era evident slabă. Corăbiile erau principalul mijloc de comunicaţie dintre ele

şi dintr-o parte în alta a fiecărei fîşii de coastă. Absenţa unei frontiere îi tenta permanent pe turkmeni să se mai extindă puţin, iar pe magnaţi să fie independenţi atît faţă de Imperiu cît şi de turci.

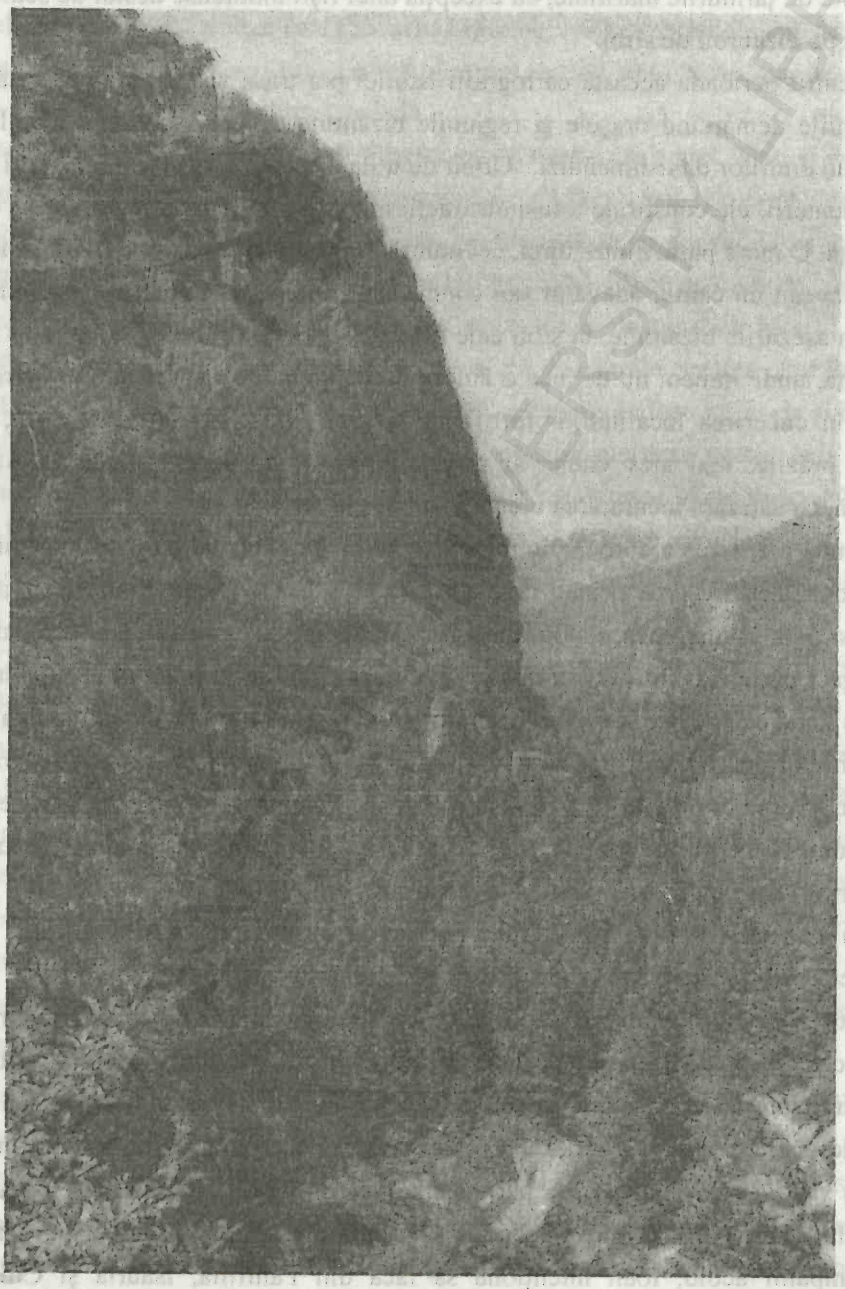

Fig. 161. Imagine a Alpilor Pontici, cu mănăstirea Fecioarei de la Sumela în centru. (Foto: Irina Andreescu - Treadgold)

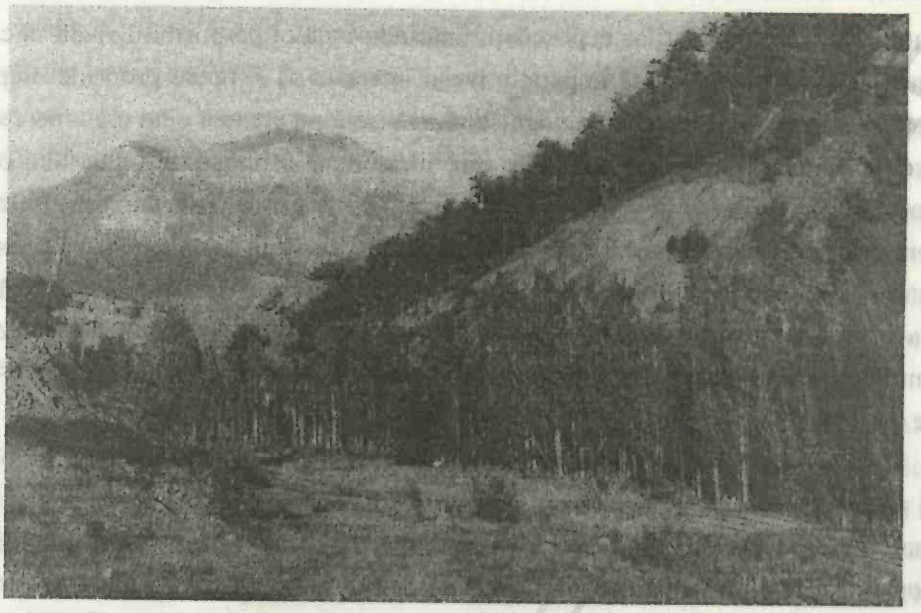

Fig. 162. Imagine a Munţilor Taurus în apropiere de Porţile Ciliciene. (Foto: Irina Andreescu-Treagold)

Fără să ignore cu totul teritoriile pierdute, administraţia era interesată de ele în mai mare sau mai mică măsură, cu priorităţi care par oarecum ciudate pentru un cercetător modern. Printre regiunile niciodată recucerite, se pare că împăraţii tînjeau cel mai mult după Antiohia şi după sudul Italiei, care ar fi fost cel mai greu de cucerit, păstrat şi impozitat. Eforturile depuse în vederea revendicării lor au adus daune şi i-au învrăjbit pe occidentalii care ar fi putut altfel fi aliaţi utili. Pe de altă parte, nici un împărat nu a încercat sau s-a gîndit măcar la modul serios să recucerească teritoriul interior al Asiei Mici, care, odată recucerit, ar fi protejat cîmpiile şi zonele de coastă şi ar fi făcut ca întregul Imperiu să fie mai uşor de apărat. Turcii erau de cele mai multe ori slabi şi dezbinaţi şi nu erau niciodată aliaţi de nădejde. Aceiaşi bani şi aceleaşi eforturi irosite pentru recucerirea Antiohiei şi a Italiei normande, dacă ar fi fost menite în primul rînd cuceririi Asiei Mici, ar fi fost poate suficiente pentru respingerea turcilor dincolo de Eufrat.

Împăraţii aveau firesc motivele lor pentru a acţiona într-un anumit mod, chiar dacă acestea nu erau întotdeauna cele mai potrivite. Ştiau că Anatolia centrală era mai săracă decît Siria sau decît sudul Italiei, dar e posibil ca nici unul dintre ei să nu-şi fi dat seama că ea putea produce un venit net mai mare datorită mărimii şi capacităţii ei de apărare. Recucerirea platoului anatolian în momentul cel mai adecvat, sub Alexios I, ar fi necesitat atît sporirea efectivului armatei cît şi returnarea unei mari părţi a pă-

mîntului recucerit magnaţilor deposedaţi, întărindu-i astfel pe posibilii rivali ai casei Comnenilor. Fără îndoială că împăraţii aveau interesul să-şi apere propriile drepturi împotriva normanzilor din Sicilia, care se răzvrătiseră pe vremea cînd erau mercenari imperiali, şi a cruciaţilor din Antiohia, care juraseră să retrocedeze Imperiului orice teritoriu bizantin cucerit de ei. În final, după ce, în urma cuceririlor turceşti, Balcanii deveniseră principala regiune a Imperiului, împăraţii au ajuns la concluzia că apusenii constituiau o ameninţare militară mai mare decît turcii. Chiar dacă această părere părea să fie justificată de cea de a patra cruciadă, situaţia ar fi putut fi diferită dacă bizantinii s-ar fi confruntat în mai mică măsură cu occidentalii şi ar fi recucerit o mai mare parte din Asia Mică.

Teritoriul interior al Anatoliei, abandonat de împăraţi, cu excepţia perioadei cînd a fost recolonizat cu creştini în alte părţi, a devenit tot mai turcesc şi mai musulman. Familiile coloniştilor turci i-au urmat pe primii invadatori şi s-au stabilit ca păstori într-o regiune foarte adecvată acestei ocupaţii. Copiii turcoaicelor autohtone au fost crescuţi ca adevăraţi turci. Efectuînd incursiuni sau urmîndu-şi pur şi simplu turmele, turcii i-au alungat pe mulţi dintre păstorii, ţăranii şi orăşenii creştini băştinaşi, care nu fuseseră niciodată foarte numeroşi. Majoritatea vechilor magnaţi şi-au găsit refugiu şi în cele din urmă au renunţat să se mai întoarcă. Creştinii din Anatolia turcească erau probabil încă majoritari în 1204, dar tendinţa era în foarte mare măsură împotriva lor. Populaţia musulmană tot mai numeroasă a devenit un alt motiv pentru care împăraţii, cărora nu le prea plăcea să domnească asupra mahomedanilor, nu au încercat să recucerească platoul.

Printre zonele pe care împăraţii le-au recucerit cu adevărat, Cilicia era cel mai greu de păstrat. Ea era departe de Constantinopol, aproape de Antiohia cruciaţilor, în foarte mare parte muntoasă şi populată de armeni, care aveau propriile lor căpetenii militare şi propriii lor conducători religioşi. Filaret Brahamios a fost primul care a deţinut conducerea regiunii, dispunînd de multe trupe bizantine, alcătuite şi ele în cea mai mare parte din soldaţi armeni. Prinţii rubenizi şi alte căpetenii armene au opus o rezistenţă îndîrjită atît bizantinilor, cît şi cruciaţilor şi musulmanilor. În 1099, rubenizii au început şi ei să-şi spună regi ai Armeniei. Imperiul nu a recuperat decît cîmpia de pe coasta Ciliciei, rubenizii coborînd periodic ca să o recucerească şi luînd-o din nou în stăpînire definitiv prin 1183.

Provincia pontică, în ciuda populaţiei ei majoritar greceşti, era aproape la fel de recalcitrantă ca şi Cilicia. Poziţia ei mai puţin expusă o făcea însă mai paşnică şi se poate ca legăturile ei comerciale cu Răsăritul să o fi făcut oarecum mai bogată. În cea mai mare parte a intervalului 1075-1140, magnaţii locali din familia Gabras erau prac-

tic conducătorii ei, uneori ca guvernatori bizantini, alteori ca rebeli aliaţi cu danishmendizii. În aprilie 1204, la căderea Constantinopolului, doi nepoţi ai lui Andronic I, Alexios şi David Comnenos, cuceream deja regiunea pontică cu ajutorul mătuşii lor, regina georgiană Tamara[2]. Deşi acest Alexios Comnenos revendica titlul de împărat bizantin, noua sa posesiune este de obicei numit Imperiul Trapezuntului, după capitala lui. Acesta a preluat curînd ceea ce rămăsese din Crimeea bizantină, care devenise probabil independentă de Constantinopol pe la 1198[3]. Alexios şi David Comnenos de Trapezunt aveau planuri şi în privinţa Paflagoniei, unde familiile lor îşi aveau proprietăţile strămoşeşti, iar bunicul lor declanşase o revoltă încununată de succes.

La vest de Paflagonia, posesiunile bizantine din Anatolia nu au devenit teritorii disparate, ci o parte foarte importantă a Imperiului, incluzînd aproape tot teritoriul vechilor theme opsiciană şi tracesiană. Colonizarea turcească nu prinsese niciodată rădăcini aici şi, cu toate că raidurile turkmenilor puteau atinge orice punct, ele afectînd în cele mai multe cazuri zonele periferice, mai ales valea Meanderului din sud. Thema tracesiană fusese mult timp o regiune bogată în pămînturi arabile, cu proprietari funciari mici şi mijlocii. Dar ea era afectată acum de un curent general în favoarea moşiilor mari, iar în secolul al XII-lea, cînd a devenit zonă de graniţă, beneficia evident de o serie de magnaţi militari, dintre care trei erau rebeli pe la 1204[4]. Thema opsiciană a continuat să aibă multe proprietăţi deţinute de familiile oficialilor în vecinătatea capitalei. Aceştia şi alţi locuitori ai themei opsiciene au sprijinit în 1183 rebeliunea familiei Anghelos. O parte dintre ei i s-au alăturat în primăvara anului 1204 lui Teodor Lascaris, ginerele lui Alexios al III-lea, care îşi declarase credinţa faţă de împăratul depus[5].

Pe tot parcursul acestei perioade, Constantinopolul a fost prosper, iar Tracia a prosperat odată cu el. Invadarea de către turci a Anatoliei a făcut ca Tracia să fie cea mai sigură parte a Imperiului şi deci soluţia firească pentru refugiaţii anatolieni. Dezvoltarea comerţului a adus beneficii Constantinopolului, el fiind cea mai mare piaţă a Imperiului, şi a dus la îmbogăţirea oraşelor trace situate pe rutele maritime şi terestre dintre capitală şi apusul Europei. Teritoriul din interiorul Traciei suferise oarecum de pe urma raidurilor pecenegilor, cumanilor, iar mai tîrziu ale bulgarilor şi vlahilor lui Asan şi Petru, dar prosperitatea lui pare să se fi menţinut. Dominată de capitală şi de proprietăţile rudelor împăraţilor şi ale oficialilor, Tracia a produs rareori rebeli locali veritabili, deşi armatele aflate întîmplător acolo s-au răzvrătit uneori. Cea mai mare parte a Traciei s-a aflat în stare de opoziţie faţă de ocîrmuirile lui Alexios al IV-lea şi Alexios al V-lea doar din cauză că l-a susţinut pe Alexios al III-lea după răsturnarea acestuia.

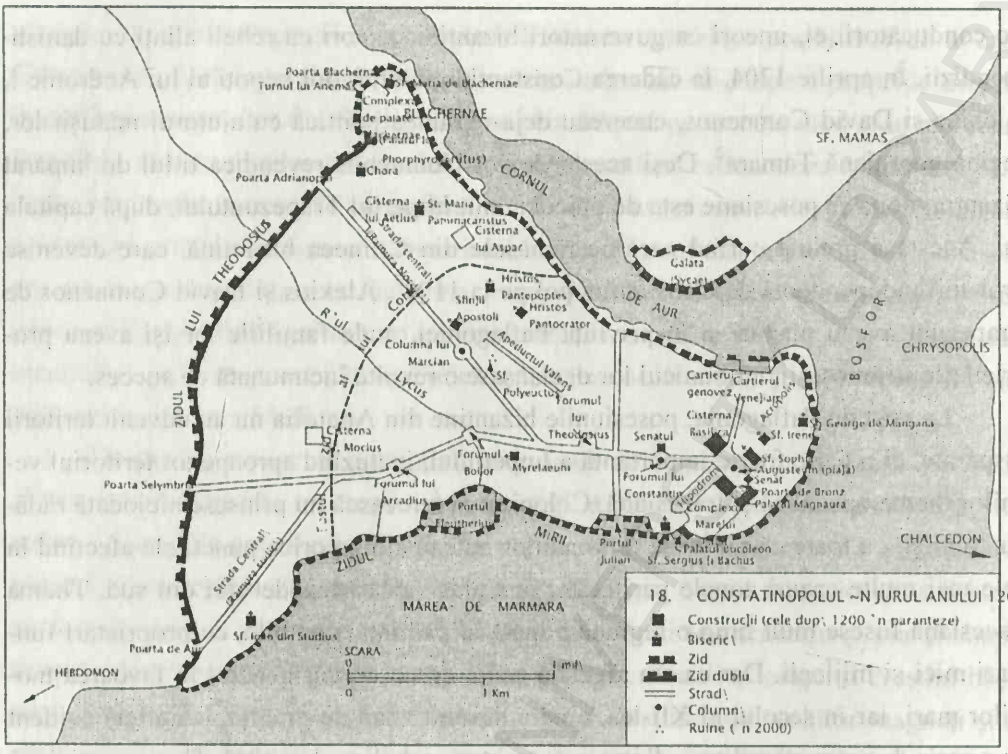

Comparativ, Grecia a fost liniştită în aceşti ani şi a cunoscut evident o puternică creştere a populaţiei, agriculturii, industriei manufacturiere şi a comerţului. Deşi nordul Greciei a fost de două ori invadat de normanzi, se pare că mediul ei rural şi chiar şi metropola jefuită, Thessalonicul, şi-au revenit repede; raidurile normande şi veneţiene în restul Greciei şi în insule au fost de asemenea trecătoare. Grecia avea o aristocraţie locală tot mai numeroasă şi bogată, dar fără înclinaţii spre revoltă pînă chiar înainte de 1204. Situaţia nesigură i-a permis lui Manuel Camitzes să pună la cale rebeliuni în nord, iar lui Leon Sguros în sud.

Insulele greceşti mai mari erau cel puţin la fel de prospere ca şi partea continentală, dar poziţia lor geografică le făcea mai greu de controlat. Atît Creta cît şi Ciprul s-au răzvrătit o vreme împotriva lui Alexios I. Renegatul Isaac Comnenos a cucerit Ciprul în 1185, profitînd de anarhia generală ca să îl păstreze sub stăpînirea lui pînă la cucerirea sa de către cruciaţi şase ani mai tîrziu. Dată fiind distanţa mare pînă la cele două insule, deţinerea lor de către împăraţi pe parcursul celei mai mari părţi a acestei perioade reprezenta totuşi o oarecare performanţă. Corcyra era insula bizantină cea mai expusă atacurilor normanzilor şi veneţienilor, dar pînă la cea de a patra cruciadă bizantinii au reuşit s-o păstreze sau s-o recupereze de fiecare dată cînd una dintre aceste puteri a atacat-o.

La nord de Grecia, ceea ce fusese Bulgaria rămînea remarcabil de loială după revoltele ei din intervalul 1040-1041, ţinînd mai ales seama de faptul că ea fusese neglijată de cea mai mare parte a împăraţilor şi că fusese invadată de pecenegi, cumani, sîrbi şi unguri. Cea mai mare parte a văii Moravei a rămas sub stăpînire bizantină pînă după 1200 în ciuda distanţei mari faţă de Constantinopol. Paraduvanumul nici măcar nu s-a alăturat revoltei iniţiale a bulgarilor, iar dezertarea lui dintre 1076 şi 1091 nu a fost opera băştinaşilor, ci a ducelui său bizantin şi a pecenegilor. Evoluţia evenimentelor care au dus în cele din urmă la restaurarea unui stat bulgar independent a fost condusă de vlahi. Se pare că bizantinii îi supuseseră sau îi cîştigaseră de partea lor pe majoritatea slavilor bulgari, care trebuie să fi fost principalul grup etnic din regiune.

Duşmanii externi ai Bizanţului au fost desigur cei care în cele din urmă l-au doborît. Imperiul fusese rareori în termeni prieteneşti cu vecinii lui în trecut, dar pe măsură ce superioritatea lui dădea semne de declin, el avea nevoie de mai mulţi prieteni şi de mai puţini inamici. Diplomaţia bizantină continua totuşi să urmărească mai curînd obţinerea unui avantaj temporar decît a unor alianţe de durată. Legăturile prin căsătorie ale împăraţilor cu regii Ungariei, chiar dacă erau afectate de dispute dinastice şi de frontieră, aveau în cea mai mare parte drept scop ameninţarea sîrbilor, care deveniseră clienţi mai puţin de nădejde decît înainte. Cu toate că relaţiile cu Rusia erau mai bune, aceasta ajunsese să aibă o importanţă mai mică de cînd se divizase în principate insignifiante. În privinţa părţii lui de apus, Imperiul nu a făcut nici o opţiune de durată în privinţa alianţelor cu Veneţia, Pisa şi Genova, sau cu papalitatea, Imperiul German şi Regatul Normand. Cea mai constantă politică a bizantinilor, duşmănia faţă de normanzi, le-a pricinuit doar neajunsuri primilor, care au continuat ostilităţile mult după ce normanzii erau dispuşi să facă pace. Principalele interese ale Imperiului nu erau practic în conflict cu nici una dintre aceste puteri apusene, şi nici una dintre ele nu era la fel de ostilă bizantinilor pe cît erau ei de ostili faţă de ele.

Acest lucru este în mare valabil şi pentru statele cruciate din Siria, care erau aparent aliatele fireşti ale Imperiului împotriva turcilor. Cruciaţii şi bizantinii au colaborat cu adevărat din cînd în cînd în spiritul avantajului reciproc, dar de cele mai multe ori şi-au pus bete în roate unii altora din cauza preocupării bizantinilor faţă de Antiohia şi a tensiunilor care apăreau inevitabil atunci cînd armate străine traversau teritoriul Imperiului. Teritoriul bizantin era însă atît de vulnerabil şi mult mai tentant decît Siria încît cruciaţii au manifestat o oarecare reţinere în a nu ataca Imperiul mai mult decît au făcut-o. Relaţiile adesea paşnice ale bizantinilor cu conducătorii turci, care nu au dus la o reducere serioasă a numărului raidurilor turkmenilor, au adîncit neîncrederea cruciaţilor faţă de Imperiu. Bizantinii aveau o serie de aliaţi printre

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

armeni, dar se foloseau de ei în cea mai mare parte ca să lupte împotriva altor armeni, rubenizii. Nici un împărat nu pare să se fi gîndit să-i unească pe curajoşii rubenizi, pe rebelii georgieni şi pe cruciaţii din Edessa şi Antiohia ca să-i anihileze, reţină sau chiar să-i nimicească pe turcii anatolieni, cu toate că oricare dintre puterile creştine ar fi avut mult de cîştigat de pe urma unui asemenea rezultat iar Bizanţul cu atît mai mult.

În secolele al XI-lea şi al XII-lea, bizantinii nu au urmat o strategie coerentă nici în Răsărit, nici în Apus. Deşi Bizanţul încerca să dezbine şi să stăpînească, el a eşuat din cauză că vecinii lui luptau în mai mare măsură împotriva Imperiului decît unii împotriva altora. Problema nu era de fapt o obsesie legată de prestigiu, ci mai curînd de putere, aşa cum s-a afirmat adeseori, dat fiind că ambele erau aspecte compatibile şi nici măcar Manuel nu s-a lăsat condus spre aventurism doar de problemele legate de prestigiu. Deşi i-ar fi plăcut desigur ca papa să-l recunoască drept unicul împărat al Creştinătăţii, în momentul în care acest lucru devenise subiect de negociere, Manuel a renunţat la cucerirea regatului normand şi este puţin probabil să fi avut de gînd să invadeze Imperiul lui Frederick Barbarossa. Bizantinii nu erau practic suficient de ambiţioşi. Eşecurile politicii externe a bizantinilor de după 1025 au avut în foarte mare parte drept cauză ezitările în faţa cuceririi mai multor teritorii. Majoritatea împăraţilor erau îngrijoraţi ca nu cumva Imperiul lor deja fracţionat să devină prea mare şi prea puternic pentru a putea fi dominat.

TENSIUNI LA CENTRU

În această perioadă, bogăţia şi puterea claselor deţinătoare de pămînt şi a celor implicate în comerţ au crescut, în ciuda faptului că într-o economie bazată pe agricultură, moşierii îi devansau mult pe negustori. Cota de pămînt şi de posturi oficiale a magnaţilor a continuat să crească pînă cînd Imperiul a ajuns să aibă o clasă conducătoare ereditară inexistentă pînă atunci. Lăcomia aristocraţiei a contracarat legile agrare din secolul al X-lea menite să-i apere pe micii proprietari, care nu mai achitau taxele către puterea centrală. Între timp, negustorii şi manufacturierii au devenit mai bogaţi şi mai influenţi ca oricînd şi au dobîndit un număr fără precedent de titluri înalte, uneori cumpărîndu-le. Se pare că ei au finanţat şi cele mai multe din mişcările şi atacurile asupra negustorilor italieni din perioada respectivă. Ascensiunea magnaţilor şi negustorilor le micşora şansele oficialilor şi ofiţerilor ridicaţi în rang, care constituiseră de mult timp o caracteristică a Bizanţului şi principala sursă a dinastiilor lui imperiale. Se pare că prin 1204 arendaşii i-au depăşit pentru prima oară

ca număr pe micii proprietari independenţi. Supusul de rînd pierdea permanent teren în favoarea oamenilor de afaceri şi a înalţilor demnitari.

Întrucît astfel de oameni erau mai greu de dominat decît supuşii de rînd, chiar şi puterea celor mai decişi şi mai capabili împăraţi dădea semne de slăbiciune sau era cel puţin mai dificil de folosit. După stingerea dinastiei macedonene, prerogativele imperiale au fost şi mai mult diminuate de împăraţi incompetenţi şi de succesiuni contestate. Reprezentată sporadic pe tron pînă atunci, aristocraţia funciară a dat şaptesprezece din cei douăzeci şi doi de împăraţi ai acestei perioade, inclusiv dinastiile Ducas, cea a Comnenos şi Anghelos. Clasa comercianţilor a dat primii ei doi împăraţi, Mihail al IV-lea şi Mihail al V-lea. Conspiraţiile şi revoltele s-au îndesit, douăsprezece din ele fiind încununate de succes. În nici un interval de timp atît de scurt nu mai avusese Bizanţul atîţia împăraţi şi nu mai văzuse atît de mulţi detronaţi. Numărul este deosebit de frapant deoarece timp de peste o jumătate de veac din această perioadă primii trei Comneni s-au bucurat de domnii îndelungate şi au dejucat toate comploturile urzite împotriva lor. Conducătorii dinainte şi de după ei au fost mult mai puţin norocoşi.

Împăraţii încercau desigur să se apere. Familia Ducas a iniţiat, iar Comnenii au generalizat practica acordării celor mai înalte posturi rudelor, inclusiv celor prin căsătorie din alte familii puternice şi case domnitoare străine. Această politică a avut parţial succes, din cauză că tronul a trecut într-adevăr de la tată la fiu, o dată în dinastia Ducas şi de trei ori în dinastia Comnenilor. Dar chiar şi rudele puteau să comploteze împotriva împăratului, ba chiar au şi făcut-o, servind drept puncte de sprijin pentru bizantinii dezertori şi pentru străini. Atît dinastia Comnenilor cît şi dinastia Anghelos au suferit de pe urma disensiunilor interne şi în cele din urmă s-au autodistrus.

Cu toate acestea, împăraţii au reuşit să-i ţină pe cei mai mulţi dintre magnaţi sub control în cea mai mare parte a acestei perioade. În secolul al XI-lea, împăraţii i-au favorizat în general pe negustori şi pe birocraţii apropiaţi, ca să-i contracareze pe magnaţii anatolieni. De regulă, puterea centrală evita numirea magnaţilor în posturi publice, preferînd familii mai puţin cunoscute şi mai puţin prospere din Balcani. În acelaşi timp, împăraţii au diminuat permanent şi drastic efectivele armatei, care avea un corp de ofiţeri aristocraţi, şi au permis turcilor să deţină partea continentală a Asiei Mici, unde magnaţii militari îşi concentrau cea mai mare parte a proprietăţilor lor[6].

În timpul invaziei turceşti, probabil ca să reducă numărul dezertorilor aristocraţi, împăraţii le-au acordat proprietarilor de pămînt refugiaţi din Asia Mică terenuri în partea europeană a Imperiului. În timpul acestui proces, se pare că magnaţii au devenit însă mai săraci, mai puţin legaţi de pămînturile lor şi mai dependenţi de împărat[7]. Deşi Comnenii erau şi ei magnaţi anatolieni, ei abia au reuşit să recucerească o

parte a platoului Anatoliei şi le-au acordat puţine favoruri aristocraţilor care nu erau înrudiţi cu ei. După progresele înregistrate în secolul al XI-lea, clasa comercianţilor a fost în foarte mare parte exclusă de la putere sub Comneni şi a trebuit să facă faţă concurenţei tot mai acerbe a negustorilor italieni. Este ştiut faptul că împăraţii le-au făcut concesii italienilor, au permis declinul armatei şi au pierdut Anatolia în primul rînd datorită incompetenţei şi a presiunilor politice şi nu pentru a se opune negustorilor şi aristocraţilor bizantini. Puterea care îi simpatiza mai mult pe magnaţi şi pe negustori ar fi acţionat probabil în mod diferit.

Chiar dacă sfertul de milion de soldaţi din registrele armatei din 1025 constituia mult mai mult decît avea nevoie Imperiul, el nu se putea lipsi de cei patruzeci şi două de mii de soldaţi ai tagmatelor, de varegi şi de flota imperială, ca şi de numeroşii soldaţi ai themelor situate de-a lungul graniţelor. La început, administraţia centrală părea să-i păstreze pe soldaţii de care avea nevoie şi să lase restul themelor să decadă, o soluţie rezonabilă care îi permitea Imperiului să se apere şi chiar să se extindă într-o oarecare măsură. Dar Constantin al IX-lea, speriat de revoltele militare ale lui Maniakes şi Tornikios şi rămas fără bani, nu numai că a demobilizat themele care apărau graniţa armeană, dar a şi devalorizat valuta în care erau plătiţi toţi soldaţii. Fără a renunţa la unităţile existente, Constantin şi urmaşii lui i-au preferat pe mercenarii străini, care erau mai puţin numeroşi şi poate mai loiali faţă de cei care îi plăteau.

Combinaţia din secolul al XI-lea dintre cei cîţiva mercenari străini şi o forţă enormă şi inactivă s-a dovedit scumpă şi ineficientă. Ceea ce a făcut ca aceasta să fie cu adevărat dezastruoasă a fost însă demobilizarea themelor armene, care a dus la deschiderea unei breşe de care s-au folosit turcii ca să intre în Anatolia. Invazia turcească şi inflaţia monetară de la sfîrşitul secolului al XI-lea au provocat o dezmembrare aproape totală a vechii armate a themelor şi tagmatelor. Majoritatea garanţiilor lor funciare, în măsura în care nu erau pierdute în favoarea inamicilor, par pur şi simplu să fi devenit proprietăţile private ale foştilor soldaţi. Ceea ce rămăsese era o mică forţă profesionistă alcătuită din bizantini şi străini, în cea mai mare parte normanzi şi pecenegi.

După ce pierduse cea mai mare parte a trupelor în diverse bătălii, Alexios I a strîns pe la 1100 o armată care diferea ca mărime de la an la an, dar care ar fi putut avea ca efectiv maxim în jur de douăzeci de mii de oameni[8].

Singura unitate importantă din perioada anterioară care a supravieţuit a fost Garda Varegilor, al cărei efectiv a fost reîntregit prin recrutarea de noi mercenari. Chiar dacă ajunsese să fie alcătuită mai curînd din soldaţi proveniţi din Scandinavia, Germania şi Anglia decît din Rusia, ea era probabil mai puţin numeroasă faţă de vechiul ei efectiv de şase mii de oameni. Alexios a angajat şi diverşi alţi apuseni şi turci. Armata lui era

alcătuită şi din mulţi ostaşi bizantini, recrutaţi ca mercenari cu soldă regulată, dar noile tagmate formate din maniheeni şi arhontopuli erau ineficiente şi efemere, chiar dacă Alexios le asigurase un efectiv de două mii opt sute şi, respectiv, două mii de oameni şi intenţiona evident perpetuarea lor. Se pare că regimentele alcătuite ulterior din băştinaşi erau mai puţin numeroase şi nu aveau o structură permanentă.

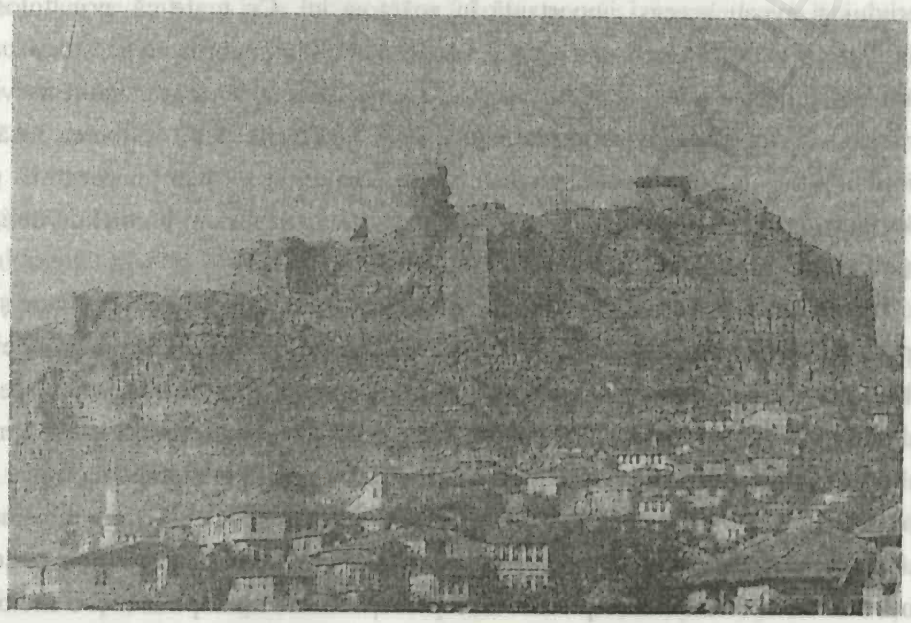

Fig. 163. Ruinele castelului familial al Comnenilor de la Castamon (actualul Kastamonu) din Paflagonia. (Foto: I. Şevcenko, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Soldaţii străini au aflat repede cum să se revolte şi au încetat să fie mult mai supuşi decît autohtonii. Nu puţini străini, ca Alexios Axuch, care era de origine turcă, sau normandul pe jumătate Ioan Roger, au devenit bizantini din motive pur practice, vorbind greceşte, intrînd în rîndurile bisericii bizantine şi luîndu-şi neveste bizantine. Alexios a restabilit însă cu timpul ordinea în prima parte a domniei, iar soldaţii lui profesionişti s-au luptat loial şi eficient. Ei erau luptători destul de buni pentru ca efectivul lor să poată fi menţinut la cote reduse, fiind astfel uşor de controlat şi de recrutat. Sub Ioan al II-lea şi Manuel, aceşti soldaţi par totuşi să fi devenit mai numeroşi şi, drept urmare, mai costisitori. Ioan a încercat să facă economii pe socoteala marinei după ce făcuse pace cu veneţienii în 1126; dar cu o flotă redusă, bizantinii nu mai puteau face faţă celei a normanzilor, aşa că Manuel a construit o nouă flotă în 1148. Metoda lui Manuel de a face economii, mărind totodată efectivele armatei, consta în utilizarea pe scară mai largă a sistemului *pronoia* în ceea ce priveşte veniturilor statului.

Se pare că aceste *pronoia* curente le asigurau oarecum soldaţilor mai multe venituri decît vechile loturi militare ale unui cavaler, după modelul cărora fuseseră probabil create. Spre deosebire de vechii cavaleri, pronoiarii nu primeau în mod direct o soldă. Ca şi mai înainte, soldaţii îşi primeau venitul de la sursă, dar percepeau acum taxe în loc de chirii. Ca şi mai înainte, trupele erau repartizate pe întregul cuprins al Imperiului şi aveau aceeaşi importanţă în apărarea lui. Cu toate că, prin folosirea pămîntului pentru sprijinirea soldaţilor şi uneori a nobililor, acordarea acestor *pronoia* semăna cu împărţirea feudelor din apus, ele erau diferite în foarte multe privinţe. Acordarea acestor pronoia acoperea mai curînd veniturile decît valoarea însăşi a pămîntului, erau în acest stadiu netransmisibile ereditar şi formau mai degrabă părţi incidentale ale unui sistem statal tradiţional decît ale unui sistem paralel de obligaţii esenţial personale.

Pronoiarii erau mai uşor de lăsat la vatră decît deţinătorii de loturi militare şi era mai puţin probabil ca ei să devină fermieri, întrucît loturile *pronoia* nu erau proprietatea lor. Nici magnaţii nu puteau cumpăra cu uşurinţă loturile *pronoia*. Cu toate acestea, astfel de loturi, spre deosebire de acordarea de posesiuni militare impozitabile, privau statul de tot venitul pămîntului respectiv. Se pare că pronoiarii erau totodată şi mai greu de instruit şi de convocat decît mercenarii şi mai predispuşi să se alăture rebeliunilor regionale. *Pronoia* a constituit întotdeauna un mijloc convenabil de achiziţionare de noi recruţi, dat fiind că cedarea drepturilor de a percepe taxele nu implica nici o cheltuială imediată. Pe termen mai lung însă, sistemul ducea la instituirea unui curs valoric scăzut al banilor şi contribuia la declanşarea multor tulburări militare, politice şi financiare care s-au manifestat la sfîrşitul domniei lui Manuel[9].

Deşi această armată de pronoiari şi mercenari era foarte diferită de forţele themelor şi tagmatelor, ofiţerii aflaţi la comanda ei semănau cu cei de pe vremuri. Chiar şi după dispariţia *Scholae*-lor, odată cu alte tagmate, domesticii care comandaseră cîndva *Sholae*-le au rămas; şefii armatelor din Anatolia şi din Balcani erau încă numiţi comandanţi ai Orientului şi Occidentului cînd ambele posturi de comandă nu erau deţinute de un singur mare slujitor de palat. Ducii care comandaseră mai multe theme i-au înlocuit în cele din urmă cu totul pe strategi, preluînd prerogativele asupra mercenarilor şi pronoiarilor staţionaţi în ducatele lor. Prin 1092, un nou ofiţer, marele duce, a căpătat jurisdicţia asupra celei mai mari părţi a insulelor şi ţinuturilor de coastă ale Imperiului odată cu comanda flotei.

Corpurile de mercenari erau adesea numite tagmate, iar pe măsură ce numărul mercenarilor străini a crescut, ethnarhul care îi comandase pe toţi a fost înlocuit de căpetenii separate pentru fiecare tagmată. Pe lîngă mercenarii străini aflaţi în fruntea

tagmatelor alcătuite din conaţionalii lor, aristocraţii continuau să deţină majoritatea înaltelor posturi de comandă militare pe parcursul întregii perioade. Începînd cu domnia lui Alexios I, aceste posturi de comandă au început să fie rezervate pentru membrii familiei imperiale şi pentru rudele ei prin căsătorie; dar aceste rude au ajuns să includă o mare parte a aristocraţiei. Pe măsură ce prestigiul dinastiei imperiale creştea, descendenţii pe linie feminină au folosit uneori şi numele lor de familie, cum a făcut Ioan Comnenos Axuch, a cărui mamă era o Comnenă, sau Ioan Anghelos Ducas, a cărui bunică fusese o Ducas. Unii dintre fii au preferat chiar să folosească numai numele materne, cum a fost fiul bastard al lui Mihail Ducas, Ioan Anghelos Ducas.

În timpul domniilor împăraţilor slabi din secolul al XI-lea, înalţii oficiali ai birocraţiei centrale au exercitat o putere considerabilă, deşi precară. Unul dintre ei, fostul logofăt militar Mihail al VI-lea Bringas, a devenit pentru puţină vreme împărat, în timp ce logofătul poştelor, Niceforitzes, a devenit sfetnicul principal al lui Mihail al VII-lea. Dar pe măsură ce magnaţii, negustorii şi membrii familiei imperiale dobîndeau o tot mai mare putere, simpla deţinere a unei slujbe înalte în aparatul birocratic a devenit mai puţin importantă. Importanţa logofeţilor a scăzut, rezumîndu-se la cea a unui singur logofăt, cel al aşa-numitelor *secreta* („departamente"), care era uneori acelaşi cu controlorul general, sau mesazonul. Oficialii tradiţionali, cum era logofătul poştelor, continuau să administreze, dar şi-au pierdut rolul pe care îl avuseseră adesea în orientarea politicii. După ascensiunea lui Niceforitzes şi, în parte, poate ca o reacţie la aceasta, eunucii au început să-şi piardă importanţa de care se bucuraseră în guvernele bizantine la începutul perioadei.

Themele au continuat să existe ca provincii civile, uneori fuzionate sau subdivizate pentru ca suprafaţa lor să fie mai uniformă după pierderile teritoriale ale Imperiului. În unele locuri cel puţin, cu certitudine în regiunea pontică, de exemplu, turmele şi detaşamentele au supravieţuit ca diviziuni civile ale themelor. Pe măsură ce multe theme se micşorau, unele dintre ele au ajuns să constituie doar o singură cetate şi zona din jurul acesteia. Odată cu dispariţia strategului, guvernatorul civil al unei theme era numit judecător sau pretor şi întrunea responsabilităţi administrative, juridice şi financiare. Firește, el era mai puţin puternic decît ducele regiunii lui, care prelua uneori şi şefia administraţiei civile. La sfîrşitul secolului al XII-lea, cînd situaţia era tot mai instabilă, ducii au devenit în tot mai mare măsură guvernatori atît civili cît şi militari ai themelor.

În secolul al XI-lea, unii dintre membrii clasei comerciale au primit sau au cumpărat multe slujbe care le-au adus atît ranguri senatoriale cît şi salarii mari. Cu toate că aceste posturi, care, în cea mai mare parte, nu implicau obligaţii administra-

tive, ele aveau în spatele lor nu numai prestigiu, ci şi o oarecare influenţă, corespunzătoare bogăţiei tot mai mari a beneficiarilor. Avansările şi salariile lor par să fi ţinut pasul cu devalorizarea banilor din secolul al XI-lea, în timp ce soldele militare rămăseseră mult în urmă. Ascensiunea unor astfel de parveniţi i-au scanalizat nu numai pe aristocraţii deţinători de pământuri, ci şi pe oficialii obişnuiţi. Chiar dacă Isaac I a sistat plata salariilor pentru aceste slujbe onorifice în timpul scurtei lui domnii, Constantin al X-lea le-a restabilit. Deşi Alexios I şi ceilalţi Comneni au continuat să confere astfel de titluri, ei au acordat o mai mică importanţă tuturor posturilor senatoriale, fie ele active sau onorifice. Vînzarea slujbelor pare totodată să se fi răspîndit, implicînd posturi administrative concrete, ceea ce dăuna eficienţei aparatului birocratic. În secolul al XII-lea, posturile onorifice care implicau o putere reală erau rezervate membrilor sau rudelor familiei imperiale, cum ar fi cel de sebastocrator, caesar, protosebastos şi, după Manuel I, cel de despot.

Multe dintre rudele imperiale s-au bucurat de venituri princiare, fie acordate ca plată directă, fie sub formă de pronoia. Poate că primul dintre beneficiarii veniturilor statului din jurul Thessalonicului a fost cumnatul lui Alexios I, caesarul şi fostul rebel Nicefor Melissenos. Cîţiva dintre astfel de beneficiari au complotat sau s-au revoltat ulterior, inclusiv Nicefor Diogenes, ducele Cretei, care avea un lot în ducatul lui; Caesarul Ioan Roger, care avea un lot la nord de Thessalonic, şi caesarul Rainier Ioan de Montferrat, care deţinea un lot în jurul Thessalonicului. Andronic Comnenos, ducele Paflagoniei, care deţinea un lot în cadrul ducatului său, şi sebastocratorul Alexios Anghelos, care era în posesia unui lot chiar în Constantinopol, au reuşit să pună mîna pe putere ca împăraţi[10]. Este clar că astfel de concesii, pe lîngă faptul că diminuau venitul imperial, implicau totodată un grad periculos de independenţă. Se pare că împăraţii erau conştienţi de acest lucru, din moment ce, în general, au păstrat loturile pentru membrii familiei lor şi au limitat împărţirea celor din regiunile situate departe de graniţe.

Dat fiind că un singur om avea nevoie de ajutor ca să conducă chiar şi un Imperiu micşorat, împăratul trebuia să se bizuie pe un grup sau altul. Obîrşia nobilă devenise atît de preţuită încît generalii şi birocraţii proveniţi din familii de rînd nu s-ar fi putut bucura de respect sau de ascultare. Legăturile de familie deveniseră atît de importante încît rudele păreau mai sigure decît străinii, care trebuiau să fie loiali faţă de propriile lor familii. Cei în care trebuia să se aibă încredere puteau fi făcuţi oarecum mai de nădejde înrudindu-i prin căsătorii. Alianţele prin căsătorie cu străinii păreau să ofere o protecţie în plus, din cauză că cea mai mare parte a noilor rude se aflau peste hotare.

Fig. 164. Basorelief din marmură înfăţişînd un împărat, probabil pe Ioan al II-lea Comnenos (cf. Figurile 150 şi 156). (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Nimeni nu era însă demn de toată încrederea. Împăraţii înşişi, deşi aristocraţi, voiau să creadă că rudele lor puneau legăturile de familie înaintea ambiţiilor de a urca pe tronul imperial. Ei au fost însă adeseori dezamăgiţi în privinţa aceasta. Fuseseră probabil bine sfătuiţi să acorde mai multă încredere generalilor şi birocraţilor aleşi din rîndul nobilimii. În orice caz, armata şi aparatul birocratic, care erau vitale pentru administrarea Imperiului, nu puteau fi alcătuite în totalitate din membrii dinastiei domnitoare. Numindu-şi fără discriminare rudele în posturi înalte, împăraţii nu au reuşit decît să submineze structurile centrale ale puterii.

BISERICA ŞI OCCIDENTUL

Ierarhia bisericească, asemenea celei birocratice, cu care avea multe în comun, a dobîndit o oarecare influenţă în secolul al XI-lea, pierzînd-o în mare parte sub Comneni. Patriarhii Constantinopolului fuseseră mai puternici sub împăraţii slabi şi mai slabi sub cei mai puternici, acest şablon continuînd să se manifeste într-o formă tot mai accentuată. Cei cinci patriarhi dinainte de urcarea pe tron a lui Alexios I, în

1081, s-au bucurat de o independenţă şi o putere neobişnuite. Cei de după ei au contat puţin, dat fiind că împăraţii se ocupau de problemele eclesiastice. Pe tot parcursul acestei perioade, fie slabi sau puternici, atît patriarhii cît şi împăraţii au devenit mai puţin toleranţi decît înainte faţă de străinii care nu reuşeau să se adapteze practicilor ortodoxe în vigoare.

Atunci cînd Vasile al II-lea a ales un nou patriarh chiar înainte de a muri, renunţînd la ratificarea tradiţională de către cler, el se aştepta fără îndoială ca Alexios din Studios să fie cel puţin la fel de docil ca şi patriarhii din ultima sută de ani. Aşa cum era şi de aşteptat, Alexios a fost, împotriva voinţei lui, de acord cu cele trei măritişuri scandaloase ale împărătesei Zoe, primul cu divorţatul Roman al III-lea, al doilea la o zi după asasinarea acestuia, iar al treilea în ciuda condamnării de către Biserică a unei a treia căsătorii. Alexios a reuşit totuşi să supravieţuiască unei încercări a puternicului Ioan Orphanotrophos de a-i lua locul şi a jucat un rol activ în mişcarea populară care a dus la detronarea lui Mihail al V-lea.

Constantin al IX-lea l-a ales ca următor patriarh pe Mihail Kerularios, care era un vechi prieten de-al lui şi tovarăş în conspiraţia împotriva lui Mihail al IV-lea. Înrudit cu familia Ducas, patriarhul Kerularios se bucura de un puternic sprijin popular la Contantinopol, mai ales pentru că era ostil apusenilor. Apărarea prerogativelor lui l-a dus la o ruptură cu papalitatea, în ciuda faptului că împăratul şi-l dorea pe papă ca aliat. Kerularios s-a certat ulterior cu împărăteasa Teodora în privinţa numirilor episcopilor, l-a sfătuit pe Mihail al VI-lea să abdice în favoarea lui Isaac I şi l-a atacat cînd acesta a revendicat de la Biserică proprietăţile coroanei. Isaac, mai hotărît decît ceilalţi împăraţi ai epocii, l-a exilat pe Kerularios şi se pregătea să-l depună cînd prelatul a murit. Cu toată energia lui, Kerularios nu poseda răbdarea şi prudenţa necesare formidabilei sarcini de a spori permanent puterea patriarhilor. Tot ce a făcut el a fost să-i alerteze pe viitorii împăraţi faţă de pericolul de a avea patriarhi recalcitranţi.

Următorii trei urmaşi ai lui Mihail, bărbaţi de o oarecare distincţie cu toţii, şi-au exercitat influenţa cu mai multă circumspecţie. Cel de al doilea dintre ei, totuşi, cunoscutul savant Ioan Xifilinos, a avut curajul de a o absolvi pe împărăteasa Evdochia de jurămîntul ei de a nu se recăsători, neţinînd seama de opoziţia dinastiei Ducas şi a susţinătorilor acesteia. Cel de al treilea patriarh, Cosmas, un călugăr de la Ierusalim, s-a opus discret căsătoriei lui Nicefor al III-lea cu Maria de Alania după ce soţul ei, Mihail al VII-lea, fusese obligat să se călugărească. Cosmas l-a ajutat ulterior pe Alexios I să evite căsătoria cu Maria, care avea atunci doi soţi în viaţă. După aceasta însă, ca să preîntîmpine alte conflicte, patriarhul a abdicat.

În timp ce neobişnuit de scurtele domnii dinainte de 1081 au coincis cu patriarhate prelungite, mai îndelungatele domnii ulterioare au adus odată cu ele patriarhate extrem de scurte. Din cei douăzeci de patriarhi dintre 1081 şi 1204, majoritatea s-au abţinut de la cea mai mică implicare în politică. Dar chiar şi aşa, opoziţia împăraţilor sau a clerului a făcut ca opt dintre aceştia să abdice sau să fie depuşi. Aceştia au fost Cosmas I, Eustratie, succesorul lui, trei patriarhi din timpul domniei lui Manuel Comnenos, Theodosie Boradiotes din timpul domniei lui Andronic Comnenos şi doi patriarhi din timpul lui Isaac al II-lea, dintre care unul a abdicat de două ori. Poate că cel mai curajos dintre toţi aceştia, Theodosie, după ce a încercat să împiedice săvîrşirea unor orori în timpul domniei lui Andronic, a renunţat dintr-un sentiment de disperare neputincioasă. Într-o perioadă cînd papii beneficiau de o putere mai mare ca oricînd, patriarhii de la Constantinopol erau chiar mai vulnerabili decît de obicei.

La început, prestigiul călugărilor era şi el destul de scăzut. Magnaţii care îşi extindeau proprietăţile puneau practic stăpînire pe multe mănăstiri printr-o practică numită *charistiké* (pur şi simplu „favoare")[11]. Menite iniţial să le asigure mănăstirilor sărăcite patroni care puteau să le facă din nou solvabile, asemenea donaţii au început să le confere acestora dreptul de a încasa venituri de la instituţii bine dotate. Patriarhul Alexios din Studios a frînat oarecum evoluţia acestui proces interzicîndu-le episcopilor să dea mănăstirile din diocezele lor în *charistiké*. Dar ordinul lui nu se aplica şi mănăstirilor independente, din rîndul cărora cea mai mare parte au căzut pradă acestei practici înainte de sfîrşitul secolului. În 1084, cînd a fost depus, arhiepiscopul Leon din Chalcedon criticase nu doar faptul că Alexios topise argintăria bisericilor, ci şi toate uzurpările proprietăţilor bisericeşti de către laici, inclusiv practica *charistiké*. Fiindu-i ruşine faţă de Leon, Nicolae Gramaticul, patriarhul lui Alexios, a început şi el să se opună acesteia. În 1094, după ce Leon şi-a recuperat episcopatul, împăraţii şi patriarhii au continuat să reglementeze şi să limiteze răspîndirea practicii, pînă cînd ea a devenit rară.

Mănăstirile au început să fie întemeiate cu stipulaţia ca ele să fie administrate doar de abaţii lor, scutite de *charistiké* şi de amestecul ctitorilor lor laici, al episcopilor sau chiar al patriarhului. Poate că cel mai respectat călugăr din timpul lui Alexios I. Sfîntul Hristodulos, a fondat o mănăstire cu autonomie de acest fel în 1088 pe mica insulă Patmos din Marea Egee. Mănăstirea Sfîntul Ioan de la Patmos şi-a menţinut independenţa şi vigoarea, devenind un model şi pentru altele. În acelaşi timp, idealul realizării comuniunii mistice cu Dumnezeu, iniţiat de Simeon Teologul, a făcut ca tot mai mulţi călugări solitari să trăiască separat unii de alţii. Rezultatul

unui misticism şi mai accentuat a fost însă, uneori, o disciplină laxă, întrucît călugării îşi hotărau singuri stilul de viaţă. Mănăstirile şi-au recăpătat o mare parte din bogăţii, dar mult mai puţin din prestigiul lor spiritual.

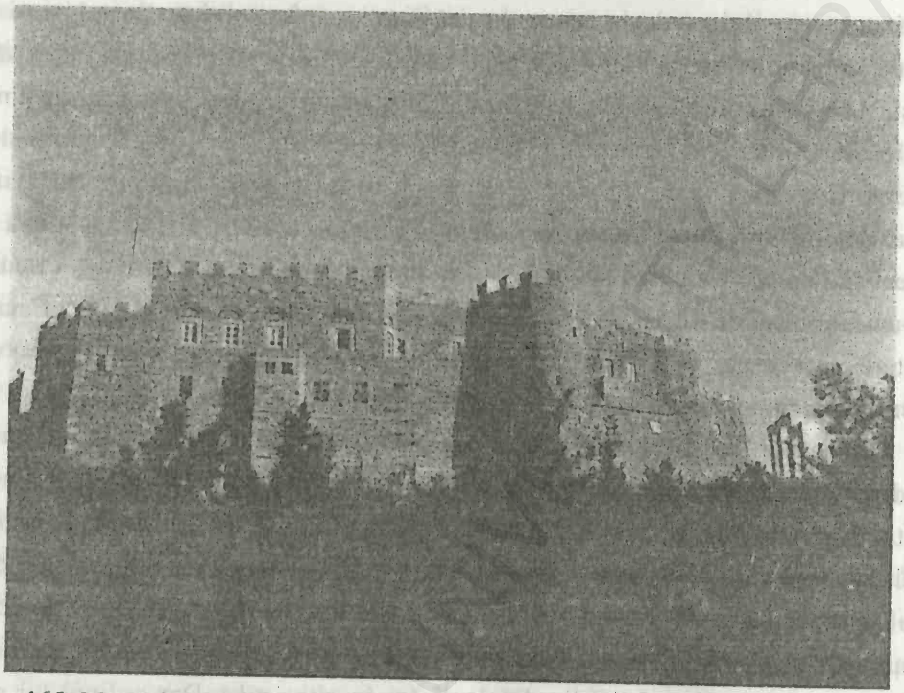

Fig. 165. Mănăstirea Sfîntul Ioan de la Patmos. (Foto: prin bunăvoinţa lui Charalambos Bouras)

Scriitorii religioşi ai secolelor al XI-lea şi al XII-lea, deşi destul de numeroşi, aveau şi ei o influenţă limitată. În privinţa hagiografiei, acest lucru nu surprinde, întrucît, cu excepţia cîtorva călugări proeminenţi, cum era Hristodulos din Patmos, perioada aceasta a produs puţine personalităţi de talia lui. În rest, oamenii bisericii alcătuiau scrisori sau oraţii cu subiecte în cea mai mare parte laice. Marile chestiuni hristologice erau rezolvate, iar Biserica avea de regulă mai puţin control decît împăraţii asupra problemelor teologice şi disciplinare rămase în suspensie. Pe lîngă *charistiké*, astfel de probleme includeau controverse asupra chestiunilor filosofice, a bogomilismului, a bisericilor armeană şi siriană şi, desigur, a bisericii occidentale.

Filosofii bizantini puteau fi oricînd suspectaţi de deviere de la doctrina creştină. Chiar şi sub un patron comod al culturii cum a fost Constantin al IX-lea, Constantin Psellos şi Ioan Xifilinos au renunţat la posturile de profesori şi s-au călugărit atunci cînd au fost acuzaţi de heterodoxie. Nici unul dintre ei nu a fost condamnat oficial, iar Psellos a reintrat în cele din urmă în favorurile curţii sub numele monastic de Mihail,

în timp ce Xifilinos a devenit patriarh. Succesorul lui Psellos ca profesor de filosofie, Ioan Italos, a avut însă o soartă mai rea. El a avut mult de suferit pentru că îl ofensase pe Alexios I, sprijinindu-i în Biserică pe criticii împăratului. În 1082, împotriva dorinţei atît a fostului patriarh Cosmas cît şi a celui în funcţie, Eustratie Garidas, împăratul a convocat un sinod care l-a condamnat pe Italos pentru erezie. Chiar dacă Italos a contribuit la propria lui acuzare prin folosirea nechibzuită a limbajului neoplatonician, cel mai probabil este că el a fost condamnat pentru că şi-a expus principiile păgîne. Împăratul a găsit însă mulţi care erau gata să creadă cele mai rele lucruri despre un intelectual şi un apusean, deoarece Italos („Italianul") provenea din sudul Italiei şi era pe jumătate normand.

Alexios nu avea nimic personal împotriva educaţiei. El a întemeiat în 1107 o şcoală patriarhală la Constantinopol pentru instruirea viitorilor preoţi, cu cîte un profesor pentru Evanghelie, Epistole şi Psalmi. Alexios nici măcar nu era suspicios faţă de filosofi ca atare. El l-a numit arhiepiscop de Niceea pe Eustratos, discipolul lui Italos, şi atît împăratul cît şi patriarhul au regretat depunerea lui Eustratie pentru erezie de către sinodul din 1117. Într-o perioadă cînd influenţele laice şi apusene păreau însă să constituie o provocare pentru biserica bizantină, suspiciunile faţă de intelectuali erau larg răspîndite atît în rîndul clericilor cît şi al laicilor. Iar unii dintre intelectuali erau de fapt neortodocşi. Un conclav din 1157 l-a obligat pe Soterichos Panteugenos, patriarhul Antiohiei, să retracteze respingerea transsubstanţierii euharistice. Mihail Glycas, secretarul împăratului, orbit parţial pentru vina de a fi complotat împotriva lui Manuel Comnenos, a afirmat ulterior că împărtăşania, chiar dacă este Trupul şi Sîngele lui Hristos, este perisabilă. În ciuda acestei aparente inconsecvenţe, Glycas a scăpat de o condamnare sigură.

Biserica nu se prea putea simţi la largul ei dat fiind interesul crescînd faţă de astrologie, alchimie şi divinaţie, tipic perioadei. Deşi exista o tradiţie creştină a profeţiei care mergea pînă la Vechiul Testament, exista şi o tradiţie păgînă, iar profeţiile curente din perioada aceasta erau în cel mai bun caz laice. Psellos însuşi era fascinat de alchimie, astrologie şi demonologie[12]. Mulţi împăraţi şi împărătese consultau de obicei profeţiile. Cea mai cunoscută dintre lucrările de acest fel, compilată probabil pe la 1100, constă dintr-o serie de oracole atribuite lui Leon al VI-lea, confundat adesea cu savantul Leon Matematicul, care a trăit ceva mai devreme[13]. Împăratul Manuel i-a pus fiului său numele de Alexios datorită unei preziceri conform căreia dinastia lui va dăinui atît timp cît numele împăraţilor ei vor începe cu literele A, I, M şi A, în ordinea aceasta[14].

Cu toate că principalul corp al bisericii bizantine încetase să mai fie tulburat de erezie, la periferia Imperiului existau încă sectanți organizați. Eforturile Bisericii împotriva acestora erau continue, dar în foarte mare parte ineficiente. Ereticii cei mai extremiști, paulicienii și bogomilii, își aveau adepții lor, iar bogomilismul se răspîndea tot mai mult în Balcani. Patriarhii Alexios din Studios și Mihail Kerularios au trudit din greu și perseverent ca să-i convertească pe monofiziții sirieni și armeni, fără să obțină rezultate palpabile. De fapt, devierile armenilor și ale sirienilor de la ortodoxie, care nu fuseseră niciodată exagerate, erau în ultimii ani aproape de nivelul dispariției, dar bizantinii refuzau să tolereze pînă și divergențele minore, cum era folosirea de către armeni a pîinii nedospite la împărtășanie. Conflictele care au rezultat de aici nu i-au ajutat direct pe turci să invadeze Imperiul, invazie căreia armenii i-au rezistat mai bine decît alți bizantini. Intransigenții bisericii bizantine au dat totuși o mînă de ajutor separatismului armean sub rubenizi și i-au determinat pe mulți creștini armeni, sirieni și egipteni să se alieze cu cruciații. După eșuarea ultimei încercări a lui Manuel de a negocia unirea cu armenii, creștinii maroniți din Siria s-au unit în 1187 cu biserica apuseană, urmați temporar peste zece ani de către armeni.

Schisma cu papalitatea declanșată în 1054 nu a fost rezultatul nici unor diferende de importanță capitală. Ea a pus Bizanțul într-o postură dezavantajoasă din punct de vedere diplomatic, așa cum majoritatea împăraților, începînd cu Constantin al IX-lea, și-au dat seama, și nu a adus nici un beneficiu concret bisericii bizantine. Divergențele dintre Răsărit și Apus asupra acelui *filioque*, a căsătoriei preoților, a ținerii posturilor sîmbăta, a pîinii nedospite și așa mai departe nu constituiseră în trecut piedici în calea unității bisericii. Cu toate că mulți bizantini și occidentali se considerau unii pe alții dezagreabili, acest lucru nu era deloc ceva nou. Pînă în 1204, între bizantini și apuseni nu au apărut animozități care să justifice o dușmănie de durată. Excomunicările personale proferate de unii și de alții sub Mihail Kerularos nu ar fi trebuit să dăinuiască mai mult de durata vieților celor implicați. Schisma din 1054, care ar fi putut fi evitată cu ușurință, s-a dovedit a fi suprinzător de tenace.

Deși schisma ar fi fost deosebit de ușor de rezolvat mult mai devreme, ea a fost urmată de sprijinul acordat de papalitate normanzilor din sudul Italiei care se răzvrătiseră împotriva Bizanțului. Papii îi voiau pe normanzi ca aliați din motive care nu aveau nimic de-a face cu antipatia lor față de bizantini, dar aceștia considerau firește orice ajutor dat rebelilor drept un act ostil. Relațiile dintre Imperiu, normanzi și papalitate s-au îmbunătățit oarecum sub Mihail al VII-lea doar ca să se strice din nou atunci cînd papa l-a excomunicat pe Alexios I pentru uzurpare, iar normanzii au

invadat Balcanii. Urban al II-lea a ridicat în 1089 excomunicarea împăratului, dar bisericile nu s-au reunit oficial înaintea Primei Cruciade, declanşată în 1096.

La vremea aceea schisma dura de aproape o jumătate de secol, iar o parte dintre bizantini şi occidentali ajunseseră să creadă că trebuie să existe motive serioase la baza ei, chiar dacă puţini erau capabili să spună exact care ar putea fi acestea. În orice caz, se părea că îşi făcuseră apariţia motive noi. Dogmatica papalitate şi puternicele armate ale cruciaţilor priveau ameninţător la o biserică şi un stat bizantin deja în defensivă faţă de turci şi de normanzi. Familiarizarea tot mai mare cu italienii şi cu cruciaţii i-au făcut pe bizantini mai conştienţi de faptul că occidentalii nu aveau numai moduri de viaţă diferite, dar erau totodată ferm convinşi că acestea erau superioare celorlalte. Instaurarea bisericii apusene în Siria şi în Palestina cruciată, unde patriarhii greci ai Antiohiei şi Ierusalimului au fost înlocuiţi cu prelaţi din Apus, constituia un motiv special de întristare pentru bizantini.

Oricît de puţină încredere avea în cruciaţi, Alexios I nutrea totuşi oarecari speranţe în restabilirea unităţii bisericii şi a înţeles că Urban al II-lea încerca să-l ajute. Pascal al II-lea, succesorul lui Urban, i-a favorizat însă pe inamicii normanzi ai Imperiului. După ce a făcut pace cu aceştia, Alexios a iniţiat tratative serioase cu Pascal în vederea reunirii bisericilor, i-a cerut papei să-i trimită o coroană imperială şi a finanţat dezbaterile dintre teologii bizantini şi cei occidentali care au avut loc la Constantinopol în 1112 şi 1114. Dezacordurile au persistat totuşi, în special referitor la primatul papal. Cea mai mare parte a clericilor bizantini nu acceptau mai mult decît acordarea unui primat onorific, în vreme ce papii pretindeau cel puţin vechea lor jurisdicţie asupra chestiunilor doctrinale şi disciplinare din Orient. În 1136, cînd Ioan al II-lea a organizat o altă dezbatere, teologii bizantini şi occidentali au admis compatibilitatea credinţelor lor referitoare la Sfîntul Duh, dar oponenţii bizantini au susţinut că papii nu aveau dreptul să adauge la Crez termenul *filioque*. O parte dintre bizantini au ridicat totodată obiecţii înverşunate faţă de folosirea pîinii nedospite la împărtăşanie de către apuseni. În cele din urmă, nici Alexios, nici Ioan nu s-au arătat dispuşi să atragă asupra lor oprobiul general pentru a fi impus bisericii bizantine unificarea.

Manuel, care îi agrea mai mult pe occidentali, a încercat să facă ceva mai mult. El şi-a văzut şansa în conflictul deschis dintre papa Alexandru al III-lea şi Frederick Barbarossa. În 1167, Manuel a încercat rezolvarea disputei asupra jurisdicţiei papale, pe care el o considera drept dificultatea fundamentală, oferindu-se să-l numească pe papă patriarh al Constantinopolului în schimbul încoronării lui ca împărat atît al Răsăritului cît şi al Apusului. S-ar putea ca Manuel să fi avut mai mult intenţia de a face un gest de bunăvoinţă decît de a lansa o propunere serioasă. Aceasta ar fi

însemnat desfiinţarea Imperiului German, ceea ce era pur şi simplu de neconceput, şi a patriarhiei de la Constantinopol, ceea ce biserica bizantină n-ar fi acceptat niciodată. Împăraţii şi papii au ajuns la sfîrşitul secolului al XII-lea la concluzia că era mai uşor să lase lucrurile ca atare.

Din nefericire, o mare parte dintre bizantinii şi occidentalii de rînd exagerau semnificaţia acestei semi-schisme, care corespundea într-o oarecare măsură vechilor deosebiri dintre practicile şi atitudinile bisericilor. Schisma s-a agravat şi părea să justifice animozităţile esenţial culturale şi sociale sau chiar pe cele comerciale şi politice. Pe de altă parte, ţinînd cont de faptul că ea se perpetuase atît de multă vreme, se poate ca papii şi împăraţii să nu fi avut mijloace eficiente de a o rezolva şi să fi ales cea mai puţin iritantă cale, lăsînd-o să-şi urmeze cursul. Chiar şi dispariţia schismei nu ar fi schimbat faptul că cultura bizantină şi cea occidentală evoluau aproape independent una faţă de cealaltă. Pe măsură ce cele două civilizaţii se îndepărtau una de cealaltă, ele deveneau tot mai mîndre de diferenţele dintre ele.

FRĂMÎNTĂRI CULTURALE

Cultura şi literatura bizantină, întotdeauna mai avansate decît cele din Apus, continuau să se afle în faţa progreselor occidentale, adeseori numite Renaşterea din secolul al XII-lea. În comparaţie cu apusenii, savanţii bizantini au avut de la început avantajul stăpînirii mai bune a moştenirii lor clasice şi s-au inspirat din cultura antică grecească, din care derivase iniţial cultura latină a Occidentului. Graţie aceloraşi jaloane erau bizantinii atît de încîntaţi de cunoştinţele pe care le posedau, nesesizînd nici o nevoie imediată de a le extinde, aprofunda sau modifica. O astfel de automulţumire constituise totuşi un obstacol mai mare pînă în 1025, cînd erudiţia bizantină evoluase cît de mult se putuse pe linia tradiţională. În secolele al XI-lea şi al XII-lea, scriitorii bizantini au devenit mai pregătiţi să scrie opere literare originale. Cînd au făcut-o, ei au beneficiat de un public cititor care, chiar dacă era încă restrîns, era mai numeros, mai bine educat şi mai sofisticat decît cel existent din secolul al VI-lea încoace.

În ciuda faptului că majoritatea şcolilor bizantine continuau să fie particulare, şcolile publice de drept şi filosofie, fondate în 1047 de Constantin al IX-lea, căpătau în tot mai mare măsură statutul de instituţii de învăţămînt superior. Profesorii lor, deşi predau puţine cunoştinţe şi nu materii oficiale, contribuiau prin exemplul lor la atragerea discipolilor talentaţi[15]. Primii deţinători ai unor catedre profesorale, Xifilinos şi Psellos, erau, ca şi mesazonul Constantin Lihudes, membrii unui cerc entuziast de

tineri savanţi străluciţi. Toţi trei avuseseră cariere importante în viaţa publică, Xifilinos şi Lihudes ca patriarhi, iar Psellos ca sfetnic imperial. Printre succesorii lui Psellos la catedra de filosofie s-au numărat Ioan Italos şi un patriarh de la sfîrşitul secolului al XII-lea, Mihail al III-lea. Ulterior, şcoala patriarhală înfiinţată de Alexios I a dus la creşterea atît a nivelului cît şi a reputaţiei studiilor teologice. Spre deosebire de efemera Şcoală de la Magnaura din secolul al IX-lea, aceste instituţii s-au dovedit a fi durabile şi este foarte posibil să fi dăinuit pînă în 1204.

Cel mai strălucit savant clasic al timpului a fost Mihail Psellos; în voluminoasele lui scrieri, el a fost însă mai interesat de etalarea cunoştinţelor sale decît de a le face accesibile celorlalţi. Cel mai activ filosof a fost Ioan Italos, discipolul lui Psellos, dar o mare parte a operei lui s-a pierdut după condamnare. Doi intelectuali oarecum mai lipsiţi de importanţă din secolul al XII-lea sunt autorii unor contribuţii mai trainice la studierea clasicilor greci. Acestea au fost ciudatul comentariu în versuri pe marginea aluziilor clasice din propriile lui scrisori al lui Ioan Tzetzes şi uriaşele comentarii asupra lui Homer ale lui Eustatie din Thessalonic. Pe lîngă faptul că a înregistrat o mare parte a înţelepciunii antice, care s-ar fi pierdut altfel în timpul jafului la care a fost supus Constantinopolul în 1204, Tzetzes şi mai ales Eustatie diferă de cea mai mare parte a scriitorii bizantini dinaintea lor prin adăugarea propriilor lor interepretări şi observaţii la un volum de note acumulate încă din perioada elenistică.

Noi elemente originale apar şi în cîteva dintre multele istorii, care, după o perioadă de tăcere, au început să fie scrise la mijlocul secolului al XI-lea. Este curios faptul că aproape toţi istoricii bizantini au ratat ocazia de a preamări marile campanii şi cuceriri lui ale Vasile al II-lea, care păreau să constituie un subiect incitant. Prima relatare asupra acestora care ne-a parvenit aparţine unui sirian bizantin, Yahya din Antiohia, care a scris în arabă, concentrîndu-se asupra istoriei Siriei şi, cu toate că poseda o oarecare măiestrie narativă, nu a reuşit să prezinte evenimentele într-o perspectivă mai largă. Prima relatare grecească a domniei lui Vasile al II-lea apare în cronica destul de convenţională a lui Ioan Scylitzes, care continuă opera mai veche a lui Theophanes Confesorul pînă la sfîrşitul secolului al XI-lea. Istoriografia bizantină şi-a revenit pe deplin doar atunci cînd acest lucru s-a întîmplat şi cu erudiţia bizantină, dar pe atunci zilele adevăratei glorii militare trecuseră.

Chronographia, extraordinarul eseu istoric al lui Mihail Psellos, acoperă perioada celui mai dezastruos declin din secolul al XI-lea. Interesul lui faţă de problemele militare era minim, lui plăcîndu-i extrem de mult să se laude, şi trebuia să-l preamărească şi pe împăratul aflat pe tron, Mihail al VII-lea; dar Psellos ştia că

majoritatea împăraților de după Vasile al II-lea conduseseră prost Imperiul şi rareori ascunde eşecurile acestora în domeniul afacerilor interne. Relatarea lui este remarcabilă, fiind primul studiu politic bizantin. Mai puțin meticulos elaborată decît diferitele lui oraţii şi discursuri, ea este deci mai proaspătă. În ansamblu, ea nu conține nici elogii, nici invective, ci penetrante portrete de caracter ale conducătorilor pe care autorul îi cunoştea bine. Posedînd o inteligență superioară, chiar dacă nu era un om mai bun decît cei din jurul lui, Psellos scoate în treacă la iveală o mare parte din ceea ce mergea prost la egocentrica curte bizantină.

Alături de Mihail Attaliates, contemporanul lui, care se ocupă în mare de aceeaşi perioadă într-o manieră directă şi scrupuloasă, lui Psellos i-au urmat cîțiva istorici de marcă. La începutul secolului al XII-lea, Ioan Zonaras a compilat o istorie generală neobişnuit de analitică, care începe cu facerea lumii şi se încheie cu moartea lui Alexios I. Cu toate că aşa ceva fusese făcut adesea şi înainte în cronici banale, Zonaras scrie cu acuitate şi eleganță, lămurind ambiguitățile din sursele folosite, expunîndu-şi opiniile şi adăugînd propria lui versiune asupra domniei lui Alexios. Cam în aceeaşi perioadă, caesarul Nicefor Bryennios, probabil nepotul rebelului cu acelaşi nume, a început să scrie o relatare bine informată a tulburărilor de la sfîrşitul secolului al XI-lea. Rămasă neterminată la moartea sa, ea a fost continuată de Ana, soția lui şi fiica cea mai mare a lui Alexios I.

Alexiada, titlul istoriei Anei Comnena, sugerează o epopee în proză asupra vieții şi a domniei lui Alexios. Totuşi, această istorie nu reprezintă deloc un panegiric al faptelor tatălui pe care Ana îl iubea şi îl admira. Ea îl laudă de obicei pe Alexios pentru virtuți pe care acesta le poseda cu adevărat şi dramatizează evenimente care fuseseră realmente tragice. Întrucît succesele lui Alexios erau evidente, iar eşecurile sale mult mai puțin vizibile, Ana a avut rareori nevoie să-şi denatureze narațiunea. Stilul ei grijuliu şi înțelegerea personajului şi a politicii mențin interesul cititorului pe parcursul cîtorva pasaje prolixe. Alegîndu-şi promițătorul subiect al spectaculosului reviriment al Imperiului inițiat de Alexios, Ana Comnena l-a transformat în cea mai superbă operă de artă istorică de la *Războaiele* lui Procopius încoace, stabilind un standard ridicat pentru istoricii bizantini de după ea.

La sfîrşitul secolului al XII-lea, secretarul imperial Ioan Kinnamos a scris o istorie mai puțin originală, dar foarte competentă, în care îi proslăveşte pe Ioan al II-lea şi pe Manuel. În ciuda meritelor ei, lucrarea nu suportă comparație nu numai cu aceea a Anei Comnena, dar nici cu cea a mai tînărului său contemporan şi oficial ca şi el, Niketas Choniates. Începînd cu moartea lui Alexios I, cînd Imperiul părea în siguranță, istoria lui Niketas acoperă evenimentele tot mai alarmante de pînă la

căderea Constantinopolului în mîinile cruciaţilor şi din perioada imediat următoare. Deşi Niketas îşi exprimă spre final indignarea justificată faţă de cea de a patra cruciadă şi un profund sentiment de pierdere faţă de ravagiile produse de aceasta, judecata lui este complexă de la un capăt la celălalt. El reuşeşte să îmbine bîrfele de la curte şi comentariul politic într-o naraţiune echilibrată, combinînd trăsăturile mai vioaie ale memoriilor lui Psellos cu compoziţia mai formalistă a Anei Comnena. Subiectul lui, ca şi cel al lui Psellos, îl constituie o perioadă de grav declin social şi politic, dar, spre deosebire de acesta, Niketas demonstrează o înţelegere lucidă a ceea ce se întîmpla.

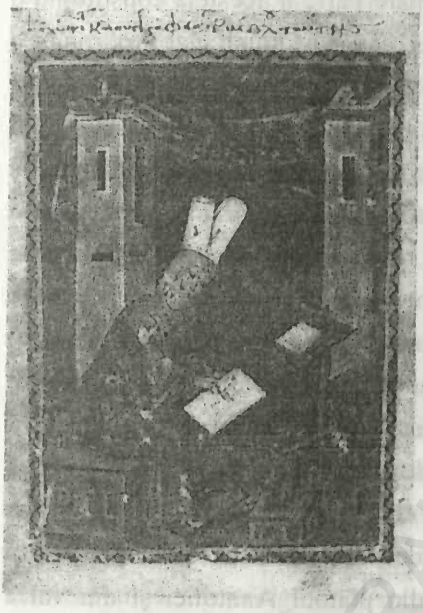

Fig. 166. Niketas Choniates. Miniatură dintr-un manuscris din secolul al XIII-lea al istoriei sale (Vindobonensis historicus graecus 53). (Foto: Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek)

Chiar dacă nici o altă scriere în proză cunoscută a timpului nu egalează din punct de vedere literar istoria lui Psellos, pe cea a Anei Comnena şi pe cea a lui Nicetas, o mare parte din acestea prezintă tente personale asemănătoare, de obicei sumbre. Un exemplu îl constituie jurnalul pe care l-a lăsat fiilor lui oficialul Kekaumenos în secolul al XI-lea, spunîndu-le ce învăţase el din viaţa publică; politica tumultoasă care îi plăcea destul de mult lui Psellos este considerată de contemporanul lui pur şi simplu periculoasă. Printre cele mai originale opere bizantine se numără dialogul scris în stilul lui Lucian, *Timarion*, în care un scriitor satiric anonim din secolul al XII-lea descrie cu un umor destul de negru vizita făcută în Hades şi locatarilor acestuia de un bizantin al vremii. Chiar şi epistolografii acestei perioade se referă mult mai mult decît predecesorii la aspectele concrete ale vieţii lor. O serie de scrisori ne-au parvenit de la savantul Ioan Tzetzes, de exemplu, care le-a expediat de

la Constantinopol, de la mitropolitul Teofilact al Ohridei, expediate din episcopatul lui, şi de la Mihail Choniates, fratele lui Niketas, expediate din arhiepiscopia lui de la Atena. Toţi trei se plîngeau cu amărăciune, Tzetzes de sărăcie sa, iar ceilalţi doi de traiul rural pe care îl duceau în provinciile lor.

Aceşti ani au fost şi martorii afirmării unor poeţi mai importanţi decît oricare alţii de la Gheorghe din Pisidia din secolul al VII-lea încoace. Poeziilor inspirate ale lui Cristofor din Melitene din secolul al XI-lea le-au urmat compoziţiile mai cunoscute ale lui Teodor Prodromos din secolul al XII-lea. Teodor a compus o poezie de curte elegantă, dar destul de convenţională, o mare parte a acesteia constituind o sursă istorică valoroasă pentru domniile lui Ioan al II-lea şi Manuel. Dar Prodromos a rupt-o totodată cu tradiţia, scriind poezii într-o greacă foarte apropiată de limba medievală vorbită, pretinzînd pe rînd că este un soţ ţinut sub papuc, capul unei familii extrem de numeroase, un călugăr ignorant şi un savant, cu toţii săraci şi cerşind mila împăratului. Teodor este cunoscut şi pentru o parodie după drama grecească *Bătălia pisicii şi a şoarecilor* şi pentru unul dintre primele romane în versuri scrise din epoca păgînă încoace, *Rhodanthe şi Dosicles*, plasat într-o Grecie clasică feerică.

Prodromos aparţinea unui veritabil cerc de poeţi. Doi dintre ei au scris poveşti de dragoste clasice în versuri, care au influenţat poezia sau au fost inspirate de aceasta[16]. Se pare că un poet anonim a dat în această perioadă cunoscutei *Digenes Acrites* o formă oarecum asemănătoare celei actuale, preamărind dragostea romantică şi legăturile de familie atît de apreciate în secolul al XII-lea. Prin spiritul său belicos şi prin aplomb, poemul aparţine totuşi perioadei dinaintea cuceririlor turceşti, acţiunea lui fiind plasată în ţinuturile pierdute din platoul Anatoliei şi din valea Eufratului, printre marii magnaţi anatolieni de modă veche. Cea mai mare parte a literaturii secolelor al XI-lea şi al XII-lea era mai personală şi mai sofisticată, destinată unui public cititor citadin şi adeseori în mod expres curţii imperiale.

Ca şi literatura, arta şi arhitectura au continuat să cunoască o dezvoltare abundentă pe tot parcursul acestei perioade. Obiceiul de a înălţa mănăstiri dinastice la Constantinopol, iniţiat de Roman I cu modesta Myrelaeum, a dus la ridicarea unor construcţii mai monumentale şi somptuoase sub Roman al III-lea Argyros, Mihail al IV-lea Paflagonianul şi sub Constantin al IX-lea Monomonachos. Descrise de Psellos cu superlative peste superlative, mănăstirile acestor trei împăraţi din capitală, cu excepţia substructurilor mănăstirii Sfîntul Gheorghe a Mîntuirii, au dispărut. Nea Moná („Mănăstirea cea Nouă"), ctitoria oarecum mai mică a lui Constantin din insula Chios, a rămas în picioare (Fig.142). Împăraţii nu mai ridicaseră clădiri una după alta la o asemenea scară de pe timpul lui Iustinian I. Modelele acestor biserici noi şi mai

mari par să-şi aibă originea în perioada anterioară şi parţial în Armenia şi Georgia, patriile unei mari părţi a aristocraţiei bizantine.

Exemplul împăraţilor a fost urmat de cei din provincii. Setea de averi care a dus la practica *charistiké* i-a inspirat şi pe aristocraţi să înalţe superbe construcţii religioase care să le cinstească memoria şi pe cea a familiilor lor. Cele mai impozante exemple care au supravieţuit sunt mănăstirile de la Daphne, în apropiere de Atena (Fig.167) şi de la Hosios Lucas, lîngă Teba. Multe alte mănăstiri şi biserici parohiale, mai ales cele din Grecia şi din Cappadocia, ilustrează cum au fondat bizantinii prosperi ai timpului construcţii pe măsura mijloacelor de care dispuneau. În contrast cu acestea, catedralele, ca biserici ale episcopilor pentru care donatorii nu puteau aduna toate fondurile necesare, erau lăsate de obicei aşa cum fuseseră sau pur şi simplu cîrpite din cînd în cînd[17].

Artele decorative au ţinut pasul cu arhitectura. Bisericile monumentale necesitau decoraţii deosebite, ceea ce pentru bizantini însemna marmură şi mozaicuri, plus aur, argint şi podoabe din mătase, care au dispărut între timp. Interiorul bogat al Nea Monei ilustrează chiar şi în starea ei actuală ce însemna patronajul imperial (Figurile 27 şi 130). Mozaicurile ei sunt executate într-un stil impunător şi rafinat, ca şi cele reprezentîndu-i pe fondatorul ei şi pe Zoe, împărăteasa lui, de la Sfînta Sofia (Fig.141). Calităţi similare pot fi găsite şi în cele mai frumoase ilustraţii ale manuscriselor timpului, cum este o miniatură deosebit de măiestrit realizată reprezentîndu-i pe Mihail al VII-lea şi pe împărăteasa Maria de Alania (Fig. 145). Ultimele două exemple par să fi fost atît de apreciate, încît Constantin a pus să fie înlocuit capul şi numele subiectului originar al mozaicului, Roman al III-lea, primul soţ al lui Zoe, cu capul şi numele lui, în timp ce în miniatură numele lui Mihail al VII-lea a fost înlocuit de cel al lui Nicefor al III-lea, cel de al doilea soţ al Mariei[18]. În ciuda calităţilor lor deosebite, aceste portrete sunt statice, respectînd moda ceremonială tradiţională.

O oarecare idee despre bijuteriile de coroană ale Bizanţului ne putem face din porţiunea din aur şi email a Coroanei Sfinte a Ungariei, care face parte şi astăzi din tezaurul naţional al acestei ţări (Fig. 168). Aceasta îi înfăţişează pe Mihail al VII-lea şi pe regele ungar Géza I, donatorul şi, respectiv, beneficiarul originar al coroanei. Pe lîngă confecţionarea de daruri oficiale pentru suveranii străini, se pare că meşterii bizantini din secolul al XI-lea călătoreau dincolo de fruntariile Imperiului mai mult ca înainte. Unii dintre ei au plecat la Veneţia, unde au dat o mînă de ajutor la decorarea imensei Biserici Sfîntul Marcu, folosind drept model Biserica Sfinţilor Apostoli de la Constantinopol (Fig.159). Alţii au plecat în Rusia, unde au trudit la marea catedrală

Sfînta Sofia de la Kiev. Artiştii şi arhitecţii ajunseseră să fie destul de numeroşi în cadrul Imperiului şi suficient de cunoscuţi ca să fie solicitaţi peste hotare.

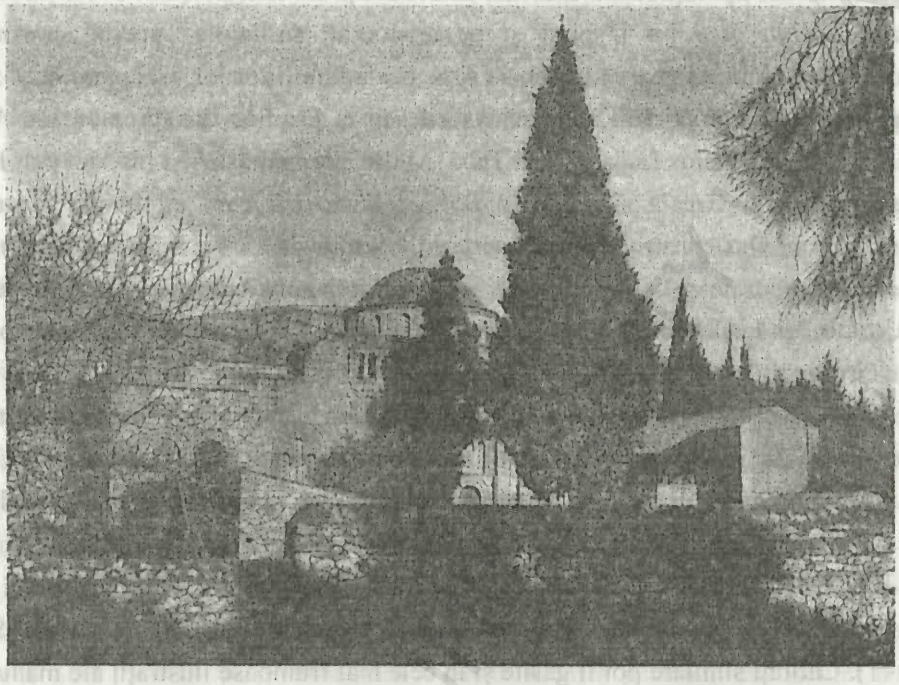

Fig. 167. Mănăstirea de la Daphne, în apropiere de Atena. (Foto: prin bunăvoinţa lui Charalambos Bouras)

Invaziile de la sfîrşitul secolului al XI-lea par să fi avut doar un efect trecător asupra artei bizantine, cu excepţia regiunilor practic pierdute. Dificultăţile financiare au întrerupt construcţiile imperiale mai ambiţioase, dar Ana Dalassena, mama lui Alexios I, a reuşit să înalţe mica, dar eleganta mănăstire a lui Hristos Pantepoptos („Atotvăzătorul") înainte de 1100 (Fig.148). Alexios a construit şi el un nou palat imperial la Blacherne, pe malul Cornului de Aur, care a devenit reşedinţa principală a împăraţilor[19]. Prin timpul domniei lui Ioan al II-lea, Comnenii au putut ridica monumentala mănăstire a lui Hristos Pantocratorul („Atotstăpînitorul"), ale cărei biserică cu trei turle domină de atunci orizontul Constantinopolului (Fig.151).

Arhitectura lor este destul de tradiţională, menită poate să-l asigure pe privitor că nu se schimbaseră prea multe de la mijlocul secolului al XI-lea încoace.

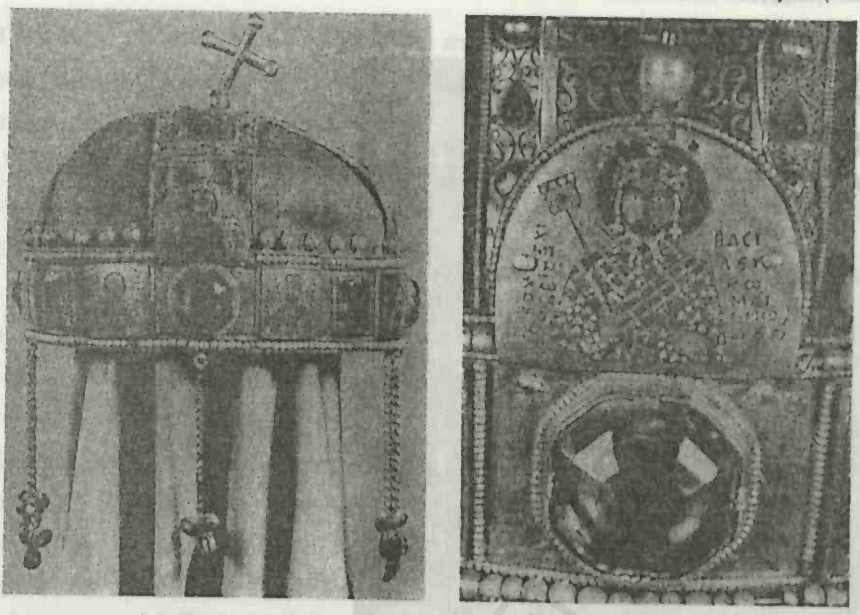

Fig. 168. Coroana Sfîntă a Ungariei: *stînga*, vedere frontală, înfăţişînd pe plăci de email chipurile lui Mihail al VII-lea Ducas (1067-1078), al fiului său Constantin Ducas şi al lui Géza I, regele Ungariei (1074-1077); *dreapta*, detaliu din chipul lui Mihail al VII-lea. (Foto: după Patrick Kelleher, *The Holy Crown of Hungary* Roma, 1951)

Arta figurativă a secolului al XII-lea ilustrează tenta mai personală prezentă în literatura timpului. În comparaţie cu mozaicurile din catedrala Sfînta Sofia înfăţişîndu-i pe Constantin al IX-lea şi pe Zoe, cele care îi reprezintă pe Ioan al II-lea şi pe Piroşka-Irina au un aspect mai individualizat şi mai natural (Fig.150). Chiar şi un basorelief de marmură de la Constantinopol, reprezentînd un împărat, probabil pe Ioan al II-lea, este mai aproape de realitate decît compoziţia lui formală (Fig.164). O serie de lucrări mai tîrzii frizează preţiozitatea. Meşterii mozaicari bizantini care au lucrat în Sicilia normandă au executat mozaicurile din catedrala de la Cefalu, care are un aspect elegant şi spiritual, dar şi relativ lipsit de forţă (Fig.169). Delicateţea îngerului şi a Fecioarei dintr-o icoană a Bunei Vestiri de la Muntele Sinai este mai aproape de personajele înfăţişate, dar faldurile veşmintelor şi minusculele păsări din prim plan par exagerate (Fig.138). Pe măsură ce arta bizantină devenea mai inovatoare şi mai conştientă de sine, ea a început să confunde calitatea cu rafinamentul, şi este uşor de mers prea departe cu rafinamentul.

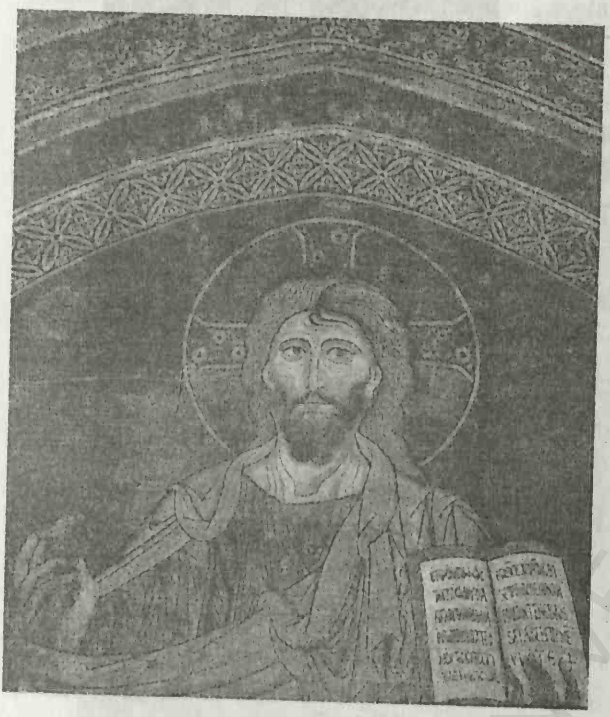

Fig. 169. Mozaic din absida catedralei de la Cefalu reprezentîndu-l pe Hristos. (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma)

În Europa occidentală, artiştii, scriitorii şi savanţii secolului al XII-lea apreciau şi ei tot mai mult originalitatea. Dar biserica juca acolo un rol mai mare decît nobilii în reînvierea educaţiei, literaturii şi artei. Cu toate că biserica şi mănăstirile bizantine beneficiau de mai puţină independenţă decît papalitatea şi ordinele monastice apusene, aristocraţia bizantină era mai bine educată şi mai urbanizată decît nobilimea feudală occidentală. Totuşi, în ciuda erudiţiei claselor lui conducătoare, Bizanţul nu a cunoscut nici o îmbunătăţire marcantă a tehnologiei agricole, militare sau arhitectonice, ceea ce se întîmpla chiar în acest timp în Europa occidentală. Bizantinii continuau să considere că civilizaţia lor era cea mai rafinată, şi, în termeni intelectuali, aveau dreptate. Totuşi, o mică parte a noilor lor cunoştinţe i-ar fi putut ajuta să se apere.

BOGĂŢIE ŞI COMERŢ

Pe tot parcursul acestor ani, atît Bizanţul cît şi Occidentul au devenit mai bogate, iar comerţul dintre ele s-a dezvoltat continuu. Aproape toate dovezile destul de numeroase indică acelaşi lucru, chiar dacă cercetătorilor moderni le-a luat ceva timp ca să recunoască extinderea prosperităţii Imperiului[20]. Deşi Europa occidentală devenea cu rapiditate tot mai bogată şi mai populată ca înainte, occidentalii care au

vizitat Bizanţul chiar înainte de 1204 s-au minunat de mărimea şi de afluenţa marilor lui oraşe, afirmînd că cetatea Constantinopol era mult mai mare şi mai bogată decît orice metropolă apuseană. Cel mai mare şi mai bogat oraş al Occidentului era aproape sigur Veneţia, care, ca şi alte cîteva porturi italiene, depindea în foarte mare măsură de comerţul cu Imperiul. Italienii aveau mult mai mare nevoie de comerţul cu bizantinii decît aveau nevoie aceştia de cei cu italienii.

Creşterea naturală constantă a populaţiei bizantine care începuse la sfîrşitul secolului al VIII-lea pare să fi continuat aproape fără întrerupere pe parcursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea. Creşterea demografică explică răspîndirea extrem de rapidă a proprietăţilor funciare întinse şi a micşorării numărului ţăranilor deţinători de pămînt. Pe măsura creşterii populaţiei, pămîntul disponibil a ajuns să fie tot mai puţin şi tot mai solicitat, iar bogaţii aveau fireşte mai multe şanse să pună mîna pe el decît săracii. După ce îşi împărţeau loturile între tot mai mulţi copii, ţăranii deveneau tot mai săraci şi erau tot mai des nevoiţi să-şi vîndă pămîntul. Pe măsură ce mîna de lucru devenea tot mai abundentă în agricultură, valoarea ei scădea, iar ţăranii erau siliţi să accepte orice termeni ai moşierilor. Documentele de la Muntele Athos probează limpede o asemenea creştere a populaţiei rurale în regiunea de la răsărit de Thessalonic[21]. Se pare că atît ţăranii cît şi aristocraţii aveau familii numeroase. Avem ştiri şi despre mai mulţi copii nelegitimi ca înainte, cel puţin la cele mai înalte trepte sociale.

Deşi cuceririle turceşti i-au adus Imperiului pierderea unui număr de supuşi din Asia Mică, Armenia şi Siria, ele au dus totodată la refugierea multor oameni în regiunile rămase bizantine. Totalul acestora poate fi doar aproximat – şi în mai mică măsură decît de obicei –, întrucît majoritatea documentelor perioadei includ doar statisticile privind populaţiile cele mai puţin dense. Setul de estimări utilizat în capitolele anterioare indică faptul că Imperiul avea vreo 12 milioane de locuitori în 1025 şi cam 5 milioane chiar înainte de recucerirea Anatoliei, care a început în 1097. Chiar şi conform acestei statistici, totalul ar fi trebuit să se ridice la circa 8 milioane în 1143, după recuceririle lui Alexios I şi Ioan al II-lea, şi încă la nu mai puţin de peste 7 milioane în ajunul celei de a patra cruciade. Dar aceste estimări depind de o exagerare evidentă a impactului avut de invaziile turcilor, astfel că estimările mai probabile ar fi de 10 milioane în 1143 şi de 9 milioane în jurul anului 1200[22]. În orice caz, cu excepţia celor cîţiva ani cînd turcii au ocupat aproape toată Anatolia, Bizanţul şi-a păstrat controlul asupra celei mai mari părţi a supuşilor săi. Totalul trebuie să se fi ridicat la cel puţin tot atît de mulţi locuitori cît avusese Imperiul la începutul renaşterii demografice din secolul al VIII-lea.

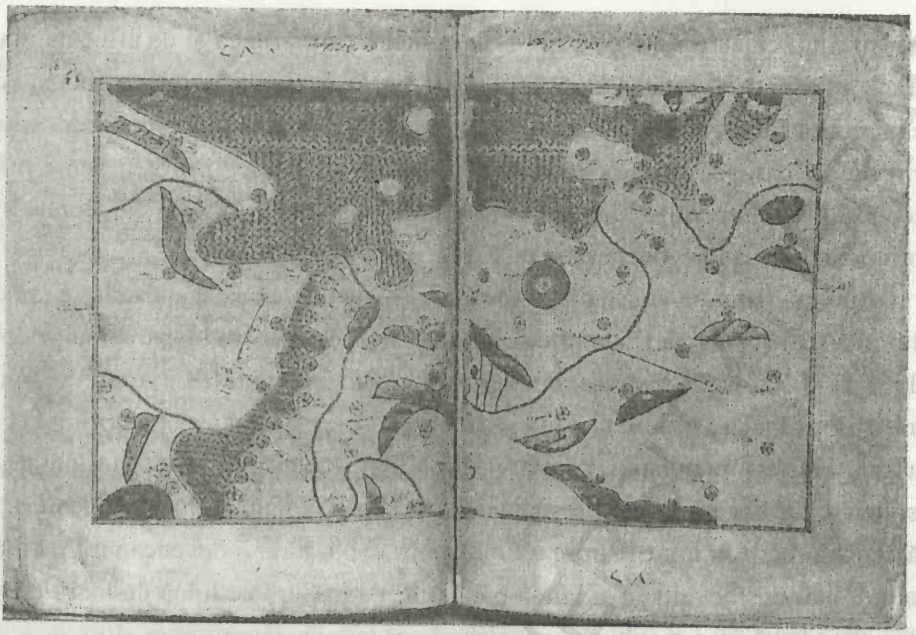

Fig. 170. Oraşele bizantine din nordul Mării Egee, din Bosfor şi de la Marea Marmara pe o hartă din secolul al XII-lea a lui al-Idrisi (Parisinus arabicus 2221). Harta este orientată conform obiceiului arab din Evul Mediu, cu nordul în partea de jos şi sudul în partea de sus. (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris)

Constantinopolul pare să fi acoperit aproape toată suprafaţa înconjurată de ziduri din perioada de maximă întindere a lui de sub Iustinian I, fapt care presupune o evaluare de circa 300.000 de locuitori pe la 1200[23]. Populaţia oraşului a fost estimată la 400.000 sau chiar mai mult de către una dintre căpeteniile celei de a patra cruciade, care, chiar după ce vizitase Veneţia, cu o populaţie de aproximativ 100.000 de locuitori, aprecia capitala Bizanţului ca avînd o mărime ameţitoare[24]. Într-un oraş atît de mare, cei 10.000 de negustori veneţieni înregistraţi ca rezidînd acolo în 1171 au putut fi întemniţaţi sau expulzaţi fără să poată opune o rezistenţă serioasă sau să ducă prin plecarea lor la o scădere sensibilă a numărului de locuitori. Dacă populaţia capitalei se apropia de maximul înregistrat în secolul al VI-lea, iar cea a altor oraşe bizantine crescuse cam în acelaşi ritm, concluzia logică este că Imperiul era chiar şi mai urbanizat în secolul al XII-lea decît cu şase sute de ani mai înainte, cînd deţinea cam de trei ori mai mult teritoriu şi mult mai mulţi supuşi. Urbanizarea trebuie să fi continuat şi după 1025, cînd Imperiul stăpînea de două ori mai mult pămînt şi avea o populaţie apreciabil mai mare.

Cu toate că oferă puţine statistici, sursele prezintă o mare cantitate de dovezi asupra faptului că oraşele deveniseră mai mari şi mai prospere. Prin secolul al XII-lea, geograful arab al-Idrisi şi călătorul evreu Beniamin din Tudela, înregistrînd doar localităţile situate pe

anumite rute, consideră amîndoi că existau mai mult de douăzeci şi patru de oraşe bizantine mari, cu populaţie numeroasă şi un comerţ bogat, sau posedînd o combinaţie a acestor trei caracteristici. Idrisi nu dă nici o cifră. Beniamin oferă estimări documentate, dar numai pentru evrei, care se referă evident la bărbaţii adulţi. Cele mai mari cifre ale lui sunt 2.500 pentru Constantinopol, 2.000 pentru Teba, 500 pentru Thessalonic, 400 pentru Halmyros, Rhaedestos, Chios şi Rhodos şi 300 pentru Corint şi Samos[25].

Dacă înmulţim cifrele lui Beniamin cu patru ca să obţinem numărul total al evreilor, apoi cu trei, pornind de la presupunerea că nu mai mult de o treime din populaţia fiecărui oraş era alcătuită din evrei, ajungem la o cifră minimă de 24.000 pentru Teba şi la 3.600 pînă la 4.800 pentru localităţile cu 300-400 de evrei. S-ar putea ca aceste minime să fie mult mai mici decît cifrele reale, deoarece Constantinopolul avea cu siguranţă mult mai mult decît 30.000 de locuitori, iar Thessalonicul mult mai mult decît 6.000. Deşi populaţia portului Lampsacos înregistra în 1219 doar 163 de bărbaţi adulţi dintr-un total de circa 650 de oameni, el era un oraş lipsit de importanţă nemenţionat nici de Beniamin, nici de Idrisi, cu toate că era situat pe o rută descrisă de amîndoi[26]. Callipolis, aflat chiar peste Helespont faţă de Lampsacos, este considerat drept mare şi dens populat de către Idrisi, iar Beniamin spune că acesta avea 200 de evrei[27]. Cu toate acestea, nici măcar Callipolis nu era cunoscut ca unul dintre cele mai mari oraşe ale Imperiului.

Impresia dată de surse este că majoritatea oraşelor au crescut pe parcursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea, pînă cînd fiecare regiune a Imperiului a ajuns să aibă unul sau mai multe oraşe dezvoltate. Creşterea aceasta a fost evident mai pregnantă în Balcanii mai puţin urbanizaţi decît în Asia Mică[28]. Situarea centrală a Thessalonicului făcea din el adevărata metropolă a Balcanilor, şi, în ciuda faptului că rămînea mult mai mic decît Constantinopol, se pare că s-a dezvoltat cel puţin la fel de repede. Chiar şi constantinopolitanii îl considerau drept un veritabil oraş şi făceau afaceri la marele tîrg anual organizat acolo. În perioada aceasta, el trebuie să fi atins în jur de 150.000 de locuitori, jaful la care a fost supus în 1185 ducînd doar la o scădere temporară a populaţiei. Cu excepţia Thessalonicului, ora;ele par s[fi suferit un declin demografi . Poate că cea mai corectă estimare în ceea ce priveşte locul al treilea este Niceea, care, ca şi alte cîteva metropole regionale, ar fi avut o populaţie cuprinsă între 30.000 şi 100.000 de locuitori. Alături de Niceea din thema opsiciană, se pare că se mai înscriau Smirna din thema tracesiană, Adrianopol din Tracia şi Teba din sudul Greciei şi poate Trapezuntul de pe coasta nordică a Anatoliei şi Attalia din sudul acesteia[29].

Alte oraşe mai mici din aceste regiuni mai populate trebuie să fi avut în jur de 10.000 pînă la 30.000 de locuitori. Acesta era probabil cazul Philadelphiei şi Efesului,

din thema tracesiană, al Philippopolisului şi al Rhaedestosului din Tracia, al Prusei şi Nicomediei în thema opsiciană, Halmyrusului în nordul Greciei şi al Atenei, Corintului, Naupliei şi Patrasului din sudul Greciei, care par să fi fost deosebit de prospere. Oraşele principale ale cîtorva regiuni mai mici trebuie să fi făcut şi ele parte din acest grup: Heracleea Pontica din Paflagonia, Chandax şi Rhodos din insulele egeene şi Arta din Epir. Trebuie să fi existat şi cîteva alte oraşe de peste 10.000 de locuitori, dar probabil nu în încă înapoiatul nord al Balcanilor, unde chiar şi Ohrida şi Belgradul păreau să fi fost mai mici. Dar chiar şi o serie de oraşe mici erau mult mai mari ca înainte.

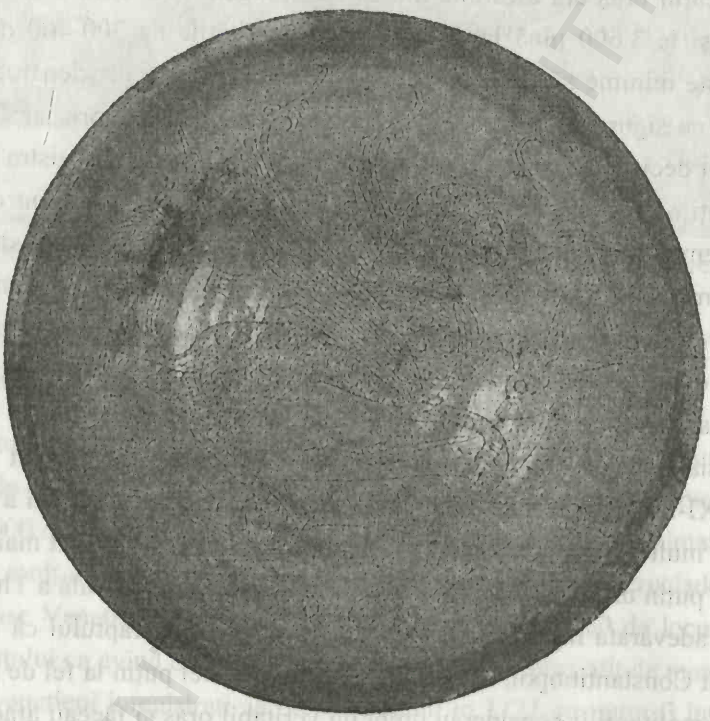

Fig. 171. Placă de ceramică bizantină din secolul al XII-lea înfăţişînd un grifon atacînd un iepure sălbatic. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Producţia agricolă pare să fi evoluat mulţumitor în perioada aceasta, beneficiind de noi suprafeţe cultivate ca să satisfacă cererea de mai multă hrană. În ciuda creşterii generale a populaţiei şi mai ales a oraşelor care importau produse alimentare, perioadele de foamete erau rare. Cea dintre 1032 şi 1037 pare să fi fost rezultatul unei combinaţii de invazii de lăcuste şi de vreme capricioasă. Deşi fantasticul declin provocat de invazia turcească a dus la declanşarea unei alte crize frumentare pe la 1076, în ansamblu, Imperiul pare să fi reuşit să-i hrănească pe numeroşii lui refugiaţi. Prin secolul al XII-lea, Grecia exporta grîne, carne şi vin în Italia. Nordul Balcanilor şi

insulele egeene par să fi acumulat destul de multe oi, vite, porcine şi păsări ca să compenseze produsele platoului pierdut anatolian[30].

Spre deosebire de unele oraşe dinainte de secolul al VII-lea, oraşele din perioada aceasta nu primeau din partea puterii centrale nici o subvenţie demnă de a fi menţionată şi erau nevoite să cîştige suficient ca să-şi achiziţioneze alimentele necesare. Principalele lor mărfuri erau probabil produsele textile. Beniamin din Tudela descrie ţesutul ca fiind ocupaţia multor evrei şi menţionează că Teba era centrul industriei mătăsii din Grecia[31]. Manufacturile urbane includeau de asemenea olăritul, sticlăria, prelucrarea metalelor, cărămidăria, confecţionarea mobilelor, a materialului destinat manuscriselor şi a altor obiecte diverse, unele dintre ele de o înaltă valoare artistică[32]. Oraşul Constantinopol continua să furnizeze tot felul de produse, inclusiv cele mai rafinate bunuri de lux din Imperiu. Cu toate acestea, ca întotdeauna, comerţul constituia la Constantinopol o afacere mai profitabilă decît manufacturile. În secolul al XI-lea, destul de mulţi oameni făceau bani din comerţ în capitală ca să cumpere ranguri senatoriale, ceea ce a scandalizat aristocraţia funciară.

Cu toate că mulţi italieni întreţineau relaţii comerciale cu Imperiul, mai ales după ce Alexios I i-a scutit în 1082 pe veneţieni de impozitul pe comerţ, precarele referiri la negustorii bizantini din sursele occidentale pe care le deţinem nu constituie o dovadă a faptului că aceştia ar fi fost puţini la număr[33]. Dacă ar fi fost aşa, măsurile luate împotriva italienilor de Ioan al II-lea, Manuel şi Andronic I ar fi adus grave prejudicii economiei bizantine; dar nici una din aceste surse nu menţionează faptul că s-ar fi întîmplat ceva de acest gen. Impozitul pe comerţ pe care trebuiau să-l plătească băştinaşii, reprezentînd o zecime din valoarea mărfurilor, nu constituia o povară chiar atît de grea încît să prevaleze asupra legăturilor şi a familiarizării cu condiţiile locale. Oamenii de afaceri bizantini trebuie să fi dominat comerţul intern al Imperiului, mai ales pe cel din zonele aflate departe de coaste, unde italienii se aventurau rareori, dar unde locuiau cea mai mare parte a bizantinilor. Negustorii bizantini deţineau încă o cotă foarte mare din comerţul cu musulmanii în secolul al XI-lea şi este puţin probabil ca ei să o fi pierdut total în cel de al XII-lea[34]. În ciuda tuturor acestor lucruri, politica perversă a puterii centrale de protecţionism invers, prin perceperea de la cea mai mare parte a negustorilor italieni de impozite mai mici decît de la autohtoni, i-a jignit evident pe negustorii bizantini. Ceea ce concesiile faţă de italieni nu au făcut a fost scăderea apreciabilă a veniturilor statului.

Realizarea unei estimări absolute a bugetului din această perioadă e dificilă, chiar dacă statisticile sporadice sunt mai frecvente ca înainte. Registrele militare, întotdeauna cel mai voluminos reper unitar, nu mai pot fi folosite ca bază de estimare prin înmulţirea numărului soldaţilor cu media soldei nu numai din cauză că nu se cunoaşte nici o cifră, dar

şi pentru că numărul acestora şi solda lor variau foarte mult, în special după ce mulţi oameni au primit gratificaţii pronoia. Acestea, alături de altele acordate membrilor familiei imperiale, au dus la scăderea veniturilor care treceau prin capitală, dar trebuie incluse în total, întrucît ele satisfăceau cheltuielile standard, iar statul ţinea evidenţa lor. Se poate totuşi spune că bugetul includea scutirile totale de taxe, care par să fi devenit mai obişnuite în perioada aceasta. Fluctuaţiile valorii monedei constituia şi ea o problemă la sfîrşitul secolului al XI-lea, deşi în mai mică măsură după 1092, cînd hyperperul a fost stabilizat la circa şapte optimi din valoarea vechii nomisme.

Aşadar, dacă Imperiul avea o populaţie de aproximativ 12 milioane şi venituri de circa 5,9 milioane de nomisme în 1025, nu există nici un motiv real pentru ca în 1150, la o populaţie constituind poate cinci şesimi din cea din 1025, veniturile să fi fost mult mai mici decît cinci şesimi din cifra de mai sus. Dacă aşa stau lucrurile, totalul ulterior ar fi fost de vreo 4,9 milioane de nomisme vechi, adică circa 5,6 milioane de hyperperi noi. Cu toate că o parte din aceşti bani nu ajungeau niciodată la Constantinopol, cea mai mare parte trebuie să fi ajuns acolo, judecînd după sumele pe care le putea achita statul chiar pînă în momentul organizării celei de a patra cruciade. Se ştie că Manuel a cheltuit 2,16 milioane de hyperperi cu planurile lui împotriva normanzilor din Sicilia. El a mai cheltuit 150.000 de hyperperi în 1158 cu ocazia căsătoriei nepoatei lui, Teodora, cu Balduin al III-lea al Ierusalimului, inclusiv zestrea ei. Sub Isaac al II-lea, plata armatei care a participat direct la campania din 1185 împotriva normanzilor s-a ridicat la 288.000 de hyperperi[35]. Chiar şi în 1203, cînd Imperiul era cel mai sărac, Alexios al IV-lea a reuşit să le plătească cruciaţilor şi veneţienilor 440.000 de hyperperi, întrucît ei au pretins în anul următor numai 360.000, ca rest datorat din cei 800.000 de hyperperi promişi.

Cea mai mare parte a veniturilor a continuat să provină din regiunile de uscat. Se pare că lui Beniamin din Tudela i s-a spus în 1168 că taxele comerciale ale Constantinopolului, plus chiriile pentru pieţele şi prăvăliile statului, dădeau un total de numai 20.000 de hyperperi pe an[36]. Pierderile cauzate vistieriei de scutirile de taxe comerciale acordate italienilor, ceea ce se petrecea chiar în timpul vizitei lui Beniamin, au fost calculate la mai puţin de 50.000 de hyperperi pe an[37]. Micul port Lampsacos a contribuit în 1219 cu 1.671 şi [1/4] hyperperi, din care numai 51 şi [1/4] nu proveneau din agricultură[38]. Se spune că în secolul al XII-lea, veniturile totale ale Corcyrei erau de 108.000 de hyperperi, în timp ce cifra de circa 50.000 de hyperperi ca venituri ale Ciprului pare să reprezinte doar surplusul predat capitalei[39]. Veniturile Corcyrei, obţinute fără îndoială într-o proporţie covîrşitoare din taxele pe pămînt, trebuie să se fi ridicat pînă la o cincime din venitul de 5,6 milioane de hyperperi al întregului

Imperiu. În ciuda tuturor necazurilor lui militare şi politice, Bizanţul a rămas bogat pînă în 1204, cînd bogăţia lui încă i-a uluit şi i-a ispitit pe cruciaţi.

Cu toate acestea, chiar dacă Imperiul nu căzuse victimă celei de a patra cruciade, problemele separatismului său regional, ale proastei administraţii centrale, ale slăbiciunii militare şi ineficienţei diplomaţiei erau acute pe la 1200. Alexios I, Ioan al II-lea şi Manuel reuşiseră să-i controleze pe refractarii lor magnaţi, negustori şi birocraţi şi să-i ţină la respect pe duşmanii lor străini datorită solidarităţii familiei şi a unei conduceri puternice. Spre sfîrşitul secolului al XII-lea, ca şi pe parcursul celei mai mari părţi a celui de al XI-lea, împăraţii s-au achitat în mod inegal de sarcina lor. Incapacitatea lor nu a fost în întregime întîmplătoare, deoarece unii dintre oficialii lor voiau pe tron împăraţi necorespunzători. Fără cea de a patra cruciadă însă, conştientizarea faptului că perpetuarea haosului era dăunătoare aproape pentru toată lumea i-ar ar fi dat probabil unui conducător capabil posibilitatea de a-i înlătura pe cei din dinastia Anghelos şi de a restabili ceva asemănător echilibrului din zilele Comnenilor. Pînă în 1204, Bizanţul a beneficiat permanent de veniturile unei mari puteri economice şi militare, oricît de prost le folosea.

La căderea Constantinopolului, lucrurile au luat brusc o turnură extrem de proastă. Multe bogăţii au fost distruse sau furate din oraş, iar neputinţa bizantinilor a devenit evidentă. Cruciaţii şi veneţienii au devenit mai puternici, iar bulgarii, sîrbii, turcii şi rebelii separatişti şi-au luat fiecare partea din pradă. Cel mai rău din toate este faptul că Bizanţul şi-a pierdut administraţia centrală, care organizase o apărare eficientă în faţa inamicilor lui de atîtea ori pînă atunci. Majoritatea provinciilor erau încă necucerite, iar ele furnizaseră cea mai mare parte a bogăţiei bizantinilor; dar ele cădeau deja în mîinile potentaţilor regionali şi chiar şi unui conducător recunoscut de toţi i-ar fi fost greu să pornească împotriva invadatorilor. Ca atare, Alexios al III-lea fiind discreditat, nimeni nu putea avea pretenţii îndreptăţite la succesiune şi nici unul dintre separatişti nu avea mai mult decît autoritate locală. Cît de mult din ceea ce constituise Imperiul avea să rămînă sub stăpînire bizantină sau chiar dacă avea să mai rămînă ceva era foarte îndoielnic.

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PARTEA VI

EŞECUL RESTAURĂRII

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

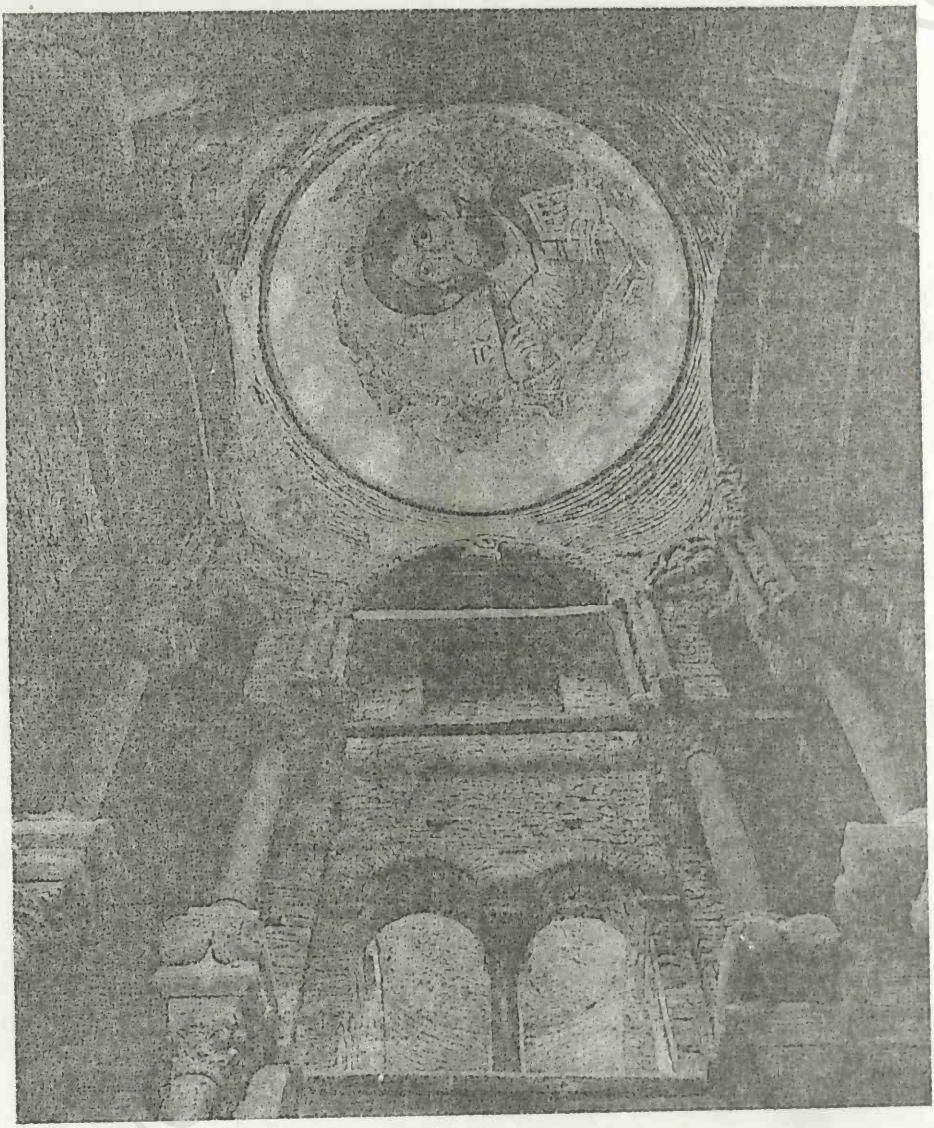

Fig. 172. Interiorul bisericii Fecioarei Paregoretissa („Alinătoarea") de la Arta, înfățișîndu-l în dom pe Hristos Pantocratorul. (Foto: după Cyril Mango, *Byzantine Architecture*, New York, 1976)

CAPITOLUL 22

Statele succesoare (1204-1261)

Cea de a patra cruciadă a lăsat în urma ei lumea bizantină într-o evidentă confuzie. Dat fiind că Imperiul nu fusese niciodată un stat național grecesc, iar succesiunile violente nu constituiau nimic nou, la început, mulți provinciali nu și-au dat seama că ceea ce se petrecuse era o invazie străină și nu o rebeliune oarecare. Cruciații au ales repede un nou împărat care urma să asigure controlul asupra bisericii bizantine, a aparatului birocratic și a provinciilor ca urmaș al lui Alexios al IV-lea. Deși bizantinii și venețienii mai bine informați și-au dat seama că bătrînul Imperiu se prăbușea, nici măcar aceștia nu prea știau ce avea să-i ia locul.

În martie 1204, înaintea asaltului lor final, cruciații și venețienii încheiaseră un acord conform căruia un consiliu alcătuit din șase cruciați și șase venețieni urma să aleagă un nou împărat. Acesta urma să primească ca domeniu un sfert din Constantinopol și un sfert din Imperiu. Forțele cruciaților și cele ale venețienilor urmau să primească cîte jumătate din rest, din care 25 de feude vasale împăratului. Dacă era ales împărat un cruciat, ceea ce toată lumea presupunea că se va întîmpla, un venețian urma să devină patriatrh al Constantinopolului. După cucerirea orașului, dar evident înainte de alegerea noului împărat, cruciații și venețienii și-au împărțit pămîntul între ei. În linii mari, această împărțire situa domeniul imperial în Asia Mică și într-o parte a Traciei, feudele cruciaților în Grecia, iar pe cele ale venețienilor în insule, în cîteva porturi și în Epir[1].

În mai, electorii au ales într-adevăr un cruciat ca împărat, dar nu pe marchizul Boniface de Montferrat, care fusese conducătorul cruciadei și se aștepta să fie desemnat. Boniface se mutase deja în Palatul cel Mare, îi atrăsese de partea lui pe o serie de bizantini și făcuse aranjamente ca să se căsătorească cu Margareta-Maria, văduva lui Isaac al II-lea. El avea deja legături de familie atît cu dinastia Anghelos cît și cu Comnenii și era un bărbat energic și abil. Dar venețienii voiau un împărat mai ușor

de controlat şi li s-au alăturat cîtorva cruciaţi francezi şi germani ca să depăşească numărul voturilor partizanilor italieni ai lui Boniface. Ei l-au ales pe contele Balduin de Flandra în vîrstă de treizeci şi unu de ani, care a fost încoronat fără întîrziere.

APARIŢIA STATELOR SUCCESOARE

La început, Balduin, pe care bizantinii îl numeau împărat latin, deţinea numai capitala şi teritoriul central din imediata apropiere a acesteia. Restul Imperiului se afla parţial în mîinile derutaţilor guvernatori bizantini şi parţial în cele ale unui număr uluitor de rebeli şi împăraţi depuşi. Alexios al V-lea domnea la Tzurulum, în estul Traciei. Anterior depusul Alexios al III-lea se afla la Mosynopolis, de unde controla vestul Traciei şi regiunea Thessalonicului. Caloian al Bulgariei stăpînea asupra teritoriului situat la nord de cei doi Alexios. Magnatul rebel Leon Sguros deţinea controlul asupra cîtorva părţi ale Greciei din jurul Naupliei, Corintului şi al Tebei. Se pare că Creta se afla sub stăpînirea oamenilor lui Boniface de Montferrat, pe care Alexios al IV-lea i-ar fi donat-o în sistemul pronoia în timpul scurtei lui domnii.

Rhodosul se afla în mîinile altui magnat bizantin, Leon Gabalas. Attalia fusese cucerită de condotierul italian Aldobrandini. Alţi trei magnaţi deţineau valea Meanderului: Sabas Asidenos în jurul oraşului Priene, bătrînul rebel Teodor Mangafas în jurul Philadelphiei, iar în est Manuel Maurozomes, care îi acordase azil sultanului fugar Kaykhusraw. Nord-vestul Anatoliei se afla sub controlul lui Teodor Lascaris, ginere şi partizan cu numele al lui Alexios al III-lea. Pontul căzuse recent în mîinile lui David şi Alexios Comnenos, nepoţii împăratului Andronic care fusese linşat cu nouăsprezece ani în urmă. Alexios Comnenos s-a proclamat acum împărat bizantin la Trapezunt.

Rezistenţa bizantină era deci alcătuită din trei oameni, fiecare susţinînd că este împărat: Alexios al III-lea, Alexios al V-lea şi Alexios de Trapezunt. Dintre aceştia, Alexios al III-lea părea cel mai îndreptăţit la acest titlu. El spera cu siguranţă să recucerească Constantinopolul şi putea pretinde că, împreună cu Teodor Lascaris, ginerele lui, deţine baze atît în Balcani cît şi în Asia Mică. Dar el fusese un conducător slab şi fugise destul de repede din faţa cruciaţilor. Alexios al V-lea fugise ulterior, dar după ce realizase şi mai puţin. Alexios de Trapezunt, descendentul unui uzurpator detestat de toţi, se afla departe, într-o provincie periferică. În ciuda faptului că şi Caloian al Bulgariei îşi spunea împărat şi se gîndea la lucruri mai mari, puţini bizantini îl considerau drept unul de-al lor. Magnaţii rebeli nu aveau decît ambiţii pur locale. Bizanţul părea dezmembrat dincolo de orice speranţă de refacere.

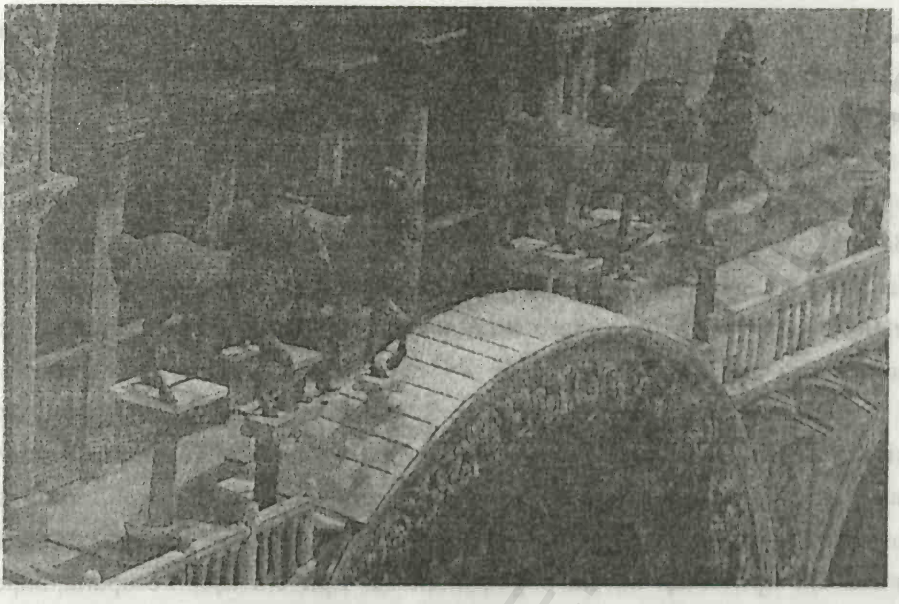

Fig. 173. Patru cai antici de bronz furaţi din hipodromul de la Constantinopol, plasaţi pe faţada Catedralei Sfîntul Marcu, Veneţia (cf. Fig. 159). (Foto: Osvaldo Böhm)

Mai mult, împăratul latin Balduin avea sarcina dificilă de a crea un Imperiu latin cît de cît comparabil cu cel bizantin ruinat de oamenii săi. Latinii îşi distruseseră deja noua lor capitală, jefuind-o şi dîndu-le o mare parte din pradă veneţienilor. Enrico Dandolo, dogele Veneţiei, nici măcar nu era vasalul lui Balduin, deşi mulţi alţi veneţieni erau. Bonifface de Montferrat, dezamăgit de pierderea alegerilor imperiale, îl privea cu suspiciune pe Balduin, cu toate că a fost consolat cu promisiunea unui regat vasal în jurul Thessalonicului, deţinut atunci de Alexios al III-lea. După ce salutase la început cucerirea Constantinopolului de către latini ca mijloc de reunificare a Bisericii, aflînd cît de brutală fusese aceasta, papa Inocenţiu a condamnat prădarea oraşului şi jefuirea de către cruciaţi a proprietăţilor bisericii bizantine.

Odată ales, Balduin s-a dovedit a fi tot un aventurier şi doar puţin mai puternic decît alţii. În vara aceea, el i-a atacat pe cei mai periculoşi duşmani bizantini ai săi, împăraţii depuşi Alexios al III-lea şi Alexios al V-lea. Fugind spre apus, este foarte probabil că Alexios al V-lea căuta să se alieze cu Alexios al III-lea, pe al cărui uzurpator l-a depus chiar el în cele din urmă. Alexios al III-lea a acceptat oferta şi şi-a căsătorit fiica, Evdochia, cu Alexios al V-lea, apoi a pus să i se scoată ochii noului său aliat. Acest gest stupid a irosit cea mai bună şansă de organizare a unei rezistenţe bizantine prompte şi eficiente în faţa latinilor. În timp ce Balduin mărşăluia spre Mosynopolis, Alexios al III-lea s-a retras din faţa lui.

Dar cruciaţii puteau fi la fel de încăpăţînaţi ca şi bizantinii. Împăratul a insistat să-şi continuie drumul spre Thessalonic, ignorînd protestele lui Boniface, acesta urmînd să fie regatul său. Boniface s-a răzbunat atacîndu-i pe oamenii lui Balduin din împrejurimile Adrianopolului. Această dispută riscantă a fost arbitrată în grabă de către baronii cruciaţi şi de către veneţieni. Boniface a acceptat să părăsească domeniul lui Balduin şi a vîndut Veneţiei posesiunile sale din Creta pe o mie de mărci, în timp ce Balduin l-a lăsat pe Boniface să ocupe Thessalonicul şi să-i ajute pe cruciaţi să-şi revendice feudele din Grecia. Spre sfîrşitul verii, derutaţi, thessalonicienii l-au primit pe Boniface ca rege.

Printre bizantinii care îl însoţeau pe Boniface se afla şi Mihail Ducas, vărul lui Alexios al III-lea, care se răzvrătise împotriva lui în 1200. La începutul toamnei însă, Mihail a plecat în Epir, răspunzînd apelului unui guvernator local înrudit cu el. Găsindu-şi la sosire ruda decedată, el a rămas la Arta ca să organizeze rezistenţa bizantină din Epir. Deşi nu era bogat, muntosul Epir era uşor de apărat împotriva latinilor, iar Mihail, cu toate că era bastard, avea de partea lui legăturile cu dinastia Anghelos şi o ambiţie neobişnuit de mare într-o perioadă cînd mulţi alţii nu erau siguri de ceea ce vor face în continuare.

Între timp, Alexios al III-lea s-a retras în Grecia, unde şi-a unit forţele cu cele ale magnatului rebel Leon Sguros. Sguros s-a căsătorit cu Evdochia, fiica lui Alexios, netulburată de tratamentul aplicat de acesta fostului ei soţ, Alexios al V-lea. Alexios al V-lea era mort acum, după ce fusese orbit fiind capturat şi ucis de împăratul Balduin. Înainte ca alianţa bizantină dintre împăratul depus şi magnatul rebel să ia formă definitivă, regele Boniface al Thessalonicului a pătruns în Grecia. El l-a făcut prizonier pe Alexios al III-lea şi l-a alungat pe Sguros în Peloponez, asediindu-l la Acrocorint, cetatea de sus a Corintului, care era aproape inexpugnabilă. Cei doi foşti împăraţi ai Bizanţului, Alexios al III-lea şi Alexios al V-lea, erau astfel scoşi din competiţie.

În vreme ce Boniface îşi extindea regatul său vasal al Thessalonicului, împăratul Balduin a pus stăpînire pe posesiunile din Tracia destinate acestuia şi se pregătea să revendice domeniile din Anatolia de la Teodor Lascaris. Acesta, aparent încă loial lui Alexios al III-lea, socrul lui, strînsese o armată în nord-vest. Dar el avea în spate o mulţime de rivali bizantini. Magnaţii rebeli rămîneau activi în sud, în timp ce autoproclamatul împărat Alexios al Trapezuntului îşi trimisese fratele, David, cu o armată, care a cucerit coastele Paflagoniei. Profitînd de această opoziţie bizantină divizată, latinii au trecut Helespontul şi l-au învins pe Lascaris lîngă Poemaneum, situat la sud de Marea Marmara, după care au asediat cetatea acestuia, Prusa.

Latinii măturau evident totul din calea lor. Mihail Ducas din Epir i s-a supus papei Inocenţiu ca să-şi apere plăpîndul stat. Caloian al Bulgariei a încheiat şi el o înţelegere cu papa, acceptînd autoritatea papală în schimbul unei coroane regale garantată de Roma. Ca membru cu numele al bisericii apusene, Caloian i-a oferit o alianţă împăratului latin Balduin. Dar acesta a refuzat, iritat de faptul că bulgarul cucerise teritoriul de la graniţa cu Tracia.

Se părea că cruciaţii nu aveau nevoie de nici un aliat. La începutul anului 1205, Henric, fratele lui Balduin, a adus întăriri în Asia Mică, a cucerit Adramyttiumul şi l-a învins pe magnatul Teodor Mangafas. În Balcani, regele Boniface al Thessalonicului a cucerit Eubeea, Grecia centrală şi cea mai mare parte a estului Peloponezului, unde a continuat să-l asedieze pe Sguros la Acrocorint. Vestul Peloponezului a căzut în mîinile cîtorva cruciaţi recent sosiţi din Siria, care au înfrînt o armată adusă se pare din Epir de Mihail Ducas[2].

Respins de împăratul Balduin, Caloian al Bulgariei i-a incitat la revoltă pe bizantinii din Tracia latină. Ei i-au izgonit pe latini din Adrianopol şi din mai multe alte oraşe. Cu restul trupelor pe care fratele lui nu le luase cu el în Asia Mică, Balduin a pornit spre Adrianopol şi l-a asediat. Caloian a sosit în aprilie cu armata sa şi l-a atacat pe împăratul latin. Bulgarii i-au pus pe fugă pe mult prea încrezătorii latini depăşiţi ca număr, ucigîndu-i pe mulţi dintre ei şi făcîndu-l prizonier pe însuşi Balduin. Bătrînul doge Dandolo a murit nu mult după aceea. După atîtea succese rapide, se părea că Imperiul Latin se află în pragul prăbuşirii.

Henric, fratele lui Balduin, s-a întors în grabă la Constantinopol ca să-şi asume regenţa Imperiului şi a cerut ajutor din Occident. El a fost practic nevoit să-i lase toate cuceririle sale din Anatolia lui Teodor Lascaris. Caloian, care deţinea deja cea mai mare parte a Traciei, a pornit asupra regatului Thessalonicului şi a prădat oraşul Serres înainte ca Boniface să poată sosi din Peloponez. Dar el a făcut greşeala de a-i ataca pe aliaţii lui bizantini, iar latinii au profitat şi au recucerit o parte din Tracia. Întrucît Caloian nu reuşise să-şi exploateze victoria, principalul beneficiar al alungării latinilor era Teodor Lascaris. Latinii zdrobiseră deja forţele unuia dintre rivalii lui, Teodor Mangafas, pe care l-au şi capturat în curînd. Atunci cînd David, fratele lui Alexios de Trapezunt, a trimis o armată împotriva lui Teodor, Lascaris a învins-o şi l-a făcut prizonier pe comandantul ei. Probabil că după această victorie s-a proclamat şi Teodor împărat bizantin la Niceea[3].

Dat fiind că noul împărat al Niceei învinsese forţele lui Alexios de la Trapezunt, în timp ce Alexios al III-lea era captivul lui Boniface, Teodor era la fel de îndreptăţit ca oricare altul la titlul imperial. În vîrstă de circa treizeci şi unu de ani, nu

mai puțin abil decît rivalii săi și cu o viziune mai largă, Teodor întemeiase deja în nord-vestul Anatoliei un stat succesor funcțional aproape din nimic. Spre sfîrșitul anului 1205, împăratul Niceei i-a învins pe cei doi rivali ai lui din sud, Sabas Asidenos și Manuel Maurozomes. Pe la începutul lui 1206, Teodor a făcut pace cu Maurozomes, care a păstrat numai forturile de graniță Chonae și Laodiceea ca vasal al recent restabilitului sultan Kaykhusraw. Teodor a încercat să-și asigure poziția de principal pretendent bizantin invitîndu-l pe Ioan, patriarhul exilat al Constantinopolului, să plece din regiunea deținută în Tracia de rebeli și să vină la Niceea. Dar acesta a refuzat să-și părăsească dîrjii compatrioți și oricum a murit în primăvara anului 1206.

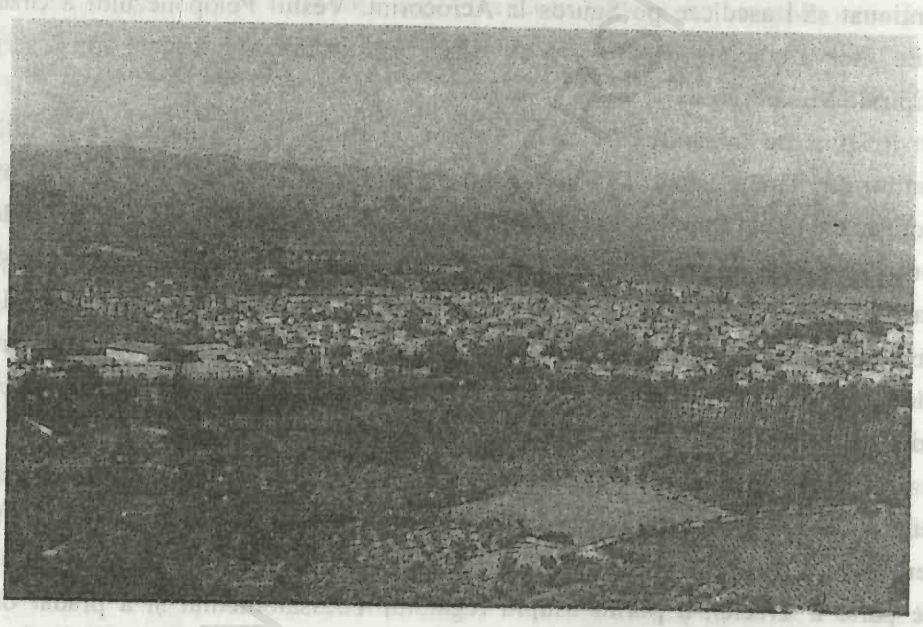

Fig. 174. Vedere asupra Niceei (actualul Iznik) dinspre est, cu zidurile mărginind țărmul lacului Ascania în fundal. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

În aceeași primăvară, Caloian a organizat o incursiune în Tracia cu atîta ferocitate, încît i-a împins pe bizantinii rebeli în brațele regentului latin Henric. Rebelii i-au predat Adrianopolul lui Teodor Branas, un general bizantin aflat în slujba lui Henric, și i-au permis acestuia și oamenilor lui să reocupe cea mai mare parte a Traciei. Aflînd că Balduin, fratele său, murise în captivitate în Bulgaria, Henric s-a proclamat împărat latin. Cu toate că Imperiul Latin moștenit de Henric era extrem de slăbit, el era un conducător mult mai talentat decît fratele lui și a început să recîștige ceea ce pierduse acesta.

Henric a încercat să-i pună piedici lui Teodor Lascaris din Niceea aliindu-se cu David Comnenos, ultimul rival bizantin, al cărui teritoriu era vecin cu cel al lui Teodor. Împăratul niceean mărşăluia spre oraşul Heracleea Pontica al lui David cînd latinii l-au atacat din spate, astfel că a trebuit să se întoarcă pentru a-i alunga. În iarnă, latinii au invadat din nou pămînturile lui Teodor, cucerind Nicomedia şi Cyzicus. Acesta s-a răzbunat, convingîndu-l pe Caloian să atace Tracia latină. În primăvara anului 1207, Henric a fost forţat să-şi retragă trupele din Anatolia ca să salveze cetatea Adrianopol ameninţată de bulgari. Ca să obţină de la Teodor un armistiţiu de care avea o nevoie disperată, împăratul latin a fost de acord să-i înapoieze acestuia Nicomedia şi Cyzicus.

Între timp, toţi combatanţii care supravieţuiseră dădeau semne de epuizare. Se părea că latinii îl ţineau la respect pe Caloian, pînă la sfîrşitul verii, cînd bulgarii l-au prins într-o ambuscadă pe Boniface al Thessalonicului şi l-au ucis. La începutul toamnei însă, în vreme ce asedia Thessalonicul, Caloian a murit subit şi el. Dat fiind că atît Boniface cît şi Caloian lăsaseră în urma lor doar fii minori, un grup de baroni rebeli au pus stăpînire pe Thessalonic, iar Boril, nepotul lui Caloian, a uzurpat tronul bulgar. Atît Bulgaria cît şi Thessalonicul erau slăbite.

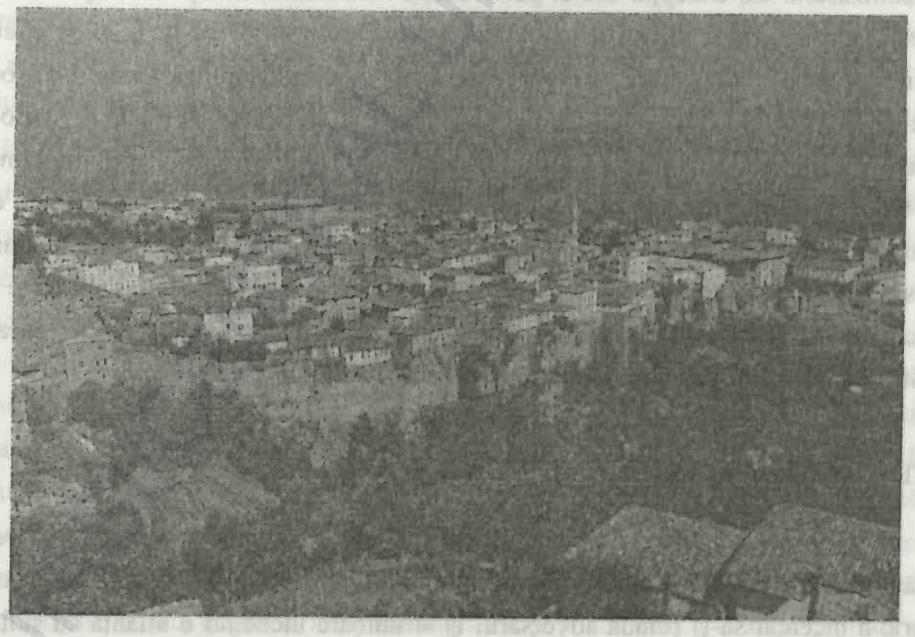

Fig. 175. Vedere asupra Trapezuntului (actualul Trabzon) dinspre est, cu zidurile şi Marea Neagră în fundal. (Foto: C. Mango, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Pe la începutul anului 1208, pretendenţii majori i-au eliminat din cursă pe cîţiva dintre cei minori şi au făcut ca situaţia să fie mai puţin haotică. Leon Sguros, încolţit de latini în Acrocorint, s-a sinucis, aruncîndu-se cu calul lui de pe o stîncă. Sultanul Kaykhusraw a cucerit Attalia de la corsarul Aldobrandini. Veneţia şi vasalii ei au terminat de cucerit majoritatea insulelor, cu excepţia Cretei, pe care puseseră mîna genovezii. Teodor Lascaris a ales un patriarh doar cu numele al Constantinopolului, care îşi avea însă reşedinţa la Niceea şi care l-a încoronat împărat tot doar cu numele al Imperiului Bizantin, dar deocamdată de la Niceea.

În acea vară, împăratul latin Henric a zdrobit un raid al lui Boril al Bulgariei, a asigurat liniştea în Tracia şi a cucerit Philppopolisul, după care a pornit împotriva baronilor rebeli de la Thessalonic. În prima parte a anului 1209, el a înăbuşit rebeliunea lor printr-o combinaţie de diplomaţie şi operaţiuni militare, l-a instalat pe fratele lui, Eustace, la Thessalonic ca regent al nevîrstnicului fiu al lui Boniface şi a primit omagiul vasalilor latini de pe tot cuprinsul Greciei. Pentru a evita necazurile cu resurgenţii latini, Mihail Ducas al Epirului şi-a căsătorit fiica cu Eustace şi i s-a supus de formă lui Henric.

După mai mulţi ani de anarhie, principalele puteri din fostul teritoriu bizantin se stabilizaseră. Cu excepţia Cretei genoveze, a Rhodosului independent şi a Attaliei turceşti, aproape toate ţinuturile care aparţinuseră bizantinilor pe la 1200 se aflau în mîinile a patru conducători[4]. Teodor, împăratul Niceei, stăpînea vestul Anatoliei. Alexios, împăratul Trapezuntului, deţinea Crimeea şi coasta nordică a Anatoliei, inclusiv Paflagonia aflată sub controlul fratelui său David. Mihail Ducas, mulţumit şi fără să aibă vreun titlu, domnea în Epir. Restul Greciei şi aproape toată Tracia erau supuse împăratului latin Henric şi vasalilor lui, care îi îngenunchease pe bulgari şi făcuse din Imperiul Latin statul conducător din regiunea aceasta. Deşi cele trei principale state bizantine succesoare deţineau aproximativ jumătate din ceea ce constituise teritoriul bizantin, ele rămîneau rivale.

ASCENSIUNEA EPIRULUI

Echilibrul de putere era deci instabil. După succesele repurtate în Grecia, împăratul latin Henric a pornit împotriva Imperiului de la Niceea al lui Teodor. Henric a încercat să-şi prindă adversarul la strîmtoare încheind o alianţă cu sultanul Kaykhusraw, ale cărui pămînturi erau situate de cealaltă parte a Niceei. Mihail Ducas al Epirului, noul vasal al lui Henric, le-a plătit latinilor o răscumpărare pentru vărul său, împăratul depus Alexios al III-lea, apoi l-a trimis pe acesta la Kaykhusraw, care a

fost de acord să-l ajute să cucerească Niceea. Ţelul fundamental al lui Mihail era probabil să-l pună în dificultate pe Teodor, care, ca principal pretendent bizantin, era concurentul său. Este imposibil ca lui Mihail să-i fi păsat cu adevărat de Alexios, împotriva căruia se răzvrătise cu nouă ani în urmă, sau de latini, pe care i-a atacat aproape imediat[5]. Niciodată credincios prea mult timp nici unui aliat, Mihail a provocat cît mai multe distrugeri posibil, avînd încredere în faptul că Epirul era mai uşor de apărat decît domeniile rivalilor săi.

El a atacat deci regatul Thessalonicului, începînd cu Tessalia, situată la graniţa cu domeniul său. Papa l-a excomunicat, punînd capăt adeziunii lui formale la biserica apuseană, iar împăratul Henric a pornit în 1210 împotriva sa. Mihail şi-a apărat spatele, acceptînd suzeranitatea Veneţiei, care deţinea Dyrrhachiumul şi revendica Epirul, conform tratatului de partiţie din 1204. Dar veneţienii nu erau mai interesaţi să-l ajute pe Mihail decît avea acesta interesul să-i ajute pe ei. În vreme ce veneţienii îşi concentrau eforturile în vederea cuceririi Cretei de la genovezi, Henric l-a izgonit pe Mihail din Tessalia şi l-a obligat să devină din nou vasal latin.

Pentru a contracara alianţa lui Henric cu sultanul Kaykhusraw, Teodor al Niceei s-a aliat cu Boril al Bulgariei. Astfel, Bulgaria, Imperiul Latin, Imperiul Bizantin de la Niceea şi Sultanatul de la Iconium erau toate ostile faţă de vecinii lor, dar aliate cu vecinii vecinilor lor. Boril a atacat regatul Thessalonicului vasal lui Henric, dar acesta l-a învins. Teodor a pregătit o flotă ca să atace Constantinopolul, dar Kaykhusraw l-a atacat, însoţit de persistentul Alexios al III-lea. Împăratul niceean a reuşit să adune două mii de oameni, dintre care opt sute erau mercenari latini, iar la sfîrşitul primăverii lui 1211, în apropiere de Antiohia, pe Meanderu, a repurtat o victorie hotărîtoare, ucigîndu-l pe Kaykhussraw şi capturîndu-l pe Alexios al III-lea. Bătălia aceasta i-a permis lui Teodor să-l forţeze pe Kayka'us, fiul şi urmaşul lui Kaykhusraw, să facă pace. Alexios al III-lea şi-a sfîrşit zilele într-o mănăstire de la Niceea.

În acea toamnă însă, în momentul în care triumfătorul Teodor era pe punctul de a-i ataca pe latini, Henric i-a luat-o înainte, traversînd Helespontul. Într-o bătălie purtată aproape de gura rîului Rhyndacos, Henric l-a înfrînt pe Teodor. Împăratul latin a ocupat colţul de nord-vest al Anatoliei şi a trebuit să se oprească doar pentru că nu mai avea suficienţi oameni ca să-şi consolideze cuceririle. Dat fiind că şi Teodor ducea lipsă de oameni, cei doi împăraţi au făcut pace, probabil în 1212. Împăratul latin cîştigase coasta cuprinsă între Adramyttion şi Nicomedia şi o zonă centrală care se întindea pînă Achyraus, dar aceste noi posesiuni erau încă instabile, deoarece Imperiul de la Niceea stăpînea tot teritoriul aflat la sud de ele.

În vreme ce celelalte puteri se confruntau în Răsărit, Mihail al Epirului şi-a folosit cu folos timpul şi se pare că a cucerit partea de apus a Tessaliei de la regatul Thessalonicului. După ce s-a dezis de suzeranitatea Veneţiei, el a cucerit portul Dyrrhachium de la aceasta. Puterea lui crescîndă începea să-i îngrijoreze pe vecinii săi. Un legat papal a negociat în 1213 o alianţă între Bulgaria, care era încă formal supusă papei, şi Imperiul Latin. Dar noii aliaţi, Boril şi Henric, au început să lupte nu împotriva lui Mihail, ci a sîrbilor, fără succes însă. Mihail şi-a continuat marşul şi a cucerit în 1214 de la veneţieni Corcyra.

După ce şi-a revenit de pe urma înfrîngerii în faţa latinilor, Teodor de la Niceea l-a atacat pe David Comnenos, fratele lui Alexios de Trapezunt. Teodor a pus stăpînire pe Heracleea Pontica, capitala lui David, şi l-a obligat pe acesta să fugă la Sinope, unde sultanul Kayka'us l-a luat prin surprindere, l-a ucis şi a cucerit oraşul. Atunci cînd Alexios de Trapezunt a sosit şi a recucerit Sinope, a fost el însuşi capturat în afara zidurilor cetăţii. Ca să-şi recîştige libertatea, Alexios a trebuit să predea oraşul şi să devină vasalul sultanului. Cu toate că luarea în stăpînire de către turci a cetăţii Sinope apăra Imperiul de Trapezunt de alte atacuri din partea Niceei, pretenţiile ulterioare ale lui Alexios nu mai aveau valoare, iar Imperiul de Trapezunt a încetat să aibă mai mult decît o importanţă locală.

Pe la începutul anului 1215, după o carieră caracterizată de puţine scrupule sau pretenţii, dar printr-o serie de realizări notabile, Mihail al Epirului a fost asasinat. Succesorul tronului său fragil nu a fost fiul lui, ci fratele său vitreg, Teodor Ducas, care, spre deosebire de Mihail şi de fiul acestuia, avea o descendenţă legitimă. Trecut probabil puţin de treizeci de ani, Teodor al Epirului era la fel de lipsit de scrupule ca şi fratele său, dar mult mai energic decît acesta. El le-a impus impozite grele supuşilor lui şi a organizat campanii după campanii. Se pare că el pusese de la început ochii pe marele oraş Thessalonic, care, adăugat statului său din Epir, putea face din acesta o putere majoră. Pornind din teritoriul care separa cele două oraşe, Teodor Ducas i-a atacat peste puţin timp pe bulgari, de la care a cucerit Ohrida şi valea cursului superior al rîului Axios. Împăratul latin Henric a pornit împotriva lui Ducas, dar a murit la Thessalonic în primăvara anului 1216.

Deşi Henric folosise resursele limitate ale Imperiului Latin cu o abilitate desăvîrşită, el nu lăsase în urma lui nici un fiu sau vreun moştenitor incontestabil. După un timp, baronii latini l-au ales pe soţul surorii lui, Iolanda, Pierre de Courtenay, aflat atunci în Franţa. Continuînd războiul început de predecesorul său, Pierre a strîns o armată şi a debarcat în 1217 în apropiere de Dyrrhachium, trimiţîndu-şi soţia însărcinată cu o corabie la Constantinopol. Dar el a căzut într-o ambuscadă întinsă de

Teodor Ducas. Teodor a capturat aproape întreaga forţă latină şi probabil l-a ucis pe Pierre, întrucît nu s-a mai auzit niciodată nimic despre împărat de atunci şi toată lumea l-a considerat mort. După aceea, Ducas a pornit spre sud şi a dus la capăt cucerirea Tessaliei de la latini.

Iolanda, prezumtiva văduvă a lui Pierre de Courtenay, domnea ca împărăteasă la Constantinopol, dar atît ea cît şi Imperiul ei erau departe de a fi în siguranţă. Ea şi-a pierdut ultimul aliat în 1218, cînd Boril al Bulgariei a fost detronat. Din fericire pentru ea, Teodor de la Niceea a fost de acord în 1219 să prelungească armistiţiul încă în vigoare şi să se căsătorească cu fiica ei. Iolanda a murit către sfîrşitul aceluiaşi an, iar din cauză că fiul ei cel mai mare a refuzat incomodul tron latin, succesiunea s-a transmis celui de al doilea fiu al ei, Robert de Courtenay. Tînăr şi şovăielnic, acesta a sosit la Constantinopol, prin Bulgaria, abia în 1221.

La sfîrşitul toamnei a murit Teodor Lascaris de la Niceea şi, deoarece nu avea nici un fiu, a fost urmat de Ioan Ducas Vatatzes, ginerele lui în vîrstă de douăzeci şi nouă de ani[6]. Deşi Vatatzes avea talente deosebite de conducător şi comandant, dreptul lui la tron era disputat de doi dintre fraţii lui Lascaris. El a considerat că cel mai bine era să-şi stabilească reşedinţa în sud, la Nymphaeon, departe de teritoriile latinilor. La începutul anului următor a survenit moartea ultimului dintre succesorii originari, Alexios Comnenos de Trapezunt, al cărui autoproclamat Imperiu devenise un teritoriu izolat vasal selgiucizilor. Cel mai ambiţios conducător bizantin părea să fie Teodor Ducas din Epir.

Teodor cucerise deja cetatea Serres şi, practic, tot regatul Thessalonicului, cu excepţia capitalei acestuia. Fără să revendice deocamdată titlul de împărat, el a refuzat să recunoască titlurile imperiale de la Niceea şi Trapezunt sau autoritatea eclesiastică a patriarhului de la Niceea. În timp ce el asedia Thessalonicul, latinii de aici, disperaţi au continuat să ceară ajutor de la Constantinopol. În 1224, nehotărîtul împărat latin Robert şi-a împărţit forţele, trimiţînd o parte din ele ca să-i ajute pe fraţii Lascaris împotriva lui Ioan Vatatzes de la Niceea, iar altele ca să recucerească Serresul de la Teodor şi să elibereze Thessalonicul. Dar latinii au renunţat la asedierea oraşului Serres cînd au aflat că Vatatzes îi învinsese pe aliaţii lor şi invadase cea mai mare parte a Anatoliei latine, iar la sfîrşitul anului, latinii de la Thessalonic i s-au predat lui Teodor Ducas. Acesta stăpînea acum cel de al doilea oraş ca mărime al vechiului Imperiu Bizantin şi un teritoriu ceva mai mare decît Imperiul de la Niceea.

Cucerirea Thessalonicului de către Teodor Ducas l-a încurajat pe Ioan Vatatzes de la Niceea să repurteze şi alte victorii personale asupra latinilor. El a sfîrşit prin a ocupa ţinuturile acestora din Anatolia situate la vest de Nicomedia şi a început

construirea flotei de care avea nevoie în vederea unei tentative serioase de a cuceri Constantinopolul. Impresionați de eforturile lui Ioan, bizantinii de la Adrianopol l-au invitat să ia în stăpînire orașul. Ioan a trimis o forță care i-a alungat pe latini și a ocupat teritoriul cuprins între Helespont (Dardanele) și Adrianopol, dobîndind astfel un cap de pod în Europa.

Cîteva luni mai tîrziu însă, Teodor Ducas a sosit cu o armată mult mai mare, care cucerise deja partea de vest a Traciei. Victoriile acestuia i-au convins pe soldații lui Ioan să predea fără luptă cetatea Adrianopol și teritoriul trac cucerit de ei. După ce a încheiat prudent o alianță cu Ioan Asan al II-lea al Bulgariei, care se pare că ocupase cetatea Philippopolis, Teodor a cucerit cea mai mare parte a restului Traciei și i-a respins pe latini spre zidurile Constantinopolului.

Dacă interesul principal al statelor bizantine succesoare fusese alungarea latinilor, acesta era momentul ideal pentru o coaliție între conducătorul Thessalonicului și împăratul de la Niceea. Este aproape sigur că, împreună, ei puteau cuceri Constantinopolul și sudul Greciei, restaurînd Imperiul în granițele aproximative din 1200. Dar întrucît nici unul dintre ei nu era dispus să-i cedeze celuilalt titlul de

împărat – sau măcar să aştepte să lupte pentru el după ce Imperiul va fi fost reîntregit –, orice încercare de a porni asupra Constantinopolului era contracarată de opoziţia celuilalt. Aşa însă, înaintarea lui Teodor i-a determinat pe rivalii săi să se unească împotriva lui. Vatatzes i s-a alăturat împăratului latin Robert, iar Asan al Bulgariei a început tratativele cu latinii. Sprijinit de Ioan Asan şi de Ioan Vatatzes şi apărat de zidurile Constantinopolului, Robert şi latinii lui au început să pară greu de scos de pe poziţii, astfel încît Teodor a ezitat. Vatatzes era ocupat în acest timp cu respingerea atacurilor turceşti din valea Meanderului[7].

Se pare că în 1227, Teodor a fost încoronat împărat de către mitropolitul Ohridei, deoarece mitropolitul grec al Thessalonicului a refuzat din loialitate faţă de patriarhul de la Niceea[8]. Teodor era la urma urmei văr cu împăratul Isaac al II-lea şi cu Alexios al III-lea şi se afla sub zidurile Constantinopolului. Se pare că Ioan Asan l-a avertizat pe Teodor să nu atace cetatea; împăratul bulgar intenţiona să-şi mărite fiica cu nevîrstnicul moştenitor al tronului Imperiului Latin, Balduin, fiul postum al lui Pierre de Courtenay. Împăratul Robert nu constituia un obstacol, dat fiind că a murit în 1228, după ce se certase cu baronii săi. Acestora le era însă teamă că Asan va prelua el însuşi conducerea Imperiului dacă devenea socrul împăratului. Drept urmare, ei au ales un nou împărat, pe bătrînul fost rege al Ierusalimului, Jean de Brienne, la moartea căruia a urmat la tron tînărul Balduin. În vreme ce Ioan nu se grăbea să-şi facă apariţia, atît împăratul Asan al Bulgariei cît şi Teodor din Thessalonic ezitau să pornească asupra Constantinopolului. Fără îndoială că fiecare se temea că dacă va asedia oraşul, celălalt îl va ataca.

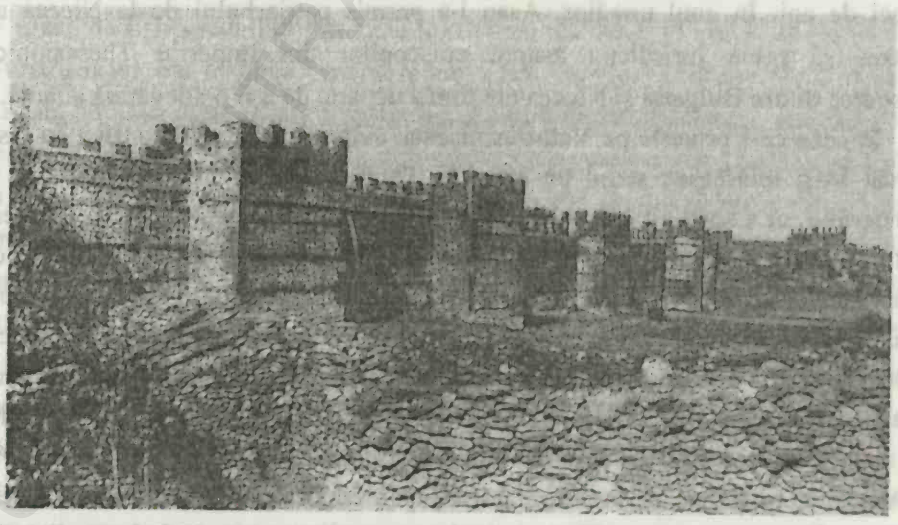

Fig. 176. Citadela Thessalonicului văzută dinspre nord. După o fotografie veche. (Foto: Deutsches Archäologisches Institut, Atena)

În primăvara anului 1230, Teodor a ieşit din dilemă invadînd nu Imperiul Latin, ci Bulgaria, sperînd evident ca prin înfrîngerea lui Asan să aibă cale liberă spre Constantinopol. Asan i-a ieşit în întîmpinare, iar cele două armate s-au ciocnit la Klokotnitsa, lîngă Philippopolis. Asan a repurtat o victorie zdrobitoare şi l-a capturat pe Teodor. Bulgarii au invadat zona terestră a posesiunilor lui Teodor din Tracia, apoi oraşul Strymon şi valea rîului Axios, împreună cu cetăţile Serres şi Ohrida. Zdruncinatul Imperiu al Thessalonicului a rămas doar cu Tessalia şi cu coasta Mării Egee pînă la gura Hebrusului (actualul fluviu Mariţa - n.t.). Epirul propriu-zis a devenit independent sub Mihail al II-lea Ducas, fiul bastard şi omonimul primului Mihail Ducas. Asan a întrerupt în curînd cariera imperială a lui Teodor Ducas punînd să i se scoată ochii pentru că acesta complotase din închisoare. Cu toate că Manuel, fratele lui Teodor, a evadat de la bulgari şi a preluat puterea la Thessalonic, fără Teodor şi armata lui Imperiul Thessalonicului a devenit un stat neînsemnat şi practic client al Bulgariei.

ASCENSIUNEA NICEEI

Odată cu înfrîngerea lui Teodor Ducas, Ioan Asan al Bulgariei şi Ioan Vatatzes al Niceei au rămas conducătorii principalelor puteri în ceea ce fusese Bizanţul. Doar suspiciunile dintre ei au păstrat în viaţă debilul Imperiu Latin pînă în 1231, cînd a venit în fruntea acestuia Jean de Brienne. Pierzînd orice speranţă de a pune stăpînire în mod paşnic pe Constantinopol, împăratul bulgar a început tratativele cu Vatatzes. În 1232, Asan a denunţat unirea bisericii bulgare cu Roma, care durase aproape treizeci de ani. În anul următor, Asan i-a permis patriarhului de la Niceea al lui Vatatzes să preia jurisdicţia asupra episcopilor din Imperiul Thessalonicului. Înţelegerea dintre Bulgaria şi Niceea era totuşi departe de a fi o adevărată alianţă.

În ceea ce-l priveşte pe Vatatzes, acesta, evitînd să intre în conflict cu Asan, a încercat să-şi întărească statul pe alte căi. După ce i-a învins pe turcii din valea Meanderului, el a sprijinit o revoltă a cretanilor împotriva veneţienilor şi a cucerit de la latini insulele Lesbos, Chios şi Samos[9]. Odată cu aceste achiziţii, dispunînd de un patriarh bizantin rezident şi de o nouă emisie a tradiţionalului, chiar dacă devalorizatului hyperper, Imperiul de la Niceea al lui Vatatzes începea să semene cu vechiul Imperiu Bizantin[10]. Vatatzes a început tratative cu papa Grigore al IX-lea, propunînd o unire a bisericilor în schimbul predării Imperiului Latin. În 1233 însă, împăratul latin Jean a invadat teritoriul niceean în timp ce forţele lui Vatatzes se luptau cu Leon Gabalas din Rhodos. În anul următor, după reducerea Rhodosului la starea de vasalitate, Vatatzes a renunţat la tratativele cu papalitatea şi a încheiat o alianţă antilatină cu Asan.

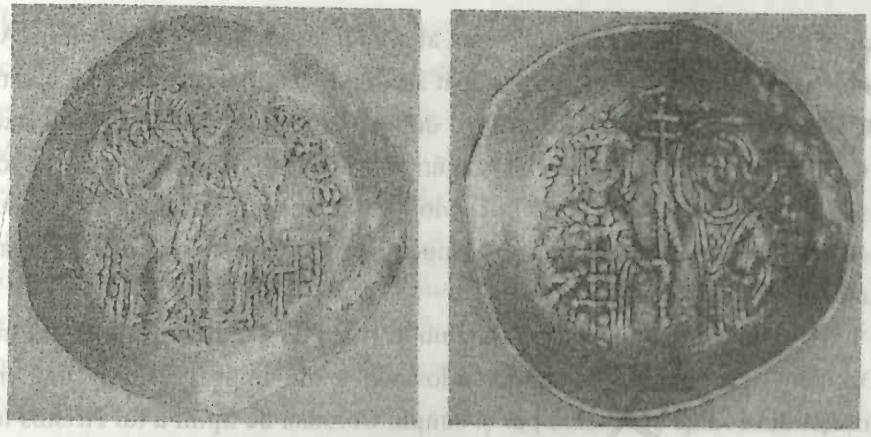

Fig. 177. Hyperper de aur reprezentat în mărime dublă faţă de cea reală cu un Hristos şezînd pe avers şi Ioan al III-lea Ducas de la Niceea (1221-1254) şi Fecioara pe revers. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Acest pact a fost parafat la începutul anului 1235, cînd Asan şi-a căsătorit fiica, Elena, cu Teodor, fiul lui Vatatzes, deşi atît mireasa cît şi mirele erau minori. Recent restabilitul patriarh bulgar de la Tîrnovo şi patriarhul Niceei s-au recunoscut reciproc. Asan şi Vatatzes au căzut de acord asupra împărţirii părţii trace a Imperiului Latin, atribuindu-i lui Vatatzes partea de sud, inclusiv Constantinopolul. După ce Vatatzes cucerise teritoriul cuprins între Callipolis şi Tzurulon, iar Asan pe cel situat la nord de acesta, Constantinopolul era singura parte din Tracia rămasă în mîinile latinilor, iar cei doi împăraţi au început asedierea lui. Împăratul latin Jean i-a învins însă pe asediatori. Aceştia au revenit în anul următor, dar au eşuat din nou.

Jean de Brienne a murit în 1237 la o vîrstă înaintată, în vreme ce Balduin al II-lea, urmaşul lui, era în Italia cerşind ajutor. Deşi acesta era cel mai potrivit moment pentru un alt asalt aliat asupra Constantinopolului, împăratul bulgar, sperînd poate să cucerească de unul singur oraşul, a rupt înţelegerea cu Vatatzes. După ce şi-a chemat fiica de la Niceea ca să-i facă o vizită, Asan nu a mai lăsat-o să plece din Bulgaria, a semnat un tratat cu latinii şi li s-a alăturat acestora în asedierea avanpostului niceean de la Tzurulon. Asan i-a creat şi mai multe necazuri lui Vatatzes prin eliberarea lui Teodor Ducas, împăratul orbit al Thessalonicului, şi căsătorindu-se cu fiica acestuia. Teodor s-a strecurat în Thessalonic şi a declanşat o revoltă împotriva fratelui său Manuel, care a fost exilat în teritoriul turcesc. Pentru a-i dezarma pe cei care obiectau, susţinînd că un orb nu poate fi împărat, Teodor l-a numit pe tînărul lui fiu Ioan împărat al Thessalonicului şi a domnit în numele acestuia din învecinatul oraş Edessa.

Spre sfîrşitul anului însă, în capitala Tîrnovo a Bulgariei a izbucnit o epidemie, căreia i-au căzut victime patriarhul bulgar, soţia lui Asan şi fiul cel mai mare al

acestuia. Luînd acest lucru drept un semn al mîniei divine pentru trădarea sa, Asan şi-a reînnoit acordul cu Vatatzes, a pus capăt asediului cetăţii Tzurulon şi şi-a trimis din nou fiica la Niceea. Vatatzes a avut un al doilea noroc atunci cînd Manuel, fratele lui Teodor Ducas, a reuşit să evadeze şi să ajungă la Niceea. Vatatzes a fost de acord să-l ajute să recîştige Thessalonicul de la Teodor, iar la începutul anului 1239 l-a debarcat în Tessalia. Dar Teodor l-a mituit pe Manuel, permiţîndu-i să guverneze Tessalia sub suzeranitatea Thessalonicului.

La sfîrşitul acelui an, tînărul Balduin al II-lea de Courtenay s-a întors în sfîrşit din Occident. El adunase o armată folosindu-se de impozitele din ţinuturile lui strămoşeşti din Franţa şi vînzînd pur şi simplu Coroana de Spini a lui Hristos luată de la Constantinopol[11]. Tulburat de prima apariţie a mongolilor la Dunăre, Asan a nesocotit alianţa cu Vatatzes şi l-a lăsat pe Balduin să treacă nestingherit prin Bulgaria. Împăratul latin i-a înrolat pe cumanii care fugiseră din calea mongolilor, iar în 1240 a cucerit Tzurulonul de la soldaţii lui Vatatzes. Acesta a ripostat prin organizarea unei campanii navale care se pare că a dus la cucerirea Nicomediei de la latini.

În anul următor Asan a murit, lăsînd tronul bulgar regenţilor tînărului său fiu Coloman. Moartea lui Asan l-a scăpat pe Vatatzes de un vecin puternic şi imprevizibil, dar le-a dat totodată mai multă libertate lui Teodor Ducas şi nepotului său, Mihail al II-lea Ducas din Epir, care cucerise Tessalia la moartea lui Manuel, conducătorul acesteia. Vatatzes l-a invitat pe Teodor la Niceea, evident ca să discute încheierea unei alianţe a celor două puteri bizantine de frunte împotriva latinilor şi a bulgarilor. Dar Vatatzes l-a arestat pe Teodor imediat după sosirea acestuia la Niceea. El a respectat pacea cu Bulgaria, a încheiat un armistiţiu pe doi ani cu latinii şi i-a atras totodată de partea lui pe cumanii din Tracia, care s-au înrolat în armata Niceei în schimbul primirii ţinuturilor situate de-a lungul graniţelor Anatoliei[12].

În primăvara anului 1242, Vatatzes a pornit în fruntea cumanilor lui într-o expediţie masivă împotriva Thessalonicului, luîndu-l cu el pe captivul Teodor. Ocolind teritoriul bulgar, Vatatzes a străbătut fîşia de coastă a Imperiului Thessalonicului şi a asediat capitala acestuia. Dar abia începuse asediul Thessalonicului cînd a sosit de la Niceea vestea că mongolii invadaseră Sultanatul de la Iconium. Deşi Vatatzes a păstrat ştirea pentru el, era suficient de îngrijorat ca să pună capăt campaniei. El a anexat doar coasta Traciei cuprinsă între gurile Strymonului şi Ebrului şi l-a determinat pe Teodor să-l convingă pe Ioan, fiul acestuia, să renunţe la titlul de împărat pentru cel de despot sub suzeranitatea Niceei. După ce a obţinut aceste concesii, Vatatzes l-a eliberat pe Teodor şi s-a întors la Niceea.

Întîmplarea a făcut ca invazia mongolilor să fie în avantajul lui Vatatzes. Fără să aducă daune Imperiului său, aceştia au ruinat Sultanatul de la Iconium şi l-au redus la stare de vasalitate, dobîndind şi supunerea Imperiului de Trapezunt. Deocamdată însă, Vatatzes îşi pierduse interesul faţă de lupta împotriva Thessalonicului, unde despotului Ioan i-a urmat în 1244 fratele lui Demetrios, sau a latinilor, al căror împărat, Balduin, se întorsese în Apus ca să mai cerşească ceva bani. În 1244, după reînnoirea tratatului cu latinii pînă în 1245, Vatatzes s-a căsătorit cu Constanţa-Ana, fiica împăratului german Frederick al II-lea. Împăratul de la Niceea părea mulţumit cu postura de cel mai mare dintre mărunţii conducători ai lumii bizantine.

Vatatzes a respectat pacea cu bulgarii pînă la sfîrşitul verii anului 1246, cînd împăratul Coloman a murit şi a fost urmat de fratele lui mai mic, Mihail Asan, care era doar un copil. Vatatzes a aflat vestea aceasta în timp ce-şi inspecta noile pămînturi de pe coasta Traciei şi este limpede că a considerat că merita să-şi încerce şansa. După ce a ezitat o vreme să-şi încalce cuvîntul, el a atacat oraşul Serres, cel mai apropiat bastion bulgar, care s-a predat atît de prompt, încît Vatatzes a înaintat spre Melnik. Cînd şi acesta s-a predat, el şi-a continuat marşul, vrînd să cucerească întreaga vale a Strymonului. În timp ce Imperiul bulgar se năruia, armata niceeană efectua o incursiune în cea mai mare parte a văii Hebrusului superior, inclusiv asupra oraşului Adrianopol, apoi pe valea Axios-ului superior, cu cetăţile Scopia şi Prilep. La apus, Mihail din Epir şi-a încercat şansa de a pune stăpînire pe Ohrida. Înainte de sfîrşitul anului, tînărul Mihail al Bulgariei a semnat un tratat prin care recunoştea pierderea a aproape jumătate din Imperiul lui în favoarea lui Vatatzes.

Imperiul de la Niceea se întindea acum pînă la dealurile de la poalele Munţilor Balcani. Aceste cuceriri surprinzătoare în detrimentul bulgarilor în doar trei luni, cu sprijinul entuziast al populaţiei locale, au dus la urzirea unei conspiraţii în rîndul grecilor din Thessalonic în favoarea lui Vatatzes. Complotiştii l-au invitat pe împărat să se îndrepte spre cetate, i-au deschis o poartă şi i-au permis să intre împreună cu oamenii lui. Vatatzes l-a detronat pe despotul Demetrios şi l-a exilat în Asia Mică. Anexînd Thessalonicul şi împrejurimile lui, victoriosul împărat l-a lăsat pe fostul împărat Teodor Ducas sub supraveghere în Edessa învecinată.

Cu toate că succesul repurtat de Vatatzes pare să-l fi uluit chiar şi pe el însuşi, acesta nu şi-a pierdut timpul culcîndu-se pe laurii victoriei. În primăvara următoare, el i-a atacat pe latini, întrucît armistiţiul încheiat cu aceştia expirase. După ce a recucerit uşor oraşul Tzurulon, el a împins trupele latine înapoi spre Constantinopol. Imperiul de la Niceea deţinea acum un teritoriu la fel de întins atît în Europa cît şi în Asia şi înconjura din toate părţile vechea capitală bizantină. Vatatzes şi-a întrerupt atacul doar ca să le vină în ajutor vasalilor lui din insula Rhodos, care fusese invadată de genovezi.

TABEL 16

Dinastia Lascarizilor şi a împăraţilor latini şi de la Thessalonik

Împăraţii cu majuscule italice, cu anii de domnie marcaţi cu „d". Ceilalţi ani sînt pentru naştere şi moarte.
Descendenţii nelegitimi sînt aratati cu linie întreruptă.

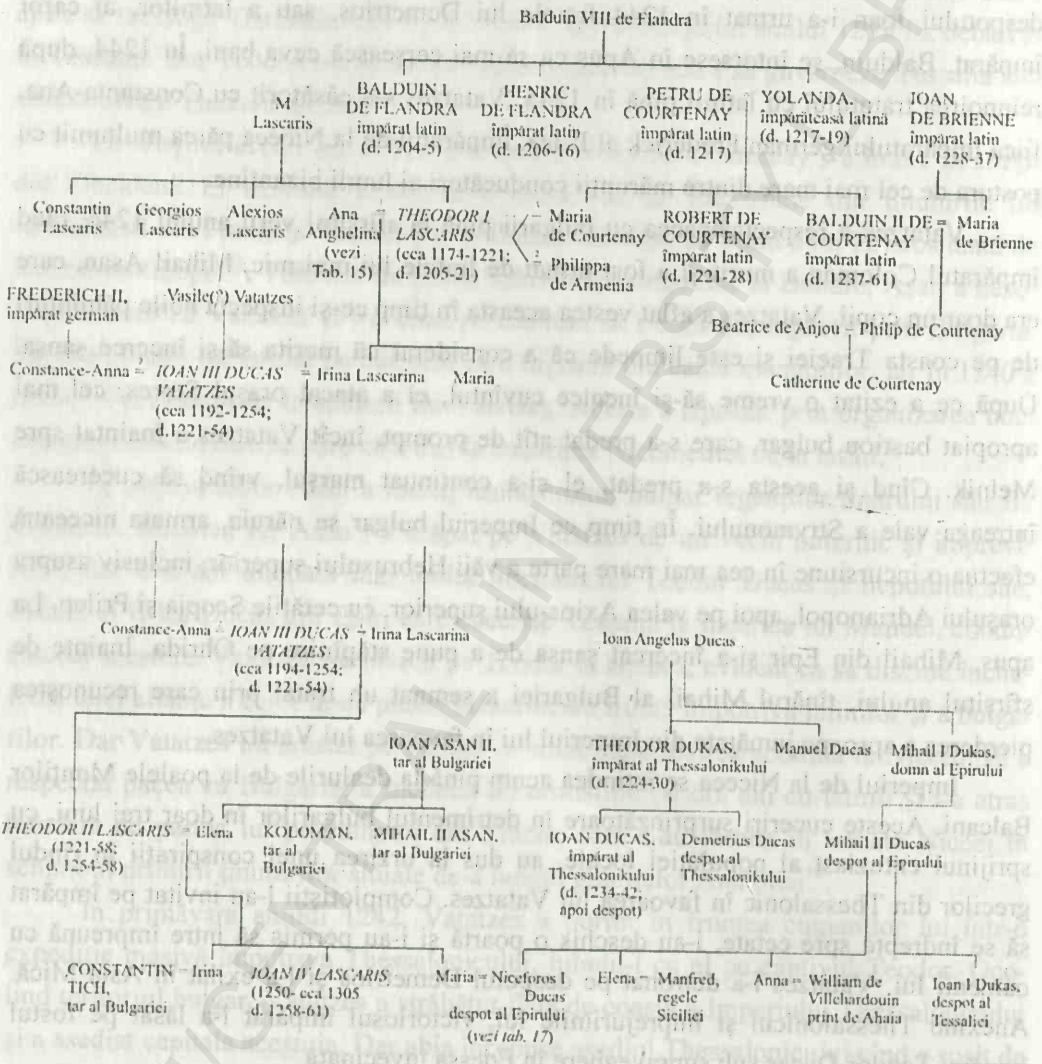

În 1248 probabil, Mihail al II-lea din Epir l-a recunoscut ca împărat pe Vatatzes[13]. În schimb, Vatatzes l-a numit despot pe Mihail şi şi-a logodit nepoata Maria cu Nicefor, fiul şi moştenitorul acestuia. Cînd împăratul latin Balduin s-a întors, după ce apelase zadarnic la ajutorul Apusului, el şi-a găsit Imperiul în stare falimentară şi pe moarte. Papa Inocenţiu al IV-lea a început tratative serioase cu Vatatzes, cerîndu-i să renunţe la Constantinopol în schimbul reunificării bisericilor,

propunere avansată de Vatatzes cu cinsprezece ani în urmă. Împăratul de la Niceea nu avea nici o grabă. I-au luat doi ani de zile ca să recucerească Rhodosul şi ca să încorporeze şi să consolideze militar noile sale ţinuturi din Balcani.

În ciuda aliaţei prin căsătorie cu Vatatzes, ambiţiosul despot Mihail şi neobositul lui unchi Teodor nu erau convinşi încă de faptul că împăratul de la Niceea îşi putea apăra recentele cuceriri. La sfîrşitul anului 1251, ei au invadat valea Axiosului, au cucerit Prilepul şi au înaintat spre Thessalonic. Vatatzes s-a mobilizat imediat şi a ajuns la Thessalonic la începutul anului următor. În vreme ce Mihail şi Teodor fugeau din calea lui, el a asediat şi a pus stăpînire pe Edessa. Deşi înaintarea lui a devenit mai anevoioasă pe măsură ce pătrundea în Munţii Pindului, Vatatzes a cucerit spre sfîrşitul lui 1252 Castoria şi a acceptat supunerea multora dintre oamenii lui Mihail.

Ca să pună capăt războiului pe care îl declanşase, dar pe care nu-l putea sfîrşi, Mihail a fost de acord să-i înapoieze lui Vatatzes Prilepul şi regiunea dinspre uscat a Dyrrhachiumului. Acceptînd încă o dată suzeranitatea Niceei, Mihail i l-a predat lui Vatatzes pe fiul său Nicefor ca ostatic, iar pe unchiul lui Teodor, ca prizonier. Bătrînul fost împărat a murit la Niceea. Despotatul Epirului a redevenit o putere lipsită de importanţă, aşa cum continua să fie şi Imperiul de Trapezunt, în ciuda faptului că Manuel, împăratul lui, a recucerit Sinope prin 1254[14]. Imperiul de la Niceea era mai mare şi mai puternic ca oricînd.

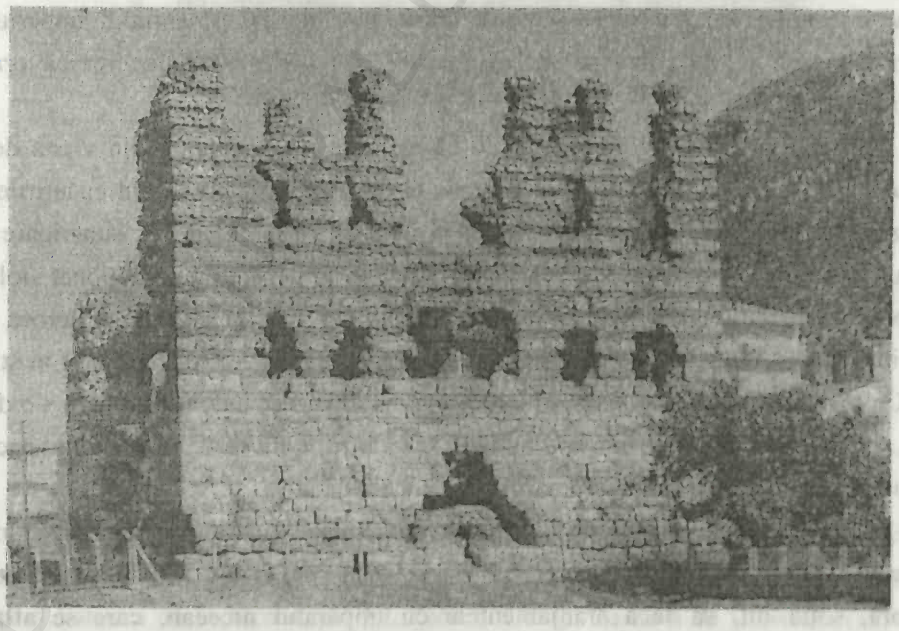

Fig. 178. Ruinele palatului împăraţilor niceeni de la Nymphaeon (actualul Kemalpaşa), unde a murit Ioan Vatatzes. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

În acea toamnă însă, în timp ce Ioan Vatatzes continua tratativele cu papalitatea ca să preia Imperiul Latin fără luptă, atît el cît şi papa Inocenţiu au murit. Vatatzes profitase de faptul că era cel mai hotărît dintre toţi pretendenţii mediocri, dar infatuaţi. Cu toate că îşi datora o mare parte a reuşitelor răpirii orbitului Teodor Ducas şi trădării tînărului Mihail Asan, rivalii săi nu aveau deloc mai multe pretenţii, numai că erau mai puţin îndrăzneţi. Se ştie că Vatatzes era mai mult un oportunist decît un vizionar. Dacă şi-ar fi îndreptat împotriva latinilor eforturile pe care le depusese în Bulgaria şi în Epir, el ar fi recucerit probabil Constantinopolul, creînd un stat mai uşor de apărat, cu vecini mai prietenoşi. Ioan Vatatzes a dublat totuşi întinderea Imperiului de la Niceea, transformîndu-l dintr-unul dintre statele succesoare mai mult sau mai puţin egale în moştenitorul cel mai de seamă al Bizanţului.

ÎNTOARCEREA LA CONSTANTINOPOL

Fiul şi urmaşul lui Vatatzes, Teodor al II-lea, care folosea numele de familie al mamei lui, Lascaris, avea treizeci şi unu de ani la moartea tatălui său. Noul împărat, deşi epileptic şi adesea suferind, era cultivat şi inteligent. Dacă Teodor era mai conştient de pericolele poziţiei sale decît de posibilităţile lui, primejdiile se aflau cu siguranţă acolo. Noile posesiuni ale Imperiului de la Niceea stîrniseră invidia rivalilor lui, iar o coaliţie a acestora ar fi putut foarte bine depăşi potenţialul Imperiului. Teodor nu prea putea conta pe un răgaz care să-i permită să cucerească oraşul Constantinopol prin asedierea sau luarea lui cu asalt.

Mihail Asan al Bulgariei, cu toate că nu avea nici jumătate din vîrsta deloc înaintată a lui Teodor, spera să revendice de la el cel puţin o parte din cuceririle lui Vatatzes. La începutul anului 1255, Asan a invadat văile cursurilor superioare ale Ebrului, Strymonului şi Axiosului, cucerind cîteva forturi. Teodor a reacţionat violent. El a pornit în fruntea unei armate spre Adrianopol, a jefuit oraşul bulgar Beroea şi a zdrobit o forţă a bulgarilor în apropiere de Melnik, pe care l-a luat din nou în stăpînire. Cu toate că Teodor a lăsat în urma lui o armată pe care bulgarii au învins-o după aceea, el s-a întors în primăvara anului 1256 şi i-a înfrînt din nou. Asan a făcut pace şi a renunţat la puţinul care îi mai rămăsese din cuceririle lui.

Mihail din Epir, care sperase să profite de invazia bulgarilor, a încercat acum să se apere, căsătorindu-şi fiul, Nicefor, cu Maria, fiica lui Teodor. Mihail a trimis-o pe Teodora, soţia lui, să facă aranjamentele cu împăratul niceean, care se afla la Thessalonic. Ca preţ al acestei căsătorii, Teodor a pretins Dyrrhachiumul şi oraşul grecesc Serbia. Temîndu-se ca nu cumva Teodor să o ţină captivă în caz că

negocierile eşuau, Teodora a fost de acord. Soţul ei, Mihail, a fost nevoit să cedeze ambele oraşe. Nunta a avut loc în toamna aceluiaşi an într-o atmosferă de neîncredere reciprocă, iar Teodor s-a întors la Niceea.

Întrucît nu nutrise niciodată sentimente prieteneşti faţă de Imperiul de la Niceea, despotul Epirului se simţea acum rănit în amorul lui propriu. În primăvara anului 1257, el a pus la cale o revoltă împotriva lui Teodor în Albania, la nord de Epir, sprijinindu-i pe rebeli cu armata sa. Cu ajutorul sîrbilor, Mihail a copleşit trupele niceene comandate de viitorul istoric Gheorghe Acropolites şi le-a respins spre Prilep. Ca să facă faţă acestei stări de urgenţă, împăratul l-a trimis pe cel mai bun general al lui, Mihail Paleologos. Dar din cauză că se îndoia în acelaşi timp de loialitatea acestuia, Teodor i-a dat puţine întăriri. Deşi a repurtat la început o victorie, acesta nu a putut elibera Prilepul, unde Acropolites s-a predat. Teodor l-a rechemat pe Mihail Paleologos şi l-a întemniţat.

Fig. 179. *Primul rînd*: Alexios al IV-lea Anghelos (1203 - 1204), Alexios al V-lea (cf. Fig.160) şi Teodor I Lascaris de la Niceea (1205-1221). *Rîndul al doilea*: Ioan al III-lea Ducas Vatatzes de la Niceea, fiul lui, Teodor al II-lea Lascaris de la Niceea (1254-1258), şi fiul lui Teodor, Ioan al IV-lea Lascaris de la Niceea (1258-1261). Miniaturi in colecţia Zonaras de la Modena. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

În timp ce înainta spre Thessalonic, Mihail din Epir a fost atacat din spate de Manfred, regentul Siciliei, fiul bastard al defunctului Frederik al II-lea. Trupele acestuia au debarcat în Albania pe la începutul anului 1258 şi au cucerit cea mai mare parte a ţării, plus Corcyra. Decît să facă pace cu Niceea sau să lupte pe două fronturi, Mihail i-a oferit lui Manfred mîna fiicei lui Elena, fiind de acord să considere Albania şi Corcyra drept zestrea ei. Manfred a acceptat cu plăcere. Mihail şi-a măritat-o pe cea de a doua fiică cu cel mai puternic conducător latin al Peloponezului, prinţul Ahaiei, Guillaume de Villehardouin. Teodor de la Niceea a contraatacat căsătorindu-şi fiica Irina cu împăratul bulgar Constantin Tich, care preluase puterea după asasinarea lui Mihail Asan.

La sfîrşitul acelei veri, mersul războiului fiind încă indecis, Teodor al II-lea a murit de epilepsie. Cu toate că apărase cu îndîrjire cuceririle tatălui său, el nu reuşise să realizeze mare lucru pe baza acestora, iar Constantinopolul părea încă un premiu greu de dobîndit. Teodor îl lăsase ca împărat pe fiul său, Ioan Lascaris, în vîrstă de şapte ani, marele slujitor de palat Gheorghe Muzalon fiind regent. Dar aristocraţiei niceene nu-i era pe plac Muzalon, şi, după o regenţă de nouă zile, el a fost asasinat. Noul regent a fost generalul Mihail Paleologos, recent eliberat din închisoare. În timp ce încerca să negocieze cu Mihail din Epir, Paleologos a invocat la începutul anului 1259 o presupusă stare de urgenţă ca să se proclame coîmpărat.

Odată încoronat, Paleologos a luat măsuri, trimiţîndu-l pe fratele lui, Ioan la Thessalonic ca să facă faţă celor din Epir şi extrem de diversei lor alianţe alcătuită din albanezi, sîrbi, germani şi latini. Deţinînd la început funcţia de mare slujitor de palat, apoi pe cea de sebastocrator, Ioan Paleologos a luat prin surprindere armata celor din Epir şi a pus-o pe fugă în apropiere de Castoria. Ioan şi-a fructificat victoria reocupînd valea cursului superior al rîului Axios, Ohrida şi sudul Albaniei, pe care le-a cucerit în detrimentul forţelor lui Manfred din Sicilia. Războiul era totuşi departe de a se fi terminat. Spre începutul verii, Mihail Ducas din Epir şi-a adunat soldaţii, Manfred pe germanii lui, iar Villehardouin pe latini. Cele trei forţe au înaintat spre Pelagonia, la sud de Prilep; dar acolo, în vreme ce Ioan Paleologos se apropia, pestriţii aliaţi s-au certat. Ioan din Tessalia, fiul bastard al lui Mihail Ducas, a trecut de partea Niceei şi însuşi Ducas s-a retras.

La Pelagonia, Ioan Paleologos i-a surprins pe restul latinilor şi germanilor şi i-a pus pe fugă, făcîndu-l prizonier pe Guillaume de Villehardouin şi pe mulţi alţii. Victoriosul sebastocrator a ocupat Tessalia şi a prădat oraşul latin Teba. Adjunctul lui, Alexios Strategopoulos, a invadat apoi aproape tot Epirul. El a cucerit Arta, capitala lui Mihail Ducas, l-a eliberat pe generalul captiv Acropolites şi l-a obligat pe Ducas să

fugă în insula Cefalonia aflată în stăpînirea latinilor. Din posesiunile Epirului, doar cetatea Ioannina şi portul Vonitsa au rezistat.

După cucerirea aproape totală a Epirului, Ioan Paleologos s-a întors în Orient, chemat să fie urcat la rangul de despot şi probabil ca să dea o mînă de ajutor la atacarea Constantinopolului. În primăvara anului 1260, Mihail Paleologos a încercat într-adevăr să cucerească oraşul cu ajutorul unui baron făcut prizonier la Pelagonia. La început, trupele niceene au pus stăpînire pe avanpostul latin de la Selymbria. Colaboratorul lor latin nu a reuşit să deschidă una dintre porţile Constantinopolului aşa cum promisese, dar ele au atacat suburbia Galata din partea de nord a cetăţii. Eşecul i-a determinat să-i acorde împăratului latin Balduin un armistiţiu de un an.

Forţele niceene aveau nevoie de acest armistiţiu din cauză că Mihail din Epir se împăcase cu fiul său Ioan. Cei doi au recucerit Arta, au eliberat Ioannina şi au invadat Tessalia. Mihail Paleologos a fost nevoit să-l trimită pe fratele lui, Ioan, înapoi în Apus, dar chiar şi aşa Niceea păstra ceva mai mult decît deţinuse cu trei ani în urmă. Intenţia împăratului de la Niceea fusese totuşi mai curînd să anexeze Epirul, aşa cum şi procedase, decît să-l cucerească, aşa cum generalii săi aproape că reuşiseră să facă. Spre deosebire de cei doi predecesori ai lui la Niceea, Mihail prefera revendicarea Constantinopolului umilirii Epirului. La începutul anului 1261, împăratul a semnat un tratat cu Genova, principalul concurent comercial al Veneţiei în Răsărit. El le-a acordat genovezilor mari concesii comerciale în porturile niceene, ei urmînd în schimb să-l ajute să cucerească vechea capitală a Bizanţului.

În iulie, înainte de expirarea armistiţiului cu latinii, împăratul l-a trimis pe Alexios Strategopoulos să inspecteze zidurile cetăţii. În timp ce se apropia de Constantinopol, acesta a fost însă uluit aflînd de la localnicii greci că aproape toată armata latină şi flota veneţiană părăsiseră oraşul în vederea unui atac surpriză asupra insulei niceene Daphnusia, situată în largul portului Bithynia. Chiar dacă forţele lui erau modeste, Strategopoulos a luat hotărîrea să-şi încerce norocul. El şi-a trimis în timpul nopţii iscoadele în cetate. Acestea au ucis cîteva santinele, au spart una dintre porţi şi i-au dat de ştire lui Alexios şi oamenilor săi, care au pătruns în oraşul adormit. Împăratul latin Balduin a fugit cu o corabie, iar cînd veneţienii au încercat să reziste, Alexios a dat foc cartierului lor comercial, obligîndu-i şi pe ei să fugă, împreună cu familiile lor şi cu bruma de bunuri pe care le-au putut lua. După cincizeci şi şapte de ani de dominaţie latină, bizantinii se întorseseră la Constantinopol.

Peste trei săptămîni, împăratul Mihail şi-a făcut intrarea triumfală în oraşul pe care îl vedea pentru prima oară în viaţă. Cu toate că nu realizase personal şi nici nu ordonase recucerirea capitalei, el încercase acest lucru cu un an în urmă şi se pregătise

să încerce din nou. Spre deosebire de el, în ciuda deceniilor de slăbiciune a latinilor, nici unul dintre pretendenţii la tronul bizantin nu declanşase vreodată un atac hotărît asupra cetăţii. Chiar dacă o parte dintre ei înaintaseră pînă aproape de porţile acesteia, ei s-au oprit ca să se lupte între ei în loc să lupte împotriva latinilor. Pînă şi Vatatzes nu se încumetase să ia cu asalt Constantinopolul.

După ce a luat oraşul în stăpînire, Mihail Paleologos a devenit cunoscut supuşilor săi sub numele de Mihail al VIII-lea, predecesorii lui de la Niceea fiind socotiţi drept împăraţi bizantini în exil. Deşi cercetătorii moderni au respectat această practică convenabilă, ea ar putea distorsiona evenimentele dacă le privim retrospectiv. Împăratul niceean Teodor I Lascaris nu era succesorul direct al lui Alexios al V-lea, ci unul dintre numeroşii bizantini care îşi încercaseră şansa după cea de a patra cruciadă. Dacă urmaşii lui Teodor nu s-ar fi întors la Constantinopol, nimeni nu l-ar fi putut considera pe drept cuvînt pe acesta mai mult decît ca împărat al Niceei. Titlul de împărat bizantin ar fi putut foarte bine să revină împăratului de Trapezunt sau celui al Thessalonicului, dacă ar fi cucerit Constantinopolul, sau oricărui alt grec care ar fi pus stăpînire pe cetate. Administraţia pe care a adus-o Mihail al VIII-lea la Constantinopol îşi avea rădăcinile mai curînd la Niceea decît în aparatul administrativ bizantin distrus de cruciaţi. Cu toate acestea, prin 1261, bizantinii recîştigaseră mai mult decît ar fi îndrăznit să spere în perioada de după 1204.

CAPITOLUL 23

Restaurarea Imperiului (1261-1328)

În 1261, Mihail al VIII-lea Paleologos a luat în stăpînire cea mai bună parte a teritoriului care constituise Bizanțul înainte de cea de a patra cruciadă. El deținea partea centrală din vestul Anatoliei, Tracia și nordul Greciei, cu cele două orașe principale, Constantinopol și Thessalonic. Îi făcuse prizonieri și pe cei mai importanți nobili ai Greciei latine, printre care și pe prințul Ahaiei, Guillaume de Villehardouin. Armatele imperiale se luptau cu despotul Mihail al II-lea Ducas pentru Epir și Tessalia. Celelalte state care dețineau o parte din fostul teritoriu bizantin, Sultanatul selgiucid și micul Imperiu de Trapezunt, erau vasalele plăpînde ale mongolilor. Kayka'us al II-lea, sultanul selgiucid, îi ceruse recent azil lui Mihail al VIII-lea, nelăsînd în urma lui nici un urmaș demn de a-i urma la tron. Era deci limpede că împăratul era mai puternic decît rivalii lui și că spera să facă noi cuceriri în detrimentul acestora.

Cu toate că administrația și armata lui Mihail constituiau mai curînd opera împăraților de la Niceea decît o moștenire de la Bizanț, lucrul acesta nu era în întregime în dezavantajul lui. Instituțiile bizantine din 1204 funcționaseră mult mai prost decît stadiul la care ajunseseră cele de la Niceea. Mihail dispunea de o rezervă confortabilă în vistierie și de o armată care reușise vreme de cincisprezece ani să apere un teritoriu aproape la fel de mare ca și cel aflat acum sub controlul său. Cu toate că unele părți ale Imperiului restaurat suferiseră devastări serioase, era de așteptat ca un răgaz de pace să ducă la înlăturarea efectelor acestora. Cea mai complicată problemă a lui Mihail era faptul că cei aproape șaizeci de ani de război lăsaseră în urma lor în rîndul bizantinilor și între aceștia și latini disensiuni și amărăciuni fără precedent. A crea un stat unitar în asemenea condiții nu era un lucru ușor.

FAPTELE LUI MIHAIL AL VIII-LEA

Timpurile reclamau o precauție și un tact ieșite din comun, calități pe care Mihail Paleologos le poseda. În vîrstă de treizeci și unu de ani la urcarea pe tron, el

era vioi, convingător şi nemilos, fiind cel mai talentat conducător bizantin într-un interval de mai bine de un secol. El şi-a început domnia în vechea capitală a Imperiului printr-o multitudine de acţiuni rapide. Pentru un conducător mai puţin talentat aceasta ar fi putut constitui o greşeală fatală; dar Mihail era nerăbdător din motive întemeiate. El voia să-şi impresioneze imediat adversarii prin puterea lui şi să recupereze cît mai mult posibil din vechiul Imperiu înainte ca o coaliţie îndreptată împotriva lui să poată lua fiinţă. Deşi a mai devalorizat oarecum hyperperul, de la şaisprezece la cincisprezece carate, el cel puţin a cheltuit banii încasaţi în mod înţelept[1]. Mihail trebuia să refacă zidurile Constantinopolului, iar cheltuielile destinate curăţirii şi repopulării oraşului i-au conferit un binemeritat prestigiu.

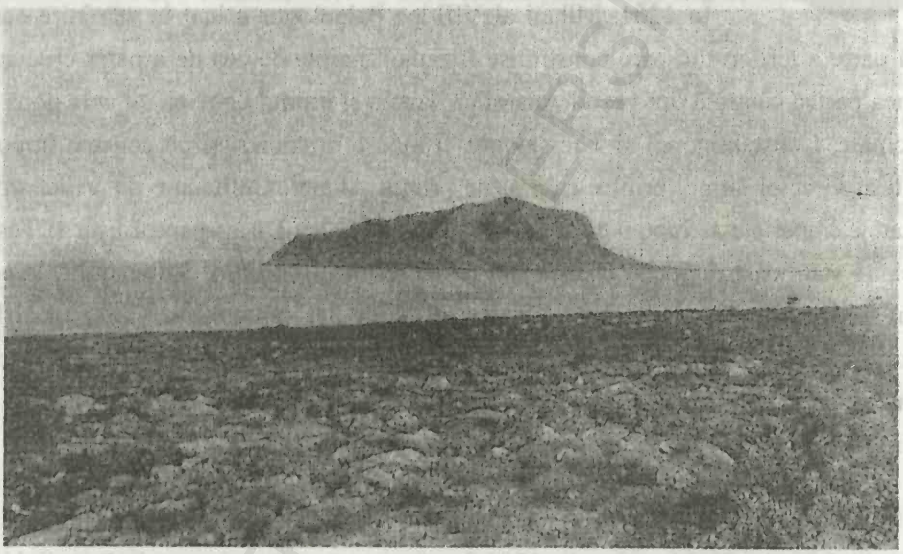

Fig. 180. Vedere asupra Monemvasiei dinspre continent cu istmul care alcătuieşte „singura intrare" (*mone embasia* în greacă) în dreapta. (Foto: colecţia Gabriel Millet)

Împăratul a încheiat prompt o înţelegere în termeni duri cu Guillaume de Villehardouin şi cu baronii acestuia. Pentru a-şi cîştiga libertatea, Guillaume trebuia nu numai să depună jurămînt de vasalitate faţă de Mihail, dar să-i şi cedeze un cap de pod în Peloponez dominat de aproape inexpugnabilul promontoriu Monemvasia şi cetatea fortificată Mistra. Împăratul a organizat patru unităţi militare din rîndul noilor supuşi bizantini. Constantinopolul şi împrejurimile lui au dat thelematarii, soldaţi posedînd pămînt sau loturi din alocaţiile pronoia, gasmulii, marinari slujind în schimbul unei solde, şi proselonţii, vîslaşi beneficiind de alocaţii de pămînturi pe coaste şi în insule. Partea recuperată a Peloponezului i-a dat pe tzaconi, marinari care primeau o

soldă, dar deţineau şi alocaţii constînd în loturi modeste de pămînt în apropiere de Constantinopol. Mihail a construit mai multe corăbii şi se pare că în interval de un an toate cele patru companii au devenit operaţionale graţie eforturilor lui[2].

La încoronarea din Sfînta Sofia, Mihail l-a numit coîmpărat pe tînărul Andronic, fiul său, înlăturîndu-l pe Ioan al IV-lea Lascaris, tînărul moştenitor căruia ar fi urmat să-i fie regent. Dat fiind că acesta constituia un punct de sprijin în orice critică adusă lui Mihail, împăratul a pus la sfîrşitul anului să i se scoată ochii. La începutul anului 1261, cînd acest fapt a devenit de notorietate publică, patriarhul Arsenie l-a excomunicat pe Mihail, iar o serie de trupe neregulate de la graniţa Anatoliei l-au proclamat împărat pe un băiat orb, care era chipurile Ioan. Se pare că Mihail a înăbuşit revolta, înrolîndu-i pe rebeli ca soldaţi regulaţi[3]. Excomunicarea era mai stînjenitoare, întrucît îi interzicea împăratului să participe la orice slujbă sau ceremonie religioasă.

Papa l-a absolvit pe Guillaume de Villehardouin de jurămîntul prestat faţă de Mihail, pe motivul întemeiat că fusese obţinut prin constrîngere. Guillaume, veneţienii şi Balduin, împăratul latin depus, au format apoi o alianţă împotriva împăratului. În primăvara anului 1262, Mihail a ripostat prin trei expediţii masive, fiecare dintre ele îndreptate împotriva lui Villehardouin, a veneţienilor din insulele egeene şi a lui Mihail din Epir. Armata trimisă în Epir, comandată tot de despotul Ioan Paleologos, s-a mulţumit să ţină inamicul în defensivă. Flota a cucerit cîteva dintre insulele mai mici de la veneţieni, pe altele le-a jefuit, printre care Paros şi Naxos, iar o vreme a debarcat în Creta. Expediţia din Peloponez, transportată de corăbii genoveze, a debarcat la Monemvasia şi a trecut la cucerirea forturilor latine.

Prin toamnă, Constantin Tich al Bulgariei a invadat Tracia, făcîndu-şi calculul raţional că aceste trei campanii trebuie să fi solicitat din plin armata bizantină. El se înşela însă. Mihail mai avea o serie de trupe la Constantinopol, şi chiar dacă acestea erau formate din noii recruţi, ele i-au respins totuşi pe bulgari, împingîndu-i spre Munţii Balcani. Bizantinii au pus acolo stăpînire pe ţinuturile de graniţă ale Bulgariei, cucerind Philippopolisul, Anchialosul şi Mesembria. Către sfîrşitul anului, armata şi marina bizantină s-au distins iar, ţinîndu-le piept celor din Epir şi latinilor şi învingîndu-i pe veneţieni şi pe bulgari. Mihail a fost obligat să neglijeze însă sistemul de apărare din Asia Mică, care era invadată de turci.

În primăvara anului 1263, energicul împărat a lansat noi atacuri asupra Epirului şi a latinilor din Peloponez. În vreme ce Ioan, fratele lui Mihail, făcea pregătiri pentru o altă campanie, Mihail din Epir s-a supus, acceptînd suzeranitatea imperială asupra sudului Epirului şi a Tessaliei. Împăratul şi-a întărit totodată armata din Peloponez,

care, înainte de a fi respinsă, a înaintat pînă aproape de Andravida, capitala latinilor. Atunci cînd veneţienii au înfrînt o flotă genoveză în largul coastelor Peloponezului, Mihail a profitat prompt de acest lucru, denunţînd împovărătorul tratat cu Genova.

El l-a trimis peste un an pe fratele lui Ioan împotriva invadatorilor turci din Asia Mică. Acesta a curăţat de turci valea cursului inferior al Meanderului, cea mai vulnerabilă parte a teritoriului bizantin. În timpul absenţei lui Ioan însă, despotul Mihail din Epir a renunţat la înţelegerea încheiată şi a atacat din nou Imperiul. Împăratul însuşi a strîns o armată şi a pornit spre apus. Despotul s-a supus iar înainte de sosirea bizantinilor şi l-a însurat pe Nicefor, moştenitorul lui rămas văduv, cu Ana Cantacuzina, nepoata împăratului.

În timp ce se întorcea prin Tracia, Mihail a fost nevoit să fugă din faţa unei năvăliri neaşteptate a mongolilor Hoardei de Aur, supuşii hanatului mongol ce stăpînea teritoriul de la nord de Dunăre. Aceştia fuseseră chemaţi de depusul sultan turc Kayka'us, pe care împăratul îl ţinea în detenţie la Aenos şi s-au întors în nord, după ce Mihail li l-a predat. Fostul sultan a plecat însă fără oamenii suitei sale, care s-au creştinat şi au intrat în slujba bizantinilor. Mihail i-a înrolat în cadrul unui regiment alcătuit din circa o mie de oameni, cunoscuţi sub numele de turcopuli, adică Fiii Turcilor. El a scăpat astfel de multe alte primejdii, ba chiar a şi profitat de ele.

Fig. 181. Statuia lui Carol I de Anjou, regele Siciliei (1265-1285), aflată actualmente în Palazzo dei Conservatori, Roma. (Foto: Musei Capitolini, Roma)

După atîtea realizări, se pare că împăratul îşi epuizase resursele financiare. Campania bizantinilor din Peloponez a fost stopată atunci cînd mercenari turci neplătiţi au dezertat la latini. Ioan Paleologos şi-a întrerupt campania împotriva turcilor înainte de a o duce la bun sfîrşit. În primăvara lui 1265, Mihail le-a solicitat un armistiţiu veneţienilor şi a încheiat o pace pentru refacere. Pretenţiile lui de a fi singurul împărat bizantin s-au dovedit totuşi a fi întemeiate. Epirul îl contestase în zadar, iar Trapezuntul a încetat să se mai amestece în problemele bizantinilor atunci cînd Manuel, împăratul lui, a murit, după ce pierduse din nou Sinope.

Din cauză că patriarhul Arsenie a refuzat categoric să-i anuleze excomunicarea, condiţionînd-o practic de abdicare, împăratul şi-a pierdut în cele din urmă răbdarea şi a convocat un conciliu care l-a destituit. Arsenie avea însă mulţi apărători. După ce l-a excomunicat pe fostul patriarh, acuzîndu-l de conspiraţie, insignifiantul lui succesor a fost şi el destituit peste un an. Următorul patriarh, respectatul abate Iosif, l-a reprimit pe Mihail în sînul Bisericii ca penitent la începutul anului 1267. Dar mulţi clerici au protestat, refuzînd să accepte depunerea lui Arsenie.

Între timp, bizantinii cîştigaseră cu un inamic mai puternic decît cei pe care îi ţinuseră la respect pînă atunci. Manfred al Siciliei îşi pierduse viaţa şi regatul în favoarea lui Carol de Anjou, fratele mai mic al lui Ludovic al IX-lea al Franţei şi unul dintre aliaţii papalităţii. Acesta a pus stăpînire pe posesiunile greceşti din insula Corfu şi din nordul Epirului ale lui Manfred şi a încercat să le extindă. El a încheiat în 1267 un pact cu Balduin, împăratul latin aflat în exil, promiţîndu-i să-l ajute să recucerească oraşul Constantinopol în schimbul suveranităţii asupra Peloponezului. Carol şi-a căsătorit fiica cu fiul şi moştenitorul lui Balduin şi fiul cu fiica şi moştenitoarea lui Guillaume de Villehardouin, noul său vasal din Peloponez. Deocamdată însă, el era prea ocupat cu stabilizarea poziţiei lui în Sicilia ca să continuie îndeplinirea planurilor împotriva bizantinilor.

Anticipînd un atac al lui Carol, Mihail al VIII-lea voia să facă pace cu toţi ceilalţi. El nu a făcut nici o încercare de a anexa Epirul, cu toate că Mihail Ducas murise, iar Nicefor, moştenitorul legitim al acestuia, pierduse Tessalia în favoarea lui Ioan Bastardul, fratele lui vitreg. Chiar şi atunci cînd acesta din urmă a atacat Imperiul şi a fost învins, împăratul a ocupat numai estul Tessaliei şi i-a dat lui Ioan titlul de sebastocrator. Mihail a făcut pace şi cu genovezii, acordîndu-le o colonie în suburbia Galata a Constantinopolului şi permiţîndu-le să întemeieze o altă colonie importantă la Caffa, în Crimeea[4]. Pacea cu Genova a dus în primăvara anului 1268 la încheierea unui armistiţiu pe cinci ani cu veneţienii, care nu au primit decît dreptul de a închiria o serie de proprietăţi pe teritoriul Imperiului. Împăratul l-a atras totodată de partea lui

pe bulgarul Constantin Tich, care s-a căsătorit cu Maria Cantacuzina, nepoata lui Mihail, şi căruia i s-a promis Anchialosul şi Mesembria dacă din această căsătorie rezulta un moştenitor. Promisiunea aceasta trebuie să fi părut în afara oricărui pericol, dat fiind că Tich era paralizat de la brîu în jos în urma unei căzături[5].

Prin 1269, Carol de Anjou consolidase regatul Siciliei, încheiase alianţe cu Ungaria şi Serbia şi plănuia o cruciadă împotriva lui Mihail al VIII-lea. Mihail l-a convins pe Ludovic al IX-lea, fratele lui Carol, să insiste asupra unei cruciade împotriva musulmanilor, dar în vara lui 1272, cînd acesta a murit într-o cruciadă organizată în nordul Africii, Carol a căpătat toată libertatea de a lupta împotriva Imperiului. Se declanşaseră deja unele conflicte sporadice între bizantini şi latini. Latinii din Euboea au făcut o incursiune pe coastele Anatoliei, iar drept replică bizantinii au invadat Eubea. Împăratul a debarcat o armată în Peloponez, iar Carol a trimis întăriri. Un cutremur a zguduit apoi Dyrrhachiumul bizantin, permiţînd trupelor lui Carol să ocupe în 1271 oraşul distrus. Carol a ajuns curînd să deţină aproape toată Albania, o bază potrivită pentru a porni asupra Constantinopolului. După aceea, Carol a încheiat o alianţă cu Constantin Tich al Bulgariei, care reuşise să obţină un moştenitor şi-i cerea lui Mihail cetăţile Anchialos şi Mesembria. El s-a aliat şi cu Ioan Bastardul din Tessalia, care a renunţat la suzeranitatea bizantină. Ioan Paleologos, fratele lui Mihail, a condus o expediţie pe mare şi pe uscat împotriva rebelului, probabil în primăvara anului 1273. Cu toate că, aducînd latini de la Atena, bastardul a pus pe fugă armata imperială, marina împăratului a distrus o flotă latină din Euboea care încerca să profite de această înfrîngere. După acest rezultat indecis, Ioan Paleologos a murit, lipsindu-l pe Mihail de cel mai bun general al său.

Întrucît duşmanii Imperiului se înmulţeau, papa Grigore al X-lea i-a cerut lui Mihail delegaţi ca să negocieze reunificarea bisericilor. Pentru a evita orice întîrziere, aceştia urmau să participe la un conciliu ecumenic convocat deja în Franţa pentru 1274. Împăratul nu putea refuza fără să-l ofenseze pe papă, dîndu-i totodată prilejul de a declanşa o cruciadă lui Carol de Anjou, pe care papa îl ţinea în frîu. Deoarece clerul bizantin se opunea cu încăpăţînare oricărei unificări, Mihail a strîns cîţiva delegaţi de încredere doar după îndelungi eforturi de convingere şi intimidare care l-au determinat pe patriarhul Iosif să renunţe la funcţia sa. În vara anului 1247, delegaţia bizantină formată din episcopi de rang inferior şi înalte oficialităţi a sosit la Conciliul de la Lyon. Ei duceau cu ei o scrisoare de la Mihail al VIII-lea prin care acesta accepta unificarea şi toate doctrinele apusene şi recunoştea practicile eclesiastice ale Occidentului, cerînd permisiunea ca practicile bisericii orientale să continuie să se desfăşoare ca şi mai înainte. Unificarea a fost ratificată în termenii propuşi de el.

Unificarea de la Lyon făcea imposibilă cruciada lui Carol de Anjou, dat fiind că Mihail nu mai era în conflict cu Apusul. Bizantinii au atacat bazele din Albania ale lui Carol chiar în timpul desfăşurării lucrărilor conciliului. Ei au invadat teritoriul din interiorul ţării, inclusiv oraşul Berat, şi au ajuns în zona de coastă, cucerind cetatea Buthroton. Întăririle trimise de Carol deţineau cu dificultate controlul asupra Aulonului şi a Dyrrhachiumului. În acest timp, împăratul a declanşat o ofensivă împotriva insulelor egeene sub comanda tenacelui mercenar italian Licario. Succesele continui ale acestuia, mai ales cele din Euboea, şi o rebeliune a cretanilor care mocnea de mult i-au determinat pe veneţieni să reînnoiască armistiţiul încheiat cu Mihail. Licario, care nu se prea sinchisea de armistiţii, a continuat însă cucerirea insulelor[6].

Deşi Unificarea de la Lyon a constituit un triumf diplomatic, cea mai mare parte a bizantinilor o considerau drept o cedare nejustificată a prerogativelor lor în favoarea bisericii apusene. Împăratul l-a numit patriarh pe Ioan Beccos, favorabil unificării, care a recurs la suficiente persecuţii ca să obţină cu forţa aprobarea formală a clerului şi a aparatului birocratic. Acest fapt a dus însă la divizarea bisericii bizantine în două mari grupuri de schismatici: iosefiţii, loiali patriarhului antiunionist Iosif, şi arseniţii, antiunionişti şi ei, dar loiali memoriei defunctului patriarh Arsenie. Aproape toţi creştinii orientali din afara Imperiului erau împotriva unificării, inclusiv conducătorii separatişti de la Trapezunt, din Epir şi din Tessalia.

Ioan din Tessalia a mers pînă la a convoca un conciliu antiunionist la care au participat disidenţi din Bizanţ[7]. O altă schismatică era Maria, nepoata lui Mihail, adevărata conducătoare a Bulgariei, din cauză că Tich, soţul ei, era paralizat. În 1276 probabil, Maria a ordonat un atac asupra Imperiului, pretinzînd promisiunea cedării Anchialosului şi a Mesembriei. Ea şi-a retras trupele doar cînd împăratul i-a convins pe mongoli să invadeze Bulgaria. În anul următor, o expediţie bizantină îndreptată împotriva lui Ioan din Tessalia a eşuat atunci cînd o parte dintre căpeteniile ei au refuzat să lupte cu adversarii unificării de la Lyon. Se părea că aceasta provocase mai multe necazuri decît merita.

Spirit întreprinzător, Mihail l-a declarat pe Nicefor din Epir înlocuit de fratele lui fugar, Demetrios-Mihail, care s-a căsătorit cu una din fiicele împăratului, dar s-a stabilit la Constantinopol. Mihail l-a proclamat totodată ca nou conducător al Bulgariei pe Ioan Asan al III-lea, nepotul lui Ioan Asan al II-lea, care s-a însurat cu o altă fiică a lui. Împăratul l-a trimis pe Asan în Bulgaria cu o armată, unde Maria domnea în numele nevîrstnicului ei fiu după recenta moarte a soţului ei într-o rebeliune. Ca să se apere, ea s-a măritat cu Ivailo, căpetenia rebelilor, dar cei doi au fost curînd asediaţi la Tîrnovo de bizantini şi de aliaţii lor mongoli. Între timp,

Nicefor din Epir a cucerit oraşul bizantin Buthroton, i-a cerut ajutor lui Carol de Anjou, iar la începutul anului 1279 a devenit vasalul acestuia şi i-a predat cetatea. Oportunistul despot i s-a alăturat deci unui cruciat apusean împotriva Bizanţului în numele opoziţiei faţă de unificarea cu biserica occidentală.

Hotărîrea lui Mihail începea să dea unele roade. În Bulgaria, bizantinii au cucerit oraşul Tîrnovo, au făcut-o prizonieră pe împărăteasa Maria şi l-au încoronat împărat pe Ioan Asan al III-lea, candidatul lor. Cu toate că Asan a fost depus în mai puţin de un an, Gheorghe Terter, urmaşul lui, a preluat o ţară devastată de rebeliuni şi de incursiunile mongolilor, care nu era deloc în stare să se opună Bizanţului. În Grecia, Licario, acum mare duce al lui Mihail, cucerise toată Euboea, cu excepţia Chalcisului veneţian, şi cea mai mare parte a celorlalte insule, cu excepţia Naxosului aflat tot sub stăpînirea Veneţiei. El a pus stăpînire şi pe ducatul latin al Atenei. Se părea că Mihail depăşise cea mai rea parte a furtunii antiunioniste.

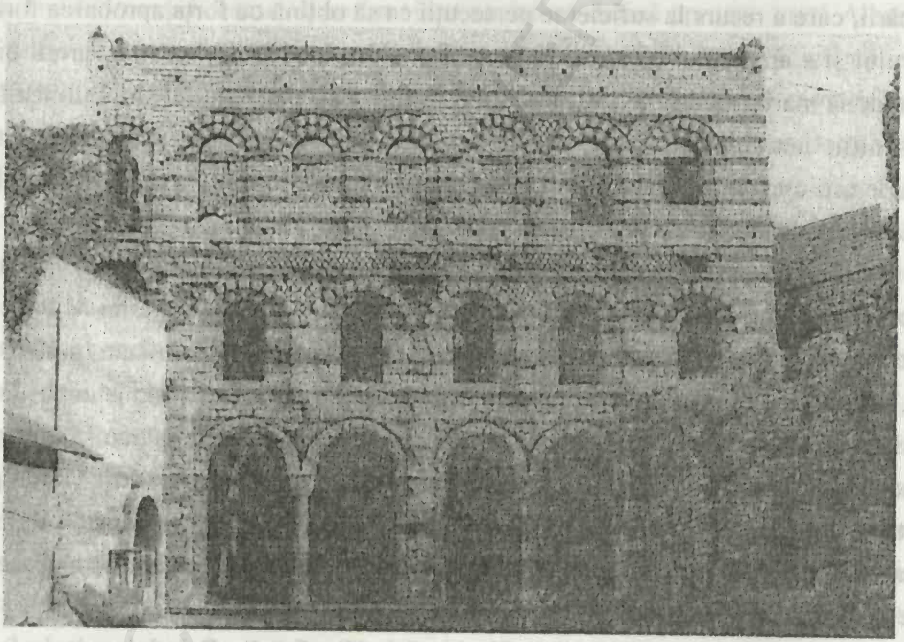

Fig. 182. Palatul Porphyrogenitos (cunoscut acum sub numele de Tekfur Saray) de la Constantinopol, construit probabil pentru Constantin, fiul mai mic al lui Mihail al VIII-lea. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

În 1280, ca să-şi asigure graniţele, împăratul a lansat trei campanii. El l-a trimis pe Constantin, fiul lui mai mic, împotriva cîtorva năvălitori sîrbi, care ajunseseră pînă la Serres, fugind însă din calea lui Constantin. Mihail însuşi a plecat în Asia Mică, unde i-a izgonit pe năvălitorii turci din jurul Niceei şi a fortificat malul de vest al

Sangariosului. Andronic, fiul mai mare al lui Mihail, a pornit spre sud, a alungat o altă serie de turci şi a reconstruit şi repopulat ruinata cetate Tralles, stabilind graniţa pe Meander. În vreme ce împăratul şi fiul lui erau încă în Anatolia, trupele lui Carol de Anjou din Albania au asediat fortăreaţa bizantină Berat. Mihail a trimis însă întăriri serioase care i-au întins o ambuscadă armatei lui Carol în primăvara anului 1281, l-au făcut prizonier pe comandantul ei şi au pus-o pe fugă, împingînd-o spre coastă. Deşi Dyrrhachiumul şi Aulonul au rezistat, se pare că restul Albaniei căzuse în mîinile bizantinilor. După care Mihail şi-a reluat campania împotriva turcilor.

Înfrîngerea l-a înfuriat pe Carol, care tocmai reuşise alegerea unui papă prietenos, conaţionalul lui, Martin al IV-lea. Acesta a declarat că Mihail al VIII-lea nu realizase o reunificare validă a bisericilor, din cauză că majoritatea bizantinilor refuzau să o recunoască. Încrezător în sprijinul papal, Carol urzea noi planuri pentru o cruciadă împotriva Bizanţului. În vară, el i-a atras de partea lui pe Filip de Courtenay, moştenitor al Imperiului Latin, şi pe veneţieni, care erau iritaţi de prădăciunile lui Licario. În toamna aceea, papa l-a excomunicat pe împărat. Carol şi-a programat expediţia pentru anul următor. Deşi Imperiul luptase cu succes împotriva francezilor şi a veneţienilor separat, coaliţia a lor semăna alarmant cu cea de a patra cruciadă.

Chiar în toiul unei alte campanii împotriva turcilor din Anatolia, Mihail şi-a îndreptat diplomaţia împotriva pretinşilor cruciaţi. El a instigat o nouă răscoală în Creta împotriva veneţienilor şi a sprijinit un complot îndreptat împotriva lui Carol condus de Pedro al III-lea de Aragon, cumnatul lui Manfred, victima lui Carol. Se spune că împăratul i-ar fi dat lui Pedro şaizeci de mii de hyperperi ca să organizeze o revoltă în Sicilia. Dacă este aşa, atunci banii aceştia au fost cheltuiţi cu folos. La începutul primăverii lui 1282, în timp ce Carol îşi pregătea încă cruciada, o rebeliune cunoscută sub numele de Vecerniile Siciliene a izbucnit la Palermo. Întreaga insulă s-a ridicat împotriva lui Carol şi l-a aclamat pe aragonez. Carol a fost obligat să renunţe la cruciada sa şi abia a putut păstra un regat trunchiat la Napole, în Italia continentală.

Carol odată umilit, Bulgaria scoasă din luptă, iar turcii pacificaţi pe moment, Mihail al VIII-lea şi-a îndreptat atenţia spre statele separatiste. După tratative intense, el i-a acordat lui Ioan al II-lea de Trapezunt mîna celei de a treia fiice a lui şi titlul de despot, ceea ce implica supunerea faţă de Imperiu. Cu o ambiguitate studiată, Ioan a fost de acord să poarte veşminte de despot la nuntă, care a avut loc la Constantinopol, dar odată întors la Trapezunt a început să nu-şi mai spună împărat al romanilor, ci al Răsăritului. În toamna aceea, Mihail a adunat o expediţie împtriva nesupusului Ioan de Tessalia. Împăratul s-a îmbolnăvit însă de dizenterie şi cu toate că soţia lui l-a implorat să rămînă, el şi-a continuat drumul spre Tracia, unde a murit la cincizeci şi opt de ani.

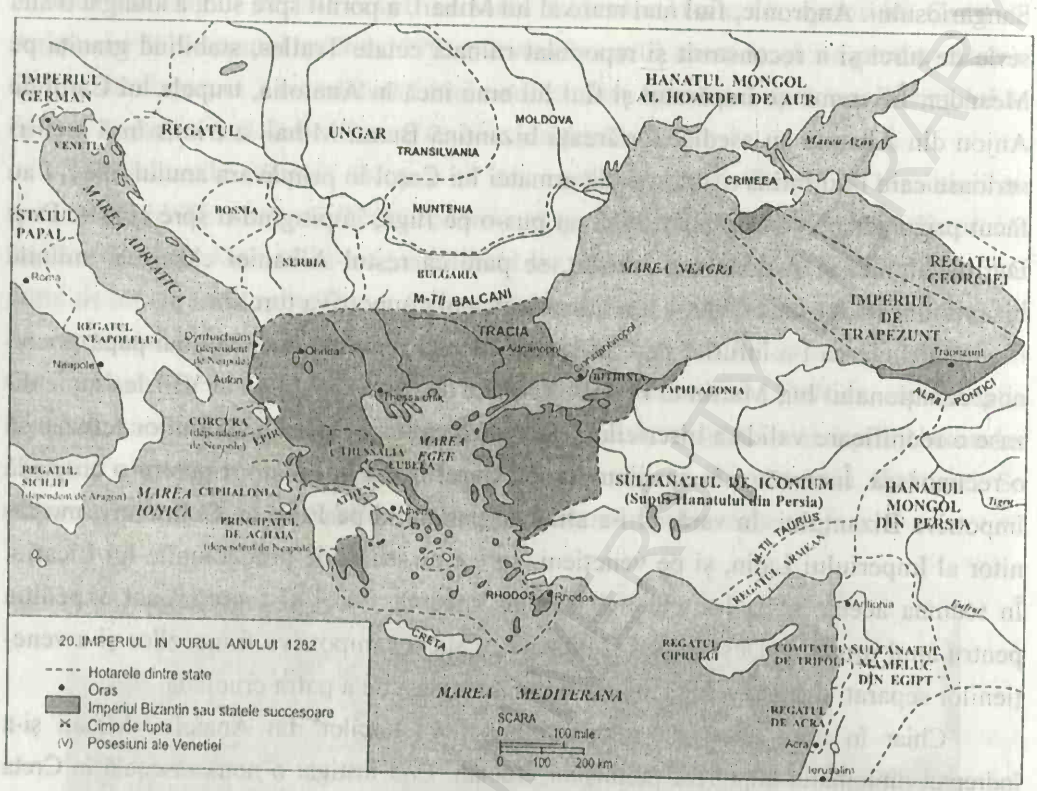

Mihail al VIII-lea reclădise în împrejurări dificile un Imperiu care putea ţine piept multor duşmani. După recucerirea Constantinopolului, Bizanţul dobîndise teritorii în nordul Traciei, în Albania, în insulele egeene şi în Peloponez. El nu pierduse decît unele avanposturi din Anatolia, în ciuda faptului că luptase pe nu mai puţin de şase fronturi – împotriva turcilor, a bulgarilor şi sîrbilor, a lui Carol de Anjou, a Epirului şi Tessaliei, a latinilor din Grecia şi a veneţienilor din insulele Mării Egee. Mihail a pus multe impozite şi a cheltuit foarte mult, dar se pare că după singura sa devalorizare a monedei şi-a menţinut bugetul într-un oarecare echilibru. Oricît de aducătoare de necazuri a fost ea în cadrul Imperiului, reunificarea bisericilor i-a fost oarecum de folos în politica externă. Mihail a rămas pînă la moarte credincios unificării, refuzînd să renunţe la clerul lui unionist şi sperînd în venirea unui papă mai favorabil. Imperiul restaurat, ca şi predecesorul lui din secolul al XII-lea, suferea însă de lipsa unor aliaţi de încredere. Ca să se menţină, el avea nevoie de conducători aproape la fel de străluciţi ca şi Mihail.

EŞECURILE LUI ANDRONIC AL II-LEA

Andronic al II-lea, fiul lui Mihail, a devenit împărat cu drepturi depline la vîrsta de douăzeci şi patru de ani, după ce dobîndise ceva experienţă militară în Asia Mică. El era precaut, conştiincios, credincios şi ezitant. Se ştie că Mihail al VIII-lea credea că fiul lui mai mic Constantin ar fi fost un împărat mai bun, dar s-a abţinut să intervină în succesiune într-o perioadă cînd Imperiul avea atîtea alte probleme. În ceea ce-l priveşte pe Andronic, acesta a condamnat unionismul tatălui său, a refuzat să-l înmormînteze pe Mihail în pămînt sfinţit, a denunţat prompt Unificarea de la Lyon şi l-a repus în funcţie pe patriarhul Iosif. Se pare că Andronic a considerat şi rezervele vistieriei lui Mihail drept necorespunzătoare. La începutul domniei lui, el le-a mărit formal prin devalorizarea hyperperului cu încă un carat, făcîndu-l de paisprezece carate de aur la zece de aliaj.

Chiar şi un conducător mai înţelept decît Andronic ar fi putut să-şi încerce şansa de a renunţa la Unificarea de la Lyon. Sentimentele personale ale lui Andronic potrivnice acesteia erau împărtăşite de mulţi alţi bizantini, dintre care unii erau duşmanii ei înverşunaţi, iar papa a recuzat-o. O astfel de unificare atît de uşor de desfăcut, dar atît de greu de refăcut, părea totuşi să fie unica speranţă de normalizare a relaţiilor cu Occidentul şi de prevenire a unor noi cruciade împotriva Constantinopolului. La fel de uşoară şi periculoasă a fost devalorizarea monedei de către Andronic. Reputaţia hyperperului era deja compromisă atît în Imperiu cît şi în afara graniţelor lui. În 1284, o altă devalorizare i-a determinat pe veneţieni să bată o monedă rivală de aceeaşi greutate, dar din aur curat, ducatul. Acesta a înlocuit repede moneda imperială ca etalon al comerţului din Marea Mediterană.

În acelaşi an, Andronic a redeclanşat expediţia împotriva Tessaliei întreruptă de moartea tatălui său. El nu a finanţat-o cu bani din vistierie, ci introducînd o taxă de o zecime pe veniturile pronoiarilor, probabil în schimbul scutirii lor de a participa la campanie. El şi-a folosit deci pronoiarii nu ca soldaţi, ci ca proprietari de pămînt supuşi impozitării, punîndu-i să achite o zecime din taxe, dar permiţîndu-le să păstreze nouă zecimi fără să facă nimic în schimb. Expediţia în Tessalia a cucerit portul Demetrias, apoi s-a retras din calea unei epidemii. Ceva s-a realizat totuşi, Nicefor din Epir, convins de soţia lui Ana, verişoara lui Andronic, redevenind supus al Imperiului. Ana l-a ajutat totodată pe Andronic să-l răpească pe Mihail Ducas, moştenitorul lui Ioan din Tessalia. Împăratul spera să-şi căsătorească una dintre nepoate cu prinţul captiv, care a refuzat cu indignare[8].

La început, se părea că inamicii Imperiului începeau să se împuţineze. În 1284, împăratul rămas văduv s-a însurat cu Iolanda, fiica marchizului de Montferrat, rebotezînd-o Irina. Marchizul, moştenitorul de mult dispărutului regat al Thessalonicului, a renunţat la pretenţiile lui ca zestre a fiicei sale. În anul următor, Carol de Anjou a murit, iar împăratul a semnat un armistiţiu cu Veneţia. Drept compensaţie pentru pierderile suferite din cauza corsarilor bizantini, veneţienii au acceptat douăzeci şi patru de mii de hyperperi, circa o treime din cît pretinseseră, şi au redobîndit doar modestele privilegii pe care li le acordase Mihail al VIII-lea. Armistiţiul le-a permis în schimb accesul liber în Crimeea, unde colonia lor de la Sugdeea începea să concureze Caffa genovezilor.

Andronic a considerat că făcuse pace cu Occidentul pentru un interval de timp previzibil şi că îşi putea întoarce atenţia spre reunificarea bisericii bizantine şi reumplerea vistieriei. După ce Veneţia a ratificat armistiţiul, un conciliu bizantin a respins termenul de *filioque* şi i-a condamnat pe unioniştii bizantini, printre care şi pe fostul patriarh Ioan Beccos. Dar nici chiar acest lucru nu a reuşit să-i potolească pe schismaticii arseniţi, făcînd ca orice altă încercare viitoare de a îmbunătăţi relaţiile cu biserica apuseană să fie şi mai dificilă. Andronic i-a lăsat la vatră pe cei mai mulţi dintre soldaţii companiilor de gasmuli şi tzaconi ale tatălui său, care, ca marinari, sprijiniseră atît flota cît şi armata. Întrucît neprețuitul Licario se retrăsese sau murise între timp, Andronic intenţiona să se bizuie mai ales pe flota genoveză, aşa cum îi prefera şi pe mercenarii străini pronoiarilor bizantini. Se pare că el nu-şi dăduse seama de faptul că trupele străine trebuiau să lupte umăr la umăr cu autohtonii dacă vor rămîne aici şi că pierderea teritoriilor şi a contribuabililor putea anula orice economii realizate prin renunţarea la apărarea lor.

O vreme însă, Bizanţul a beneficiat într-o oarecare măsură de pace şi chiar de succese militare. Cu toate că turcii recuceriseră Trallesul din Asia Mică, cea mai mare parte a incursiunilor lor păreau mai curînd raiduri decît cuceriri. Bizantinii cîştigau treptat teren în Peloponez. Prin 1288, ei au recuperat Dyrrhachimul şi Aulonul de la regatul angevin al Napolelui, iar vechiul lor duşman, Ioan din Tessalia, a murit, lăsînd în urma lui doi fii minori şi o văduvă, care a recunoscut suzeranitatea Bizanţului. Împăratul a negociat şi căsătoria fiului şi moştenitorului său Mihail cu Catherine de Courtenay, moştenitoarea dispărutului Imperiu Latin, sperînd să rezolve în cele din urmă problema pretenţiilor apusenilor asupra Constantinopolului.

Înaintarea turcilor în Anatolia a devenit apoi tot mai serioasă. Probabil că la începutul anului 1291, împăratul a inspectat atît frontiera de pe Sangarios cît şi pe cea de la Nymphaeon, care devenise de la pierderea văii Meanderului un fort de graniţă.

În timpul absenţei lui Andronic, Carol al II-lea din Napole, fiul lui Carol de Anjou, l-a convins pe Nicefor din Epir să renunţe la suzeranitatea Imperiului. Împăratul a trimis o flotă genoveză să debarce o armată bizantină în Epir, dar Nicefor i-a chemat pe latinii din Peloponez, care au învins-o. Probabil că prin aceeaşi perioadă, Ştefan Milutin al Serbiei a cucerit de la Imperiu Scopia şi valea cursului superior al Axiosului[9].

Fig. 183. Mihail al VIII-lea Paleologos (1261-1282), Andronic al II-lea Paleologos, fiul lui Mihail (1282-1328), şi Mihail (IX), fiul lui Andronic. Miniaturi din colecţia Zonaras de la Modena. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

Dat fiind că situaţia din Balcani se înrăutăţea, Andronic s-a întors în 1293 din Asia Mică, dîndu-i nepotului său Alexios Philanthropenos sarcina extraordinar de greu de îndeplinit de a lupta împotriva turcilor. Acesta s-a descurcat bine. În mai puţin de un an, el se afla în plină campanie în valea Meanderului şi recucerise cetatea Miletos. Alexios şi-a întărit armata prin înrolarea turcilor învinşi şi a refugiaţilor din insula Creta. Singura problemă era constituită de faptul că armata aceasta îi era loială lui Alexios şi nu lui Andronic. În toamna anului 1295, ea l-a proclamat împărat pe comandantul ei. Imperiul a fost scutit de un război civil doar graţie faptului că o parte dintre rebeli au fost mituiţi şi i-au scos acestuia ochii.

În anul următor, Andronic l-a însurat pe fiul său Mihail cu o prinţesă armeană, întrucît cererea în căsătorie a moştenitoarei latine Catherine căzuse în faţa ostilităţii apusene. Carol de Napole îşi pecetluise alianţa antibizantină căsătorindu-şi fiul, Filip de Taranto, cu fiica lui Nicefor din Epir. Filip a preluat posesiunile tatălui său din Grecia şi a primit de la noul lui socru coasta Epirului cuprinsă între Vonitsa şi

Naupactos, cu suzeranitate asupra restului acestuia şi a Tessaliei. Nicefor şi-a amanetat statul pentru a doua oară latinilor ca să rămînă independent faţă de Bizanţ. El a murit în 1296, lăsîndu-l pe Toma, foarte tînărului lui fiu, în grija văduvei Ana, verişoara lui Andronic.

Slăbiciunea bizantinilor era tot mai evidentă. În acelaşi an, veneţienii, aflaţi în stare de război cu Genova, dar aparent neostili Imperiului, au atacat şi au dat foc coloniei genoveze Galata din suburbia Constantinopolului. Înfuriat de acest atac pe teritoriul bizantin, împăratul a confiscat proprietăţile veneţienilor din capitala sa şi a trecut de partea genovezilor în războiul lor cu Veneţia. Dar dat fiind că Imperiul nu avea o flotă, războiul acesta le-a peremis lesne veneţienilor să pună stăpînire pe numeroasele insule recucerite de Licario pentru Bizanţ. Probabil că în acelaşi an, avangarda sîrbilor a cucerit Dyrrhachiumul recent recuperat de la regatul Napolelui. Deşi Andronic a trimis în 1297 o expediţie împotriva lor, generalul acesteia nu a realizat nici un progres şi a recomandat începerea tratativelor.

Întrucît înaintarea turcilor în Asia Mică se reluase, împăratul i-a acordat comanda vărului său Ioan Tarchaniotes, unchiul lui Philanthropenos, comandantul dinaintea lui. Ioan a sosit în 1298 şi a început să refacă armata, redistribuind alocaţiile pronoia şi impunîndu-le pronoiarilor achitarea impozitelor. În anul următor, Andronic a plecat la Thessalonic să negocieze cu Milutin al Serbiei. Regele sîrb a fost bucuros să facă pace şi a înapoiat evident Dyrrhachimul în schimbul mîinii lui Simonis, fiica împăratului. Patriarhul a obiectat că aceasta avea abia şase ani, că era a patra căsătorie a lui Milutin şi că cea de a treia lui soţie era încă în viaţă, dar împăratul voia această alianţă. Dubiosul tîrg a fost încheiat prin anularea celei de a doua şi a treia căsătorii a regelui, deoarece acesta le contractase înainte de moartea primei lui soţii[10].

Reformele comandantului anatolian Ioan Tarchaniotes l-au făcut pe acesta atît de nepopular încît a fost nevoit în 1300 să se refugieze sub oblăduirea împăratului. Andronic a tras evident concluzia că trupele bizantine erau incapabile să apere Anatolia. Ca să le înlocuiască, el a colonizat în 1301 aproximativ şaisprezece mii de refugiaţi alani din Tracia, unde aceştia nu urmau să ocupe nici măcar o mică parte din pămîntul bizantinilor din Asia Mică; planul lui era ca jumătate dintre bărbaţii în stare să lupte să slujească în campaniile împotriva turcilor. Împăratul şi-a dotat alanii cu echipament militar prin impozitarea bizantinilor din Tracia, inclusiv a pronoiarilor, iar în anul următor i-a organizat în două contingente. Unul dintre ele a fost trimis la Nicomedia sub comanda generalului Muzalon, iar celălalt la Magnesia (lîngă Smyrna) sub cea a lui Mihail, fiul şi moştenitorul lui Andronic, în vîrstă de douăzeci şi cinci de ani pe atunci[11].

Însoţiţi de prea puţini bizantini ca să păstreze disciplina, alanii s-au dovedit a fi soldaţi turbulenţi. Curînd după sosirea în Anatolia, ei au început să dezerteze şi să se întoarcă la familiile lor din Tracia, prădînd în drumul lor teritoriul bizantin. Dat fiind că alanii lui Muzalon erau mai aproape de Tracia decît cei ai lui Mihail, mult mai mulţi dintre ei puteau dezerta. Prin vară, Muzalon rămăsese doar cu două mii de oameni. El a fost atacat în apropiere de Nicomedia de turcii lui Osman, emirul local, şi a suferit o înfrîngere zdrobitoare. Osman a început să cucerească satele pentru statul lui în curs de cristalizare, cunoscut după o variantă a numelui său ca Emiratul Otoman. Bizanţul trebuia să facă faţă unui nou duşman periculos.

Tînărul Mihail i-a ţinut grupaţi pe majoritatea alanilor lui pînă cînd a ajuns la Magnesia, unde a început să sufere şi el de pe urma dezertărilor. În ciuda faptului că voia totuşi să-i atace pe turci, sfetnicii lui l-au convins că pericolul era prea mare. În vreme ce turcii îl înconjurau, armata lui Mihail s-a dizolvat, în iarnă el fiind nevoit să fugă la Pergamon. În acest timp, o mare parte a populaţiei bizantine intrase în panică şi îşi lăsa ţara în mîinile turcilor. Pe la începutul anului 1303, pe cînd turcii înaintau în Asia Mică şi o revoltă izbucnise, Andronic a încercat să-şi întărească armata, confiscînd pămînturi de la magnaţi şi de la Biserică şi oferindu-le soldaţilor[12].

Ca să obţină un armistiţiu pe zece ani de la veneţieni, disperatul împărat le-a permis acestora să păstreze insulele cucerite şi le-a promis şaptezeci şi nouă de mii de hyperperi drept compensaţie pentru proprietăţile care le fuseseră confiscate. În toiul crizei, Iolanda-Irina, soţia împăratului, a cerut acordarea Thessalonicului, pe care îl considera moştenirea ei paternă, fiilor săi. Cînd Andronic a refuzat, ea s-a retras în cetate şi a organizat acolo o curte rivală, despărţind practic Thessalonicul de Bizanţ.

Dîndu-şi seama că Imperiul era în dificultate, un corp de mercenari din Aragon şi-a oferit serviciile lui Andronic. Aceştia îşi spuneau Marea Companie Catalană şi luptaseră cu succes în Sicilia pentru regele Aragonului. Roger de Flor, căpitanul catalanilor, i-a propus acum împăratului să închirieze cei o mie cinci sute de cai ai lor şi să-i angajeze pe cei cinci mii de ostaşi la exorbitantul preţ anual de circa trei sute de hyperperi pentru fiecare cavaler şi de jumătate din suma aceasta pentru fiecare infanterist. Aceasta reprezenta de trei ori mai mult decît primeau alanii şi făcea probabil ca statele de plată ale catalanilor să depăşească întregul venit al Imperiului[13]. Împăratul a acceptat totuşi propunerea în aceşti termeni. El a achitat un avans şi i-a acordat lui Roger titlul de mare duce şi mîna Mariei Asan, nepoata lui.

Ajunşi în toamna lui 1303, Roger şi oamenii lui au iernat la Cyzic[14]. În primăvara următoare, ei li s-au alăturat alanilor rămaşi şi au pornit la luptă. Deşi alanii continuau să dezerteze, catalanii i-au pus pe fugă pe turci din toate părţile, de la Cyzic

spre nord şi de la Efes spre sud. Din nefericire pentru bizantini, catalanii şi-au folosit măiestria operativă şi ca să jefuiască populaţia băştinaşă. La sfîrşitul verii, Roger a atacat Magnesia bizantină, în timp ce flota lui a invadat insulele Chios şi Lesbos. Aflînd aceasta, împăratul i-a rechemat pe catalani, chipurile ca să lupte împotriva împăratului bulgar Teodor Sviatoslav, care invadase Tracia. Catalanii şi-au instalat tabăra de iarnă la Callipolis, departe atît de turci cît şi de bulgari, dar deţinînd o poziţie avantajoasă ca să-l poată şantaja pe împărat.

În toamnă, alţi o mie trei sute de catalani din Apus au debarcat la Callipolis şi au cerut să fie angajaţi, iar Andronic nu a avut puterea să-i refuze. Roger a pretins plata oamenilor lui, care era deja restantă. Împăratul a făcut tot posibilul ca să adune banii, introducînd o nouă taxă pe recolte şi percepînd o treime din veniturile pronoiarilor lui europeni. El a devalorizat totodată hyperperul la douăsprezece carate, făcîndu-l să fie doar jumătate din aur, şi echilibrîndu-l prin emiterea de noi monede de argint supraevaluate[15]. Dar catalanii au respins monedele, iar taxa a dus la declanşarea unei revolte în Bithynia. În ciuda tuturor acestor ameninţări, lui Andronic îi lipsea suma pe care o datora.

La începutul anului 1305, împăratul i-a propus lui Roger să accepte titlul de caesar, să plece în Asia Mică şi să stăpînească ca domeniu personal atît pămînt cît va putea cuceri, cu excepţia Prusei şi a Niceei, fireşte. După ce a mai stors ceva bani, Roger a consimţit. În primăvară, înaintea plecării, noul caesar i-a făcut o vizită oficială coîmpăratului Mihail, care apăra oraşul Adrianopol împotriva bulgarilor şi care nu era de acord cu îngăduinţa tatălui său faţă de catalani. În tabăra lui Mihail, probabil cu ştirea şi foarte posibil chiar la ordinul lui, un mercenar alan l-a înjunghiat pe Roger, omorîndu-l. Coîmpăratul şi-a manifestat aprobarea faţă de asasinat masacrînd escorta lui Roger.

Uciderea căpeteniei catalanilor nu a făcut însă decît să-i înfurie pe ceilalţi. Ei au ales noi comandanţi, i-au măcelărit pe bizantinii din Callipolis şi au împrăştiat teroarea în teritoriul înconjurător, atît pe uscat cît şi pe mare. Atunci cînd Mihail a încercat să-i oprească, ei l-au învins de două ori în ceva mai mult de o lună. În timpul celei de a treia bătălii, alanii şi turcopulii din armata acestuia au dezertat, iar catalanii i-au lichidat repede pe bizantinii rămaşi. Însuşi Mihail a fost rănit şi a scăpat fugind.

Catalanii au năvălit în Tracia, lor alăturîndu-li-se turcii din Anatolia şi turcopulii rebeli. Dezertorii alani jefuiau pe cont propriu, iar bulgarii au organizat o nouă invazie, cucerind Mesembria şi Anchialosul. Turcii s-au năpustit asupra Asiei Mici şi au pus stăpînire pe Efes. Sub pretextul acordării de ajutor împotriva acestora din urmă, genovezii au început să pună mîna pe porturile şi insulele bizantine; negustorii lor au luat în stăpînire Chiosul, Phoceea, Adramyttiumul şi Smyrna, în timp ce corsarii lor ocupau Rhodosul.

Genova nu manifesta nici o intenţie de a înapoia vreuna dintre acestea. La Constantinopol a izbucnit o răscoală împotriva lui Andronic, care părea paralizat.

În acest moment, regenta Ana a Epirului i-a surprins pe toţi, renegîndu-şi stăpînul, Filip de Taranto, în favoarea vărului ei, împăratul. Cu toate că ea alesese un moment cînd Andronic îşi putea cel mai puţin permite să o ajute, ea i-a înfrînt pe latini şi i-a alungat din Epir. Reacţionînd prompt, Filip a debarcat personal în Grecia în 1306. Chiar şi după ce atins de boală a fost obligat să se retragă, el a făcut-o pe Ana să-i înapoieze colţul din Epir pe care aceasta îl recucerise. Forţele lui au cucerit şi Dyrrhachiumul de la Imperiul copleşit. Se părea că Bizanţul se desmembra.

Catalanii şi aliaţii lor turci au devastat Tracia pe tot parcursul anului 1306, distrugînd tot ceea ce nu puteau fura şi vînzîndu-şi prizonierii ca sclavi. Andronic a apelat la ajutorul Genovei, dar în momentul cînd o flotă genoveză a pretins suma absurdă de trei sute de mii de hyperperi, împăratul învăţase destul de mult ca să decline oferta. El a încercat să cumpere un armistiţiu de la catalani pentru o sută de mii de hyperperi, dar aceştia au refuzat[16]. Cu toate că îi prinseseră şi îi masacraseră pe ultimii alani, catalanii continuau să devasteze Tracia, forţînd cetatea Rhaedestos să se predea şi asediind insistent oraşul Adrianopol. Ei afectaseră atît de mult agricultura încît au provocat o criză fumentară.

Pe la începutul anului 1307, lipsa de grîne din Bulgaria l-a obligat pe Andronic să facă pace cu împăratul acesteia, Teodor Sviatoslav, care s-a însurat cu Teodora, nepoata împăratului, şi a păstrat Mesembria şi Anchialosul. În cele din urmă, foametea a ajuns să-i afecteze chiar şi pe catalani, care cheltuiseră se pare aproape toată prada capturată în Tracia. La sfîrşitul primăverii, ei şi aliaţii lor turci au părăsit Callipolisul şi au pornit spre vest, către o zonă nedevastată a Imperiului. Spre sfîrşitul verii, s-au stabilit la Cassandria, chiar la sud de Thessalonic, şi au început să prade regiunea din jurul noii lor baze.

Raidurile catalanilor şi înaintarea turcilor în Asia Mică i-au convins pe o parte dintre occidentali şi chiar pe unii bizantini că Imperiul era condamnat. Papa Clement al V-lea a sprijinit o cruciadă împotriva Bizanţului iniţiată de Carol de Valois, fratele lui Filip al IV-lea al Franţei şi soţul moştenitoarei latine Catherine de Courtenay. Carol îi atrăsese deja pe veneţieni de partea lui. El i-a înrolat pe catalanii de la Cassandria ca vasali şi era încurajat în planurile lui de o serie de bizantini ofiţeri disperaţi din Anatolia. Papa le-a acordat aşa-zisul Rhodos bizantin cruciaţilor ordinului Ospitalierilor, care au cucerit insula de la genovezi.

În primăvara lui 1308, catalanii au atacat Thessalonicul, reşedinţa Iolandei-Irina, împărăteasa înstrăinată de Andronic. Dar ei nu au reuşit să cucerească cetatea,

iar Carol de Valois îşi tot amîna cruciada. În primăvara următoare, aliaţii lor turci au plecat să prade din nou Tracia, iar catalanii au pornit spre sud şi au devastat Tessalia. Ioan al II-lea, conducătorul tessalienilor, a reuşit prin 1310 să-i izgonească din domeniile lui, atunci cînd au fost angajaţi de ducele latin al Atenei. În anul următor, ei l-au ucis pe duce şi i-au cucerit ducatul, în care s-au stabilit în cele din urmă.

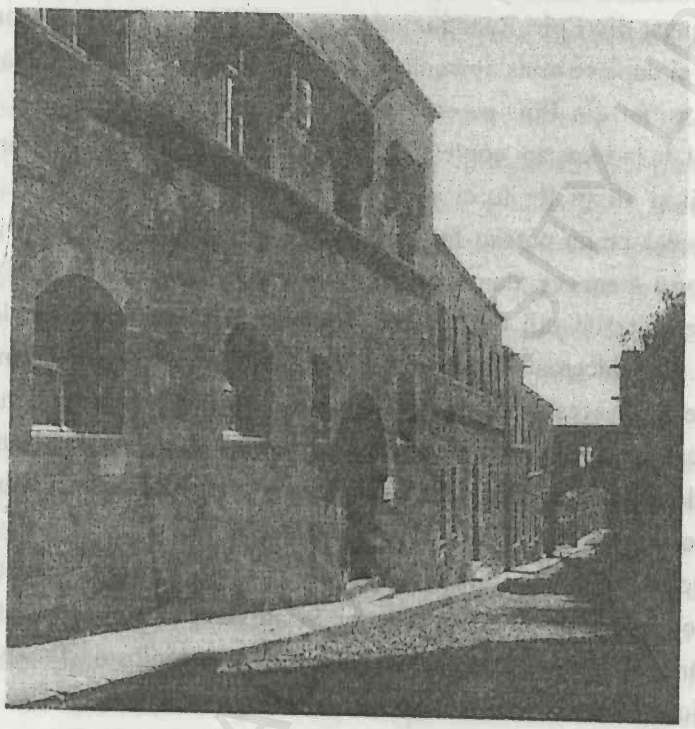

Fig. 184. Faţada palatului Marelui Maestru al Ospitalierilor (prima clădire din stînga) din insula Rhodos. (Foto: Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione, Roma)

Între timp, cruciada lui Carol de Valois, ca şi cea anterioară a lui Carol de Anjou, eşuase, iar veneţienii încheiaseră un alt armistiţiu cu împăratul. Foştii aliaţi turci ai catalanilor au continuat să prade Tracia şi să-l învingă pe coîmpăratul Mihail pînă în 1311, după care Andronic i-a retras comanda ghinionistului său fiu şi a apelat la ginerele său, Milutin al Serbiei. Retragerea lui Mihail a dus la o oarecare îmbunătăţire a soartei Imperiului. Milutin a trimis două mii de sîrbi, care i-au zdrobit în 1312 pe turcii din apropiere de Callipolis. Un an mai tîrziu, frustratul Carol de Valois i-a încredinţat mîna fiicei sale Catherine şi pretenţiile lui faţă de fantomaticul Imperiu Latin lui Filip de Taranto, care divorţase de soţia lui din Epir. Întrucît acesta renunţase la parte lui din Grecia ca să încheie înţelegerea, el s-a pomenit fără resursele necesare organizării unei cruciade, astfel că Bizanţul s-a ales cu un simulacru de pace.

Andronic încercase să economisească bani renunţînd la flotă şi la o mare parte din armată şi suferise un eşec răsunător. Pe lîngă falimentarea vistieriei într-un efort neputincios de a-i plăti pe catalani, rezultatele au fost devastarea părţii europene a Imperiului şi pierderea a aproape întregii părţi asiatice. Posesiunile din Asia Mică rămase în stăpînirea Imperiului erau o mică parte din Bithynia şi izolatul oraş Philadelphia. Cu excepţia Imperiului de Trapezunt şi a cîtorva porturi genoveze, restul era deţinut de către turci. Raportat la teritoriul micşorat al Bizanţului, dezastrul era comparabil cu pierderea a aproape întregii Anatolii din deceniul de după 1071.

În cele din urmă, împăratul a pornit totuşi la salvarea fragmentelor Imperiului său. El a putut aduna o rezervă modestă în vistierie şi a pus pe picioare o mică armată formată din băştinaşi. După ce pusese în sfîrşit capăt în 1310 celor patruzeci şi cinci de ani de schismă a arseniţilor, Biserica bizantină era unită prin existenţa unei singure categorii de episcopi şi printr-o antipatie generală faţă de latini. În 1317, după moartea împărătesei lui, Iolanda-Irina, împăratul a redobîndit controlul asupra Thessalonicului. Epirul şi Tessalia erau aliate cu Constantinopolul, deoarece Ioan al II-lea al Tessaliei era căsătorit cu o fiică bastardă a împăratului, iar Toma al Epirului cu una din fiicele lui Mihail, fiul şi moştenitorul acestuia.

În 1318, Toma al Epirului a fost asasinat de nepotul său, Nicolae Orsini din Cefalonia, iar Ioan al Tessaliei a murit şi el. Dat fiind că nici Ioan, nici Toma nu aveau copii, dinastia Ducas s-a stins. Sperînd să-i ia locul, Orsini şi-a stabilit reşedinţa la Arta, capitala Epirului, a intrat în sînul bisericii răsăritene şi s-a căsătorit cu Ana, văduva lui Toma. Dar Imperiul avea pretenţii întemeiate faţă de ambele state separatiste. O armată bizantină a ocupat nordul Tessaliei, în timp ce un magnat tessalian a recunoscut suzeranitatea bizantină asupra sudului. Nordul Epirului a trecut de partea împăratului, iar peste un an Orsini l-a cedat în schimbul recunoaşterii de către împărat a titlului de despot al Artei. Bizanţul a cîştigat astfel ceva teritoriu şi a devenit singurul stat supravieţuitor condus de greci, cu excepţia minoră a îndepărtatului Trapezunt.

RIVALITĂŢI FAMILIALE

Imperiul se bucura de pace şi deţinea încă controlul asupra majorităţii celor mai bune pămînturi arabile din Balcani. Prin perceperea minuţioasă a impozitelor, Andronic şi oficialii lui au ridicat veniturile la un milion de hyperperi, chiar dacă aceştia erau doar pe jumătate din aur. Împăratul plănuia să-şi mărească mica armată la o mie de mercenari în Bithynia şi la două mii în Balcani, iar neînsemnata sa flotă pînă la douăzeci de corăbii[17]. În afara turcilor, care erau divizaţi, nici un duşman străin

important nu ameninţa Imperiul. El avea perspectiva extinderii în unele părţi ale Epirului, Tessaliei şi în Peloponezul slab apărat de latini. Succesiunea era stabilită pentru o perioadă de timp previzibilă, mai întîi în persoana lui Mihail, fiul împăratului, apoi a celui a lui Andronic, îndrăzneţul fiu al lui Mihail, care se însurase de curînd şi fusese încoronat coîmpărat.

Dar chiar în momentul în care norocul începea să-i surîdă tot mai mult Imperiului, aventurile tînărului Andronic au provocat un accident tragic. Într-o noapte a anului 1320, în timp ce acesta era în pat cu o femeie de rang acasă la ea, gărzile lui de corp au ucis un bărbat care voia să-l vadă, luînd probabil victima drept un îndrăgostit rival. Acesta s-a dovedit însă a fi Manuel, fratele mai mic al lui Andronic. Teribila veste l-a năucit pe Mihail, tatăl celor doi fraţi, care a şi murit curînd după aceea. Furios pe nepotul său omonim, după moartea lui Mihail bătrînul Andronic a refuzat să-l confirme ca moştenitor al tronului. Împăratul intenţiona să-l aleagă pe Constantin, cel de al doilea fiu al său.

Tensiunea dintre bunic şi nepot creştea. Întrucît împăratul suferise multe eşecuri, mărise recent impozitele şi era trecut de şaizeci de ani, tînărul Andronic i-a atras de partea lui pe o serie de tineri susţinători de familie bună. În primăvara lui 1321, el a părăsit capitala, fugind la Adrianopol, unde s-a proclamat ca Andronic al III-lea, împărat cu drepturi depline. Locuitorii Traciei i s-au alăturat cu bucurie atunci cînd i-a scutit de noile taxe. El a atras de partea lui o armată de voluntari, cărora le-a acordat loturile pronoia luate de la partizanii bunicului său. Avînd în spate această forţă, Andronic al III-lea şi-a făcut apariţia lîngă zidurile Constantinopolului.

Revolta dura de mai puţin de o lună, fără lupte pe faţă, cînd Andronic al II-lea s-a înduplecat. Bătrînul împărat a recunoscut autoritatea lui Andronic al III-lea asupra întregii Tracii între Selymbria şi Christopolis, păstrînd doar jurisdicţia asupra afacerilor externe. În ciuda faptului că nepotul a acceptat aranjamentul, acesta era unul penibil, împărţind forţele Imperiului şi umilindu-l pe împăratul aflat pe tron. În toamnă, acesta i-a atras de partea lui pe doi dintre principalii partizani ai nepotului său, dintre care unul a pretins cu dovezi că tînărul împărat îi sedusese soţia. Sprijinul acesta i-a încurajat pe loialişti să contraatace.

Nici una dintre cele două tabere nu avea tăria şi poate nici dorinţa să o distrugă pe cealaltă. Deşi Andronic al III-lea era cel mai popular pretendent, iar scutirea de taxe introdusă de el îl lăsase de departe cel mai sărac dintre cei doi. Pînă în primăvara anului 1322, cînd Thessalonicul a trecut de partea lui, el a depins de contribuţiile prietenului său, Ioan Cantacuzino, un moşier bogat din Tracia. În vara aceea, cei doi împăraţi au căzut din nou de acord să conducă împreună Imperiul. Andronic al III-lea

şi-a stabilit reşedinţa în Tracia, la Didymotichos, iar bunicul lui a rămas la Constantinopol. Resentimentele ambilor rămîneau însă la fel de puternice.

După perfectarea acestui aranjament, bulgarii au pus stăpînire pe Philippopolis şi au înaintat spre Adrianopol. Teritoriul invadat era partea care îi revenise lui Andronic al III-lea, care s-a răzbunat cu ajutorul lui Ioan Cantacuzino, marele lui slujitor de palat. Andronic şi Ioan au recucerit mai întîi Mesembria bulgară, care se revoltase. În 1323, ei au pierdut-o din nou, dar au recucerit Philippopolisul. În anul următor, războiul s-a stins, întrucît mongolii Hoardei de Aur au invadat atît Bulgaria cît şi Bizanţul. Mihail Şişman, împăratul bulgar s-a căsătorit cu Teodora, tînăra soră a lui Andronic, văduva predecesorului său Sviatoslav, şi a făcut pace cu Imperiul.

În 1324, bătrînul Andronic a încercat să salveze Philadelphia, ultimul lui oraş anatolian de la sud de Bithynia, care era de multă vreme încercuit de turci. El i-a încredinţat sarcina aceasta aparent imposibilă bătrînului său general Alexios Philanthropenos, care fusese orbit şi căzuse în dizgraţie cu douăzeci şi nouă de ani în urmă. Cu toate că era orb, Alexios se bucura de o faimă atît de mare în rîndul turcilor, încît a reuşit să ajungă la cetate şi să o despresureze. Reuşita lui, ca şi succesele catalanilor în luptele cu turcii, sugerează faptul că o conducere competentă ar fi putut menţine controlul asupra întregii Anatolii bizantine. Între timp însă, Philadelphia ajunsese să fie o insulă în marea turcească, situată la peste o sută şaizeci de kilometri de Prusa, cel mai apropiat avanpost bizantin, care era şi ea asediată. O campanie energică efectuată în Bithynia de Ioan Cantacuzino probabil în 1325 nu a reuşit să ajungă pînă la Prusa. Deşi Andronic al III-lea voia să pornească el însuşi ca să ridice asediul oraşului, bunicul lui nu avea încredere în el şi s-a menţinut în expectativă. Spre indignarea nepotului, în primăvara anului 1326 Prusa s-a predat, devenind capitala Emiratului Otoman.

În acel an, Ioan Paleologos, guvernatorul Thessalonicului şi nepotul lui Andronic al II-lea, s-a declarat independent cu sprijinul lui Ştefan Dechanski, ginerele lui şi regele Serbiei. Andronic al II-lea l-a potolit pe rebel acordîndu-i titlul de caesar, iar la începutul anului 1327, atunci cînd Ioan a murit, a încheiat un tratat cu regele sîrb. Temîndu-se că alianţa cu sîrbii ar fi putut fi întoarsă împotriva lui, tînărul Andronic şi-a făcut însă propriile aranjamente cu Şişman al Bulgariei. Aceste alianţe încheiate de fiecare din cei doi împăraţi împotriva celuilalt demonstrau faptul că Bizanţul era practic rupt în două. Stăpînirea lor nu plăcea nici uneia dintre părţi şi ambele se aşteptau la noi conflicte.

TABEL 17

Dinastia Paleologilor

Împărații cu majuscule italice, cu anii de domnie marcați cu „d". Ceilalți ani sînt pentru nastere si moarte.
Descendenții nelegitimi sînt arătati cu linie întreruptă.

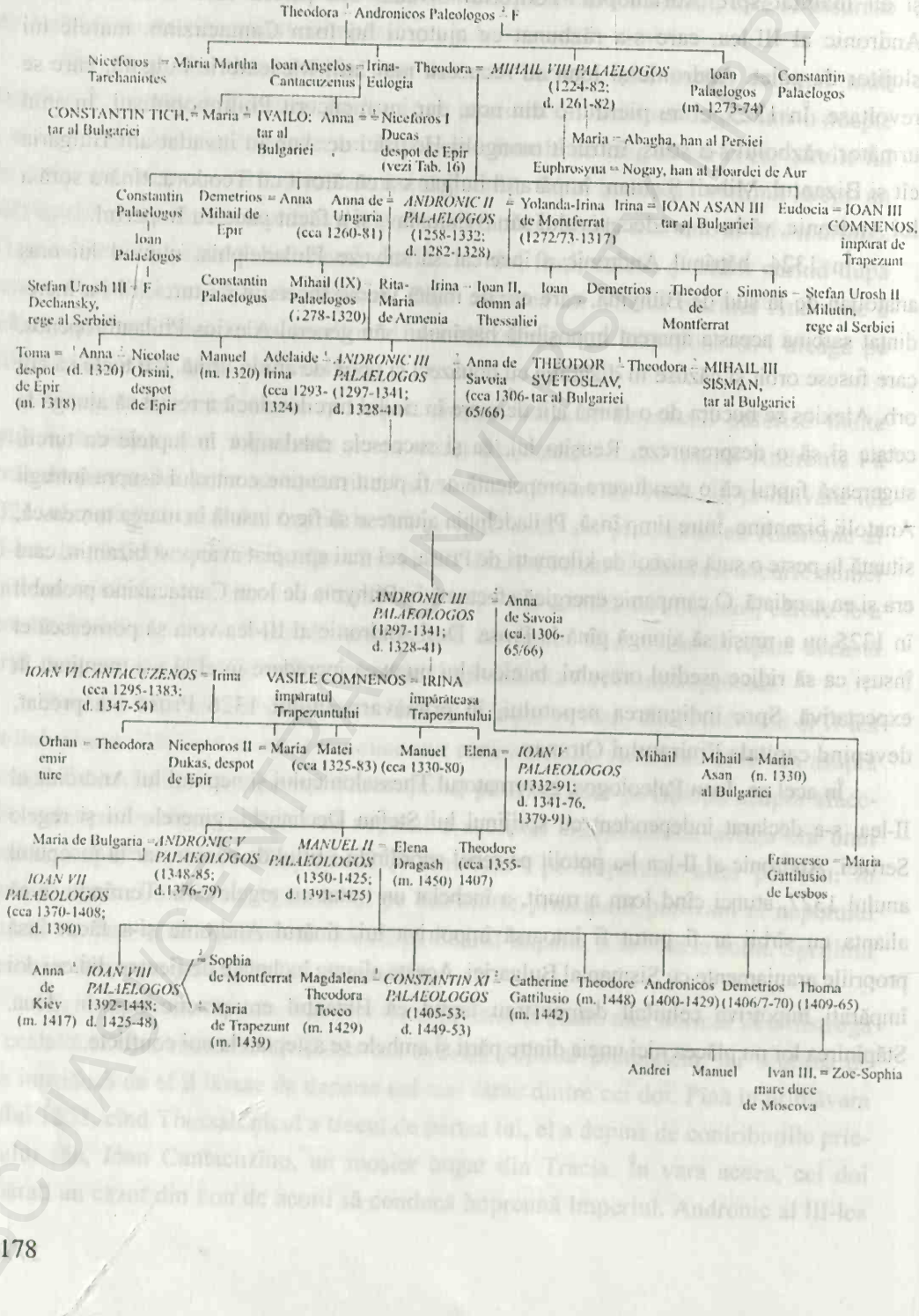

BCUJ CLUJ UNIVERSITY LIBRARY

La începutul toamnei, Andronic al III-lea s-a mutat de la Didymotichos la Selymbria, mai aproape de capitală. Bunicul lui i-a poruncit patriarhului Isaia să-l excomunice, dar acesta a refuzat şi a fost suspendat din funcţie. Nepotul a încercat să intre pe ascuns în Constantinopol, dar nu a reuşit. Andronic al II-lea i-a chemat pe sîrbi, care au înaintat pînă în Tracia. Andronic al III-lea i-a alungat, iar la începutul anului 1328 a cucerit Thessalonicul. După această victorie, cea mai mare parte a forţelor din Apus ale bătrînului împărat i s-au alăturat lui Andronic al III-lea.

Chiar atunci cînd se părea că mai tînărul împărat era stăpîn pe situaţie, presupusul său aliat, Şişman al Bulgariei, a trimis trupe în ajutorul lui Andronic al II-lea, aflat acum în defensivă. Tînărul Andronic şi-a forţat iar duşmanul să se retragă, apoi a pornit din nou asupra Constantinopolului. Veneţienii blocau porturile pe care şi le disputau cu genovezii, făcîndu-i pe cetăţeni să respingă neputinciosa lor ocîrmuire. Într-o noapte de la sfîrşitul lui mai, o parte dintre ei i-au predat oraşul tînărului împărat şi lui Ioan Cantacuzino, generalul său.

Andronic al II-lea fusese un conducător absolut mediocru într-un moment cînd Bizanţul avea nevoie de unul ieşit din comun. Pornind la drum cu o vistierie strîmtorată, dar solvabilă, el a ordonat economii pe care Imperiul nu şi le putea permite. Reducerea efectivelor armatei şi marinei l-au costat cea mai mare parte a provinciilor anatoliene şi le-a lăsat pradă devastărilor catalanilor pe cele balcanice. El a moştenit un Imperiu care părea capabil să revină la extinderea teritorială pe care o deţinuse în secolul al XII-lea şi a lăsat după el unul aparent incapabil să recupereze măcar teritoriile pe care le moştenise. Chiar şi atunci cînd, după 1311, a încercat să-şi îndrepte greşelile, el părea totuşi să fi adunat aur doar de dragul aurului şi a manifestat în mod evident cel mai limitat simţ strategic. Fără îndoială că Andronic a avut uneori ghinion, dar ar fi putut foarte bine să fie şi mai rău. Carol de Valois sau Filip de Taranto ar fi putut organiza a cruciadă reuşită împotriva atît de slăbitului Imperiu şi să-l cucerească definitiv. Faptul că a reuşit să domnească atît de mult, a fost de asemenea norocul lui, dar nu şi al Imperiului.

CAPITOLUL 24

Dezmembrarea (1328-1391)

Atunci cînd Andronic al III-lea Paleologos l-a învins pe bunicul lui, Bizanţul era un stat destul de compact, incluzînd Tracia şi nordul Greciei, cu ostaşi necantonaţi dispuşi nu prea departe spre Peloponez şi Bithynia. Pămîntul lui era în general fertil, avea cîteva porturi bune şi două oraşe mari, Thessalonic şi Constantinopol. Singurele lui pericole veneau din Grecia, unde cele cîteva mici domenii latine erau mai ameninţate de Bizanţ decît îl ameninţau ele. Vecinii săi de la nord, Serbia şi Bulgaria, păreau să fi atins limitele lor naturale, cucerind cea mai mare parte a ţinuturilor locuite de slavi. Cu toate că turcilor le-ar fi plăcut să pună stăpînire pe restul Bithyniei, lor le lipsea forţa navală ca să declanşeze o invazie serioasă în Europa. Oricît de costisitor fusese războiul civil, el dusese la mărirea efectivului armatei şi îi dăduse acesteia experienţă de luptă. Astfel că Imperiul părea să aibă perspective de viitor, poate chiar ale unuia glorios.

REFACEREA DIN TIMPUL LUI ANDRONIC AL III-LEA

Înainte ca Andronic să devină unic împărat la vîrsta de treizeci şi unu de ani, el se dovedise a fi un comandant militar competent. Pe jumătate armean şi pe un sfert ungur, el deprinsese unele gusturi apusene de la Ana, cea de a doua soţie a sa, fiică a contelui de Savoia. Avea un mare farmec personal, iar pasiunea lui pentru acţiune şi impetuozitatea sa în faţa obstacolelor îi aduseseră mulţi susţinători, de care era nevoie în perioada aceea. Deşi poate nechibzuit şi frivol, Andronic poseda graţia compensatoare a conducătorului care-şi impune autoritatea. Cel mai bun prieten şi sfetnicul lui de taină era Ioan Cantacuzino, marele lui slujitor de palat, doar puţin mai în vîrstă decît el, dar mult mai tenace. Împăratul şi generalul său au restabilit ordinea în administraţia centrală şi au declanşat atacul împotriva corupţiei prin numirea de noi

judecători. Dată fiind confuzia creată de războiul civil, ei au întîmpinat totuşi dificultăţi în alegerea aliaţilor din rîndul vecinilor şi în a decide încotro să-şi canalizeze energiile.

După ce au respins o invazie a Traciei pusă la cale de Şişman al Bulgariei, Andronic şi Ioan Cantacuzino s-au decis să acorde prioritate luptei împotriva turcilor otomani. În primăvara anului 1329, ei au strîns o armată de aproximativ patru mii de oameni şi au pornit la ridicarea asediilor cărora le erau supuse Nicomedia şi Niceea. Aceste două oraşe şi Heracleea Pontica, ultimele posesiuni bizantine din Bithynia, erau bine fortificate şi ar fi putut constitui încă un sprijin pentru o mică provincie din Asia Mică. În marşul ei spre Nicomedia, armata împăratului a dat curînd, la Pelecanon, peste o forţă otomană. Majoritatea turcilor au rămas pe dealurile din apropiere, iar bizantinii i-au gonit pe puţinii care s-au încumetat să coboare ca să lupte. Dar bizantinii ezitau să înainteze, în vreme ce turcii erau în spatele lor. În timpul cîtorva ciocniri indecise, împăratul a fost uşor rănit, iar zvonul că rana lui era mortală a stîrnit panică. Otomanii s-au năpustit asupra armatei şi i-au provocat mari pierderi înainte ca Ioan Cantacuzino să o ducă înapoi la Constantinopol.

Cu toate că împăratul şi sfetnicul lui au renunţat la campania împotriva otomanilor după această înfrîngere, ei au ripostat prompt atunci cînd locuitorii Chiosului s-au răzvrătit împotriva conducătorilor lor genovezi. Andronic a sosit pe insulă cu o flotă, i-a alungat pe genovezi şi a revendicat includerea efectivă a domeniului lor aflat formal în stăpînirea Imperiului. După aceea, el a pornit pe mare spre Phoceea, pe coasta Anatoliei, unde genovezii i-au acceptat imediat suzeranitatea. Împăratul a încheiat tratate cu căpeteniile turceşti locale, emirul Saruhanului, situat la nord de Phoceea, şi emirul Aydiniei de la sud. Andronic şi-a dat seama că Emiratul Aydiniei, care cucerise recent Smyrna de la genovezi şi era pe cale să devină o putere navală, ar fi putut fi un aliat util împotriva genovezilor şi a otomanilor.

Dîndu-şi seama că împăratul era ocupat în Răsărit, sîrbii au asediat Ohrida. Andronic a trimis o armată care i-a izgonit, iar în 1330 a plănuit o expediţie în comun cu Şişman al Bulgariei împotriva Serbiei. Atunci cînd sîrbii au atacat primii, învingîndu-l şi omorîndu-l pe Şişman, Andronic a pornit neperturbat spre Bulgaria şi a luat în stăpînire Mesembria şi Anchialos. Peste un an însă, bulgarii au recucerit ambele oraşe, iar căderea Niceei în mîinile otomanilor l-a făcut pe împărat să-şi îndrepte atenţia spre Asia. Otomanii de acolo îi erau ostili, iar ceilalţi turci şi genovezii păreau a fi aliaţi nesiguri. Imperiul avea nevoie de mai mulţi prieteni.

În Occident, Andronic li s-a alăturat în 1332 ordinului ospitalierilor din Rhodos şi veneţienilor într-o Ligă Sfîntă împotriva turcilor de la Aydin. Liga urma să aibă o

flotă de douăzeci de galioane, din care jumătate bizantine, ceea ce îi conferea Bizanțului statutul de partener principal într-o alianță cu puterile apusene. Împăratul a reluat totodată tratativele pentru o reunificare a bisericilor. Dificultatea consta în faptul că Andronic nu era deloc sigur că vrea să se lupte cu turcii. El încheiase un tratat cu Aydinul, iar în 1333 a semnat un armistițiu cu Orhan, emirul otomanilor, plătindu-i acestuia douăsprezece mii de hyperperi pe an ca să cruțe Nicomedia[1].

Fig. 185. Andronic al III-lea Paleologos (1328-1341) şi (în dreapta) Ana de Savoia, soția lui, mama lui Ioan al V-lea. Miniaturi contemporane actualmente lipite într-un manuscris ulterior (Stuttgart codex historicus 2-601). (Foto: Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart)

În acel an, vasalul bizantin care domnea în Tessalia a murit. Guvernatorul bizantin al Thessalonicului şi despotul Ioan Orsini din Epir (care îl răsturnase pe fratele lui, Nicolae) s-au grăbit să ia ceea ce se putea. În toamnă, împăratul însuşi a sosit la fața locului, a pus pe fugă garnizoana lui Orsini şi a cucerit Tessalia pînă la Ducatul catalan al Atenei, alegîndu-se cu un cîştig important. După întoarcerea lui la Constantinopol însă, un guvernator rebel a pus stăpînire pe Ohrida şi pe Castoria cu ajutorul regelui Ştefan Duşan al Serbiei. Cînd Andronic a pus să fie asasinat rebelul, Duşan a făcut pace, cedînd Castoria, dar păstrînd Ohrida. Bizanțul a înaintat astfel puțin în Grecia, dar a pierdut o mică parte a ei în favoarea Serbiei.

În 1334, Sfînta Ligă i-a învins pe piraţii din Aydin fără ajutorul corăbiilor bizantine. În anul următor, genovezii de la Phoceea au renunţat la suzeranitatea bizantină, au atacat Chiosul bizantin şi au invadat Lesbosul aflat şi el sub stăpînirea Bizanţului. Drept răzbunare, Andronic a dărîmat zidurile Galatei genoveze, apoi i-a blocat pe genovezi în insulele Phoceea şi Lesbos. În timpul acestor asedii, Ioan Cantacuzino a ajuns la o înţelegere cu emirul Umur al Aydinului, care a devenit prietenul lui de nădejde. Cu ajutorul corăbiilor şi al trupelor lui Umur, bizantinii i-au forţat curînd pe genovezi să predea Phoceea şi i-au alungat din Lesbos.

În timp ce Bizanţul se menţinea pe poziţii, Trapezuntul şi Epirul decădeau. Andronic a măritat-o în 1335 pe Irina, fiica lui bastardă, cu împăratul Vasile Comnenos al Trapezuntul. Doi ani mai tîrziu, despotul Ioan Orsini al Epirului a fost otrăvit de Ana, soţia lui bizantină, care a devenit regentă a nevîrstnicului ei fiu Nicefor. În acest context, albanezii s-au răzvrătit împotriva Bizanţului, iar otomanii au cucerit Nicomedia. Andronic a ignorat pierderea Nicomediei, dar în primăvara următoare, el şi Ioan Cantacuzino au pornit spre apus cu două mii de mercenari angajaţi din rîndul oamenilor lui Umur al Aydinului, noul lor aliat. După ce aceşti turci i-au terminat repede pe albanezi, Andronic s-a simţit încurajat să invadeze Epirul. Ana a capitulat imediat, iar bizantinii au pus stăpînire pe despotatul ei.

O parte dintre curtenii Anei au pus însă la cale trimiterea lui Nicefor în Italia, unde acesta a căzut în mîinile Catherinei de Valois, văduva lui Filip de Taranto, moştenitoarea Imperiului Latin şi pretendentă la tronul Epirului. În 1339, Catherine a instigat o revoltă a locuitorilor Epirului împotriva Bizanţului şi l-a trimis să-i conducă pe tînărul Nicefor. Bizantinii au ţinut piept rebeliunii, iar în anul următor a sosit împăratul însoţit de Ioan Cantacuzino. După asedierea Artei, charismaticul Cantauzino i-a atras de partea lui pe rebeli şi a restabilit ordinea în Epir. El şi împăratul s-au întors la Thessalonic împreună cu Nicefor, care s-a logodit cu Maria, fiica lui Ioan Cantacuzino.

Atît bizantinii cît şi latinii au recunoscut faptul că recuperarea Epirului era un triumf. În acelaşi an, împăratul a primit un apel de la fiica sa Irina, care preluase puterea la Trapezunt după moartea soţului ei Vasile şi îl ruga să-i trimită un nou soţ ca să domnească acolo. Mai mult, seniorii latini din Peloponez l-au preferat ca suzeran pe împărat, nu pe Catherine de Valois, cu condiţia să le fie respectate drepturile. După supunerea acestora era de aşteptat ca şi catalanii de la Atena să-i urmeze. Andronic părea pe punctul de a deveni stăpînul întregii Peninsule Balcanice la sud de Serbia şi Bulgaria, fără nici un rival latin rămas pe uscat.

Împăratul a continuat şi tratativele privind unificarea bisericii, dar discuţiile declanşaseră o dispută teologică. Discutînd asupra termenului *filioque*, legatul bizan-

tin, Varlaam din Calabria, observase cu diplomaţie că judecata omenească nu putea rezolva chestiunile referitoare la esenţa lui Dumnezeu. Drept replică, un călugăr de la Muntele Athos, Grigore Palamas, a obiectat că Dumnezeu poate fi cunoscut pe alte căi[2]. El se referea la isihasm, o credinţă răspîndită în rîndul călugărilor de la Athos conform căreia, prin repetarea unei scurte rugăciuni cu capul plecat şi ţinerea respiraţiei, puteau vedea lumina care Îl înconjoară pe Însuşi Dumnezeu[3]. Cînd a aflat de isihasm, Varlaam a declarat că acesta era o amăgire, dar Palamas l-a apărat, susţinînd că lumina văzută de isihaşti era o cale de a-L cunoaşte pe Dumnezeu, dacă nu chiar de a-L vedea. Pe măsură ce spiritele se încingeau, Varlaam l-a acuzat pe Palamas de credinţa eretică cum că lumina care Îl înconjoară pe Dumnezeu ar fi necreată, fiind deci un fel de a patra persoană a Treimii. Un conciliu ţinut la începutul lui iunie 1341 a respins acuzaţia lui Varlaam şi a interzis orice alte discuţii asupra acestei chestiuni.

La cîteva zile după conciliu şi înaintea sosirii delegaţilor latini din Peloponez, Andronic s-a îmbolnăvit subit şi a murit la circa patruzeci şi cinci de ani. Domnia lui fusese în întregime una reuşită. Imperiul dobîndise în Epir, în Tessalia şi în insule mai mult decît pierduse în Bithynia şi în împrejurimile Ohridei. Armata lui luptase cel puţin la fel de bine ca şi armatele vecinilor săi, poate cu excepţia turcilor otomani. În plus, alte cîştiguri se aflau la îndemînă, în Grecia, iar starea sănătăţii lui Ioan Cantacuzino, marele slujitor de palat al lui Andronic şi adevăratul arhitect al reuşitelor lui, era bună. Credincios memoriei prietenului său, Cantacuzino părea apărătorul ideal al lui Ioan, fiul lui Andronic.

MAREELE RĂZBOI CIVIL

Ioan al V-lea Paleologos avea evident nevoie de un regent, întrucît avea abia nouă ani cînd i-a urmat tatălui său. Cu unsprezece ani în urmă, pe cînd era grav bolnav, Andronic declarase că dacă moare, Ioan Cantacuzino urma să domnească în numele copilului pe care îl aştepta împărăteasa Ana[3]. Împăratul încercase totodată zadarnic să-l convingă pe tovarăşul lui să accepte să fie încoronat coîmpărat. Cu toate că moartea părea să-l fi luat pe neaşteptate pe Andronic înainte de a fi instituit o regenţă oficială, marele slujitor de palat a preluat conducerea statului, pe care îl diriguia în foarte mare măsură de ani de zile, dar a refuzat coroana de coîmpărat, aşa cum propusese marele duce Alexios Apokaukos. Lui Cantacuzino îi era evident teamă de disensiunile pe care le-ar fi putut provoca încoronarea sa.

Marele slujitor de palat trebuia să plece imediat în campanie. La vestea morţii lui Andronic, piraţii turci de la Saruhan au atacat regiunea de coastă a Traciei, Duşan al Serbiei a pornit spre Thessalonic, albanezii din jurul Beratului s-au revoltat, iar

împăratul Ioan Alexandru al Bulgariei amenința cu invazia. Cantacuzino era totodată nerăbdător să obțină supunerea baronilor latini din Peloponez și să-l trimită pe Mihail Comnenos, membru al dinastiei de la Trapezunt, de mult timp stabilit la Constantinopol, să-și conducă Imperiul. Orice întîrziere risca să compromită ambele proiecte și să provoace pierderi în toate zonele de frontieră ale Bizanțului.

În timp ce își pregătea expediția, Ioan Cantacuzino a convocat un alt sinod asupra palamismului, cum fusese numit isihasmul susținut de către Palamas a isihasmului. Deși Varlaam plecase dezgustat în Italia, un alt călugăr, Grigore Akindynos, a preluat lupta împotriva palamismului. Acesta era mai puțin îngrijorat de isihasmului cît de insistența cu care Palamas susținea superioritatea cunoașterii mistice față de argumentele filosofice. În ciuda faptului că era în relații prietenești atît cu Varlaam cît și cu Palamas, Ioan Cantacuzino a sprijinit decizia conciliului de acceptare a palamismului și de condamnare a lui Akindynos[5]. Poate că el era conștient de faptul că orice fel de compromisuri teologice din trecut eșuaseră.

Marele slujitor de palat a părăsit capitala, i-a izgonit pe turci și i-a convins pe sîrbi și pe bulgari să facă pace. El a primit la Didymotichos supunerea delegaților latini din Peloponez. Cu greu ar fi putut obține rezultate mai bune. Dar în timpul absenței lui, Ana, mama împăratului, patriarhul Ioan Kalekas și marele duce Alexios Apokaukos și-au etalat cu toții ambițiile privind obținerea regenței. Apokaukas a mers pînă la urzirea unui complot pentru răpirea tînărului Ioan al V-lea, pînă cînd, după ceva mai mult de o lună, Cantacuzino s-a întors și l-a arestat. Apokaukos și-a cerut iertare, iar marele slujitor de palat, la cererea împărătesei, l-a eliberat.

Fig. 186. Marele duce Alexios Apokaukos. Miniatură după Paris Hippocrates din 1345 (Parisinus graecus 2144. (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris)

La începutul toamnei, Ioan Cantacuzino a pornit să ia în stăpînire Peloponezul latin, dîndu-și seama că dacă mai aștepta, ar fi putut pierde ocazia. Totuși, după ple-

carea marelui general, Apokaukos a început din nou să comploteze. El i-a atras de partea lui pe împărătească, pe patriarh şi pe alţi nemulţumiţi de poziţia lui Cantacuzino. Marele duce a încurajat mulţimea să prade casele bogatei familii a acestuia şi pe cele ale prietenilor lui din capitală. După aceea, Apokaukos, împărăteasa şi patriarhul au format o regenţă. Împărăteasa, al cărei drept la domnie părea cel mai incontestabil, l-a destituit pe Ioan Cantacuzino din postul de mare slujitor de palat şi a dat ordin armatei lui să se întoarcă, la o lună de la plecarea ei.

În faţa acestei provocări flagrante, Cantacuzino, aflat atunci la Didymotichos, s-a proclamat coîmpărat. El a fost nevoit să renunţe la revendicarea Peloponezului latin şi nu l-a putut ajuta cu nimic pe Mihail Comnenos de la Trapezunt, care a fost detronat şi întemniţat după o domnie de numai o săptămînă. În ciuda supunerii lui declarate faţă de Ioan al V-lea, Ioan Cantacuzino a fost declarat rebel de către regenţă, care deţinea atît capitala cît şi pe nevîrstnicul împărat. Deşi aristocraţii lui Ioan Cantacuzino ştiau că acesta avea dreptate, se pare că el era considerat vinovat de mulţi alţii. O parte dintre aceştia au considerat loialitatea faţă de împărat drept un pretext profitabil pentru a-i jefui pe magnaţi.

Astfel, fruntaşii cetăţii Adrianopol, cel mai apropiat oraş de Didymotichos, şi-au declarat sprijinul faţă de Ioan Cantacuzino doar pentru ca un grup masiv de orăşeni să le prade casele şi să-i alunge sau întemniţeze în numele lui Ioan al V-lea. Apokaukos a salutat mişcarea şi l-a trimis pe fiul lui, Manuel, ca să preia postul de guvernator al Adrianopolului. Mulţimi din alte oraşe ale Traciei i-au izgonit şi jefuit şi ele pe aristocraţii care îl sprijineau pe Cantacuzino. Patriarhul a înrăutăţit şi mai mult situaţia acestuia excomunicîndu-l. Deşi Ioan Cantacuzino avea încă sub comanda lui cea mai mare parte a armatei, o parte dintre soldaţii lui au dezertat. El l-a oprit pe împăratul Alexandru al Bulgariei să asedieze Adrianopolul, dar tentativa lui de a-l cuceri personal a eşuat. În acest timp, orientarea generală a populaţiei îi obligase pe majoritatea guvernatorilor provinciilor să-i sprijine pe regenţi, cu excepţia recent cuceritelor Epir şi Tessalia, unde opiniile erau împărţite.

Guvernatorul Thessalonicului, deşi oficial loial regenţei, i-a propus în secret lui Cantacuzino să-i predea cetatea dacă acesta putea aduce acolo o armată. Spre începutul primăverii anului 1342, generalul a lăsat o garnizoană la Didymotichos sub comanda soţiei lui, Irina, şi a plecat spre Thessalonic însoţit de fiii şi de cea mai mare parte a oamenilor lui. El a coborît spre Ebru şi a pornit-o de-a lungul coastei. Nici unul dintre oraşele importante nu i s-a alăturat, iar el a refuzat să piardă timp cu asediile. Dar, deşi a acţionat rapid, o revoluţie l-a răsturnat pe aliatul lui secret înainte ca el să ajungă la Thessalonic. Membrii noii administraţii populare a oraşului, cunoscuţi

sub numele de zeloți, îl sprijineau pe Ioan al V-lea și l-au acceptat ca guvernator pe Ioan, fiul lui Apokaukos[6]. Acesta din urmă a reușit și să-și instaleze candidatul, Ioan al III-lea Comnenos, fiul despotului Mihail, ca împărat al Trapezuntului. Regența părea stăpînă pe putere.

Confruntat cu răzbunarea unei conduceri pe care o considera incompetentă și nedreaptă, pretendentul a refuzat să se supună. Unica lui bază era însă îndepărtatul Didymotichos. El a decis să pornească spre Serbia, lăsîndu-i mai întîi la vatră pe toți soldații lui care au vrut să plece, și i-a dus pe cei două mii de oameni rămași în susul Axiosului în Serbia, unde regele Ștefan Dușan l-a primit la mijlocul verii. Acesta era încîntat să provoace un război civil în Bizanț, atîta vreme cît își putea impune condițiile. Dușan a fost de acord să-i dea lui Ioan Cantacuzino trupe sîrbești și să invadeze el însuși Imperiul, dar fără să cedeze nici una dintre cuceririle făcute de el în acest timp. Cu toate că regele sîrb era un aliat primejdios, neavînd altă speranță, pretendentul l-a acceptat.

Pornind spre Didymotichos, Cantacuzino a încercat să cucerească Serresul, dar nu a reușit din cauză că mulți dintre oamenii lui au murit de dizenterie. El s-a hotărît să se întoarcă în Serbia, ceea ce a dus la mărirea numărului dezertărilor. Între timp, Dușan a invadat plin de elan teritoriul bizantin, punînd stăpînire pe Edessa și pe Castoria. În vreme ce sîrbii se apropiau de Tessalia, thessalonicienii i-au respins, acceptînd în grabă un guvernator partizan al lui Ioan Cantacuzino. După acest succes, pretendentul a încercat iar să elibereze Didymotichosul, dar s-a întors cînd aliații lui sîrbi au început să dezerteze. La Didymotichos, Irina Cantacuzino făcea față doar cu ajutorul bulgarilor, care voiau și ei prelungirea războiului civil, și al lui Umur din Aydin, prietenul soțului ei, care a pornit cu o flotă în susul Ebrului, dar s-a retras cînd vremea a devenit prea rece.

În primăvara anului 1343, evenimentele au început să se întoarcă împotriva regenților. Dușan a invadat Albania bizantină, iar guvernatorul cantacuzinist al Tessaliei a cucerit Epirul. În timp ce se întorcea dintr-o altă tentativă eșuată de a ajunge la Didymotichos, Ioan Cantacuzino a primit o ofertă de supunere din partea locuitorilor Beroei din nordul Greciei, care voiau să preîntîmpine cucerirea lor de către sîrbi. După ce pretendentul a ocupat Beroea, nimeni de la vest de aceasta nu mai rămînea loial regenței. Cantacuzino a adus trupe din noile sale posesiuni din Tessalia și Epir ca să asedieze Thessalonicul.

Teritoriile dobîndite de pretendent însemnau însă că alianța lui nu mai prezenta nici un avantaj pentru Dușan, care nu mai putea înainta decît invadînd teritoriile acestuia. Regele sîrb a trecut deci de partea regenței și a trimis o armată împotriva

fostului său aliat, în vreme ce Apokaukos a debarcat cu întăriri la Ţhessalonic. Pretendentul a trebuit să se retragă şi a apelat la ajutorul lui Umur din Aydin. Acesta şi-a făcut într-adevăr apariţia în fruntea a şase mii de soldaţi turci, dar reluarea asedierii Thessalonicului s-a dovedit prea dificilă. Lăsîndu-l pe Manuel la Beroea, Cantacuzino a preferat să pornească cu turcii într-o altă expediţie cu destinaţia Didymotichos. De data aceasta, după mai bine de un an, ei au intrat în cetate şi au eliberat-o pe întreprinzătoarea Irina.

În acea vară, în timp ce turcii lui Umur începuseră să devasteze Tracia, regenţa a intrat în panică. Împărăteasa Ana a amanetat veneţienilor bijuteriile coroanei pentru treizeci de mii de ducaţi de aur, echivalentul a circa şaizeci de mii de hyperperi pe jumătate din aur şi a cerut organizarea unei cruciade a Sfintei Ligi împotriva aliaţilor turci ai lui Cantacuzino. Fără să încerce să realizeze o reunificare generală a bisericilor, ea a făcut act personal de supunere faţă de autoritatea papală. Din cauză că palamiţii aveau tendinţa să-l susţină pe Cantacuzino şi să li se opună occidentalilor, împărăteasa şi patriarhul ei au pornit o campanie împotriva palamismului şi l-au întemniţat pe Grigore Palamas.

Prin primăvara lui 1344, Ioan Cantacuzino şi Umur deţineau cea mai mare parte a Traciei apusene. Dar după aceea, o mare parte dintre turci au insistat să se întoarcă la Aydin împreună cu Umur. Lipsit de acest sprijin important, pretendentul trebuia să-i ţină piept lui Duşan al Serbiei la vest, lui Alexandru al Bulgariei la nord şi lui Apakaukos la est. Totuşi, Cantacuzino scăpase deja din situaţii mai grele decît aceasta. Turcii rămaşi alături de el i-au învins imediat pe sîrbi. În vreme ce Alexandru al Bulgariei s-a mulţumit să ocupe regiunea Philippopolisului, acordată lui de către regenţă, pretendentul l-a pus pe fugă pe Apokaukos. Între timp, Mihail Comnenos, candidatul lui Ioan Cantacuzino, a recuperat tronul Trapezuntului.

În vreme ce pretendentul îşi croia lent drumul prin satele Traciei, lui i s-au alăturat o mulţime de oameni. Printre aceştia se număra şi guvernatorul Adrianopolului, Manuel Apokaukos, însuşi fiul regentului, dar locuitorii conduşi de el, ca şi majoritatea altor orăşeni, au rămas loiali regenţei şi a fost nevoie să fie asediaţi. Deşi Sfînta Ligă a nimicit în toamna aceea flota lui Umur din Aydin şi a ocupat Smyrna, Cantacuzino era acum destul de puternic ca să se descurce şi fără ajutorul aliaţilor lui turci. În disperare de cauză, regenţa s-a năpustit asupra presupuşilor cantacuzinişti de la Constantinopol, arestîndu-i pe unii aristocraţi şi convocînd un conciliu care l-a excomunicat pe Grigore Palamas.

La începutul anului 1345, oraşul Adrianopol i s-a predat lui Ioan Cantacuzino. Acesta a mai obţinut o serie de trupe de la emirul otoman Orhan, care sesizase care

dintre taberele bizantine era mai prietenoasă față de turci. Oamenii lui Orhan l-au ajutat pe pretendent să-şi extindă controlul asupra Traciei pînă la țărmul Mării Negre. Prin primăvară, după ce țintuise Sfînta Ligă în portul Smyrna, Umur a putut să aducă şi alte întăriri. Acestea l-au ajutat pe Cantacuzino să pornească spre Serres, ai cărui locuitori sprijineau regența, dar erau asediați din aproape de Duşan. Pretendentul spera că ei îl vor prefera sîrbilor.

El s-a întors însă aflînd că înverşunatul său duşman, Alexios Apokaukos, fusese linşat în timp ce se aventurase printre prizonierii lui aristocrați. Sesizînd şansa de a cuceri capitala, Cantacuzino a pornit asupra Constantinopolului, doar ca să-şi dea seama că împărăteasa şi patriarhul dețineau un control ferm asupra acestuia. Dar nici unul dintre ei nu poseda energia lui Apokaukos şi nu se bucura de acelaşi sprijin. Ioan, fiul acestuia şi guvernator al Thessalonicului, a încercat ca şi fratele lui să se alăture Cantacuzinilor, dar a fost asasinat de zeloți cetății. Regența nu mai stăpînea acum decît Thessalonicul, Constantinopolul şi cîteva insule.

Războiul civil din Bizanț îi convenea de minune lui Ştefan Duşan, care a pus stăpînire la începutul toamnei pe Serres. Regele a cucerit întreaga regiune pînă la Muntele Athos şi la Marea Egee, tăind Imperiul în două. Către sfîrşitul aceluiaşi an, el şi-a luat titlul de împărat nu numai al sîrbilor, ci şi al romanilor. În primăvara lui 1346, Duşan a fost încoronat la Scopia de arhiepiscopul de Pécs, pe care l-a ridicat cu ocazia aceasta la rangul de patriarh. Alexandru al Bulgariei şi-a asumat şi el titlul de împărat al bulgarilor şi grecilor. Războiul civil lăsase practic Bizanțul doar ceva mai puternic decît Serbia sau Bulgaria şi divizat din cauza acestuia.

Aflînd de încoronarea lui Duşan, Cantacuzino s-a decis să se încoroneze şi el. Ceremonia a avut loc la Adrianopol, cel mai mare oraş aflat sub controlul lui, ea fiind celebrată de patriarhul exilat al Ierusalimului, prelatul cu cel mai înalt rang aflat la îndemînă. Pretendentul a ținut totodată un conciliu al episcopilor de la Adrianopol, care a luat apărarea palamismului şi l-a declarat depus pe patriarhul Ioan Kalekas. Dar Cantacuzino insista totuşi asupra faptului că acceptă să domnească doar împreună cu Ioan al V-lea.

Nou încoronatul pretendent şi-a mutat cartierul general la Selymbria, mai aproape de Constantinopol. În vreme ce Liga Sfîntă lupta la Smyrna cu aliatul lui, genovezii au profitat ca să pună mîna pe Chios şi pe Phoceea de la regență, slăbind-o şi mai mult[7]. În vara aceea, Cantacuzino a confirmat alianța sa cu otomanii, măritînd-o pe fiica lui, Teodora, cu emirul Orhan[8]. Împărăteasa Ana a contraatacat angajînd şase mii de mercenari de la emirul Saruhanului, dar aceştia, după ce au jefuit Tracia, au dezertat la Cantacuzino.

Aproape falită, fără nici un aliat de nădejde, Ana l-a trădat pe coregentul ei Ioan Kalekas şi a ţinut un conciliu care l-a destituit pe acesta din postul de patriarh. În aceeaşi noapte însă, cantacuziniştii din capitală i-au introdus în oraş pe căpetenia lor şi pe o mie din oamenii lui printr-un tunel săpat sub zidurile cetăţii. Nimeni nu a avut curajul să i se opună şi nici el nu voia să se lupte cu nimeni. După cîteva zile de negocieri, Ana a fost de acord ca Ioan Cantacuzino să domnească timp de zece ani ca împărat cu drepturi depline în numele lui Ioan al V-lea, care avea apoi să devină egalul lui. Ioan urma să se căsătorească cu Elena, fiica Cantacuzino. Nici una dintre părţi nu trebuia să recurgă la represiuni, iar toate pămînturile confiscate sau furate, deşi nu constituiau proprietăţi mobile, urmau să fie date înapoi. După mai bine de cinci ani, se punea astfel capăt războiului civil printr-o victorie la limită a lui Ioan al VI-lea Cantacuzino.

Războiul le adusese genovezilor Chiosul şi Phoceea, bulgarilor Philippopolisul, iar sîrbilor Albania şi regiunile Castoria, Edessa şi Serres. Şansa Imperiului de a ocupa Peloponezul latin fusese dată uitării, iar Thessalonicul rămînea practic independent sub controlul zeloţilor. Jefuirea de către populaţie a aristocraţilor şi tîlhăriile turcilor lui Cantacuzino duseseră la sărăcirea Traciei. Cheltuielile de război epuizaseră vistieria publică şi averea personală a lui Ioan Cantacuzino. Resentimentele personale, sociale şi religioase se menţineau, chiar dacă singurul diferend serios dintre cele două părţi avea la bază revendicările lui Cantacuzino.

Imperiul realizase totuşi o revenire rapidă în urmă cu nouăsprezece ani, după războiul civil la fel de încrîncenat şi distrugător dintre Andronic al II-lea şi Andronic al III-lea. Bizanţul deţinea încă toate cuceririle importante ale lui Andronic al III-lea din Epir şi Tessalia. Ioan al VI-lea nu avusese alte alte pretenţii decît să devină protectorul şi socrul lui Ioan al V-lea. Cu excepţia zeloţilor de la Thessalonic, majoritatea partizanilor ambelor tabere erau dispuşi să se împace. Armata bizantină călită în bătălii părea capabilă să recupereze de la sîrbi teritoriile cucerite cu uşurinţă şi stăpînite precar de aceştia şi poate mai mult decît atît. Imperiul avea tăria să se ridice din nou.

CIUMA ŞI PRĂBUŞIREA

În 1347, cînd a preluat puterea, Ioan al VI-lea Cantacuzino avea în jur de patruzeci şi unu de ani şi jucase timp de douăzeci şi cinci de ani un rol de frunte în războaie şi în politică. Strălucit şi cultivat, curajos şi plăcut, el avea toate virtuţile unui veritabil patrician şi doar cîteva defecte. Încă de la începutul războiului civil, el îşi supraestimase popularitatea şi subestimase numărul adversarilor săi. Nobila lui

reținere în a accepta coroana în 1341 nu-i potolise firește pe dușmanii lui, ba se poate chiar să-i fi încurajat să-l atace. Cu toate acestea, în învingerea atîtor obstacole, el s-a dovedit a fi un conducător și un strateg extraordinar.

Ioan al VI-lea a convocat prompt o serie de concilii eclesiastice care l-au condamnat pe patriarhul Ioan Kalekas, l-au reabilitat pe Grigore Palamas și au sprijinit palamismul. Era și de așteptat ca palamiții să predomine, dat fiind că împăratul îi susținea, iar adversarii lor erau în general bănuiți că preferă filosofia credinței și biserica apuseană celei răsăritene, poziții pe care puțini bizantini le puteau tolera. Dar chiar și o mare parte dintre clerici simțeau că triumful palamit era prea clar. Noul patriarh, ales după o întîrziere de trei luni, a fost Isidor Bucharis, un călugăr palamit de la Muntele Athos.

Isidor l-a reîncoronat pe Ioan al VI-lea într-o manieră destul de patetică - în biserica Sfînta Maria de la Blachernae, întrucît o parte a domului de la Sfînta Sofia căzuse cu un an în urmă, și cu bijuterii false, dat fiind că cele veritabile erau amanetate la Veneția. Împăratul și-a măritat peste o săptămînă fiica cu tînărul coîmpărat Ioan al V-lea. Cantacuziniștii au obiectat că Ioan al VI-lea ar fi trebuit să-i încoroneze și pe fii lui, Matei și Manuel, care fuseseră eroii mai multor acte de vitejie în timpul războiului. Împăratul și-a răsplătit într-adevăr fiii cît a putut de mult fără să știrbească drepturile lui Ioan al V-lea. Matei a primit o fiuncție obscură mai mare decît cea de despot, dar mai mică decît cea imperială și puteri speciale asupra porțiunii din Tracia cuprinsă între Didymotichos și Christopolis. Manuel a primit titlul de despot și un apanaj similar în Peloponez doi ani mai tîrziu.

Ioan al VI-lea i-a scris fără întîrziere lui Dușan al Serbiei, cerîndu-i să-i predea Serresul cucerit de acesta mai devreme și recent cucerita Beroea. Înapoierea acestora, ceea ce i-ar fi lăsat totuși lui Dușan majoritatea cuceririlor făcute înainte de a rupe pactul cu Cantacuzino, era necesară legării Traciei bizantine cu Thessalonicul și a acestuia cu Tessalia și Epirul, adică transformării a trei enclave bizantine într-un bloc teritorial unitar. În caz că Dușan refuza să predea Serresul și Beroea, Cantacuzino amenința cu război. Împăratul sîrb a dat un răspuns echivoc, temîndu-se fără îndoială că nu va putea menține controlul asupra cuceririlor făcute în împrejurări atît de ieșite din comun.

Spre sfîrșitul primăverii însă, înainte ca Ioan al VI-lea să apuce să organizeze o expediție împotriva lui Dușan, ciuma bubonică și-a făcut apariția la Constantinopol[9]. Boala, care nu mai bîntuise Imperiul de șase secole, se răspîndise din Asia Centrală în colonia genoveză de la Caffa, în Crimeea. De acolo, corăbiile au dus-o peste Marea Neagră în Trapezunt și Bizanț. Către sfîrșitul anului 1347, ea a ajuns în vestul Euro-

pei, unde i s-a spus Moartea Neagră. Dacă epidemia inițială de ciumă a ucis o treime din populația Bizanțului, așa cum s-a întîmplat și în unele părți din Apus, impactul ei asupra forței de muncă, a economiei și a finanțelor Imperiului trebuie să-l fi întrecut cu mult pe cel al războiului civil. Mai rău încă, deoarece șobolanii duceau ciuma din port în port, ea a devastat ținuturile de coastă aparținînd Imperiului, cruțînd însă în mare măsură teritoriile din interior ale rivalilor lui sîrbi, bulgari și turci[10].

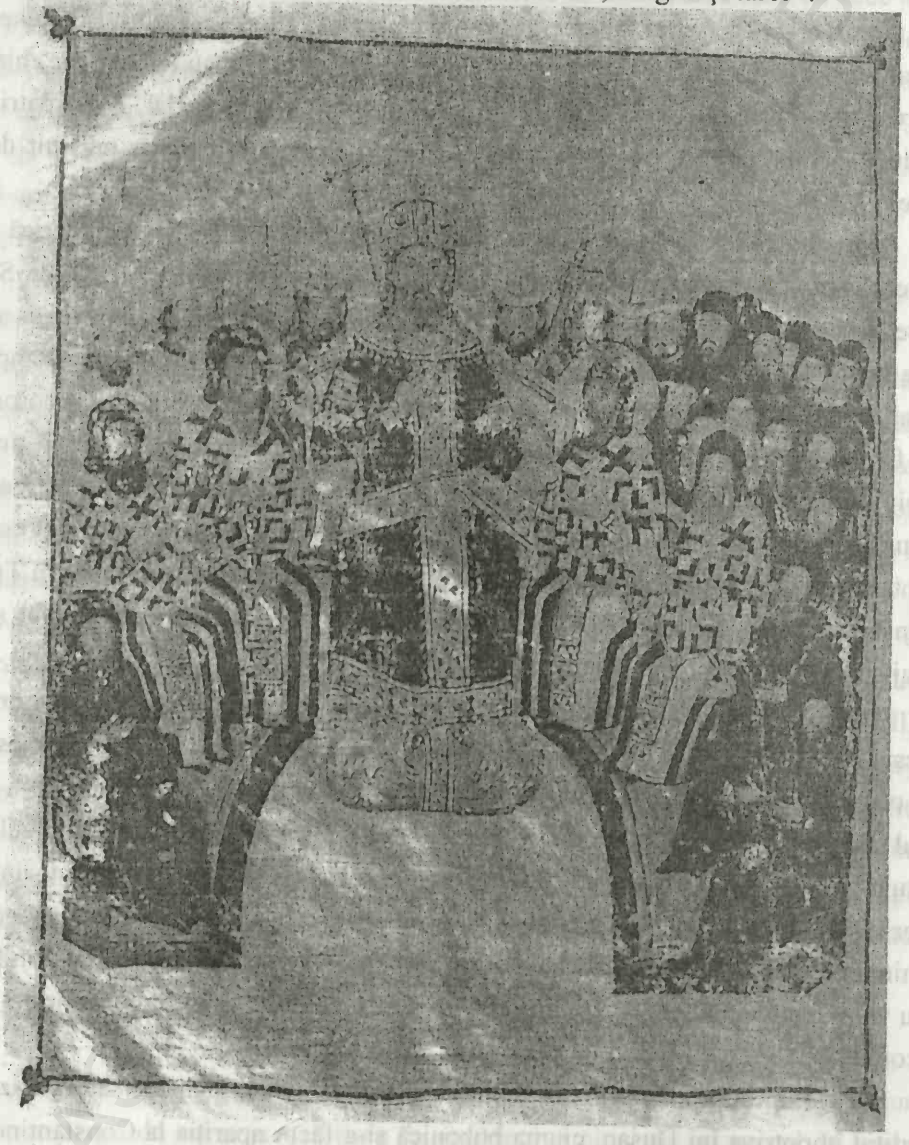

Fig. 187. Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347-1354) prezidînd un conciliu în 1351. Miniatură dintr-un manuscris din 1370-1375 al operelor teologice ale acestuia (Parisinus graecus 1242). (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris)

Sosind atît de repede după războiul civil, Moartea Neagră a lăsat Imperiul fără banii şi soldaţii necesari alungării sîrbilor. Duşan a sesizat ocazia şi a continuat cucerirea Epirului. Îngrijorat, împăratul le-a cerut supuşilor lui mai bogaţi să contribuie la eforturile de război, a apelat la ajutorul papalităţii împotriva Serbiei, propunînd să reunifice bisericile şi să se alăture Sfintei Ligi, şi, oarecum contradictoriu, la cel al lui Orhan, ginerele lui otoman, şi al lui Umur din Aydin. Dar acesta din urmă a murit în 1348 într-un conflict militar cu Sfînta Ligă şi cu toate că Orhan a trimis vreo zece mii de ostaşi din trupele auxiliare, aceştia au jefuit ţinutul din jurul Serresului după care au dezertat. Nimeni altcineva nu a sărit în ajutorul Bizanţului. Într-o încercare disperată de a spori veniturile, împăratul a micşorat taxele vamale de la Constantinopol ca să-i ademenească pe negustorii din Galata genoveză.

Furios, Ioan a strîns o armată, pe care a folosit-o ca să-i izgonească pe turcii lui Orhan, şi s-a pregătit să pornească împotriva lui Duşan. Împăratul a construit chiar şi o flotă menită nu numai luptei împotriva sîrbilor, ci şi supunerii zeloţilor de la Thessalonic şi potolirii tot mai insolenţilor genovezi. Aceştia însă au lovit primii, indignaţi de planurile lui Ioan de a-i ademeni pe comercianţii de la Galata. Ei au pornit pe mare spre Constantinopol şi au dat foc vaselor de comerţ ancorate în port şi navelor de război din docuri. În ciuda nevoii urgente de a porni împotriva sîrbilor, împăratul a fost nevoit să facă faţă acestui atac insultător asupra capitalei sale. În mijlocul vociferărilor supuşilor săi care cereau declanşarea războiului împotriva genovezilor, el a introdus impozite noi, a început să construiască mai multe corăbii şi a asediat Galata dinspre uscat. Ioan a acceptat să facă pace numai cu condiţia dărîmării recent extinselor ziduri ale coloniei. În acest timp, sîrbii au cucerit Tessalia, unde Moartea Neagră îi decimase pe bizantini, şi l-au ucis pe guvernatorul acesteia.

La începutul anului 1349, Moartea Neagră s-a mai domolit, iar noua flotă bizantină era gata. Dar atunci cînd Ioan a ordonat un atac asupra Galatei, inexperimentaţii marinari bizantini au intrat în panică în faţa unui vînt puternic şi şi-au lăsat cea mai mare parte a corăbiilor în mîinile genovezilor. Tenacele împărat a început construirea unei a treia flote. Ca să pună grabnic capăt înrăutăţirii mersului afacerilor lor, genovezii au acceptat să plătească reparaţii în valoare de o sută de mii de hyperperi, să înapoieze peste zece ani Chiosul şi să-l închirieze între timp pentru douăsprezece mii de hyperperi pe an. Deşi genovezii din Chios au opus rezistenţă, Ioan i-a învins şi i-a eliminat şi din Phoceea.

El a stabilit totodată relaţii bune cu Alexios al III-lea, noul împărat al Trapezuntului, care s-a căsătorit cu Teodora Cantacuzino, nepoata lui. Cînd sîrbii s-au apropiat la mijlocul anului 1350 de Thessalonic, majoritatea zeloţilor s-au hotărît în

cele din urmă să-l accepte pe Ioan al VI-lea. Alungîndu-i pe cîţiva încăpăţînaţi care voiau să-i lase pe sîrbi să intre în cetate, ei i-au cerut ajutorul. Împăratul a pornit pe mare împreună cu Ioan al V-lea, trimiţîndu-l pe uscat cu o armată de mercenari otomani pe Matei, fiul său. Deşi acesta s-a întors atunci cînd turcii lui au dezertat, împăratul şi coîmpăratul au debarcat la Thessalonic.

În continuare, Ioan al VI-lea a pornit spre interior. Atrăgîndu-i de partea lui pe cei mai mulţi dintre conducătorii locali, el a recucerit înainte de sfîrşitul anului Beroea, Edessa şi teritoriul înconjurător. Dat fiind că şi alte localităţi s-au oferit să-i primească pe bizantini, Duşan a sosit din Serbia cu o armată şi s-a întîlnit personal cu Ioan al VI-lea. Conform lui Cantacuzino, ei au căzut la pace, dar dacă este aşa, Duşan a încălcat-o aproape imediat. Se pare că împăratul a conchis că era prea slab ca să cucerească şi alte teritorii de la sîrbi şi că aceştia erau prea slabi ca să ia în stăpînire mai mult pămînt de la el. De fapt, Duşan a recuperat numai Edessa şi Beroea înainte ca epuizarea ambelor părţi să pună capăt războiului.

În ciuda faptului că Ioan al VI-lea nu reuşise să restabilească integritatea teritorială a Imperiului, el a oprit cel puţin înaintarea sîrbilor şi a pus capăt rebeliunii zeloţilor. Plecînd la Constantinopol, el i-a lăsat pe Ioan al V-lea şi pe un locţiitor să conducă Thessalonicul şi teritoriul acestuia din interiorul uscatului. Împăratul le acordase deja puteri similare fiului său Matei în vestul Traciei şi celuilalt fiu, Manuel, în Peloponez. O astfel de divizare părea să asigure apărarea unui Imperiu fragmentat şi să-i mulţumească totodată atît pe ginerele cît şi pe fiii lui. Era firesc de aşteptat ca toţi aceşti conducători să coopereze sub egida lui Ioan al VI-lea, ceea ce ei au şi făcut deocamdată.

Fig. 188. Ştefan Duşan, regele Serbiei (1331-1355; împărat din 1346). Frescă contemporană din mănăstirea Lesnovo, aflată actualmente în Republica Macedonia. (Foto: prin amabilitatea lui Slobodan Ćurčić)

La începutul anului 1351, cînd s-a întors în capitala sa, împăratul a dat peste un înverşunat război declanşat între Veneţia şi Genova. El li s-a alăturat veneţienilor, care s-au oferit să-l ajute să cucerească Galata genoveză şi Chiosul, dar la apropierea unei numeroase flote genoveze aceştia au luat-o brusc la goană. Aflînd că veneţienii plecaseră, flota genoveză a terorizat coasta bizantină, jefuind Heracleea de la Marea Marmara şi Sozopolisul de la Marea Neagră. Văzînd necazurile în care se zbătea Ioan al VI-lea, Duşan l-a încurajat pe Ioan al V-lea să declanşeze o rebeliune la Thessalonic, dar Ana, mama tînărului împărat, a părăsit Constantinopolul ca să-l determine pe acesta să nu accepte. Conform unei înţelegeri aranjată de ea la începutul anului 1352, împărăteasa a preluat controlul asupra Thessalonicului, fiul ei a primit apanajul din vestul Traciei al lui Matei Cantacuzino, iar acestuia din urmă i s-a acordat un domeniu nou în jurul Adrianopolului. După o sîngeroasă, dar indecisă bătălie navală cu genovezii, Ioan al VI-lea a făcut pace cu aceştia.

În acea vară, sistemul apanajelor imperiale al lui Ioan s-a prăbuşit complet. Ioan al V-lea l-a atacat pe Matei la Adrianopol, iar locuitorii cetăţii i s-au alăturat acestuia şi l-au închis pe Matei în citadelă. Obligat să-şi scoată fiul din mîinile ginerelui său, Ioan al VI-lea a spart asediul cu ajutorul mercenarilor lui turci. Patriarhul Kallistos a încercat zadarnic să medieze conflictul. A izbucnit un nou război civil, puterile străine sprijinind fiecare o altă tabără. Ioan al V-lea a primit patru mii de soldaţi de la Duşan al Serbiei, încă o serie de trupe de la Alexandru al Bulgariei şi un împrumut de cinci mii de ducaţi de la veneţieni. Ioan al VI-lea a apelat iar la Orhan, ginerele lui, care i-a trimis circa zece mii de soldaţi din trupele auxiliare sub comanda lui Suleiman, fiul acestuia.

Spre sfîrşitul acelui an, toţi aceşti bizantini, sîrbi, bulgari şi turci s-au ciocnit într-o mare bătălie pe Ebru. Turcii lui Ioan al VI-lea au cîştigat-o cu uşurinţă, iar Ioan al V-lea s-a retras în mica insulă Tenedos. După o tentativă nereuşită de a ajunge în capitală, el a fugit la începutul lui 1353 la Thessalonic, la mama sa, Ana. Deşi vechea înţelegere stabilise că Ioan al V-lea urma să devină oficial coîmpărat peste încă patru ani, majoritatea cantacuziniştilor considerau că el îşi pierduse drepturile datorită faptului că se răzvrătise. La insistenţele lor, Ioan al VI-lea l-a proclamat pe fiul său Matei coîmpărat în locul lui Ioan al V-lea, depunîndu-l astfel pe tînărul lui asociat la domnie.

Cu toate acestea, patru generaţii de ascendenţi imperiali îi acordau lui Ioan al V-lea dreptul la tron pe care i-l recunoscuseră cu mult timp în urmă chiar şi cantacuziniştii. Patriarhul Kallistos a preferat să renunţe la demnitatea sa decît să-l încoroneze pe Matei Cantacuzino. După cîteva luni, Ioan al VI-lea l-a depus pe Kallistos şi l-a înlocuit cu călugărul Filotheos, dar genovezii din Galata l-au ajutat pe Kallistos să fugă la Ioan al V-lea, care l-a recunoscut ca patriarh al Tenedosului. Noul patriarh

Filotheos a aşteptat pînă la începutul anului 1354 ca să-l încoroneze pe Matei[11]. Existau acum împăraţi şi patriarhi rivali, dar Ioan al VI-lea deţinea cea mai mare parte din ceea ce rămăsese din Imperiu.

Conştient de faptul că aliaţii lui otomani erau o pacoste pentru Tracia, Ioan al VI-lea a încercat să-i demobilizeze. Aceştia însă îşi luau singuri plata prădînd şi se aşteptau să fie plătiţi ca să se oprească. În martie, în vreme ce analizau oferta împăratului de a primi zece mii de hyperperi, un cutremur a ruinat zidurile Callipolisului din apropierea taberei lor. Suleiman, fiul lui Orhan, a ocupat prompt cetatea şi a refăcut fortificaţiile în contul lui. Împăratul a protestat atît faţă de Suleiman cît şi faţă de Orhan, tatăl acestuia, ridicînd oferta bizantină la patruzeci de mii de hyperperi dacă turcii acceptau să plece. Orhan a acceptat, dar nu şi-a făcut apariţia ca să primească banii. Era evident că turcii intenţionau să rămînă.

Ocupaţia otomană a Callipolisului a confirmat cele mai sumbre temeri ale multor bizantini faţă de încrederea acordată turcilor de Ioan al VI-lea. La sfîrşitul lui noiembrie, Ioan al V-lea a făcut prima mişcare. El a plecat din nou pe mare la Constantinopol, a debarcat noaptea pe ascuns şi a apelat la ajutorul partizanilor lui. Aceştia s-au dovedit a alcătui cea mai mare parte a populaţiei. Răsculaţii au atacat din nou casele cantacuziniştilor. Două zile mai tîrziu, Ioan al VI-lea a fost de acord să-l reinstaleze pe Ioan al V-lea ca asociat la domnie. Peste zece zile, ca să cruţe Imperiul de alte suferinţe, Ioan al VI-lea a abdicat şi s-a călugărit, lăsîndu-l pe Ioan al V-lea să domnească singur.

Cu toate că scurta domnie a lui Ioan al VI-lea a fost martora decăderii Bizanţului de la o putere viabilă la o epavă, majoritatea greşelilor nu i-au aparţinut lui. Se recunoaşte faptul că aranjamentele lui privind împărţirea puterii cu Ioan al V-lea au fost penibile şi hazardate. Dar fără Moartea Neagră, Cantacuzino ar fi învins probabil Imperiul improvizat al lui Ştefan Duşan, ar fi redevenit stăpîn pe situaţie şi ar fi păstrat controlul asupra turcilor săi. După ce ciuma l-a privat de banii şi de soldaţii de care avea nevoie, el a căzut în cele din urmă pradă numeroşilor lui duşmani. Chiar şi aşa, Cantacuzino stopase o vreme declinul Imperiului şi refăcuse flota acestuia. Doar un alt dezastru natural, cutremurul de la Callipolis, le oferise turcilor un cap de pod în Europa. Confruntaţi cu astfel de calamităţi, nevîrstnicul Ioan al V-lea şi oscilanta lui mamă s-ar fi descurcat cu siguranţă mult mai prost.

RĂMĂŞIŢELE IMPERIULUI

Ioan al V-lea Paleologos avea douăzeci şi trei de ani cînd, în decembrie 1354, a devenit împărat cu puteri depline. Deşi dovedise o oarecare abilitate şi hotărîre în re-

vendicarea drepturilor lui ereditare, ambiția lui dominantă rămînea cea care îi stăpînise toată tinerețea agitată: să fie și să rămînă singurul împărat al Bizanțului. Cealaltă idee principală a lui, împrumutată poate de la mama sa de obîrșie italiană, era să apeleze la ajutorul puterilor apusene. Se pare că nu-și pusese niciodată prea mari speranțe în refacerea Imperiului său din ruine. Faptul că sarcina enormă de a-l repune pe picioare îl copleșea este de înțeles, dar poate că tînărul împărat n-ar fi trebuit să lupte cu atîta încăpățînare ca să preia poveri care îi depășeau atît de mult puterile.

Fig. 189. Ioan al V-lea Paleologos (1341-1376, 1379-1391). Acuarelă executată între 1847 și 1849 de Gaspare Fossati după un mozaic din Sfînta Sofia de la Constantiopol, redescoperită recent, dar încă nerestaurată. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

El a avut cel puțin înțelepciunea de a-l consulta din cînd în cînd pe fostul Ioan al VI-lea, care se afla la o mănăstire din capitală sub numele monastic de Ioasaf. În primăvara anului 1355, Ioan al V-lea a încheiat și el un pact cu Cantacuzinii mai tineri. Matei urma să păstreze titlul de coîmpărat, să plece din Tracia și să-i ia locul fratelui său Manuel în Peloponez. Acesta din urmă avea să dețină în continuare titlul de despot, să primească insula Lemnos și o serie de venituri suplimentare. Cu toate că acești termeni erau în avantajul lui Ioan al V-lea, el nu a făcut nici un efort ca să-i respecte și se pare că a pus aproape imediat la cale un complot pentru asasinarea lui Matei.

Împăratul și-a manifestat curînd preferința față de occidentali. El le-a permis genovezilor să păstreze Chiosul nu doar pentru încă patru ani, ci permanent, și le-a micșorat chiria la suma derizorie de cinci sute de hyperperi. A acordat apoi Lesbosul și mîna surorii lui aventurierului genovez Francesco Gattilusio, pierzînd peste puțin timp și controlul asupra Phoceei[12]. În decembrie, Ioan i-a scris papei Inocențiu al VI-lea, cerîndu-i douăzeci de corăbii, cinci sute de cavaleri și o mie de pedestrași pe șase luni ca să lupte împotriva dușmanilor săi. În schimbul acestei forțe modeste, el se

angaja să pledeze în favoarea reunificării bisericilor, să intre personal în sînul bisericii apusene şi să-l trimită pe micul său fiu Manuel la Avignon ca ostatec. Este limpede că Ioan avea de gînd să folosească acest ajutor papal mai curînd împotriva lui Matei şi a lui Manuel Cantacuzino decît a turcilor.

La sfîrşitul anului, Ştefan Duşan al Serbiei a murit subit[13]. Condus de incompetentul lui fiu, Imperiul său s-a fărîmiţat curînd în mai multe principate în conflict unele cu altele. Chiar şi în acest moment tardiv, Bizanţul ar fi putut profita. Numai că Ioan al V-lea nu era omul care să întoarcă prăbuşirea Serbiei în avantajul lui, iar Matei Cantacuzino, care stăpînea încă vestul Traciei, era ocupat cu luptele cu Ioan. După ce a pornit fără succes asupra Constantinopolului, Matei a făcut o încercare serioasă de a recuceri Serresul de la sîrbii locali, doar ca să fie luat prizonier şi vîndut împăratului[14]. Singurul bizantin care a exploatat slăbiciunea Serbiei a fost ex-despotul Nicefor al II-lea al Epirului, acum în vîrstă de aproape treizeci de ani. Sosind în fostele lui domenii fără nici o armată, el a recuperat atît Tessalia cît şi Epirul, conducîndu-le sub forma unui stat independent. Un împărat cu mai mult spirit întreprinzător decît Ioan al V-lea ar fi putut recuceri tot nordul Greciei.

Sperînd încă într-o alianţă cu papalitatea, care nu conta ca putere militară, Ioan a neglijat alte posibile variante. El nu luat deloc parte la luptele Sfintei Ligi, care încerca să pună stăpînire pe portul Smyrna. A semnat în 1357 un tratat cu veneţienii care recunoştea pur şi simplu datoriile lui de aproape o sută de mii de hyperperi. Ioan le-a vîndut genovezilor Heracleea pontică, ultimul lui port din Anatolia. El nu a încheiat nici o alianţă cu sîrbii, bulgarii sau cu Nicefor al II-lea al Epirului, după moartea căruia, survenită în 1359 în timp ce lupta cu rebelii albanezi, statul său s-a dezmembrat. În anul următor, Liga Sfîntă s-a dizolvat, deşi Ospitalierii au continuat să deţină Smyrna. Pornind de la baza lor de la Callipolis şi fără să întîmpine practic nici o opoziţie, otomanii au înaintat şi mai mult în Tracia, iar prin 1361 au luat în stăpînire oraşul Didymotichos.

În anul următor, ei au început să se molipsească de ciumă, care l-a ucis probabil pe emirul Orhan[15]. Expansiunea otomană şi-a încetinit ritmul în intervalul în care Murad, fiul şi urmaşul lui Orhan, s-a confruntat cu fraţii lui şi i-a eliminat. În perioada aceasta, de care Ioan nu a încercat nicidecum să profite, otomanii au fost urmaţi şi de alţi turci, care au invadat şi ei Tracia. Pînă şi veneţienii voiau să încheie o alianţă pentru oprirea înaintării turcilor atît timp cît acest lucru mai era posibil. Ei i-au propus împăratului să-l ierte de toate datoriile în schimbul insulei Tenedos, pe care urmau să o transforme în cartierul general al unei ligi anti-turceşti din care aveau să mai facă parte Genova şi Bizanţul. Dar Ioan a refuzat să predea o insulă care îi fusese loială în timpul exilului său.

Împăratul a preferat să lupte nu cu turcii, ci cu bulgarii, cucerindu-le în 1364 oraşul Anchialos. Către sfîrşitul anului următor, el a pornit pe Dunăre în amonte ca să se întîlnească cu Ludovic, regele Ungariei, care propusese deja organizarea unei cruciade împotriva turcilor şi pornise un război cu bulgarii. Ceea ce voia practic Ioan de la Ludovic nu este clar. Fiind primul împărat aflat pe tron care vizita o curte străină, el făcea un gest măreţ, dar nu s-a ales cu nimic în schimb. Bănuind că Ioan al V-lea voia să încheie o alianţă împotriva lui, regele Alexandru nu i-a permis să se întoarcă prin Bulgaria. Împăratul a rămas blocat la Vidin, neputincios şi umilit[16].

Din fericire pentru el, în vara următoare, vărul său pe linie maternă, contele Amadeo al VI-lea de Savoia, a încropit o mică, dar utilă cruciadă. Acesta a smuls Callipolisul din mîinile turcilor, a făcut o scurtă escală la Constantinopol, apoi a cucerit Mesembria de la bulgari. După ce a asediat Varna, la începutul anului 1367, el i-a forţat pe aceştia să i-l predea pe împărat. Ca să compenseze cheltuielile lui Amadeo, Ioan s-a împrumutat şi i-a plătit acestuia aproape 42.500 de hyperperi, care urmau să-i fie restituiţi atunci şi dacă se ducea la Roma şi făcea act de supunere faţă de papă, care se întorsese recent de la Avignon. Contele a lăsat Bizanţul mai bogat cu două porturi şi pe turcii din Tracia lipsiţi de un port sigur. Dar, întrucît nimeni nu-i împiedica pe alţi turci să traverseze Helespontul, ei au continuat să înainteze, cucerind prin 1369 cetatea Adrianopol, probabil cel de al treilea oraş ca mărime al Imperiului[17].

În loc să lupte împotriva lor, împăratul a plecat în vara aceea la Roma ca să-i ceară ajutor papei, încredinţînd Constantinopolul lui Andronic, fiul lui cel mai mare, şi Thessalonicul lui Manuel, cel de al doilea fiu al său. Ioan a sosit la Roma în toamnă şi a făcut act de supunere personală faţă de biserica apuseană. Primind banii pe care i-i datora lui Amadeo de Savoia, el a plecat în primăvara următoare pe mare la Veneţia. După un lung şir de negocieri, se pare că împăratul a acceptat să le cedeze Tenedosul veneţienilor în schimbul ştergerii datoriilor lui, al unei sume de douăzeci şi cinci de mii de ducaţi (cincizeci de mii de hyperperi) şi al restituirii bijuteriilor coroanei sale. La Constantinopol însă, fiul său Andronic a refuzat să predea Tenedosul, anulînd înţelegerea. Veneţienii l-au reţinut pe împăratul datornic pînă în 1371, cînd a fost răscumpărat de fiul său Manuel[18].

În timp ce Ioan se umilea inutil în Apus, turcii înaintau prin Balcani. Chiar înainte ca împăratul să se întoarcă în capitala sa, aceştia au administrat o înfrîngere zdrobitoare unei armate sîrbeşti pe valea Ebrului şi i-au obligat pe mai mulţi prinţi sîrbi să le devină vasali. Manuel, fiul împăratului, s-a folosit cel puţin de înfrîngerea sîrbilor ca să adauge Serresul la apanajul lui de la Thessalonic. El a respins incursiunile turceşti reducînd la jumătate scutirile de taxe ale proprietăţilor monastice din ca-

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

drul apanajului său şi acordînd venitul suplimentar soldaţilor pronoiari. Dar împăratul nu a manifestat nimic din spiritul de iniţiativă al fiilor lui. El a asistat cu umilinţă cum sîrbii deveneau vasalii lui Murad, care începuse să-şi spună nu emir, ci sultan.

Supunerea lui Ioan al V-lea, care implica plata unui tribut, pare să fi fost prea mult pentru Andronic, fiul său cel mai mare. Acesta i s-a alăturat în 1373 unuia dintre fiii lui Murad într-o acţiune comună de a ataca părinţii. Este posibil ca Ioan să fi fost slab, dar Murad era puternic, astfel că taţii le-au învins curînd pe răzvrătitele lor progenituri. Sultanul i-a scos ochii fiului său, care a murit de pe urma rănilor, şi i-a cerut şi lui Ioan să le scoată ochii atît lui Andronic cît şi fiului acestuia. Împăratul a ordonat ca acest lucru să fie făcut cu blîndeţe, lăsîndu-l pe Andronic cu unul dintre ochi, iar pe fiul lui cu un simplu strabism. Ioan a numit totuşi un nou moştenitor, respectiv al doilea şi loialul său fiu, Manuel.

În 1376, împăratul vasal a fost de acord să vîndă Tenedosul Veneţiei în, practic, aceeaşi termeni pe care Andronic îi respinsese cu şase ani în urmă. Vînzarea insulei i-a iritat însă pe genovezii din Galata, care s-au răzbunat pe Bizanţ. Ei l-au ajutat pe dezmoştenitul Andronic să scape din închisoare, au înrolat soldaţi de la Murad şi au asediat Constantinopolul. De data aceasta, Andronic a cucerit capitala şi i-a întemniţat pe Ioan al V-lea şi pe Manuel. Sub numele de Andronic al IV-lea Paleologos, el şi-a răsplătit aliaţii cedînd Tenedosul Genovei şi Callipolisul lui Murad. În timp ce otomanii ocupau prompt cetatea, garnizoana înfuriată a Tenedosului şi-a predat insula veneţienilor.

În vîrstă de douăzeci şi opt de ani, Andronic al IV-lea cel chior a fost doar puţin mai capabil decît Ioan al V-lea şi poseda şi mai puţin spaţiu de manevră. Înainte de a putea dobîndi controlul asupra zonelor de frontieră ale Imperiului, el s-a pomenit angajat într-un război serios cu Veneţia. În 1379, tatăl şi fratele său au reuşit să fugă la Murad şi se pare că şi-au asigurat sprijinul sultanului, promiţîndu-i Philadelphia, care era de multă vreme un avanpost independent potrivnic turcilor. În iulie, veneţienii au trecut un grup de turci peste Bosfor şi l-au reinstalat pe Ioan pe tron. Andronic a fugit la Galata, luînd-i ca ostateci pe Elena Cantacuzino, mama lui, şi pe Ioasaf, vîrstnicul ei tată, fostul Ioan al V-lea.

Andronic a rămas la Galata timp de aproape doi ani, iar în 1381 a încheiat un acord prin care redevenea moştenitor al Imperiului şi care îi acorda un apanaj în jurul Selymbriei. Fratele lui mai mic Manuel s-a întors la Thessalonic ca guvernator, fratele lor, Teodor, a devenit guvernator al Peloponezului bizantin după moartea lui Manuel Cantacuzino[19]. Veneţienii şi genovezii au făcut pace, căzînd de acord să transforme Tenedosul într-un ţinut pustiu al şi al nimănui. În timpul acestui război penibil de familie, otomanii au ocupat un teritoriu şi mai întins din centrul Balcanilor, care deveniseră un amalgam de domenii sîrbeşti, bulgare şi albaneze.

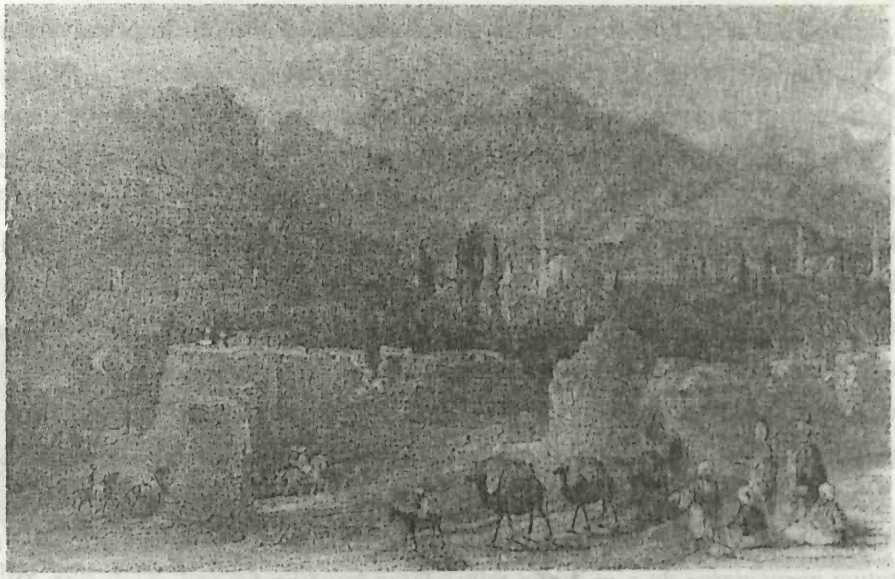

Fig. 190. Philadelphia (actualul Alaşehir). Gravură de W. Floyd după T. Allom. (După Thomas Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, London, 1838)

Singurul care a încercat să le țină piept turcilor a fost Manuel Paleologos, coîmpăratul din Thessalonic. El i-a atras în 1382 de partea lui pe mai mulți conducători ai Tessaliei şi ai Epirului şi i-a investit ca vasali imperiali cu titlul de despoți. Manuel a format o armată de voluntari şi părea să aibă o şansă îndepărtată de a face iar din Bizanț un stat viabil. Dar eforturile lui i-au alertat pe otomani. Aceştia au cucerit în 1383 Serresul şi l-au asediat în Thessalonic. Manuel a depus eforturi bărbăteşti de a rezista, dar nu a putut obține nici un ajutor de la tatăl său, care era ca de obicei inert, de la fratele său Andronic, care s-a răzvrătit din nou înainte de a muri în 1385, sau de la fratele său Teodor, care se lupta cu noii conducători navarezi ai Peloponezului latin. Venețienii au refuzat şi ei să-l ajute. În primăvara anului 1387, după un asediu de trei ani şi jumătate, Manuel a lăsat Thessalonicul în mîinile sultanului.

Prin toamnă, turcii făceau ravagii în Peloponez, iar pe la începutul lui 1389 Murad supusese toată Bulgaria. Trei dintre prinții sîrbi au organizat o zonă de rezistență chiar la granița Serbiei. Sultanul i-a atacat la sfîrşitul primăverii în regiunea Kosovo. Au căzut foarte mulți de ambele părți. Însuşi sultanul s-a aflat printre cei ucişi, iar sîrbii sărbătoresc de atunci vitejia de care au dat dovadă în bătălia de la Kosovo. Cu toate acestea, turcii i-au alungat în final de pe cîmpul de luptă, provocîndu-le pierderi grele. Deşi Baiazid, fiul lui Murad, s-a întors în grabă în Anatolia ca să-şi asigure succesiunea, el i-a lăsat pe turci stăpîni în Balcani.

Baiazid s-a dovedit a fi un sultan şi mai activ decît Murad. În primăvara anului 1390, el a pus la cale un complot împreună cu Ioan, fiul lui Andronic al IV-lea, care moştenise Selymbria de la tatăl lui. Sprijinit de soldaţii turci şi de corăbiile genoveze, tînărul Ioan a pătruns în capitală şi a pus mîna pe tron, în vreme ce Ioan al V-lea s-a baricadat într-o fortăreaţă de lîngă Poarta de Aur. Uzurpatorul a devenit Ioan al VII-lea Paleologos. El avea în jur de douăzeci de ani şi poseda o oarecare abilitate, dar puţină experienţă. Avea resentimente profunde faţă de bunicul său pentru că acesta îi vătămase vederea, dar nu a fost în stare să-l alunge cu totul din Constantinopol. Ioan al VII-lea nu a reuşit nici să preia controlul asupra insulelor rămase sub stăpînirea bizantinilor, unde unchiul său Manuel a adunat trupe ca să i se opună. După cinci luni, Manuel a revenit pe mare şi a recucerit Constantinopolul, salvîndu-l şi repunîndu-l pe tron pe Ioan al V-lea[20].

Ioan al VII-lea a fugit la Baiazid. Sultanul era mult prea puternic pentru ca Ioan al V-lea să cuteze să-i reproşeze amestecul nesolicitat în afacerile Imperiului. Fără a avea totuşi neruşinarea de a pretinde reinstalarea împăratului său marionetă, Baiazid avea de gînd să-i impună lui Ioan al V-lea statutul de vasal. Ducîndu-l înapoi la Selymbria pe tînărul Ioan, se pare că sultanul i-a cerut lui Manuel Paleologul să participe la o campanie împotriva Philadelphiei, care, după ce împăratul o cedase, refuza să se predea. Se ştie că Manuel s-a supus şi l-a ajutat să ia cetatea în stăpînire. După care Baiazid a ameninţat că-i scoate ochii lui Manuel dacă împăratul nu ordonă dărîmarea fortăreţei de la Poarta de Aur. Ioan s-a supus cu inima plină de tristeţe. El a murit curînd după aceea, în februarie 1391, în urma unor complicaţii provocate de gută.

Domnia lui Ioan al V-lea ca împărat cu puteri depline le-a dat retrospectiv dreptate cantacuziniştilor, care luptaseră ca să-l împiedice pe acesta să urce pe tron. Este neîndoielnic că Ioan preluase epava unui Imperiu, presat la vest de sîrbi şi la sud de turci. Eforturile depuse de Nicefor al II-lea al Epirului, de Amadeo de Savoia şi de Manuel, fiul lui Ioan, la Thessalonic au demonstrat totuşi că, prin voinţă, li se putea ţine piept sîrbilor şi turcilor cu resurse foarte modeste. În schimb, Ioan şi-a lăsat armata şi flota să decadă şi a făcut praf ultima lui comoară, prestigiul bizantin, prin apeluri nechibzuite la papalitate, la unguri şi la veneţieni. El nu a încheiat nici o alianţă sigură şi nu a obţinut mare lucru în scimbul tributului plătit otomanilor, nu şi-a achitat datoriile, dar nici nu şi le-a negat, nu a condus Biserica bizantină, dar nici nu a reunificat-o cu cea apuseană în sînul căreia intrase. Chiar şi la urcarea pe tron a lui Ioan s-ar fi putut face ceva din Bizanţ, dar la moartea lui căderea acestuia era previzibilă.

CAPITOLUL 25

Sfîrşitul independenţei bizantine (1391-1461)

Nimeni nu ar fi putut prezice la modul acceptabil în 1391 că Bizanţul mai avea în faţă doar două generaţii. El consta doar din Constantinopolul propriu-zis, din cîteva porturi apropiate în Tracia, dintr-o serie de insule în nordul Mării Egee şi dintr-o parte a Peloponezului. Enclavele acestea erau depopulate, în mare măsură autonome şi vasale mult mai puternicului sultan otoman Baiazid, care avea sub control aproape tot teritoriul din jurul lor. Pentru otomani, următorul pas logic era cucerirea Constantinopolului şi transformarea lui în capitala lor. Nici măcar dacă Baiazid avea să permită succesiunea unui nou împărat bizantin nu era ceva sigur. Manuel, fiul lui Ioan al V-lea, era prizonierul sultanului, iar Ioan al VII-lea, nepotul defunctului împărat, părea servil faţă de otomani. Imperiul decăzuse atît de mult în acest timp, încît orice tentativă de a-l întări risca provocarea anexării lui de către turci.

O REZOLVARE DIFICILĂ

La vestea morţii tatălui său, Manuel a părăsit abil curtea lui Baiazid de la Prusa şi a ajuns la Constantinopol, unde a fost încoronat în martie. Deşi, ca fiu mai mare al defunctului împărat, Ioan al VII-lea avea întîietate la tron, bătrînul Ioan îl preferase pe Manuel. Inteligent, manierat şi experimentat, Manuel al II-lea Paleologos avea patruzeci de ani la urcarea pe tron. Ca guvernator al Thessalonicului, el le ţinuse plin de ingeniozitate piept turcilor, iar evadarea sa de la curtea sultanului demonstra şi ea un oarecare spirit întreprinzător. Dar după atîtea răsturnări bizantine şi triumfuri otomane, Manuel îşi pierduse orice speranţă în organizarea unei rezistenţe active; spera cel mult să reziste, aşteptînd să se întîmple ceva. Dată fiind starea Imperiului, fatalismul lui era pur şi simplu o dovadă de realism.

Manuel s-a grăbit să facă pace cu Baiazid. Sultanul, ocupat cu cucerirea emiratelor din sudul şi din estul Anatoliei, l-a acceptat ca vasal, dar în condiţii aspre. Se pare că el a mărit tributul Imperiului şi i-a cerut lui Manuel să participe la o campanie chiar în primăvara aceea. Împăratul şi-a lăsat mama, Elena, la Constantinopol ca regentă şi şi-a petrecut împotriva voinţei lui restul anului în Anatolia însoţindu-l pe Baiazid. La întoarcere, la începutul anului 1392, Manuel s-a însurat cu o prinţesă din sudul Serbiei, Elena Dragaş. Cu toate că avea deja cîţiva copii nelegitimi, se pare că el nu s-a căsătorit înainte de a urca la tron. Odată încoronat, el era cel puţin decis să nu-şi lase stirpea să se stingă. Alegerea lui evita declanşarea unor conflicte cu Baiazid, din cauză că tatăl miresei sale, Constantin Dragash, era şi el vasal turcilor şi nu un probabil aliat împotriva lor.

Pentru împăratul bizantin, a fi vasalul cuiva era profund umilitor. În 1392, biserica rusă a încetat să mai pomenească numele umilitului împărat în liturghii, ignorînd protestele patriarhului de la Constantinopol. Pericolul de a-l ofensa pe sultan era însă limpede. Atunci cînd Ioan Şişman al Bulgariei a încercat în 1393 să se scuture de suzeranitatea turcă cu ajutorul ungurilor, turcii au pus mîna pe el, i-au anexat domeniile şi ulterior l-au executat. Baiazid nici măcar nu era un suzeran de nădejde. El i-a chemat separat la sfîrşitul anului pe vasalii lui bizantini şi sîrbi să apară în faţa lui la Serres. La sosire, văzîndu-se adunaţi la un loc, le-a fost pe bună dreptate teamă că Baiazid îi va asasina, punînd stăpînire dintr-o singură lovitură pe restul Balcanilor.

De fapt, sultanul voia doar să-i intimideze. El le-a ascultat plîngerile unora împotriva celorlalţi, mai ales pe cele la adresa despotului Teodor, care folosise mercenari albanezi ca să aducă Argosul şi alte localităţi alături de posesiunile sale din Peloponez. După ce a mutilat cîţiva oficiali bizantini mai mărunţi, Baiazid i-a cerut lui Teodor să participe la o expediţie în Tessalia şi să-i cedeze Argosul şi Monemvasia. Restului vasalilor de faţă li s-a permis să plece, zguduiţi şi suspicioşi. Deşi sultanul ar fi putut să menţină pacea şi să continuie să facă cuceriri pe cîmpul de luptă tratîndu-şi bine vasalii, aroganţa lui arbitrară i-a înfricoşat pe bizantini, împingîndu-i la o rezistenţă disperată.

Împăratul a refuzat să se mai prezinte la chemarea sultanului şi a început pregătirile de război. Teodor a fugit din Tessalia, a recuperat Monemvasia şi le-a dat Argosul veneţienilor. Drept urmare, în toamna anului 1394, otomanii au blocat Constantinopolul[1]. Baiazid ar fi putut cuceri mai devreme oraşul, luîndu-l prin surprindere, dar a-l asedia după ce se dăduse alarma generală era mult mai greu. Zidurile lui dinspre uscat erau aproape inexpugnabile, iar improvizata flotă otomană nu constituia nici un obstacol pentru veneţienii care îi aprovizionau pe apărători. În iarna aceea, turcii au făcut incursiuni în Peloponezul bizantin şi în principatul românesc al Valahiei. Năvălitorii trimişi în

Peloponez l-au învins pe despotul Teodor, dar s-au retras în primăvară, probabil atunci cînd au aflat că domnitorul valah nimicise armata trimisă împotriva lui.

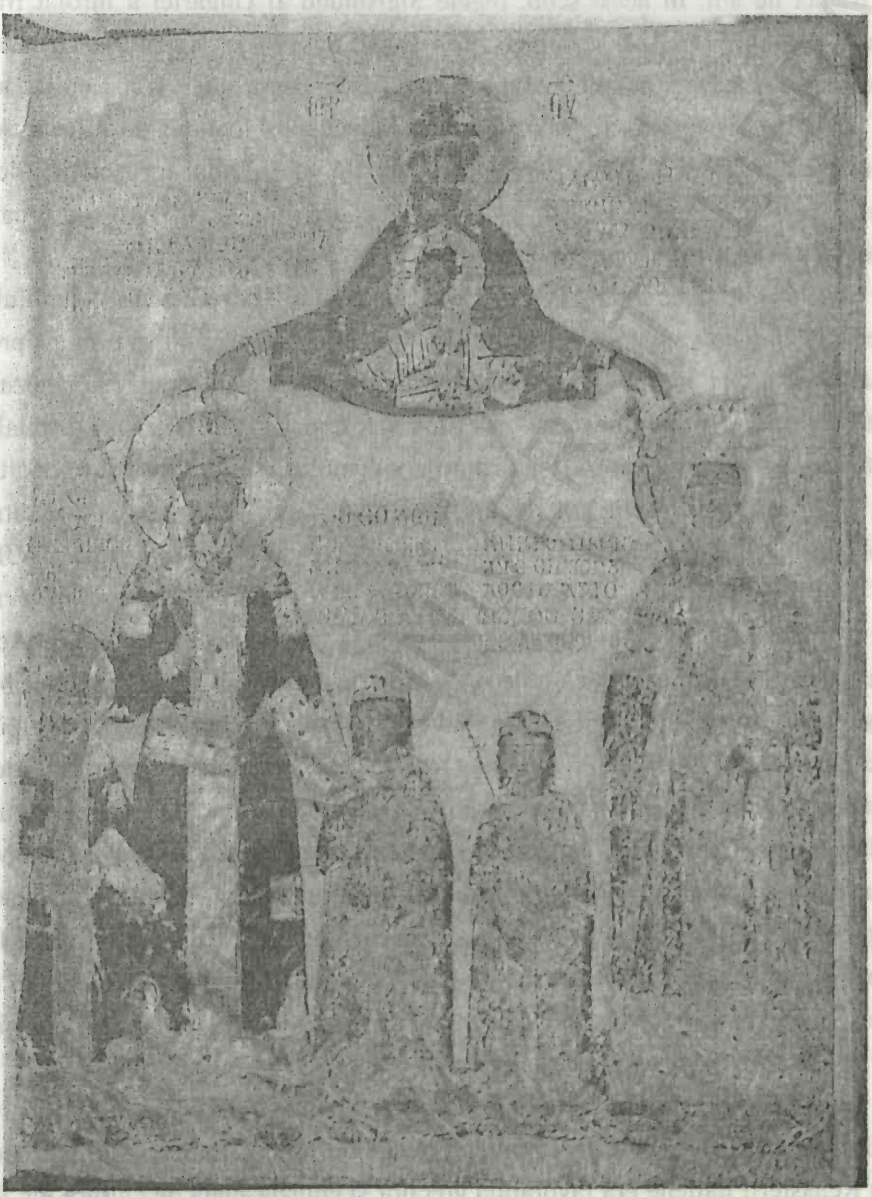

Fig. 191. Manuel al II-lea Paleologos (1391-1425) şi soţia lui Elena încoronaţi de Fecioară, împreună cu fiii lor (de la stînga la dreapta): viitorul Ioan al VIII-lea, Teodor şi Andronic. Miniatură dintr-un manuscris din 1403-1405 al lucrărilor lui Pseudo-Dionysios Areopagitul (Luvru MS. Ivoires 100). (Foto: Copyright Réunion des Musées Nationaux)

Asedierea Constantinopolului de către otomani şi invadarea Valahiei i-a şocat atît de mult pe occidentali, încît aceştia au organizat cea mai mare cruciadă din ultimii peste o sută de ani. În acest scop, regele Sigismund al Ungariei a înrolat francezi, germani, burgunzi şi cîţiva veneţieni. Prin vara lui 1396, el a pornit în fruntea unei armate de poate şaizeci de mii de oameni ca să asedieze oraşul Nicopole din Bulgaria aflată sub stăpînire turcească. Baiazid a sosit la începutul toamnei cu o forţă, se pare, ceva mai mare. Într-o bătălie care a avut loc în afara zidurilor cetăţii Nicopole, otomanii i-au ucis sau i-au luat prizonieri pe cea mai mare parte a cruciaţilor. Sigismund a scăpat fugind pe Dunăre în aval pe o corabie veneţiană.

Cruciada de la Nicopole i-a oprit o vreme pe turci, dar viitorul Bizanţului părea întunecat. Veneţienii şi genovezii trimiteau doar atîtea provizii cît să prevină predarea Constantinopolului. În 1397, atunci cînd turcii au invadat din nou Peloponezul şi au prădat Argosul, strîmtoratul despot Teodor a fost nevoit să le vîndă Ospitalierilor Corintul recent achiziţionat[2]. Deşi asalturile sultanului asupra Constantinopolului au eşuat, locuitorii deveniseră atît de îngrijoraţi, de faptul că trădarea constituia un pericol real, mai ales atunci cînd sultanul a promis să-l readucă pe tron pe Ioan al VII-lea.

În vara anului 1399, răspunzînd unui apel al lui Manuel, Carol VI al Franţei a trimis o mică forţă de despresurare sub comanda mareşalului Boucicault. Acesta a debarcat la Constantinopol cu o mie două sute de oameni, a ridicat moralul bizantinilor şi l-a însoţit pe împărat în cîteva raiduri împotriva turcilor. Mareşalul l-a îndemnat pe Manuel să plece cu el în Franţa şi să ceară personal mai multe ajutoare. Boucicault l-a adus totodată pe Ioan al VII-lea de la Selymbria, l-a împăcat cu unchiul său Manuel şi l-a convins pe împărat să-l numească pe Ioan regent în lipsa lui. Manuel şi Boucicault s-au îmbarcat în decembrie, dar împăratul era suficient de suspicios faţă de nepotul său ca să-i ducă în Peloponez pe împărăteasa Elena şi pe fiii lui Ioan şi Teodor, încredinţîndu-i-i fratelui său Teodor. Cu toate că se pare că împăratul nutrea puţine speranţe în turneul său în Occident, el nu avea nici un alt plan mai bun şi putea măcar evita să fie făcut prizonier în eventualitatea căderii Constantinopolului.

După ce şi-a petrecut iarna în Peloponez, Manuel a debarcat în aprilie 1400 la Veneţia, unde a fost primit cu căldură. Traversînd nordul Italiei, el a descoperit că opinia Renaşterii italiene era favorabilă grecilor şi entuziasmată de cultura lor. Chipeş şi demn, împăratul nu şi-a dezamăgit publicul. El s-a întîlnit în iunie cu Carol al VI-lea, care a ieşit din Paris ca să-l întîmpine. Manuel a trimis soli regilor spanioli şi papei Bonifaciu al IX-lea la Roma, iar Henric al IV-lea al Angliei l-a primit la Londra înainte de sfîrşitul anului. Cu toţii erau plini de graţie şi respect şi mulţi dintre ei au făcut promisiuni, dar aveau toţi propriile lor probleme şi nici unul dintre ei nu era

grăbit să ajute Bizanţul. Manuel s-a întors la Paris în 1401 şi, conştient de faptul că ar fi dat uitării dacă s-ar duce acasă, a rămas în capitala franceză pînă în anul următor.

Fig. 192. Mareşalul Boucicault îngenunchind în faţa Fecioarei. Miniatură din lucrarea contemporană *Hours of Marshal Boucicault* aflată actualmente la muzeul Jacquemart-André, Paris. (Foto: Musée Jacquemart-André)

La Constantinopol, Ioan al VII-lea rezista cu puţinii soldaţi din trupele auxiliare pe care i-i lăsase Boucicault. Se pare că Ioan pierduse Selymbria şi tot restul Traciei cu excepţia capitalei înseşi. Conform unor relatări, el era gata să capituleze la sfîrşitul primăverii anului 1402. Chiar atunci însă, Baiazid a fost forţat să pornească spre răsărit ca să facă faţă unui nou duşman, Timur cel Şchiop. Acesta, un mongol turcizat care preluase controlul asupra Asiei Centrale, a Persiei şi a Mesopotamiei cu o armată alcătuită în cea mai mare parte din mongoli, invada acum Asia Mică deţinută de otomani. El s-a ciocnit cu sultanul în iulie într-o mare bătălie lîngă Ancyra, a repurtat o victorie zdrobitoare asupra forţelor otomane şi l-a făcut prizonier pe însuşi Baiazid.

Suleiman, fiul cel mai mare al lui Baiazid, a fugit în Tracia, dar el era mult prea ocupat cu salvarea Sultanatului otoman ca să reia asedierea Constantinopolului. Timur a continuat să devasteze Asia Mică, refăcînd emiratele independente din est şi din sud anexate de Baiazid. Fiii mai tineri ai lui Baiazid au preluat controlul asupra a ceea ce mai rămăsese din Anatolia otomană. Atît timp cît Suleiman avea nevoie de toată forţa de care mai dispunea ca să le ţină piept fraţilor săi şi lui Timur, el era vulnerabil în faţa unui atac comun al bizantinilor şi apusenilor asupra Europei otomane. Conştient desigur de acest fapt, aflînd de înfrîngerea otomanilor, Manuel a plecat pentru negocieri mai întîi la Genova, apoi la Veneţia. Nu mai puţin conştient de pericolul în care se afla, ca să preîntîmpine formarea unei coaliţii anti-turceşti, Suleiman a oferit la începutul anului 1403 termeni surprinzător de generoşi.

Pe lîngă abolirea suzeranităţii otomane asupra Bizanţului, sultanul îi ceda Imperiului cea mai mare parte a graniţei marine a Traciei, de la Mesembria în nord pînă la Panidos în vest. El a adăugat la toate acestea, evident ca un apanaj destinat lui Ioan al VII-lea după întoarcerea lui Manuel, Thessalonicul, coasta înconjurătoare pînă la Strymon în est şi pînă la Tessalia în sud, precum şi insulele din largul acesteia.

Suleiman le-a acordat totodată o serie de concesii şi privilegii veneţienilor, genovezilor şi Ospitalierilor. Ioan al VII-lea şi occidentalii au fost încîntaţi să primească gratis atît de mult. Tratatul servea însă atingerii ţelului pe care şi-l propusese sultanul, oprind puterile creştine să se unească împotriva lui într-un moment cînd era cel mai puţin în stare să lupte cu ele.

Către sfîrşitul primăverii, atunci cînd Manuel şi familia sa au sosit pe mare la Constantinopol, tratatul era deja semnat. Baiazid murise în captivitate, iar Timur plecase din Anatolia. Deşi împăratul era suficient de abil ca să sesizeze că odată cu trecerea pericolului fusese ratată şi o ocazie, el a ratificat tratatul. Nu-l avea acum la inimă pe Ioan mai mult ca înainte, nemulţumit poate de faptul că tratatul îi conferea nepotului său un larg apanaj separat în jurul Thessalonicului cînd Callipolisul ar fi

fost mai util. Cu toate acestea, spre sfîrşitul anului Manuel l-a lăsat pe Ioan să-şi ia în stăpînire domeniul. După ce despotul Teodor a răscumpărat Corintul de la Ospitalieri în primăvara lui 1404, el deţinea cea mai mare parte a Peloponezului, iar Bizanţul era mai mare decît fusese de mulţi ani.

Sultanatul otoman nu numai că era mai mic, dar era şi împărţit între Suleiman în Balcani şi fraţii lui în Anatolia. Dar şi Imperiul însuşi era divizat în fîşiile de coastă din jurul Constantinopolului ale lui Manuel, regiunile de coastă din jurul Thessalonicului ale lui Ioan şi Peloponezul lui Teodor, fiecare dintre acestea practic independentă de celelalte. Suleiman stăpînea teritoriul dintre ei şi cea mai mare parte a hinterlandurilor lor din Bulgaria, Tracia şi Tessalia. El păstra totodată legătura cu Anatolia prin Callipolis. Aşa cum sultanul fără îndoială că se aşteptase, Imperiul lui Manuel nu era decît o faţadă care abia dispunea de resurse ca să nu se prăbuşească.

Timp de cîţiva ani, sultanul a fost totuşi nevoit să continuie să se lupte cu fraţii săi, interval în care în 1407 a murit Teodor, fratele lui Manuel, iar peste un şi nepotul său, Ioan al VII-lea. Drept urmare, Manuel i-a putut atribui Peloponezul celui de-al doilea fiu, Teodor, iar Thessalonicul lui Andronic, cel de al treilea fiu al său. Întrucît ambii erau copii încă, oficialii lui Manuel au devenit adevăraţii administratori, iar împăratul adevăratul conducător al celor două teritorii. Mai unit ca înainte, Bizanţul a început să nu mai arate chiar atît de jalnic, deşi era mult mai slab pînă şi faţă de un sultanat dezbinat.

Războiul civil otoman a luat amploare în 1409, cînd domeniile din Balcani ale lui Suleiman au fost invadate de fratele său Musa. Manuel a rămas credincios tratatului încheiat cu Suleiman, dar a încercat să obţină cît mai multe avantaje posibil. În 1410, el a fost pe punctul de a cuceri Callipolisul de la Musa. Împăratul era totuşi mai slab decît oricare dintre pretendenţii otomani şi nu l-a putut opri pe Musa să-l învingă şi să-l execute în anul următor pe Suleiman. Drept răzbunare, noul sultan a asediat Constantinopolul şi Thessalonicul. Ca să se apere, împăratul l-a sprijinit pe Mehmed, cel de al treilea frate, transportîndu-i trupele din Anatolia peste strîmtoare. După încă doi ani de lupte, Mehmed l-a învins în 1413 pe Musa şi a pus să fie strangulat. Dat fiind că de data aceasta împăratul avusese norocul de a se alătura taberei învingătoare, Mehmed a confirmat tratatul favorabil încheiat cu Suleiman cu zece ani în urmă. Bizanţul era însă prins între domeniile din Asia Mică ale unui singur sultan şi Balcani.

Neputîndu-şi uni posesiunile, Manuel a căutat măcar să le întărească sistemele de apărare. În 1414, el l-a lăsat pe Ioan, fiul lui mai mare, să guverneze Constantinopolul şi a pornit pe mare spre teritoriile sale din apus. După ce a respins

un atac genovez asupra insulei Thaos, împăratul şi-a petrecut iarna la Thessalonic. În anul următor, el a vizitat Peloponezul, care era acum partea cea mai prosperă a pauperului său Imperiu, şi a poruncit să fie fortificat istmul Corintului. Instituind taxe speciale pentru această lucrare şi înăbuşind o revoltă provocată de acestea, Manuel a înconjurat istmul cu o fortificaţie pe care a numit-o Hexamilion, adică Zidul de Şase Mile. El spera că acesta va oferi întregului Peloponez o protecţie comparabilă cu aceea a zidurilor cetăţilor Thessalonic şi Constantinopol.

Întors în 1416 în capitala sa, împăratul a fost pus în faţa unei revolte în Balcani urzită de Mustafa, fratele sultanului. Manuel i-a acordat acestuia un sprijin precaut, iar veneţienii au profitat ca să distrugă flota otomană. Dar în toamna aceea, forţele lui Mehmed I-au învins pe Mustafa lîngă Thessalonic şi l-au obligat să se refugieze în grabă în cetate. Ioan, fiul lui Manuel, l-a sechestrat în insula Lemnos pe ghinionistul rebel, iar sultanul s-a oferit să-i plătească în jur de douăzeci de mii de hyperperi pe an ca să-l ţină acolo[3]. Tînărul Ioan şi-a asumat treptat tot mai multe responsabilităţi, iar la începutul anului 1421 a fost încoronat coîmpărat.

Apoi sultanul Mehmed a murit. Ioan voia să încerce să-l instaleze ca sultan pe Mustafa în locul lui Murad al II-lea, fiul lui Mehmed. În ciuda evidentelor riscuri, succesul i-ar fi putut da Bizanţului şansa dobîndirii unei reale independenţe. Bătrînul împărat s-a opus unui asemenea aventurism, dar a cedat după o dispută care s-a desfăşurat la curte timp de cîteva luni. Aşa că Ioan l-a eliberat pe Mustafa din insula Lemnos şi l-a adus la Callipolis, care era una dintre multele localităţi pe care pretendentul promisese să le predea Imperiului. Mustafa s-a bucurat de foarte mult sprijin în rîndul turcilor, a cucerit oraşele Callipolis şi Adrianopol şi a pornit asupra Prusei. Bătălia dintre el şi Murad a avut loc la începutul anului 1422, dar a fost pus pe fugă de nepotul său. Murad a pus să fie urmărit în Balcani şi spînzurat[4].

Firește că sultanul era foarte furios pe bizantini. Ignorînd încercările lui Manuel de a face pace, el a pus sub asediu Thessalonicul şi Constantinopolul pe tot parcursul verii. Întrucît Murad nu putea fi mai mînios decît era deja, Manuel a apelat la ultimul pretendent otoman disponibil, un alt Mustafa, fratele mai mic al lui Murad. Proclamarea acestuia l-a obligat pe sultan să ridice asediul Constantinopolului. Nu mult după aceea însă, împăratul a suferit un atac care l-a lăsat parţial paralizat, astfel că s-a pierdut un timp preţios. Cu un oarecare sprijin bizantin, tînărul Mustafa a pus stăpînire pe Niceea. Dar la începutul lui 1423, Murad a pus mîna pe acest ultim pretendent şi a pus să fie strangulat şi el. Scăpat de grija rebeliunilor, sultanul a încercat din nou să se răzbune pe Bizanţ.

Dîndu-şi seama că metropola era mult prea greu de cucerit, Murad a atacat celelalte fragmente ale Imperiului. El a intensificat asediul asupra Thessalonicului şi a trimis o armată care a demolat cu uşurinţă Hexamilionul şi a invadat Peloponezul. Turcii au presat atît de mult Thessalonicul, încît, ca să-l salveze, Andronic, guvernatorul lui, l-a cedat Veneţiei[5]. Coîmpăratul Ioan a plecat pe mare la Veneţia ca să obţină ajutoare suplimentare. În timpul absenţei lui, în iarna anului 1424, sultanul a încheiat un tratat de pace cu infirmul Manuel, care era ajutat de Constantin, cel de al patrulea fiu al lui. Bizantinii au predat fortăreţele din jurul Thessalonicului şi de la Marea Neagră rămase în stăpînirea lor, cu excepţia Mesembriei şi a Anchialosului, şi s-au angajat să plătească un tribut anual de douăzeci de mii de hyperperi[6]. Cu toate că aceşti termeni erau departe de a fi generoşi, localităţile izolate cedate de bizantini ar fi putut fi cu greu păstrate împotriva atacurilor turceşti, iar tributul era probabil mai mic decît costul continuării războiului. În orice caz, Imperiul avea puţine şanse. Coîmpăratul Ioan, care cutreierase din Italia pînă în Ungaria în căutare de ajutor, s-a întors cu mîinile goale.

Astfel că, în vara anului 1425, cînd bătrînul şi neputinciosul Manuel a murit, el a lăsat Bizanţul într-o stare doar puţin mai proastă decît cea de la urcarea lui pe tron. Totuşi, chiar şi după bătălia de la Ancyra, el nu prea avea pe ce se baza. Poate că ar fi trebuit să-şi asume riscuri mai mari, dar fiul său Ioan pariase pe Mustafa, unchiul lui Murad, şi pierduse. Manuel se străduise din răsputeri să convingă puterile apusene să contribuie cu bani şi oameni la apărarea Bizanţului, dar chiar şi turneul său în Italia, Franţa şi Anglia, atunci cînd Constantinopolul se afla într-un pericol iminent, nu dăduse nici un rezultat. Bulgarii şi cea mai mare parte a sîrbilor erau deja supuşi sau vasali turcilor. Manuel merită un oarecare credit chiar pentru a fi asigurat supravieţuirea Imperiului pe parcursul îndelungatei lui domnii.

UN ULTIM APEL

Atunci cînd, la vîrsta de treizeci şi doi de ani, Ioan al VIII-lea Paleologos a devenit împărat cu puteri depline, el jucase deja timp de cîţiva ani un anumit rol în stat. Cu toate că tatăl lui îl considerase într-o oarecare măsură prea îndrăzneţ, pe la 1425 cutezanţa era oricum aproape imposibilă. Imperiul poseda doar trei fîşii de pămînt. Ioan avea sub control direct regiunea din împrejurimile Constantinopolului, inclusiv Selymbria şi insulele din nordul Mării Egee; Constantin, fratele lui, stăpînea Mesembria şi Anchialos în nord, iar fratele său, Teodor, avea control asupra

Peloponezului bizantin. Din toate acestea, segmentul peloponez era de departe cel mai mare şi unicul care putea fi extins fără un atac sinucigaş împotriva turcilor.

Fig. 193. Ioan al VIII-lea Paleologos (1425-1448), fratele lui, Constantin XI Paleologos (1449-1453), şi un imaginar Constantin I, ca simbol al faptului că primul şi ultimul împărat al Constantinopolului purtau acelaşi nume. Miniatură din colecţia Zonaras de la Modena. (Foto: Biblioteca Estense, Modena)

Din cauză că Teodor îşi exprimase dorinţa de a se retrage la o mănăstire, împăratul a luat hotărîrea să-l înlocuiască cu Constantin, lăsîndu-i Mesembria lui Demetrios, fratele mai mic al acestuia. Prin toamna lui 1426 însă, atunci cînd Ioan a venit în Peloponez cu Constantin, Teodor se răzgîndise în privinţa retragerii. Împăratul şi Constantin au rămas pe loc ca să organizeze o campanie împotriva latinilor din colţul de nord-vest al peninsulei. Bizantinii au atacat mai întîi Clarentza, care îi aparţinea lui Carlo Tocco, conducătorul Cefaloniei şi al Epirului. După ce l-au biruit într-o bătălie navală la începutul anului 1427, Tocco i-a cedat lui Constantin partea lui din Peloponez şi i-a oferit mîna fiicei sale.

Zestrea aceasta a devenit un apanaj separat al lui Constantin, la care împăratul a adăugat partea de vest a domeniului lui Teodor. Ioan i-a acordat lui Toma, fratele lui mai mic, un alt apanaj în nordul Peloponezului, lîngă rămăşiţele Principatului latin al Ahaei. După ce a împărţit Peloponezul între fraţii lui, împăratul s-a întors la Constantinopol. Ambiţiosul Constantin a atacat curînd Patrasul, deţinut la vremea aceea de un legat papal, iar în primăvara anului 1429 a adăugat oraşul posesiunilor sale. În acelaşi an, Toma Paleologos a învins forţele bătrînului şi slăbitului prinţ al

Ahaei, s-a căsătorit cu fiica acestuia şi a devenit moştenitorul lui. Asemeni celor doi fraţi ai lui care domneau tot în Peloponez, Toma a primit şi el titlul de despot.

În timp ce bizantinii dobîndeau aceste mici, dar mulţumitoare cîştiguri, tăvălugul otoman continua să înainteze. Turcii au luat cu asalt, au prădat şi au cucerit Thessalonicul în 1430, punînd capăt unei perioade de şapte ani de dominaţie veneţiană în permanentă defensivă. În acelaşi an, turcii au cucerit Ioannina de la nepotul şi succesorul lui Carlo Tocco, care a devenit vasalul lor pentru ţinuturile din jurul cetăţii Arta rămase în stăpînirea lui. În acest timp, Sultanatul otoman îşi refăcuse practic graniţele aşa cum fuseseră acestea înainte de bătălia de la Ancyra. Oricînd poruncea Murad război cu bizantinii, situaţia acestora devenea disperată.

Dar înaintarea turcilor a trezit măcar din nou îngrijorarea Europei occidentale, ducînd la reluarea negocierilor privind unificarea eclesiastică şi o nouă cruciadă. În 1430, Ioan a încercat să ajungă la un acord cu papa Martin al V-lea pentru convocarea unui conciliu ecumenic. Papalitatea a permis accesul în Italia şi a acordat sprijin unei delegaţii orientale de pînă la şapte sute de membri, din care făceau parte atît împăratul cît şi patriarhii Constantinopolului, al Alexandriei, al Antiohiei şi al Ierusalimului. Dar papa Martin a murit în anul următor, iar Eugen al IV-lea, succesorul lui, a pornit o luptă pentru putere cu Conciliul de la Basel, care a blocat negocierile cu bizantinii.

Despotul Toma a moştenit ultimul principat al Ahaei în 1432, astfel încît bizantinii stăpîneau în sfîrşit întregul Peloponez, cu excepţia porturilor veneţiene Nauplia, Methone şi Corone. Ca să profite de această turnură a evenimentelor, despotul Constantin şi-a schimbat apanajul din vestul Peloponezului cu cel din nord al lui Toma. De la noua lui bază, Constantin spera să achiziţioneze învecinatul ducat al Atenei, care era de cîţiva ani condus de o dinastie italiană. El părea să fie aproape de reuşită în 1435, cînd ducele Atenei a murit, iar văduva lui de origine grecească era dispusă să-i cedeze ducatul lui Constantin, dar nobilii ei latini s-au opus, astfel că ea s-a măritat cu un alt duce latin.

După ce a reuşit să fie stăpîn pe situaţie în cadrul agitatului Conciliu de la Basel, papa Eugeniu i-a invitat în 1437 pe bizantini la un conciliu ţinut la Ferrara. Împăratul s-a grăbit să răspundă chemării. Lăsîndu-l pe Constantin, fratele lui, regent al Constantinopolului, Ioan s-a îmbarcat împreună cu cei şapte sute de delegaţi repartizaţi lui. Printre aceştia se numărau Iosif al II-lea, patriarhul Constantinopolului, Visarion, arhiepiscopul Niceei, reprezentanţi ai patriarhilor Alexandriei, Antiohiei şi Ierusalimului şi episcopi din Trapezunt, Georgia, Bulgaria, Valahia şi dintr-un al doilea principat românesc, Moldova. Arhiepiscopul Isidor al Kievului, un grec din

Bizanţ, a venit pe uscat din Rusia. Călătorind prin Veneţia, toţi aceştia au sosit la Ferrara în primăvara următoare.

Lucrările conciliului au continuat pînă în 1439, cînd s-a mutat de la Ferrara la Florenţa. După discuţii ample, fiecare chestiune a fost rezolvată în general printr-un acord privind tolerarea diferendelor existente. Astfel, Crezul latin continua să menţioneze descinderea Sfîntului Duh atît din Tată cît şi din Fiu (*filioque*), în timp ce Crezul grecesc continua să vorbească despre descinderea acestuia doar din Tată. Formulările cu diverse grade de ambiguitate permiteau practica răsăriteană a isihasmului, credinţa apuseană în Purgatoriu şi folosirea la împărtăşanie atît a pîinii dospite cît şi a celei nedospite. Cel mai important punct acordat de delegaţii Răsăritului a fost recunoaşterea autorităţii papale în privinţa convocării conciliilor ecumenice şi a judecării apelurilor referitoare la chestiunile disciplinare. Deşi patriarhul Iosif a murit cu puţin timp înainte de proclamarea unificării, el a lăsat o declaraţie scrisă în sprijinul acesteia. Împăratul şi toţi delegaţii răsăriteni, cu excepţia a doi dintre ei, au subscris la unire. Papa a promis să organizeze peste un an o cruciadă şi i-a ridicat la rangul de cardinal pe Visarion de la Niceea şi pe Isidor al Kievului. Ioan şi delegaţii lui s-au întors la Constantinopol la începutul anului 1440, după ce realizaseră suficient de mult din cît se aştepta toată lumea[7].

Chiar dacă sentimentele antiapusene ale bizantinilor păreau să se fi atenuat după Unificarea de la Lyon, cea de la Florenţa a fost de la bun început primită cu ostilitate în Orient. Adversarii deciziilor conciliului şi-au găsit un conducător în persoana unuia dintre cei doi delegaţi care li se opuseseră, arhiepiscopul Marc din Efes. O parte dintre ceilalţi delegaţi care subscriseseră la Florenţa nu a u mai recunoscut la întoarcere unificarea. Împăratul a amînat proclamarea ei în cadrul Imperiului şi a găsit cu greu un unionist care să accepte postul de patriarh. Cel ales, arhiepiscopul Mitrofan din Cyzic, a fost pus în faţa unei răzvrătiri făţişe în rîndul multora dintre preoţii şi episcopii lui. Cardinalul Visarion de la Niceea s-a întors descurajat în Italia. Cardinalul Isidor al Kievului a fost nevoit peste un an să fugă din Rusia şi să se refugieze în Italia. Patriarhii Alexandriei, Antiohiei şi Ierusalimului au anulat consimţămîntul la unire al delegaţilor lor. Demetrios, fratele împăratului, s-a opus unificării din apanajul lui de la Mesembria, iar în 1442 a atacat şi a asediat Constantinopolul cu sprijinul trupelor sultanului. Dar nimeni nu a trădat cetatea, astfel că Demetrios a renunţat, iar Ioan l-a arestat. Un atac turcesc asupra Trapezuntului a eşuat şi el.

Un război civil izbucnit în Ungaria a întîrziat organizarea cruciadei promise pînă cînd papa Eugeniu a mediat în 1442 un armistiţiu. În anul următor, papa a

început să se pregătească de expediţie, care urma să fie alcătuită dintr-o armată din Ungaria şi dintr-o flotă menită să împiedice orice întăriri otomane să traverseze strîmtoarea şi să treacă în Balcani. Guvernatorul provinciei ungureşti Transilvania, Ioan Hunyadi, a condus o campanie preliminară, care, înainte de a se întoarce acasă la venirea iernii, a prădat cetăţile Niş şi Serdica. Împăratul s-a pregătit de cruciadă atribuindu-i cea mai mare parte a Peloponezului energicului său frate Constantin, care intenţiona să înainteze în teritoriul turcesc la prima ocazie care i s-ar fi oferit. Întrucît ducatul latin al Atenei îi stătea în cale, Constantin l-a forţat în primăvara lui 1444 să accepte suzeranitatea lui şi să renunţe la aceea a sultanului. Între timp, albanezii şi vlahii din Tessalia s-au răzvrătit împotriva turcilor, iar căpetenia albanezilor, Gheorghe Castriotes, cunoscut mai mult sub numele de Scanderbeg, a pus la cale o rebeliune chiar în Albania. În vreme ce la Veneţia era pusă la punct o flotă cruciată, la Buda s-a adunat o armată a cruciaţilor sub comanda lui Ladislau, regele Ungariei şi al Poloniei.

Sultanul Murad a cerut pace. În mod straniu, armata cruciaţilor a acceptat încheierea unui armistiţiu pe zece ani, cu toate că numai sîrbii au respectat termenii acestuia, care le reda independenţa, în timp ce ceilalţi aveau se pare de gînd doar să-l ia pe sultan prin surprindere. Conform planului, flota cruciată a pătruns în Helespont. Regele Ladislau, ajutat de Hunyadi, a strîns circa şaisprezece mii de soldaţi, majoritatea unguri, şi a înrolat patru mii de valahi. La sfîrşitul verii, aceştia au pornit în josul văii Dunării spre Nicopole. De aici, ei au înaintat spre portul Varna, care li s-a predat. Veneţienii l-au împiedicat pe sultan să traverseze Helespontul, dar el a reuşit să-şi treacă armata peste Bosfor. Murad a sosit în noiembrie la Varna cu o forţă mult mai numeroasă decît cea a cruciaţilor. Într-o bătălie crîncenă, în timpul unei şarje asupra turcilor, Ladislau a fost ucis, iar vestea morţii lui i-a pus pe fugă pe cruciaţi. Cea mai mare parte a lor au fost ucişi, dar Hunyadi a reuşit să scape.

Cruciada de la Varna fusese foarte aproape de nimicirea armatei lui Murad şi de declanşarea unei revolte generale în Europa turcească. Chiar şi după eşecul ei, Hunyadi a devenit regent al Ungariei şi era gata să continuie rezistenţa. Albania îşi continua rebeliunea sub conducerea lui Scanderbeg, iar flota cruciată era intactă. Despotul Constantin, care stătea la pîndă ca să ocupe nordul Greciei în cazul victoriei cruciaţilor, a luat totuşi hotărîrea să insiste. În primăvara anului 1445, el a pornit în fruntea unei armate spre Tessalia şi a cucerit-o de la otomani, în vreme ce Huniade i-a atacat pe turci pe Dunăre. Dar operaţiunile acestuia din urmă trenau, aşa că flota s-a întors la bază, iar în 1446 veneţienii au încheiat un armistiţiu cu sultanul. Prin toamnă, Murad a avut răgazul să-l atace pe Constantin. Sultanul a recuperat Tessalia, a

revendicat suzeranitatea asupra Atenei şi a străpuns Hexamilionul. O incursiune turcească în Peloponez a fost suficientă pentru a-i obliga pe Constantin şi pe Toma, fratele lui, să redevină vasalii lui Murad.

Neobositul Hunyadi a organizat prin 1448 o altă cruciadă, dacă o putem numi astfel, înrolîndu-i pe valahi şi pe Scanderbeg, care urma să i se alăture ulterior. Regentul ungur a ajuns la Kosovo însoţit de aliaţii lui valahi, dar sultanul a sosit înaintea lui Scanderbeg. Atunci cînd valahii au dezertat, Hunyadi s-a pomenit depăşit numeric. Preferînd prudenţa gloriei, el a fugit. După această ultimă răsturnare, Hunyadi nu a mai avut mijloacele sau curajul pentru o nouă cruciadă şi nimeni altcineva nu părea dispus să se angajeze într-o asemenea acţiune. Nu mult după aceea, în aceste împrejurări aproape disperate, Ioan al VIII-lea a murit.

Dat fiind că el nu avea copii, iar Teodor şi Andronic, fraţii lui, muriseră înaintea lui, moştenitorul lui a fost Constantin, fratele lui mai mare rămas în viaţă. Ioan încercase realizarea singurului plan care avea ceva şanse de reuşită, reunificarea cu biserica apuseană în schimbul unei cruciade. El obţinuse o reunificare cît mai convingătoare, care dusese la organizarea celei mai formidabile cruciade posibile. Dacă aceasta i-ar fi învins pe turci, aşa cum era gata să o facă, Constantin ar fi putut foarte bine să recucerească restul Greciei, iar rebeliunile sîrbilor, albanezilor şi bulgarilor i-ar fi putut alunga pe turci din Europa. Chiar dacă o asemenea rezolvare nu a fost niciodată probabilă, trista alternativă era să nu se întreprindă nimic şi să se aştepte cucerirea de către turci.

CĂDEREA FINALĂ

În vîrstă de patruzeci şi trei de ani, Constantin al XI-lea Paleologos a aflat că moştenise Imperiul în timp ce domnea ca despot la Mistra[8]. Bătrîna împărăteasă Elena, mama lui şi a lui Ioan al VIII-lea, a dejucat un complot urzit de Demetrios, fratele lui antiunionist, şi a preluat regenţa Constantinopolului pînă cînd Constantin a putut veni în capitală. Noul împărat a fost proclamat la Mistra la începutul anului 1449. Înzestrat cu o abilitate incontestabilă, Constantin se distinsese prin cuceririle îndrăzneţe făcute în Grecia. Acum însă avea puţin spaţiu de manevră. În ciuda faptului că voia să respecte Unirea de la Florenţa sperînd disperat că va fi ajutat în continuare de către Apus, el era nevoit să evite să-i ofenseze pe antiunioniştii bizantini şi mai cu seamă pe sultan.

După ce a sosit la Constantinopol, Constantin şi-a amînat încoronarea, probabil ca să evite să primească coroana din mîinile nepopularului patriarh unionist Grigore. Împăratul a încheiat un nou armistiţiu cu Murad, care l-a acceptat ca vasal. Constantin

a avut grijă de cei doi fraţi ai lui, mărind oarecum apanajul lui Toma din vestul Peloponezului şi dîndu-i lui Demetrios restul peninsulei. În absenţa lui Constantin care să-i ţină în frîu, cei doi despoţi s-au certat însă în mai puţin de un an, iar împăratul a trebuit să intervină ca să-i împace.

În 1451, după o campanie indecisă împotriva albanezilor lui Scanderbeg, Murad al II-lea a murit. Moştenitorul lui era fiul său Mehmed al II-lea, în vîrstă de nouăsprezece ani. La început, tînărul sultan a confirmat tratatul încheiat de tatăl lui cu împăratul, poate doar pentru că voia să-şi întărească poziţia înainte de a face vreo mişcare împotriva Constantinopolului. Dar, oricum, Constantin i-a cerut sultanului la sfîrşitul anului să dubleze subvenţia anuală de circa douăzeci de mii de hyperperi primiţi de bizantini pentru deţinerea unui pretendent otoman[9]. Mehmed s-a folosit de acest pretext ca să abroge tratatul.

În primăvara următoare, sultanul a început înălţarea unui fort numit Rumeli Hisar pe ţărmul european al Bosforului[10]. Acesta era amplasat pe fostul teritoriu bizantin şi nu numai că ameninţa corăbiile care treceau prin strîmtoare, dar constituia şi o bază de unde putea fi atacat Constantinopolul. Mehmed a construit şi o flotă numeroasă. În vara aceea, el a angajat un meşter ungur, care plecase din slujba lui Constantin pentru că nu era plătit, ca să toarne tunuri în stare să scufunde corăbii şi să străpungă ziduri de cetate. Era evident că sultanul nu plănuia o simplă demonstraţie de forţă, ci un asalt pe cea mai largă scară.

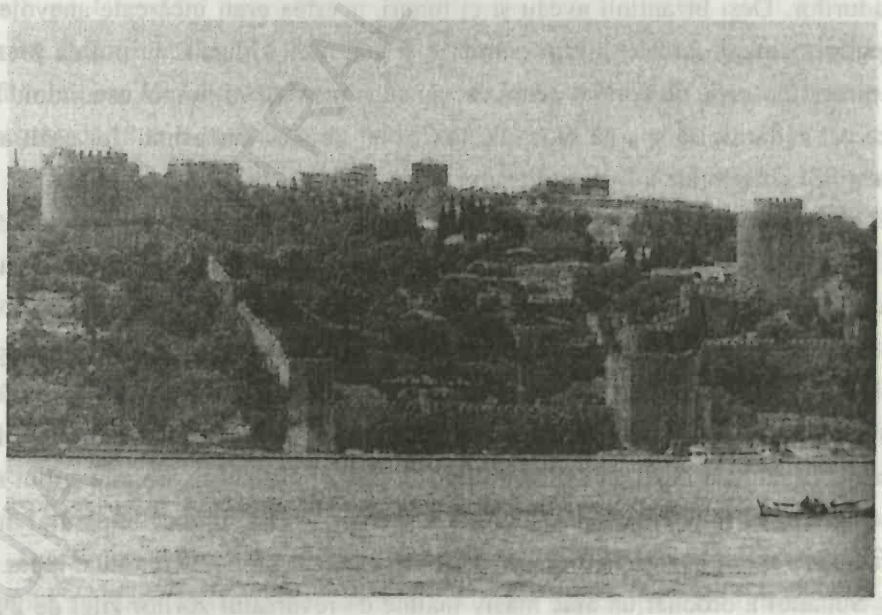

Fig. 194. Rumeli Hisar, cu Bosforul în prim plan. (Foto: Irina Andreescu-Treagold)

Împăratul a apelat la Veneţia, la Genova, la Hunyadi, la regele Aragonului, la papa Nicolae al V-lea şi la alte puteri apusene, precum şi la fraţii lui, Toma şi Demetrios din Peloponez. Prin toamnă, cei doi fraţi erau însă foarte ocupaţi, mai întîi cu o serioasă incursiune turcească, apoi cu o revoltă instigată de albanezi. Papa l-a trimis pe cardinalul Isidor al Kievului, care a sosit cu două sute de soldaţi de la Napole. El insista însă ca împăratul să proclame Unirea de la Florenţa şi să-l repună în drepturi pe patriarhul unionist Grigore, care se refugiase cu un an în urmă la Roma. Deşi nu prea voia să sfideze antiunionismul, împăratul nu s-a simţit în stare să sfideze papalitatea într-un moment cînd ajutorul apusean era atît de disperat necesar, astfel că a proclamat Unificarea de la Florenţa.

La începutul anului 1453 au sosit şapte sute de genovezi şi trei sute de veneţieni, ceea ce ridica cifra totală a soldaţilor din Constantinopol la vreo trei mii de străini şi cinci mii de bizantini. Mehmed avea poate opt mii de oameni. Cu toate că bizantinii erau protejaţi de ziduri, turcii aveau noile tunuri ungare, plus o maşinărie monstruoasă care se spune că putea lansa ghiulele în greutate de peste cinci sute de kilograme. Forţele turceşti au cucerit cu uşurinţă avanposturile bizantine trace de la Heracleea, Mesembria şi Anchialos. La începutul lui aprilie, după ce le garantase bizantinilor vieţile dacă se predau, sultanul a început asediul Constantinopolului.

Asediul a durat două luni. Întrucît tunurile turceşti nu puteau trage continuu, iar monstrul doar de şapte ori pe zi, bizantinii aveau răgaz să repare stricăciunile provocate zidurilor. Deşi bizantinii aveau şi ei tunuri, acestea erau încărcate anevoie, ucideau puţini oameni, iar reculul lor şubrezea şi mai mult zidurile. În pofida prezenţei flotei turceşti, o serie de corăbii genoveze au adus provizii în timpul asediului. Turcii au încercat zadarnic să spargă bloca de la Cornul de Aur, iar primul lor asalt asupra fortificaţiilor deteriorate a fost şi el respins.

Ca să ocolească estacada, turcii au recurs la transportarea pe uscat, pe role, a cîtorva corăbii pînă sub zidurile Galatei. Ei le-au lăsat la apă la capătul îndepărtat al Cornului de Aur, forţîndu-i pe apărători să echipeze zidurile dinspre mare din acea parte.

Cu toate acestea, turcii nu au putut înlătura estacada şi nici să străpungă zidurile. Deşi pierdeau mulţi oameni, ei le-au provocat surprinzător de puţine pierderi creştinilor. La sfîrşitul lunii mai sultanul a promis din nou să-i cruţe pe apărători dacă aceştia capitulau sau chiar să ridice asediul în schimbul unui exorbitant tribut anual, care se pare că se ridica la o sută de mii de hyperperi[11]. Dat fiind că împăratul nu ar fi putut aduna o asemenea sumă nici măcar pe vremuri, creştinii au continuat lupta.

Sultanul a ordonat un atac masiv înainte de revărsatul zorilor zilei de 29 mai. În acest timp, cel mai mare tun turcesc deteriorase sistemul de apărare chiar la sud de

Blacherne. Spărtura a fost umplută cu moloz şi pietriş, dar atît zidul interior cît şi cel exterior se prăbuşiseră în mare parte. Mehmed a trimis trei valuri de atacatori în punctele cele mai slabe, dar aceştia au suferit pierderi foarte grele fără să reuşească să pătrundă în cetate. Ei l-au rănit apoi pe comandantul genovez Giovanni Giustiniani. În momentul în care acesta a fost coborît de pe ziduri, soldaţii lui au început să dezerteze, iar turcii s-au strecurat printr-o poartă din apropiere. În timp ce duşmanii năvăleau în cetate, majoritatea italienilor au fugit cu corăbiile lor, dar aproape toţi soldaţii bizantini au luptat pînă la unul alături de împăratul Constantin[12].

Sultanul şi-a lăsat oamenii să prade Constantinopolul timp de cele trei zile prescrise de tradiţia musulmană pentru cetatea care refuza să se lase cucerită. Aceştia au jefuit majoritatea bisericilor, caselor şi prăvăliilor, distrugînd tot atît de mult pe cît prădau. Înainte de a începe să-i ia în sclavie, ei i-au ucis pe mulţi dintre cetăţenii oraşului, mai ales pe italienii care nu apucaseră să fugă. Numai celor două cartiere din nord-vestul şi sud-vestul cetăţii, Fanarul („Farul") şi Studios, precum şi Galatei genoveze, li s-a permis să se predea şi au rămas intacte. Locuitorii acestora au răscumpărat o parte din captivi. Sultanul i-a eliberat pe alţi cîţiva, dar i-a executat pe înalţii oficiali bizantini.

Mehmed, cunoscut de atunci încolo sub numele de Cuceritorul, a început să reconstruiască şi să repopuleze oraşul devenit capitala sa. El a refăcut zidurile Constantinopolului propriu-zis, dar le-a dărîmat pe cele ale Galatei, unde genovezilor li s-a dat voie să rămînă. Păstrînd Sfînta Sofia ca moschee, sultanul l-a ales ca nou patriarh pe Ghenadie Scholarios, un fost delegat la Conciliul de la Florenţa care devenise liderul antiunioniştilor. După ce a preluat pentru scurtă vreme biserica Sfinţilor Apostoli, Ghenadie s-a decis să abandoneze dărăpănata clădire, pe care Mehmed a dărîmat-o ca să înalţe o moschee în locul ei.

După ce Mehmed luase hotărîrea de a cuceri Constantinopolul, Constantin al XI-lea nu ar fi putut să se menţină mult timp pe poziţie cu oamenii şi banii de care dispunea. Chiar şi întăririle de cîteva mii de oameni trimise din Apus nu ar fi putut realiza mai mult decît amînarea cu cîteva luni a căderii cetăţii.

Inventarea marilor tunuri brizante a dus la condamnarea tuturor posturilor izolate atît de dependente de fortificaţiile lor. Cu toate că o cruciadă generală ar fi putut schimba situaţia, organizarea unor astfel de expediţii cerea timp şi implicare şi eşuase de atîtea ori încît discreditase însăşi ideea de cruciadă. Supunerea în ultimă instanţă a lui Constantin faţă de sultan i-ar fi garantat doar cîţiva ani în plus.

După căderea capitalei şi predarea Selymbriei nu mult după aceea, despoţii Toma şi Demetrios au rămas în Peloponez încercînd încă să-i supună pe rebelii răvrătiţi împotriva lor. Atît rebelii cît şi despoţii au apelat la Mehmed, care s-a decis să le ţină partea acestora

din urmă. Cerîndu-le să plătească un tribut anual de zece mii de hyperperi, el le-a trimis în 1454 o armată care a înăbuşit rebeliunea[13]. Otomanii au pus treptat stăpînire pe insulele din nordul Mării Egee şi pe ducatul Atenei, dar au cruţat deocamdată Peloponezul.

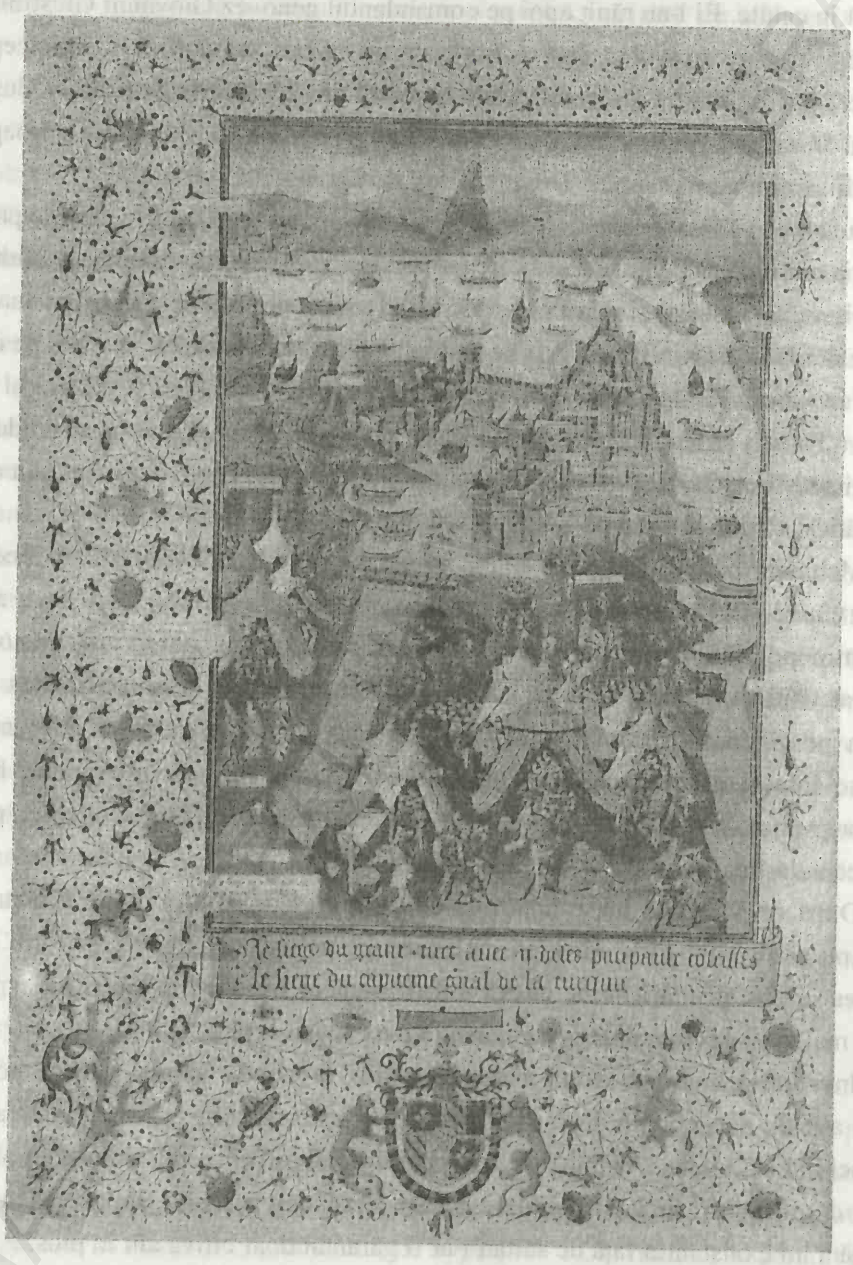

Fig. 195. Miniatură reprezentînd asediul Constantinopolului din lucrarea *Voyage Oversea* a lui Bertrandon de la Broquière datînd din 1455 (Bibliothèque Nationale, ms. français 9087). (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris)

Cu toate că domeniile despoţilor nu constituiau nici un inconvenient pentru sultan, pretenţiile lor ereditare la tronul Imperiului prăbuşit puteau fi un potenţial măr al discordiei. Mehmed a început să le permită moşierilor din Peloponez să se supună direct lui, diminuînd astfel veniturile despoţilor fără să le reducă tributul. Prin 1458, plăţile rămăseseră în urmă cu trei ani, astfel că sultanul a pornit o expediţie împotriva lor. El s-a înverşunat mai ales împotriva lui Toma, care, ca unionist, încercase să-l atragă pe papă în organizarea unei cruciade. În ciuda faptului că Toma s-a grăbit să achite patru mii cinci sute de hyperperi, Mehmed a anexat cea mai mare parte a despotatului său, inclusiv Corintul şi Patrasul[14]. Doi ani mai tîrziu, atunci cînd cei doi fraţi s-au certat din nou, sultanul s-a întors ca să cucerească şi ce mai rămăsese. Demetrios i-a predat Mistra. Toma şi familia lui au fugit în insula veneţiană Corfu, iar de acolo la Roma. În vreme ce sultanul îl surghiunea pe Demetrios la Adrianopol, papa i-a oferit lui Toma o primire triumfală la Roma.

Prin 1461, otomanii aveau control deplin asupra tuturor domeniilor despoţilor, cu excepţia Monemvasiei, pe care Toma o donase papalităţii. În vara aceea, sultanul a pornit asupra jalnicului Imperiu de Trapezunt, ultima aşchie a statului bizantin. Confruntat cu o imensă armată otomană şi fără nici o perspectivă de ajutor din afară, la începutul lunii septembrie împăratul David Comnenos şi-a predat capitala[15]. Ultimele cîteva oraşe ale micului Imperiu au căzut în acea toamnă. Deşi capitularea lui David a împiedicat jefuirea Trapezuntului, Mehmed i-a deportat pe mulţi dintre locuitorii acestuia la Constantinopol. Doi ani mai tîrziu, sultanul i-a executat pe David şi pe şase din cei şapte fii ai acestuia sub o acuzaţie dubioasă de conspiraţie.

Pe la sfîrşitul anului 1461, turcii desfiinţaseră toate statele care puteau emite pretenţii de descendenţă directă din Bizanţ. Din ceea ce fusese cîndva teritoriu bizantin, Veneţia deţinea insulele Creta şi Corfu, Dyrrhachiumul şi alte cîteva porturi şi insule greceşti; Genova deţinea Chiosul şi cîteva porturi din Crimeea; Ospitalierii rămăseseră în Rhodos; familia Tocco păstra Cefalonia şi o mică parte din Epir, iar familia cruciată din Lusignan era stăpînă pe Cipru[16]. În timp ce Scanderbeg îşi continua vitejeşte revolta în Albania, principatele sîrbeşti deveniseră din nou cliente ale otomanilor. Otomanii au cucerit cea mai mare parte a acestor ţinuturi. Majoritatea grecilor au rămas supuşi ai sultanului pînă în secolul al nouăsprezecelea.

CAPITOLUL 26

Separarea societății de stat (1204-1461)

După lovitura paralizantă dată de cea de a patra Cruciadă, Bizanțul şi-a revenit mai repede şi a supraviețuit mai mult timp decît ar fi fost poate de aşteptat. Totuşi, după 1204, soarta statului bizantin a devenit net distinctă față de cea a societății bizantine. Chiar şi atunci cînd se afla în culmea puterii sale şi chiar împreună cu Epirul şi Trapezuntul, Imperiul Bizantin restaurat nu a ajuns niciodată aproape de situația de a-i include pe toți cei care puteau fi pe drept cuvînt numiți bizantini. Într-o mare parte a Asiei Mici, în Balcani şi în insule, latinii, turcii sau slavii aveau mulți supuşi care aparțineau bisericii bizantine, respectau tradițiile bizantine şi în multe cazuri vorbeau greceşte. În acest timp, biserica bizantină şi-a păstrat cea mai mare parte a influenței sale asupra creştinilor răsăriteni pînă în Rusia şi Egipt, iar cultura bizantină a ajuns să se bucure în Occident de mai mult respect decît în orice altă perioadă din secolul al VIII-lea încoace. Chiar şi după ce Imperiul a dispărut definitiv, tradițiile bizantine, Biserica Ortodoxă Răsăriteană şi limba greacă au supraviețuit în Orient şi într-o oarecare măsură şi în Occident.

BIZANTINI ŞI GRECI

A fi roman (*Rhomaios*), aşa cum bizantinii îşi spuneau încă, era în cea mai mare parte o chestiune de cultură şi religie. Nu era în primul rînd vorba de limba greacă sau de traiul în cadrul teritoriului bizantin şi acest lucru nu avea nici o legătură cu rasa. Bizanțul avusese întotdeauna supuşi slavi, vlahi, albanezi sau de alte origini care vorbeau puțin sau chiar deloc greceşte, dar care erau totuşi bizantini. Dacă un armean, un italian sau un turc se stabilea în Imperiu, intra în sînul bisericii bizantine şi adopta modul de viață al autohtonilor, el trecea drept bizantin. Deşi un vorbitor de limbă greacă care devenea musulman înceta să mai fie bizantin, un creştin grecofon era

considerat ca atare chiar dacă nici una dintre rudele lui nu trăise sub stăpînire imperială timp de mai multe generații la rînd.

După 1204, statele bizantine succesoare erau într-o proporție covîrșitoare grecofone, dar nici unul nu era un stat-națiune în sensul în care Franța sau Anglia începeau deja să fie. Deși occidentalii au încercat adesea să dea un nou înțeles Imperiului de la Niceea sau Imperiului Bizantin restaurat numindu-i pe conducătorii acestora regi ai grecilor, nici un bizantin nu ar fi privit cu ochi buni un asemenea titlu. Împăratul era în același timp, mai puțin dar și mai mult decît atît. El era mai puțin decît atît deoarece mulți greci trăiau în afara jurisdicției lui, și mai mult decît atît dat fiind că se presupunea totuși că se află în fruntea unui stat supranațional. Avea prioritate față de alți conducători nu ca suveran al grecilor, ci ca urmaș al împăraților romani creștini începînd cu Constantin I.

Cu toate acestea, unii bizantini au început în această perioadă să folosească numele de „grec" (*Hellen*) mai curînd cu sensul antic al acestuia de locuitor al Greciei decît cu cel dat de obicei de creștini, adică „păgîn". Acest sens reînviat al cuvîntului „grec" constituia un semn al reînvierii continui a culturii clasice. Scriitorii cei mai eruditi, care îi luau drept modele stilistice pe Tucidide sau Demostene, dădeau orașelor și popoarelor contemporane numele celor existente în aceleași locuri în secolele al cincilea sau al patrulea î. Ch. Astfel, Constantinopolul devenea Bizanț, Adrianopol Orestias, turcii erau numiți perși, slavii sciți, iar compatrioții lor bizantini greci. Prin extensie, dîndu-și seama că Imperiul restaurat stăpînea aproximativ ținuturile grecilor antici și că avea o populație alcătuită în foarte mare parte din descendenții acestora, astfel de oameni de cultură au ajuns să fie mîndri atît de trecutul grecesc păgîn cît și de cel roman creștin, mai ales într-o perioadă de declin politic bizantin. Acestea erau însă opiniile unei minorități cultivate puțin numeroase care li s-ar fi părut fără sens sau periculoase majorității bunilor creștini bizantini.

Amenințarea sau realitatea dominației străine și nu vreun fel de conștiință națională grecească era principalul element nou care acționa ca să-i țină uniți pe bizantini. Puterile bizantine locale care proliferaseră pe la 1204 s-au transformat peste puțină vreme în cele trei state succesoare principale. După apariția Imperiului de la Niceea, dat fiind că era cel mai puternic dintre ele, mulți bizantini s-au unit ca să-l sprijine. Drept urmare, după 1261, Imperiul restaurat a suferit mai puțin de pe urma separatismului regional decît Bizanțul secolului al XII-lea. Începînd cu mijlocul secolului al XIV-lea, cea mai mare parte a împărțirilor Imperiului au fost mai curînd urmarea unor decizii administrative luate de puterea centrală decît a unor inițiative locale. Chiar și atunci cînd Bizanțul s-a redus la enclave izolate conduse ca apanaje,

locuitorii lor se declarau de obicei loiali faţă de Constantinopol şi faţă de dinastia Paleologilor.

Această relativă coeziune a permis o dezvoltare geografică aparte a ceea ce numim noi Imperiul de la Niceea înainte de 1261 şi Imperiul Bizantin restaurat după aceea. Pornind de la modestul domeniu al lui Teodor I Lascaris din nord-vestul Anatoliei, Imperiul de la Niceea s-a extins în Balcani, cucerind Tracia, nordul Greciei şi Albania, apoi Constantinopolul şi regiunea din estul Peloponezului. Atunci cînd turcii au pus stăpînire pe teritoriul lui central originar din Asia Mică, inclusiv însăşi Niceea, Imperiul s-a bazat pe noile lui ţinuturi din Balcani, extinzîndu-se în Epir şi în Tessalia. Afectat între 1341 şi 1347 de războiul civil, apoi, între 1347 şi 1349, de Moartea Neagră, Imperiul a pierdut Albania, Epirul, Tessalia şi hinterlandul Thessalonicului în favoarea sîrbilor. După care turcii au cucerit Tracia şi Thessalonicul însuşi, lăsînd Imperiul fără nici una din posesiunile pe care le deţinuse înainte de 1261. Un astfel de stat nu poate fi înţeles în termeni regionali şi nici loialităţile regionale nu pot explica prestigiul de care se bucura el în rîndul creştinilor de rit răsăritean din afara graniţelor lui.

Pe tot parcursul acestei perioade, Constantinopolul a păstrat o importanţă aparent disproporţionată nu numai pentru bizantini, ci şi pentru occidentali, slavi, precum şi pentru turci. Acest lucru se datora trecutului şi comerţului său şi valorii sale ca sistem de fortificaţii aproape inexpugnabil în nişte vremuri de instabilitate militară. În ciuda unei oarecari reveniri după 1204 şi mai ales după 1261 însă, oraşul nu şi-a recîştigat niciodată nimic din fosta lui întindere şi nu mai era cea mai mare piaţă din lumea mediteraneană. Moartea Neagră i-a produs şi mai multe pagube. Deşi stăpînirea Constantinopolului ar fi putut părea o necesitate strategică pentru orice stat care deţinea teritorii atît în Anatolia cît şi în Balcani, mai întîi Imperiul de la Niceea şi apoi Imperiul Otoman au reuşit să stăpînească pămînturi de jur împrejurul lui fără să aibă prea multe probleme. Valoarea lui supremă era cea de simbol. Stîrnind invidia duşmanilor, el îi înfricoşa totodată, iar stăpînirea lui a prelungit cu siguranţă atît viaţa Imperiului Latin cît şi pe cea a Bizanţului restaurat. Pe durata ultimilor şi jalnicilor o sută de ani ai Imperiului, doar capitala îl făcea să fie o putere pe care nici apusenii, nici răsăritenii şi nici turcii nu o puteau ignora cu desăvîrşire.

Imediat după ce bizantinii au recucerit Constantinopolul, Anatolia de vest nu mai era absolut esenţială pentru ei, cu toate că ea alcătuise aproape întregul Imperiu de la Niceea timp de patruzeci de ani, pînă în 1246, cînd Ioan Vatatzes a cucerit o mare parte din Balcani. Chiar şi după ce împăratul, aparatul birocratic şi o mare parte a aristocraţiei plecaseră în capitala recuperată, partea de apus a Asiei Mici trebuie să

fi deținut încă aproape jumătate din populația, producția agricolă și veniturile Imperiului, făcînd-o să merite să fie apărată aproape cu orice preț. Împărații îi cunoșteau valoarea. Mihail al VIII-lea a trimis sau a condus mai multe expediții întru apărarea Anatoliei bizantine și, în general, a reușit; înainte de a rămîne în 1305 fără bani, Andronic al II-lea le-a promis catalanilor sume fabuloase ca să o apere, iar Andronic al III-lea a depus un efort vitejesc de a redobîndi o parte a ei chiar și în 1329.

Cu toate că în Anatolia apuseană au izbucnit mai multe rebeliuni sub Mihail al VIII-lea și sub Andronic al II-lea, nici una dintre ele nu a durat mult. Cu excepția revoltei inițiale provocată de faptul că Mihail pusese să i se scoată ochii lui Ioan al IV-lea Lascaris, toate par să fi avut drept cauză nu lipsa de loialitate față de împărat, ci sentimentul că acesta nu făcea destul pentru apărarea de turci a posesiunilor lui anatoliene. Lipsită de frontiere naturale ca să-i oprească pe numeroșii și belicoșii ei vecini turci, partea de vest a Asiei Mici a suferit de pe urma mai multor atacuri străine decît orice altă parte a Imperiului restaurat. Ea era deci mai afectată și mai vulnerabilă și a devenit prima parte a Imperiului care a căzut atunci cînd Andronic al II-lea a redus sistemul de apărare bizantin.

Tracia, la începuturi în general una dintre cele mai expuse regiuni ale Bizanțului, era la fel de în siguranță ca și oricare alta în această perioadă tulbure. Bulgarii erau destul de potoliți după ce Ioan al III-lea Vatatzes i-a alungat în 1246 din Tracia. În secolul următor, strîmtorile și marea i-au oprit de obicei pe turci, cu excepția cazurilor cînd bizantinii îi aduceau deliberat pe malul european ca aliați. Tracia a devenit grînarul redus al Imperiului, unde marii lui aristocrați își aveau majoritatea proprietăților funciare. Deși se pare că unii dintre primii proprietari de pămînturi și-au păstrat posesiunile din Tracia în timpul mișcărilor de la începutul secolului al XIII-lea colaborînd cu latinii și cu bulgarii, cea mai mare parte a magnaților traci trebuie să fi venit din Anatolia apuseană și să-și fi achiziționat pămînturile abia după ce împărații de la Niceea s-au extins în Europa. Unii dintre ei erau fără îndoială bogătași refugiați din fața înaintării turcilor în Asia Mică, recolonizați cu ajutorul statului în anii de după 1305.

În timpul marelui război civil din secolul al XIV-lea, majoritatea aristocraților din Tracia l-au sprijinit pe Ioan al VI-lea Cantacuzino, el însuși magnat trac provenit dintr-o familie care îi slujise pe împărații de la Niceea. Chiar și după ce el a fost în cele din urmă înfrînt, cea mai mare parte a Cantacuzinilor și-au păstrat sau și-au recuperat proprietățile. Înainte de apariția Morții Negre, Tracia era prosperă și populată. Pe lîngă porturi importante ca Rhaedestos și Mesembria, ea avea și cîteva orașe de o mărime apreciabilă în interiorul continentului, cum erau Adrianopol și

Didymotichos. După ce turcii au dobîndit în 1354 o bază solidă la Callipolis, le-a trebuit totuşi circa treizeci de ani ca să cucerească regiunea din interiorul uscatului. Dar chiar şi atunci, cîteva cetăţi de pe coastă au rezistat pînă cînd mai multe dintre ele au trecut în stăpînire turcească prin tratatul din 1403. În final, Selymbria din sud şi Mesembria din nord au fost considerate drept apanaje satisfăcătoare pentru prinţii bizantini de frunte.

Regiunea Thessalonic, antica Macedonia, era ceva mai puţin fertilă decît Tracia şi mai departe de Constantinopol. În ciuda faptului că ea alcătuia centrul Imperiului de la Thessalonic al lui Teodor Ducas, acest stat a avut o istorie scurtă, ca şi Regatul latin al Thessalonicului care îl precedase. Începînd cu perioada cuceririlor lui Ioan al III-lea din 1246, regiunea s-a aflat timp de un secol sub stăpînire bizantină, pînă cînd marele război civil le-a permis sîrbilor să cucerească partea ei interioară. În cei opt ani de după 1342, mişcarea zeloţilor de la Thessalonic a atras o populaţie urbană numeroasă şi turbulentă, care i s-a supus lui Ioan al VI-lea doar atunci cînd sîrbii ajunseseră la porţile cetăţii. După aceea, bizantinii au deţinut numai zona din imediata vecinătate a oraşului, în vreme ce sîrbii mai întîi şi apoi turcii stăpîneau hinterlandul lui. Întrucît Thessalonicul îndeplinea în primul rînd funcţia de bază comercială pentru interior, nici Manuel al II-lea în 1387, nici veneţienii în 1430 nu l-au putut păstra mai mult de cîţiva ani din cauza blocadei turceşti dinspre uscat.

Partea Bizanţului care a dus-o cel mai bine în timpul domniei Paleologilor a fost Peloponezul, cunoscut pe vremea aceea mai mult sub numele de Moreea. După ce Mihail al VIII-lea l-a dobîndit în 1261 sub formă de răscumpărare a baronilor latini din Ahaia căzuţi în captivitate, Peloponezul bizantin a devenit curînd o provincie de sine stătătoare, dar surprinzător de loială. Ea cuprindea mănoasa vale a Laconiei şi oraşele Mistra şi Monemvasia aflate în plin avînt. Cu excepţia Monemvasiei, principalele porturi ale peninsulei aparţineau Veneţiei, dar şi ele constituiau pieţe de desfacere pentru produsele bizantine. Principatul latin al Ahaei, atît cît mai rămăsese din el, era prea slab ca să ameninţe în mod serios provincia bizantină, dar a stat în calea majorităţii altor invadatori pînă spre sfîrşitul secolului al XIV-lea, cînd şi-au început turcii raidurile. Deşi Moartea Neagră a lovit Peloponezul bizantin odată cu restul Imperiului, despoţii au compensat o parte a pierderilor de oameni prin aducerea de colonişti albanezi. Ei i-au folosit apoi pe mercenarii albanezi ca să cucerească încă o serie de teritorii latine.

În ciuda prezenţei acestor imigranţi albanezi, Peloponezul bizantin rămăsese preponderent grecofon. El dispunea de o aristocraţie locală recalcitrantă uneori, ale cărei rînduri au fost întărite de refugiaţii din alte părţi ale Greciei. Sub despotul

Teodor I Paleologos, care a domnit din 1382 pînă în 1407, Mistra a devenit cea de a doua capitală a Imperiului, cu propriul ei aparat birocratic, oameni de litere și artiști. Împărțirea despotatului între doi sau trei Paleologi a dus însă la nașterea a numeroase conflicte, iar despoții, cu excepția viitorului împărat Constantin al XI-lea, nu erau niște oameni prea remarcabili. Micul Peloponez a devenit principala provincie bizantină doar pentru că a dus-o relativ bine în timp ce în restul Imperiului era dezastru.

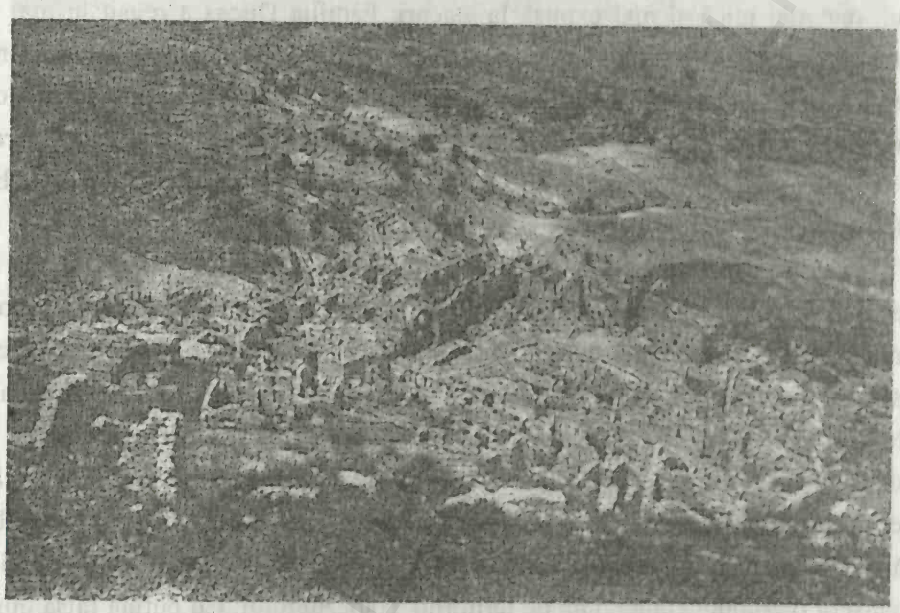

Fig. 196. Vedere aeriană a Mistrei, cu Palatul Despoților în centru. (Foto: Deutsches Archäologisches Institut, Atena)

Singurele alte teritorii care s-au aflat sub stăpînire niceeană sau bizantină o perioadă de timp ceva mai îndelungată au fost insulele din Marea Egee. Ioan Vatatzes de la Niceea a recuperat Lesbosul, Chiosul, Samosul și Rhodosul și a sprijinit cu curaj rezistența grecilor din insula Creta pe care venețienii s-au căznit mai bine de un secol să o înfrîngă. Mihail al VIII-lea s-a folosit de mercenarul Licario ca să redobîndească multe dintre insulele mici și cea mai mare parte din Euboe, la vremea aceea cunoscută în general sub numele de Negroponte. Cu toate că Andronic al II-lea a pierdut ulterior majoritatea acestor cuceriri, Imperiul a păstrat cîteva insule din nord aproape pînă la sfîrșit. Turcii își foloseau puterea lor navală limitată mai mult în scopuri piratерești decît pentru cuceriri, în vreme ce Veneția, Genova și celelalte puteri navale latine se luptau mai mult între ele decît cu Bizanțul.

În timpul celei mai mari părți a primei jumătăți a acestei perioade, Bizanțul a exercitat o surezanitate neglijentă asupra Epirului și a Tessaliei. Pînă în 1318, cînd

dinastia s-a stins, cele două provincii erau de obicei conduse separat de membri ai familiei Ducas. Conducătorii lor îşi datorau totuşi titlurile de despot al Epirului şi de sebastocrator al Tessaliei numirii lor de către împărat, mai întîi la Niceea şi apoi la Constantinopol. Deşi Epirul poseda ceva pămînt arabil fertil în jurul capitalei ei, Arta, regiunea era preponderent constituită din munţi şi dealuri, care erau uşor de apărat, dar sărace. Tessalia, ultima fîşie a Imperiului de la Thessalonic, era mai fertilă decît Epirul, dar mai mică şi mai expusă la atacuri. Familia Ducas a reuşit în mai mare măsură să-şi menţină autonomia decît să-şi extindă puterea. Prin 1337, Andronic al III-lea a reuşit în sfîrşit să anexeze atît Tessalia cît şi Epirul şi graţie sistemelor lor naturale de apărare ele trebuie să fi fost uşor de stăpînit. Dar după doar unsprezece ani, războiul civil şi Moartea Neagră au slăbit atît de mult Bizanţul, încît sîrbii au invadat ambele provincii întîmpinînd doar o mică rezistenţă.

Imperiul de Trapezunt, cu toate că nu a fost niciodată recuperat de către Imperiul Bizantin restaurat, a încetat să mai constituie un factor major în politica bizantină atunci cînd a pierdut Paflagonia şi odată cu ea speranţa de a recuceri Constantinopolul. După ce a cedat Sinope în 1265, micul Imperiu mai stăpînea doar Pontul, deţinînd într-o mai mică măsură şi o parte a Crimeei pînă pe undeva pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Pontul se afla la adăpostul Alpilor Pontici, care îi ofereau Trapezuntului cel mai bun sistem natural de apărare dintre toate statele din Răsărit. Vecinii lui nu erau bizantinii, ci turcii, georgienii, mongolii şi genovezii, care înfiinţaseră o colonie comercială pe teritoriul Trapezuntului. Cu puţină falsă mîndrie, împăraţii Trapezuntului, Marii Comneni, au acceptat pe rînd suzeranitatea selgiucizilor, a mongolilor şi a otomanilor. Începînd cu 1282, cînd Ioan al II-lea de Trapezunt s-a căsătorit cu una dintre fiicele lui Mihail al VIII-lea, Comnenii au recunoscut şi pretenţiile la superioritate ale împăraţilor bizantini. Prietenia cu împăratul recunoscut al romanilor, care era prea departe ca să constituie o ameninţare militară, a întărit autoritatea Marelui Comnen asupra supuşilor lui greci.

În 1332, Vasile Comnenos a apelat la ajutorul bizantinilor ca să uzurpe tronul Trapezuntului. El s-a căsătorit cu şi apoi a divorţat de fiica bastardă a lui Andronic al III-lea, Irina, care i-a succedat în 1340, poate după ce l-a otrăvit. A urmat o luptă pentru putere care a durat nouă ani, în care s-au implicat Irina, Ana, sora lui Vasile, Mihail, unchiul acestuia, şi Ioan al III-lea, fiul lui Mihail, nici unul dintre ei nereuşind însă să obţină un control ferm asupra situaţiei. Între timp, Trapezuntul a fost devastat în 1347 de Moartea Neagră şi a pierdut în 1349 un război cu coloniştii săi genovezi. În timpul acestor numeroase încercări, turcii au fondat o serie de mici emirate în vestul teritoriului pontic şi se pare că mongolii şi genovezii au pus stăpînire pe

provincia Crimeea[1]. Alexios al III-lea de Trapezunt, fiul lui Vasile, care s-a însurat cu una dintre nepoatele lui Ioan Cantacuzino, a readus o oarecare stabilitate în a doua jumătate a secolului, făcîndu-i pe emirii turci vasalii lui. În ansamblu, Trapezuntul le-a ținut piept turcilor mai bine decît Bizanțul, păstrînd cea mai mare parte a teritoriului său originar și supraviețuind cu opt ani mai mult[2].

Fig. 197. Alexios al III-lea Comnenos de Trapezunt (1349-1390) și soția lui Teodora Cantacuzino. Miniatură dintr-o crisobulă originală din 1374 de la mănăstirea de la Dionysiou, Muntele Athos (MS. Dionysiou nr.4). (Foto: prin amabilitatea lui Jacques Lefort)

Acestea erau părţile din lumea bizantină rămase sub dominaţie grecească sau care i-au fost înapoiate. În cea mai mare parte a timpului, Imperiul restaurat şi-a exercitat influenţa diplomatică şi eclesiastică şi asupra altor state creştine răsăritene. Ca şi înainte, acestea îi includeau pe slavii din Bulgaria, Serbia şi Rusia. Lor li s-au alăturat în secolul al XIV-lea noile principate româneşti ale Valahiei şi Moldovei numite romîneşti[3]. Deşi Georgia şi Armenia ciliciană păstrau relaţii bune cu Bizanţul, amîndouă se aflau acum departe de teritoriul bizantin. Regii Georgiei erau mai apropiaţi de împăraţii Trapezuntului, cu care s-au înrudit prin căsătorii, în timp ce regii armeni ai Ciliciei s-au aliat cu Ciprul latin.

Bizanţul se bucura de o anumită autoritate şi asupra grecilor aflaţi sub dominaţie latină. Chiar şi acolo unde aceasta a fost continuă, ca în Cipru sau în Cefalonia, apusenii erau prea puţini ca să poată schimba caracterul grecesc al ţării. Supuşii lor au ajuns la diferite compromisuri cu stăpînirea latină, au acceptat în silă unirea formală cu biserica apuseană, ba chiar au şi învăţat cîteodată ceva franceză sau italiană. Dar limba lor principală a rămas greaca, împănată cu o serie de împrumuturi lingvistice din franceză şi italiană, limbi care au început şi ele să fie vorbite curent pe domeniile împăratului. Majoritatea lor considerau că se află sub ocupaţie străină, se considerau bizantini şi erau bucuroşi să primească cu braţele deschise orice forţă imperială care ar fi putut sosi. Grecii din Creta s-au răzvrătit în repetate rînduri cu ajutorul împăraţilor. Singurul loc în care grecii erau în mare pericol de a fi latinizaţi era sudul Italiei, unde ei fuseseră întotdeauna obligaţi să se stabilească numai în zonele de coastă şi amestecaţi cu populaţia vorbitoare de limbă italiană. Dar chiar şi grecii italieni au continuat să folosească propria lor limbă, iar călugări greci ca Varlaam din Calabria păstrau legături strînse cu Constantinopolul.

Pe măsură ce numărul grecilor aflaţi sub dominaţie latină scădea tot mai mult, numărul celor aflaţi sub stăpînire turcească creştea constant. Turcii aveau capacităţi de asimilare mai mari decît latinii. Existau mult mai mulţi turci, iar ei încurajau convertirea la Islam, care asigura practic faptul ca descendenţii unui grec să se considere turci. Organizînd incursiuni şi făcînd cuceriri, ei au luat mulţi creştini în sclavie, vînzîndu-i pe o parte din ei în alte regiuni musulmane şi împiedicîndu-i pe ceilalţi să-şi practice credinţa. Pe lîngă perceperea de la creştini a obişnuitei taxe musulmane pe cap de locuitor, turcii au adoptat practica de a-i lua pe băieţii creştini din sînul familiilor lor şi de a-i creşte ca musulmani, meniţi de obicei serviciului militar în corpuri speciale şi cunoscuţi sub numele de ieniceri. Convertirile, migraţia turcească şi exomigraţia grecească ameninţau tot mai mult minoritatea grecească din centrul Asiei Mici. Atunci cînd turcii au invadat vestul Anatoliei, ei au ocupat mai întîi zonele

rurale, alungîndu-i pe greci în oraşe, în Europa sau în insule, astfel că la căderea oraşelor anatoliene ţinutul din jurul acestora era deja în mare parte locuit de turci.

În prima jumătate a secolului al XIII-lea, graniţa dintre musulmani şi creştini părea să se fi fixat la strîmtori, dîndu-le grecilor anatolieni puţine speranţe într-o recucerire bizantină şi o oarecare motivaţie ca să emigreze în Europa. După ce au cucerit Callipolisul, ocuparea Balcanilor de către turci a continuat într-o manieră rapidă, dar dezordonată, iar în momentul cînd majoritatea grecilor şi-au dat seama că turcii veniseră să stea, nu le mai rămăsese nici un refugiu sigur. Pe lîngă aceasta, după trei secole de colonizare turcească a Asiei Mici, nu mai erau disponibili destul de mulţi turci pentru repetarea procesului în Balcani şi puţini dintre ei au continuat să aplice vechea metodă de a se stabili în mediul rural şi de a cuceri apoi oraşele. Cea mai mare parte a turcilor care s-au stabilit cu adevărat în Balcani s-au îndreptat în primul rînd spre oraşe, unde au fost în cele din urmă depăşiţi numeric de cei care migrau din satele preponderent creştine[4]. Tabloul general era alcătuit deci dintr-o majoritate de greci şi slavi creştini în Europa şi dintr-o majoritate de turci musulmani în Asia[5].

Timp de un secol şi jumătate, otomanii au trăit într-un grad surprinzător de mare de armonie cu împăraţii bizantini, la început ca aliaţi, apoi ca suzerani. Atîta vreme cît împăratul rămînea la Constantinopol, grecii aflaţi sub dominaţie turcească îl considerau protectorul lor, el putînd cel puţin negocia cu sultanul în numele lor[6]. Cînd Constantinopolul a căzut, iar Imperiul s-a năruit, toţi creştinii răsăriteni s-au pomenit privaţi de conducătorul cu care erau obişnuiţi. Grecii, care îşi spuneau încă romani, deveniseră un simplu grup etnic cu un trecut glorios, fără un statut legal sau eclesiastic mai înalt decît cel al altor creştini răsăriteni din Imperiul Otoman. Aşa cum şi-au dat seama atît latinii cît şi turcii, cucerirea turcească finală a avut impact asupra oamenilor care trăiau mult dincolo de fruntariile ultimelor rămăşiţe jalnice ale teritoriului bizantin.

IMPERIUL FRAGMENTAT

Cea de a patra cruciadă a zdruncinat tradiţia puterii unificate din bazinul egeean care data încă de pe vremea Republicii Romane şi a adus daune unor instituţii care existau încă de pe vremea lui Diocleţian şi a lui Constantin I. Întrucît cruciaţii nu au reuşit să cucerească întregul Imperiu Bizantin, ei nu i-au înlocuit niciodată instituţiile cu un sistem unic propriu. Din cauză că bizantinii au eşuat în încercarea lor de a recuceri tot ce pierduseră sau măcar de a destrăma toate statele latine şi Imperiul de

Trapezunt, ei nu puteau să-şi refacă vechiul sistem. Atît cruciaţii cît şi bizantinii au trebuit să facă compromisuri chiar şi în teritoriile cucerite sau recucerite de ei. Feudalismul occidental funcţiona prost în condiţiile orientale, iar soarta statelor bizantine succesoare a fost diversă. Imperiul Latin, Trapezuntul şi Epirul nu au ajuns niciodată să aibă o importanţă prea mare. Niceea s-a transformat într-o imitaţie relativ reuşită a Bizanţului, dar, după ce s-a menţinut pe poziţii timp de aproape o generaţie, a căzut treptat în anonimat.

Este curios totuşi faptul că fiecare dintre aceste state succesoare s-a bucurat de o stabilitate dinastică solidă conform standardelor bizantine anterioare. Marii Comneni au domnit la Trapezunt atît timp cît a dăinuit Imperiul acestuia, deşi s-au luptat uneori între ei, încurajaţi de Constantinopol. Dinastia Ducas a condus Epirul şi Tessalia pînă cînd linia ei bărbătească s-a stins şi chiar şi atunci linia feminină s-a înrudit cu conducătorii ulteriori din familiile Orsini şi Tocco. Familia Ducas a avut şi ea certurile ei interne, instigate în parte de Imperiul niceean şi de cel bizantin restaurat. Dar atît timp cît familia supravieţuia, loialitatea locală faţă de ea era prea puternică ca să-i permită Bizanţului să anexeze definitiv Epirul şi Tessalia.

Lascarizii au rămas împăraţi ai Niceei pînă cînd aceasta a fost redobîndită de Constantinopol. În ciuda faptului că Ioan al IV-lea era minor şi a triumfului lui Mihail al VIII-lea în recucerirea capitalei, schimbarea dinastiei în 1261 a provocat nemulţumiri de durată. După aceea, Paleologii au condus Imperiul restaurat pînă la sfîrşit, timp de mai mulţi ani decît orice altă dinastie bizantină. Ei s-au bucurat din partea supuşilor lor de o loialitate care a contracarat resentimentul general faţă de unificarea de la Lyon şi de cea de la Florenţa şi eşecurile răsunătoare ale lui Andronic al II-lea şi ale lui Ioan al V-lea. Loialitatea dinastică a fost principalul motiv pentru care tînărul şi mediocrul Ioan al VI-lea Paleologos a putut să-l înlăture pe maturul şi strălucitul Ioan al VI-lea Cantauzino chiar şi ca asociat la domnie. Cu toate că practica de a domni prin intermediul rudelor întărea probabil dinastiile, practici similare fuseseră aplicate cu mult mai puţin succes şi înainte de 1204. Principala diferenţă de după Cruciada a Patra a constat probabil în promptitudinea cu care s-au strîns bizantinii în jurul familiei imperiale împotriva puternicilor latini şi turci.

Un asemenea sentiment explică şi micşorarea necazurilor provocate împăraţilor de separatismul local şi de negustorii şi magnaţii nesupuşi. Deşi prinţii care deţineau apanaje s-au mai revoltat din cînd în cînd, date fiind puterea lor şi slăbiciunea puterii centrale, ei au făcut-o destul de rar faţă de cît ar fi fost de aşteptat. Nici un deţinător de apanaj nu şi-a asigurat o independenţă de durată în perioada aceasta şi nici nu a pus mîna pe tron mai mult decît temporar. Bizanţul avea încă mulţi proprietari funciari

bogați, dintre care unii se comportau ca adevărați stăpîni ai orașelor unde locuiau și ai regiunilor din jurul pămînturilor lor. Însă astfel de oameni s-au aflat rareori în fruntea unor revolte locale. Cu toate că Ioan al VI-lea Cantacuzino era magnat, el a revendicat coroana în calitate de mare domestic al armatei și de prieten al defunctului împărat; el nu a aspirat niciodată la o domnie separatistă, iar sprijinul său depășea cu mult fruntariile Traciei, regiunea în care se aflau proprietățile lui. Magnații și negustorii au jucat cu siguranță un rol în războaiele civile dintre 1341 și 1354. Totuși, fiecare dintre tabere a luptat întotdeauna ca să preia monarhia, nu să o limiteze, iar dinastia legitimă a ieșit victorioasă în final.

La prima privire, marele război civil, cu mulțimile lui urbane loialiste jefuind palatele aristocraților cantacuzini, ar putea părea o răscoală a celor oprimați împotriva asupritorilor lor. Dar dacă magnații cantacuzini au asuprit pe cineva, atunci țăranii de pe moșiile lor au fost aceștia, dintre care nici unul nu trăia în orașele unde se agitau mulțimile. Iar dacă cineva îi asuprea pe săracii din mediul urban, atunci aceștia erau negustorii, comercianții și birocrații, printre care nu se prea aflau magnați. Ceea ce pare să se fi întîmplat a fost mai curînd o revoltă împotriva aristocraților condusă de birocrați, negustori și comercianți. În măsura limitată în care clasele de jos au participat sau nu la războiul civil, pătura săracă a cetăților părea să se fi alăturat oamenilor de afaceri și oficialilor, făcînd ca orașele să fie loiale regenței, în timp ce țăranii par să fi trecut de partea moșierilor lor aristocrați, părăsind satele în general cantacuzinești. Deși invidia aristocraților bogați a constituit fără îndoială un factor, războiul civil nu a însemnat deloc o simplă luptă dintre bogați și săraci.

El a fost totuși în parte o luptă între proprietarii funciari și negustori conflict des întîlnit în istoria bizantină în secolele al XI-lea și al XII-lea. În secolul al XIV-lea, lupta s-a purtat pentru dobîndirea controlului nu numai asupra puterii centrale, ci și asupra orașelor, unde își aveau de obicei reședința moșierii. Deoarece cooperarea cu negustorii italieni era necesară pentru afaceri, regența și comercianții care o susțineau erau înclinați să fie mai prietenoși cu italienii[7]. Fiind bănuitori față de biserica apuseană, majoritatea călugărilor și a palamiților aveau tendința de a se opune regenței și de a-i sprijini pe cantacuzini, mai ales că printre aceștia se aflau mulți aristocrați, călugări și palamiți care făcuseră danii mănăstirilor. În ciuda tuturor acestor tendințe, la mijloc erau și alte interese publice și particulare, astfel că unii aristocrați sprijineau regența, iar o parte dintre negustori, birocrați și anti-palamiți îl susțineau pe Ioan Cantacuzino.

Tendințe asemănătoare ce pot fi apreciate în mod similar par să fi agravat tulburările civile de la Trapezunt dintre 1340 și 1349. Aceste conflicte i-au stîrnit pe

aristocraţii locali împotriva unei facţiuni orăşeneşti care sprijinea candidaţii bizantini la tronul Trapezuntului şi era aliată cu regenţa bizantină[8]. Atît la Bizanţ cît şi la Trapezunt, tabăra mai slabă era cea a aristocraţilor, mai ales poate din cauză că aceştia erau priviţi ca o ameninţare la adresa puterii de care avea nevoie împăratul ca să apere statul. O astfel de etichetare era totuşi în mare parte greşită, deoarece aristocraţii, iar Ioan Cantacuzino cel mai mult dintre toţi, sesizau pericolele care ameninţau Bizanţul.

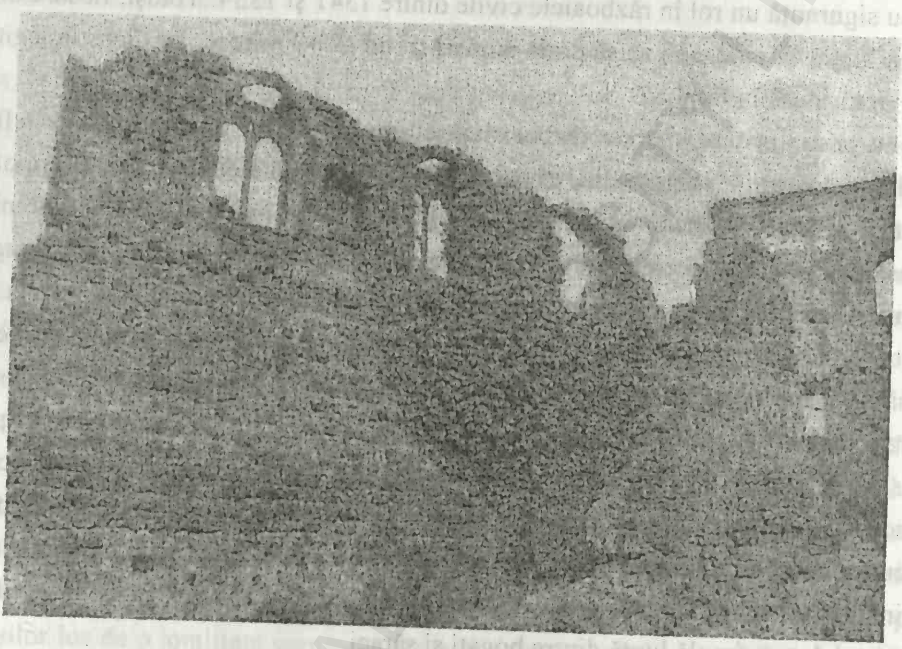

Fig. 198. Ruinele Palatului Marilor Comneni de la Trapezunt. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Ţinînd cont de problema lor, împăraţii şi alţi conducători greci de după 1204 s-au bucurat totuşi de reuşite în obţinerea şi păstrarea controlului asupra domeniilor lor. Pornind cu cîţiva refugiaţi de rang înalt de la Constantinopol, dar fără o conducere funcţională, Teodor I de la Niceea a reuşit să creeze o structură administrativă destul de eficientă. Fără să încerce să refacă prea mult din vechiul aparat birocratic central, el a domnit prin intermediul curtenilor şi al membrilor familiei sale, urmînd un model aplicat pentru prima dată sub Comneni. Alexios I de Trapezunt, care adusese cu el proprii lui oficiali refugiaţi de la Constantinopol, a numit în noua lui capitală un guvern similar format din curteni. Mihail Ducas din Epir a făcut în mare măsură acelaşi lucru la Arta, fără să-şi ia titlul de împărat şi fără prea mult sprijin din partea refugiaţilor bizantini. Aceşti conducători revendicau prerogativele imperiale care

căzuseră în desuetudine timp de o scurtă perioadă, dar cu care supușii lor erau de multă vreme familiarizați. Chiar dacă drepturile succesorilor la o astfel de autoritate erau discutabile, fără stăpînirea Constantinopolului nici un alt bizantin nu putea ridica în mod incontestabil pretenții mai mari.

Ca și sub Comneni, cei mai importanți oficiali ai Lascarizilor și Paleologilor erau înrudiți cu casa domnitoare, avînd titluri cum ar fi cele de despot, sebastocrator, caesar sau panhypersebastos. De obicei, un mare domestic comanda armata, iar un mare duce flota. Birocrația era în mod normal condusă de un mesazon, care purta titlul acordat unui controlor general în perioada anterioară, iar acum denota o funcție aflată foarte aproape de cea de prim-ministru. Exista și un mare logofăt, cunoscut cîndva sub denumirea de logofătul secretelor, deși departamentul său își schimbase atribuțiile. Vistieria era acum o prelungire a celei particulare a împăratului, în timp ce vechile vistierii publice dispăruseră. Noua curte de justiție era un oficiu extins al secretarilor particulari ai împăratului. Alți oficiali palatini aveau funcții îndeplinite pe vremuri de oficiali civili sau militari. Unele titluri care îi desemnau odinioară pe o serie de înalți oficiali, ca acela de logofăt general, au devenit în mod confuz doar onorifice. În ciuda faptului că rudele imperiale și oficialii onorifici erau mai numeroși ca înainte, administrația centrală propriu-zisă a fost într-o oarecare măsură simplificată și chiar dependentă în mai mare măsură de împărat. Ulterior, despoții cu apanaje și-au creat curți și administrații și aveau veniturile lor proprii, după modelul imperial[9].

La nivel local, Teodor al II-lea Lascaris, care își declarase la început loialitatea față de socrul lui, Alexios al III-lea Anghelos, a pus stăpînire pe structurile provinciale din vestul Anatoliei imediat după ce Alexios a pierdut controlul asupra lor. Alexios I Comnenos de Trapezunt și Mihail Ducas și-au întemeiat și ei statele pe pămînturile aflate cu puțin timp în urmă sub stăpînire bizantină. Administrația provincială moștenită de succesori includea sistemul de percepere a taxelor, diverse loturi pronoia și themele, care deveniseră între timp în primul rînd unități administrative, dar aveau în fruntea lor duci cu oarecari răspunderi de ordin militar. Magnații și micile orașe, care manifestaseră deja tendințe spre independență înainte de 1204, au profitat adeseori de confuzia rezultată ca să-și afirme în continuare autonomia.

Succesorii au făcut tot ce au putut ca să restabilească ordinea. Împărații Trapezuntului, care au domnit ceva mai mult decît a dăinuit vechea temă a Chaldiei, au păstrat vechile subdiviziuni thematice numite *turme* și *bande*. Conducătorii Epirului și împărații Thessalonicului, care dețineau teritorii de mărime mijlocie cu granițe instabile, par să fi acordat puțină atenție themelor și, pe măsură ce acestea dispăreau, au creat diviziuni mai mici. Împărații Niceei au păstrat themele din Asia și ducii lor, dar

au încercat rareori să reînvie themele mai mult decît ca o simplă formulă geografică în regiunile europene cucerite de ei. Nu mult după recuperarea Constantinopolului, Mihail al VIII-lea a adoptat un sistem mai uniform de provincii mai mici, fiecare dintre acestea constînd de obicei dintr-un oraş şi din regiunea din jurul lui, sub conducerea unui guvernator care deţinea atît puteri civile cît şi militare[10]. Împăraţii numeau adesea un magnat de frunte ca guvernator al propriului oraş şi al regiunii acestuia, deşi perioadele de timp pentru care era numit nu erau lungi.

Exista desigur pericolul ca oraşele şi magnaţii să-şi poată alege propria lor cale. Ambele părţi aveau posibilitatea de a opta pentru o anumită tabără în caz de război civil sau de invazie străină, dar au trecut surprinzător de des de partea împăratului legitim. Dat fiind că erau prea slabe ca să se apere singure, ele aveau nevoie de protecţia împăratului. La rîndul lui, împăratul păstra controlul asupra impozitării şi a loturilor pronoia prin intermediul unui domestic al themelor sau al domesticilor separaţi ai themelor răsăritene şi apusene atunci cînd Imperiul stăpînea atît provinciile din Asia cît şi pe cele din Europa. În secolul al XIV-lea, pe măsură ce Bizanţul ajunsese să fie alcătuit din fragmente de teritoriu discontinuu, micile provincii din zonele periferice au fost grupate în apanaje conduse de despoţi care îndeplineau funcţiile unei structuri administrative intermediare.

Asemănarea dintre apanajele bizantine şi comitatele şi ducatele feudale era în cea mai mare parte de suprafaţă. Termenul „apanaj" este un împrumut modern specific Franţei medievale şi doar parţial adecvat Bizanţului. Cu excepţia despotatelor din Epir şi Tessalia, care erau state independente forţate să accepte suzeranitatea bizantină, apanajele nu au devenit niciodată ereditare şi funcţionau în cadrul unui sistem al guvernării imperiale şi al impozitării centralizate. Cu toate că practica occidentală a contribuit probabil la instituirea obiceiului ca membrii asociaţi la domnie ai dinastiilor bizantine să primească pămînturi proprii întru administraţie, ea se datora cel puţin în egală măsură loialităţilor familiei bizantine şi unei tradiţii a conducerii datînd de la sfîrşitul secolului al XI-lea, de pe vremea Comnenilor. Sistemul apanajelor a funcţionat destul de bine, diminuînd nu numai rivalităţile familiale, dar menţinînd totodată unitatea a ceea ce mai rămăsese din Imperiu.

Într-o perioadă în care toate armatele erau mici conform standardelor bizantine anterioare, armata împăraţilor niceeni şi cea a lui Mihail al VIII-lea erau relativ mari şi puternice. În 1211, Teodor I a putut strînge două mii de oameni pe cîmpul de bătaie ca să-i învingă pe selgiucizi. Se spune că pe la 1259 mai bine de şase mii de oameni au cîştigat lupta de la Pelagonia în contul lui Mihail al VIII-lea. După ce a recucerit Constantinopolul, Mihail a recrutat şi mai mulţi soldaţi. Într-o perioadă în care a

reușit să-și respingă dușmanii pe nu mai puțin de șase fronturi, este aproape imposibil ca el să fi avut mai puțin de zece mii de ostași operativi, nemaipunîndu-i la socoteală pe cei din trupele neregulate folosiți la apărarea orașelor. Mihail a avut totuși întotdeauna necazuri cu plata oamenilor săi. După perioada de început a domniei, singurele sale cuceriri majore au fost făcute de amiralul Licario, care se autofinanța.

Andronic al II-lea și-a lăsat atît armata cît și flota să decadă. Pe la 1304, după ce pierduse majoritatea teritoriului Asiei Mici, cei șapte mii opt sute de catalani constituiau o forță mai numeroasă decît toate forțele operative combinate ale împăratului. Prin 1321, Andronic a încercat să ridice efectivul armatei sale permanente la modesta cifră de trei mii de mercenari. Chiar și după ce i-a strîns pe pronoiari și pe alți soldați care locuiau în provincii, Imperiul secolului al XIV-lea nu putea probabil aduna pe cîmpul de bătaie mai mult de cinci mii de oameni. Fără o flotă puternică, cifra aceasta abia dacă era suficientă pentru apărarea ținuturilor bizantine din Balcani și prea mică ca să-i țină în frîu pe nesupușii soldați auxiliari turci. La sfîrșitul secolului al XIV-lea, bizantinii nu mai puteau strînge o armată operativă demnă de acest nume, iar Bizanțul a încetat să mai fie o putere militară majoră[11].

Pe lîngă perpetuarea sistemului loturilor pronoia și angajarea mercenarilor, împărații dinaintea lui Andronic al II-lea au acordat sprijin unora dintre soldații lor, colonizîndu-i în grupuri compacte. Cumanii colonizați de Ioan al III-lea de-a lungul granței cu Asia Mică, al căror număr se ridica la două mii la Pelagonia, erau unii dintre cei mai buni soldați bizantini. Împărații niceeni au colonizat și ei soldați nativi bizantini din trupele neregulate de-a lungul frontierelor, o parte dintre ei fiind ulterior înrolați de Mihail al VIII-lea în armata lui regulată. Mihail le-a dat și el pămînturi în apropiere de nou recuceritul Constantinopol soldaților lui thelematari, marinarilor tzacones și vîslașilor proselonți. Același împărat a înființat două unități permanente de mercenari, respectiv a marinarilor gasmuli și a celor 1.000 de turcopoli. Cu toate acestea, de-a lungul întregii aceste perioade, se pare că majoritatea soldaților operativi erau mercenari angajați pe o anumită perioadă.

Pronoiarii au contribuit în cea mai mare măsură la alcătuirea cavaleriei grele, deși ei formau o mică proporție chiar din numărul total al soldaților trupelor regulate ale împăratului. Acordarea loturilor militare pronoia pare să fi fost mai bine reglementată sub Lascarizi și Paleologi decît sub Comneni și Angheli. Deoarece valoarea acestora era fluctuantă, Paleologii au ordonat inspectarea, reimpozitarea și ajustarea lor din cînd în cînd. Mihail al VIII-lea a acordat statut ereditar cîtorva dintre loturile pronoia, iar fiii altor pronoiari trebuie să-și fi urmat tații în armată, păstrînd astfel lotul în familie. Dar se pare că, în general, pronoiarii au continuat să-și facă datoria

fără să-şi depăşească foarte mult prerogativele. Ei formau o clasă puţin numeroasă de nobili scăpătaţi destul de umili pentru ca puterea centrală să-i domine în caz de nevoie. Dacă Andronic al II-lea a preferat adesea să-i impoziteze decît să-i mobilizeze, motivul pare să fi fost mai curînd miopia lui financiară decît incapacitatea lor militară. Se pare că statul a avut mai puţine probleme în relaţiile cu pronoiarii militari decît în administrarea loturilor pronoia şi a scutirilor de impozite acordate birocraţilor, rudelor imperiale şi proprietarilor marilor moşii.

Pe măsură ce statul decădea, marii deţinători de pămînturi, inclusiv Biserica şi mai ales mănăstirile, au rămas proporţional cel puţin la fel de puternici ca şi înainte. Cu toate că situaţia instabilă a epocii i-a ruinat pe unii dintre ei, alţii au negociat acordarea unor privilegii de la conducătorii rivali care aveau nevoie de sprijinul lor sau au achiziţionat pămîntul pe care proprietarii mai săraci şi mai slabi nu erau în stare să-l păstreze. Magnaţii au continuat să-şi mărească posesiunile pînă cînd ţăranii care îşi lucrau propriul lor pămînt şi îşi plăteau taxele direct împăratului au devenit nu doar o minoritate, ci o raritate. O parte dintre aceştia au ajuns arendaşi prin intermediul practicii pronoia, deoarece taxele datorate unui pronoiar deveniseră egale cu arenda datorată unui moşier. Arendaşii erau totuşi oameni liberi, întrucît ei puteau pleca de pe pămîntul arendat oricînd voiau; dar înainte de apariţia Morţii Negre, cînd pămîntul bun nu se prea găsea, ţăranii aveau puţine avantaje în negocierile cu moşierii lor. După trecerea ciumei, pămîntul rămas fără stăpîn a ajuns să fie oarecum abundent, dar cea mai mare parte a lui a trecut curînd în mîinile sîrbilor şi ale turcilor. Magnaţii au avut de suferit, dar acest lucru era valabil pentru toţi bizantinii.

În ciuda dominaţiei italienilor în comerţul la distanţe mari, negustorii şi comercianţii bizantini au beneficiat de pe urma dezvoltării generale a comerţului. Imperiul manifesta mai curînd tendinţa să piardă pămîntul arabil înainte de a pierde oraşele, dîndu-le negustorilor un avantaj faţă de proprietarii funciari. În 1348, Ioan al VI-lea, sperînd probabil nu doar să-şi mărească veniturile, ci şi să se împace cu negustorii care fuseseră împotriva lui în timpul războiului civil, a redus în cele din urmă taxele pe comerţ plătite de bizantini la nivelul celor plătite de italieni. Se pare că el a reuşit să stimuleze comerţul bizantin. Totuşi, chiar şi după aplicarea acestei măsuri şi pierderea multora dintre proprietăţile funciare în favoarea turcilor, majoritatea magnaţilor trebuie să fi fost mai bogaţi decît cea mai mare parte a negustorilor bizantini. Pe măsură ce comerţul prospera, magnaţii au folosit ceea ce le-rămăsese din averi ca să intre în afaceri şi au preluat repede conducerea acestora. Odată ce magnaţii şi negustorii au început să formeze o clasă superioară unită, tensiunile sociale de la începutul secolului al XIV-lea s-au diminuat[12]. Chiar dacă Imperiul deja nu mai putea

fi salvat, este posibil ca o parte din noua clasă comercială să fi supraviețuit în persoana fanarioților, negustorii greci din Fanarul Constantinopolului otoman.

BISERICA UNIVERSALĂ

În cele din urmă, a Patra Cruciadă a făcut mult mai puțin rău bisericii bizantine decît Imperiului Bizantin. Patriarhia latină de la Constantinopol și clerul latin impus de cruciați nu s-au bucurat niciodată de o veritabilă acceptare din partea a mai mult decît a unui grup restrîns de creștini răsăriteni. În schimb, Cruciada a Patra a dus la creșterea ostilității față de biserica occidentală și a loialității față de cea orientală. Patriarhia de la Constantinopol restaurată de Teodor I Lascaris de la Niceea a devenit curînd conducătoarea întregii biserici răsăritene, care includea mult mai multe suflete decît avuseseră vreodată Imperiul de la Niceea sau Imperiul Bizantin resataurat. Cu excepția Asiei Mici, comunitatea bisericii nu s-a prea diminuat față de ceea ce fusese în 1204. Împărații au încercat de două ori să impună o unificare cu biserica apuseană, la Lyon și la Florența, și de ambele dăți biserica orientală a rezistat și a supraviețuit în cele din urmă. Biserica nu numai că a durat mai mult decît Imperiul, dar i-a și luat locul în unele privințe.

Cu toate acestea, Biserica a trebuit să lupte din greu ca să se mențină pe parcursul acestor două secole și jumătate. Patriarhi remarcabili erau urmați de nulități, iar durata exercitării funcției lor era în medie scurtă. În 1206, după moartea lui Ioan al X-lea, însăși existența în continuare a patriarhiei bizantine a fost o vreme pusă sub semnul întrebării, întrucît patriarhul latin al Constantinopolului se postase în fruntea episcopilor și a clerului Imperiului Latin. În lipsa unui patriarh bizantin, locuitorii Epirului, bulgarii și sîrbii s-au supus oficial bisericii occidentale. Noul patriarh ales de Teodor I la Niceea în 1208 avea o legitimitate îndoielnică. Încoronarea lui Teodor de către acesta identifica patriarhia cu ceea ce era atunci un mic și dîrz stat succesor avînd cîțiva rivali creștini răsăriteni.

Patriarhia de la Niceea s-a bucurat totuși constant de reușite, deoarece ea nu avea nici un competitor veritabil în afara nepopularei patriarhii latine. Treptat, locuitorii Trapezuntului, cei ai Epirului, grecii aflați sub stăpînire latină, rușii, bulgarii și sîrbii au recunoscut autoritatea patriarhului de la Niceea. Fără să fie prea mult susținută de asocierea sa cu Imperiul de la Niceea, patriarhia a contribuit mult la recunoașterea pretenției acestuia de a fi moștenitorul Bizanțului. Prin 1232, Ioan al III-lea de la Niceea și Germanos al II-lea, patriarhul lui, i s-au putut adresa papei în calitate de lideri ai majorității creștinilor răsăriteni. Relațiile dintre împărații lascarizi

şi patriarhii lor au continuat să fie bune chiar şi atunci cînd împăraţii duceau tratative pentru unirea cu biserica apuseană. Cu siguranţă că patriarhii ar fi considerat o reunificare efectivă mai problematică, dar acest lucru nu s-a întîmplat sub Ioan al III-lea.

Fig. 199. Ioan al VI-lea Cantacuzino ca împărat şi călugăr. Miniatură din lucrările teologice ale lui Cantacuzino (Parisinus graecus 1242). (Foto: Bibliothèque Nationale, Paris)

Cu tot creditul cîştigat prin recuperarea Constantinopolului, Mihail al VIII-lea a intrat în conflict cu biserica aproape de la bun început. O mare parte a divergenţei era constituită de faptul că patriarhia îşi datora poziţia dinastiei Lascarizilor, iar ultimul dintre aceştia fusese depus şi orbit din porunca lui Mihail. Cu toate că o serie de conducători bizantini anteriori putuseră pune să li se scoată ochii predecesorilor lor sau chiar să fie ucişi şi să facă pace cu biserica după aceea, excomunicarea lui Mihail de către patriarhul Arsenie a avut un efect puternic. Depunerea patriarhului de către împărat a declanşat schisma arsenită care a durat patruzeci şi cinci de ani. După o numire patriarhală nefericită, împăratul a găsit un candidat valoros în persoana lui Iosif I, care l-a reprimit în sînul Bisericii în 1267. Dar crima comisă şi schisma arsenită au slăbit poziţia împăratului în susţinerea unirii cu biserica occidentală.

Patriarhul Iosif era un antiunionist înverşunat. El a refuzat să participe la Conciliul de la Lyon, iar în 1275, după proclamarea unirii, s-a retras. Mihail a găsit un alt candidat respectabil pentru postul de patriarh, Ioan al XI-lea Bekkos, doar ca să dezbine iar şi în şi mai mare măsură Biserica. În timp ce iosefiţii şi arseniţii se luau la întrecere ca să reprezinte majoritatea antiunionistă în Bizanţ, adversarii împăratului din Epir, Trapezunt, Tessalia, Bulgaria şi Serbia au denunţat şi au refuzat recunoaş-

terea unirii. În 1281, cînd papa l-a excomunicat şi el pe Mihail, Unirea de la Lyon a devenit literă moartă. Cu toată tenacitatea lui Mihail în sprijinirea unirii şi a iscusinţei lui în evitarea unui dezastru diplomatic, el îşi făcuse prea mulţi duşmani ca să realizeze ceva atît de delicat precum reunificarea bisericilor.

Andronic al II-lea ar fi putut avea mai multe şanse dacă nu ar fi fost lipsit de puterea de convingere şi de stăpînirea lui Mihail. Deşi voia să evite să intre în conflict cu biserica lui, piosul Andronic a eşuat chiar şi în privinţa aceasta. El a trebuit să schimbe patriarhii de nouă ori, de mai multe ori decît oricare alt împărat dinaintea lui. L-a repus în drepturi pe Iosif I, dar a permis apoi declanşarea unor represalii dure şi de separare împotriva unioniştilor. Următorul patriarh, fostul unionist Grigore din Cipru, a convocat un conciliu pentru condamnarea punctului de vedere unionist privind descinderea Sfîntului Duh; dar tentativa lui de a stabili această diferenţă efemeră a stîrnit atîtea controverse încît a fost forţat să abdice[13]. Atanasie, succesorul lui Grigore, un călugăr evlavios, dar intransigent, i-a condamnat în cadrul celor două perioade cît a fost patriarh pe toţi cei care nu se ridicau la înălţimea idealurilor sale, inclusiv pe împărat şi pe episcopii anatolieni care fugiseră din calea turcilor[14]. După cea de a doua abdicare a lui Atanasie, împăratul a reuşit să pună capăt în 1310 schismei arsenite numai prin intermediul unei ceremonii bizare prezidată de scheletul lui Arsenie. În cele din urmă, patriarhul Isaia a refuzat cererea lui Andronic de a-l excomunica pe răzvrătitul Andronic al III-lea şi a contribuit la convingerea bătrînului împărat să abdice.

Sub Andronic al III-lea, Biserica a redobîndit o oarecare pace internă, care părea chiar gata să ducă la reconsiderarea unirii eclesiastice pînă cînd declanşarea disputei isihaste şi a marelui război civil au dezbinat din nou clerul. Patriarhul Ioan al XIV-lea Calecas s-a aflat în zona fierbinte atît a disputei cît şi a războiului ca regent al lui Ioan al V-lea, opunîndu-i-se lui Ioan Cantacuzino şi deci isihasmului şi lui Grigore Palamas. Victoria efemeră a Cantacuzinilor şi cea definitivă a lui Palamas au dus la instalarea unor călugări palamiţi în scaunul patriarhal. Unul dintre aceştia, Kallistos I, l-a ajutat efectiv pe Ioan al V-lea să-şi recapete tronul şi nici unul dintre ei nu pare să fi fost exagerat de ostil bisericii apusene. Patriarhii au fost destul de toleranţi faţă de convertirea personală a lui Ioan al V-lea la biserica occidentală, care nu-i afecta direct. Opoziţia făţişă şi vehementă faţă de unirea bisericii a revenit la suprafaţă în 1439, odată cu Unirea de la Florenţa. Dar chiar şi această unire a durat oficial pînă la căderea Imperiului şi probabil că ar fi durat mai mult dacă cruciaţii ar fi reuşit să salveze Bizanţul.

A Patra Cruciadă le-a dat bizantinilor motive evidente ca să-i urască pe occidentali. Chiar şi după ce bizantinii au recuperat Constantinopolul, Carol de Anjou

şi Carol de Valois ameninţau cu organizarea de cruciade împotriva Imperiului restaurat şi nici măcar Unirea de la Lyon nu a reuşit să cîştige în faţa papalităţii. Pe la mijlocul secolului al XIV-lea însă, turcii deveniseră clar o ameninţare mai mare decît latinii şi se dovediseră a fi cei mai aspri stăpînitori ai grecilor. Marele duce Luca Notaras, despre care se spune că prefera turbanul turcesc mitrei latine, s-a răzgîndit probabil după căderea Constantinopolului, atunci cînd sultanul l-a condamnat la moarte împreună cu fiii lui[15]. Nici un alt diferend important nu mai stătea în calea unirii, iar Conciliul de la Ferrara şi Florenţa pare să fi ajuns la unele compromisuri rezonabile, inclusiv acceptarea de către apuseni a isihasmului bizantin. Cu toate acestea, antiuniuoniştii au continuat să le pretindă acestora să renunţe la uzajele datînd dinainte de schisma din secolul al XI-lea, cum era termenul *filioque* din Crez şi mai ales pîinea nedospită folosită la împărtăşanie, pe care nici una dintre uniri nu încercase să le impună răsăritenilor. O astfel de intransigenţă însemna separatism de dragul separatismului.

Mulţi dintre creştinii răsăriteni respingeau unirea bisericii sub orice formă, considerînd-o drept o ameninţare nu numai la adresa împăratului, ci şi a patriarhului de la Constantinopol. Odată cu dispariţia împăraţilor Bulgariei şi Serbiei au dispărut şi patriarhiile bulgară şi sîrbă, iar patriarhul de la Constantinopol şi-a redobîndit jurisdicţia asupra întregii foste lumi bizantine cu condiţia să o fi putut păstra. Majoritatea slavilor şi grecilor din afara Imperiului, dintre care mulţi se aflau deja sub stăpînirea sultanului, era gata mai curînd să rupă legăturile cu Constantinopolul decît să accepte orice fel de unire cu biserica occidentală. Cu toată influenţa pe care o avea în domeniile sale diminuate, împăratul nu putea face nimic ca să-i oblige. Fireşte că turcii se opuneau unei uniri a bisericii, care ar fi dus la organizarea unei cruciade împotriva lor. După căderea Constantinopolului, unirea bisericii a devenit evident de nesusţinut.

Deşi conducătorii latini îşi obligau în general supuşii greci să intre în sînul bisericii apusene, aceste adeziuni erau făcute la fel de în silă şi tot atît de superficiale ca şi unirile de la Lyon şi de la Florenţa. În majoritatea cazurilor, episcopii latini revendicau acordarea autorităţii lor asupra clerului şi a laicilor greci, care le acordau cît mai puţină atenţie posibil. În unele cazuri, unora dintre episcopii greci li se permitea să funcţioneze alături de cei latini, chiar dacă ei aveau privilegii restrînse şi proprietăţi bisericeşti reduse. Supunerea majorităţii populaţiei greceşti faţă de biserica bizantină a fost întotdeauna incontestabilă. Ori de cîte ori dominaţia latină asupra unui teritoriu grecesc lua sfîrşit, cu excepţia unei minuscule minorităţi, toţi ceilalţi reveneau în sînul bisericii constantinopolitane. Resentimentele grecilor faţă de clerul latin din Grecia latină şi din Cipru constituiau permanent un element iritant în relaţiile dintre Bizanţ şi papalitate.

Cu toate că le permiteau în general supușilor lor greci să rămînă în sînul patriarhiei, turcii favorizau firește convertirea la islamism și limitau numărul bisericilor și al episcopilor. Cea mai mare parte a conducătorilor selgiucizi fuseseră destul de toleranți față de creștini, dar otomanii au devenit mai puțin îngăduitori pe măsură ce puterea lor creștea, ei sesizînd ocazia de a eradica definitiv creștinismul în Asia Mică. În Balcani, unde acest lucru părea imposibil, sultanii au găsit în episcopi un instrument cu ajutorul căruia puteau ține sub control populația creștină. Mehmed al II-lea nu a desființat patriarhia de la Constantinopol din același motiv. Turcii le-au lăsat tribunalelor bisericești jurisdicția asupra creștinilor, în cazul cărora era evident că legea islamică nu putea fi aplicată în chestiunile religioase. Sultanii îi alegeau pe patriarhi și pe episcopi și îi înlăturau din funcție dacă aceștia se dovedeau nesupuși sau nesatisfăcători din alte puncte de vedere ca și împărații dinaintea lor, dar mult mai arbitrar.

Deși independența episcopatelor a avut de suferit de pe urma amestecului turcilor și al latinilor și a dezbinării provocate de unirea bisericii, monasticismul bizantin a devenit mai independent. Mișcarea reformatoare care începuse în secolul al XI-lea a continuat și după aceea și a menținut în mare măsură statutul de scutire a mănăstirilor de control laic. În ciuda faptului că latinii au pus stăpînire pe unele mănăstiri din Grecia și din insule, iar turcii au distrus altele în Asia Mică, marile ctitorii de la Muntele Athos și de la Patmos au supraviețuit. Împărații Trapezuntului au adoptat și au înzestrat cu dărnicie mănăstirea de la Sumela situată în munții de la sud de capitala lor (Fig. 161). Mihail al VIII-lea a reconstruit și a reînzestrat cîteva mănăstiri de la Constantinopol. Mănăstirea de la Chora a fost și ea renovată de Teodor Metokites, mesazonul lui Andronic al II-lea. În secolul al XIV-lea s-a dezvoltat un alt centru monastic în Tessalia, unde călugării refugiați de la Muntele Athos și-au clădit case pe formațiunile stîncoase de la Meteora („Midair")[16].

În perioada aceasta, mănăstirile de la Muntele Athos au dobîndit o superioritate clară în cadrul monasticismului oriental în ciuda confiscărilor latinilor, a persecutării antiunioniștilor de către Mihail al VIII-lea și a raidurilor catalanilor și ale turcilor. Athosul atrăgea călugări și donații din întreaga creștinătate aflată pe poziții de luptă. Deși supușii împăratului bizantin predominau de obicei la Muntele Sfînt, cum ajunsese să fie numit Athosul, au venit greci și din Trapezunt, Epir și din statele latine și turcești. Sîrbii, bulgarii, românii, georgienii și rușii își aveau propriile lor mici ctitorii acolo, iar unii ortodocși din Armenia, Siria și Egipt au ajuns și ei la Athos. Călugărițelor și tuturor femeilor le era însă interzis accesul.

Zecile de mănăstiri de la Muntele Athos aveau mii de călugări, majoritatea lor trăind în comun conform *Regulilor* Sfîntului Vasile, unii ducînd un trai retras ca

eremiţi, iar alţii împreună, ca virtuali eremiţi, în aşa-numitele mănăstiri idioritmice. Ctitoriile de la Muntele Athos au dobîndit treptat pămînturi situate pe o mare parte a teritoriului nordic al Greciei. Un număr tot mai mare de călugări de aici deveneau patriarhi şi episcopi, printre care însuşi Grigore Palamas, pe care Ioan al VI-lea l-a numit arhiepiscop al Thessalonicului. Cu toate că unii călugări de la Muntele Athos erau analfabeţi şi mulţi dintre ei posedau doar cîteva cunoştinţe teologice de bază, devoţiunea lor în rugăciuni a cîştigat respectul aproape universal în cadrul Bisericii. Isihasmul a apărut la Athos şi a primit curînd aprobarea deplină a Bisericii.

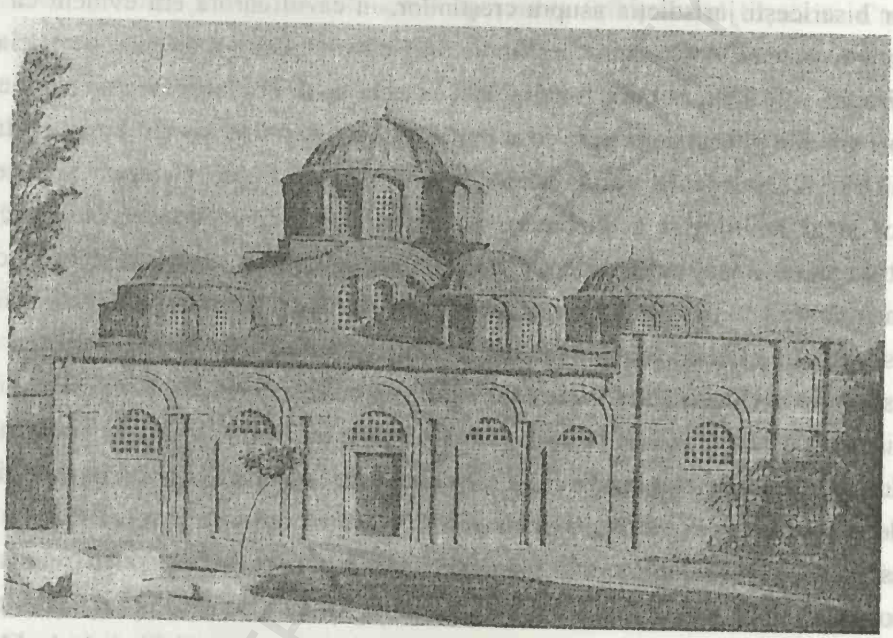

Fig. 200. Mănăstirea biserică de la Chora („Lăcaşul"), Constantinopol, a lui Teodor Metokites (cu minaretul înlăturat). (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Cel mai important teolog al timpului a fost fără nici o îndoială Grigore Palamas, campionul isihasmului. Cea mai mare parte a altor teologi de seamă ai secolului al XIV-lea au scris fie în sprijinul, fie împotriva lui. Deşi cel dintîi adversar al lui Palamas, Varlaam din Calabria, s-a întors în Italia după ce a fost condamnat, în Bizanţ a persistat un partid anti-palamit. Atunci cînd Grigore Akindynos, următorul duşman al lui Palamas, a fost şi el condamnat, conducerea opoziţiei a fost preluată de alţii, mai ales de către Nicefor Gregoras şi Demetrios Kydones, cu toate că amîndoi erau cantacuzişti de frunte.

Animozităţile personale, războiul civil şi atitudinea faţă de unirea cu biserica apuseană i-au conferit dezbaterii asupra isihasmului un caracter de duşmănie inutilă.

În disputa asupra faptului dacă lumina din jurul lui Dumnezeu era creată sau nu era una fundamentală, fiecare dintre tabere a lansat acuzații de erezie nejustificare de ceea ce credea cealaltă parte. Chestiunea de bază era totuși reală: îndelungata și parțial fireasca neîncredere reciprocă dintre intelectuali și mistici. Cînd biserica bizantină și-a respectat tradițiile și a luat hotărîrea de a ține partea misticilor, o serie de intelectuali, cum au fost Varlaam din Calabria și Demetrie Kydones, au conchis că locul lor nu era acolo și s-au alăturat bisericii apusene.

Concluzia lor era pripită, întrucît în secolul următor, unii intelectuali bizantini, ca Visarion și Isidor al Kievului, au determinat proclamarea Unirii de la Florența. Evenimentele i-au răzbunat însă pe antiunioniștii conduși de Marc din Efes și de Ghenadie Skolarios, unionistul de odinioară care a devenit primul patriarh de la Constantiniopol al sultanului. Viitorul bisericii bizantine se afla în Răsărit, în Imperiul Otoman și în Rusia. Ca să supraviețuiască sub stăpînirea turcească, Biserica a trebuit să se concentreze asupra vieții ei spirituale și să-și țină credincioșii uniți în jurul ei. Occidentul nu-i putea fi de prea mare ajutor. O biserică unionistă i-ar fi învrăjbit pe turci și pe mulți dintre credincioșii răsăriteni. Poziția unionistă și într-o mare măsură teologia intelectuală a unui Varlaam sau a unui Visarion însemnau revendicarea independenței față de turci, care urma practic să fie menținută prin organizarea unei cruciade. După 1461, unionismul s-a menținut doar pentru cei care trăiau în coloniile occidentale rămase în Orient sau care emigraseră în Apus.

AVANTAJELE UNEI RENAȘTERI

Pînă la cucerirea Constantinopolului de către turci, decăderea statului bizantin a avut o influență destul de limitată asupra culturii bizantine. Acest lucru este cu atît mai remarcabil dat fiind că a Patra Cruciadă provocase pagube îngrozitoare școlilor și bibliotecilor de la Constantinopol. Distrugerea manuscriselor în incendiile și jafurile din 1204 pare să fi dus la cea mai mare pierdere de texte grecești produsă vreodată în același timp, mai mare chiar și decît cea cauzată de prădarea cetății de către turci din 1453. După a Patra Cruciadă, bizantinii posedau un volum mai mare de literatură grecească veche decît avem noi astăzi. Operele literare, istorice și alte lucrări care au fost pierdute, oricît de mult ne-ar plăcea nouă să le avem acum, fuseseră însă rareori citite în Bizanț. Orice text care își găsise un număr important de cititori exista în suficiente copii care au supraviețuit dezastrului. În perioada care a urmat, bizantinii au trudit din greu la reconstituirea a ceea ce mai rămăsese.

Aspirînd la postura de protectori ai educației, împărații de la Niceea i-au atras pe refugiații cultivați de la Constantinopol, printre care se numără și marele istoric

Niketas Choniates. Ioan Vatatzes a finanţat o mică şcoală particulară la Niceea condusă de savantul de frunte al epocii lui, Nicefor Blemmydes, un călugăr care călătorise de-a lungul şi de-a latul zguduitei lumi bizantine ca să-şi dobîndească cultura. Blemmydes a fost preceptorul lui Teodor al II-lea, fiul împăratului, care şi-a demonstrat ulterior învăţătura prin mai multe scrisori clasicizante. Blemmydes a scris şi prima lucrare din perioada bizantină care poate fi pe drept cuvînt numită autobiografie, în care acuză că nu era apreciat la adevărata lui valoare. Deşi atît Vatatzes cît şi Teodor au încercat să-l convingă pe Blemmydes să accepte o catedră la şcoala publică de la Niceea, nemulţumitul călugăr a refuzat-o. El a fondat în schimb o şcoală monastică lîngă Efes, lăsîndu-l pe Teodor să fondeze singur şcoala de la Niceea.

După recuperarea Constantinopolului, Mihail a reînfiinţat şcoala publică de filosofie şi şcoala patriarhală care existaseră înainte de 1204. Primul profesor de filosofie al lui Mihail a fost generalul Georgios Acropolites, unul dintre discipolii lui Blemmydes. Se pare că el a continuat să predea pînă în 1247, cînd împăratul l-a trimis la Conciliul de la Lyon ca să ducă la bun sfîrşit reunificarea bisericilor. Printre discipolii lui Acropolites s-a aflat şi Grigore din Cipru, el însuşi profesor ilustru înainte de a deveni în 1238 patriarh al Constantiopolului. Grigore le-a fost profesor sau i-a influenţat pe tot mai mulţii oameni de cultură şi pe scriitorii ce deţineau textele care supravieţuiseră celei de a Patra Cruciade, reînviind în cadrul acestui proces cultura bizantină.

Cu toate că cei patruzeci de ani de haos de după a Patra Cruciadă nu au constituit subiect de inspiraţie pentru nici un istoric bizantin, cei cincisprezece ani dintre cuceririle lui Vatatzes din 1246 şi recuperarea Constantinopolului au alcătuit o perioadă istorică plină de evenimente. Anii aceştia l-au atras pe Georgios Acropolites, un general ghinionist, dar un curtean desăvîrşit. În ciuda faptului că nu prea era un entuziast al perioadei niceene anterioare, el a început totuşi de acolo unde rămăsese Niketas Choniates, adică de la Cruciada a IV-a. Oprindu-se în 1261, odată cu reîntoarcerea triumfală la Constantinopol a lui Mihail al VIII-lea, Acropolites a evitat complexităţile perioadei ulterioare a domniei lui Mihail, care nu a mai fost atît de evident de triumfătoare ca aceea dinainte. Deşi Acropolites îl critică pe Teodor al II-lea şi îl admiră pe Mihail, istoria lui e concisă, directă, competentă şi rareori sentenţioasă. Fără a fi o lucrare reprezentativă, ea a constituit un exemplu care a dus la reînnoirea tradiţiei istoriilor bizantine în stil clasic.

Discipolul şi continuatorul lui Acropolites, Georgios Pachymeres, care a devenit profesor la şcoala patriarhală în 1277, a încercat să scrie o istorie mult mai ambiţioasă. Pachymeres a început cu momentul urcării pe tron a lui Mihail al VIII-lea, pe vremea cînd el însuşi era tînăr, şi a ajuns pînă în 1308 cînd s-a stins din viaţă.

Istoricul își dăduse seama cu mult timp înainte de aceasta de faptul că Imperiul restaurat suferise vătămări ireprabile. Într-un efort de a înțelege ceea ce se întîmplase, el și-a scris istoria la o scară nemaiîntîlnită la Bizanț de la Procopius încoace. Cu toate că stilul lui este aparte și dificil și lasă uneori neclară succesiunea evenimentelor din cauză că urmărește o întreagă varietate de teme, efectul general este impresionant prin competență și prin informațiile cuprinse. În ciuda credinței lui că declinul Imperiului era inevitabil, Pachymeres îl critică aspru pe Mihail al VIII-lea.

Deși evoluția și pierderile modeste ale Bizanțului din următorii treizeci de ani nu i-au atras pe istoricii contemporani, războaiele civile dintre 1341 și 1354 și-au găsit doi istorici. Ambii scriitori erau cantacuzinişti învinși, ale căror opere vădesc influența lui Pachymeres și sunt mai lungi decît orice altă relatare bizantină anterioară asupra epocii acestuia[17]. Eruditul Nicefor Gregoras, care și-a început narațiunea cu Cruciada a Patra, a consacrat o mare parte a celei mai întinse părți a ei perioadei propriei lui vieți, oprindu-se la 1359, chiar înaintea morții sale. Ca partizan al Cantacuzinilor și totodată anti-palamit, Gregoras a fost unul dintre puținii care au reușit să se ralieze taberei învinse atît în războiul civil cît și în controversa isihastă. Cu toate că istoria lui este plină de informații și adeseori profund interpretabilă, el a lăsat-o nerevizuită și confuză, iar ultima parte a ei conține în mare parte o condamnare a inamicilor lui palamiți. La moartea sa, palamiții i-au tîrît cadavrul pe străzile Constantinopolului[18].

Ioan al VI-lea Cantacuzino, singurul împărat bizantin care și-a scris memoriile, a elaborat o istorie mult mai cizelată în timpul îndelungatei perioade în care a fost călugăr. Opera sa acoperă întregul interval al războaielor civile, de la prima rebeliune a prietenului său Andronic al III-lea pînă la înfrîngerea în cele din urmă a lui Matei Cantacuzino, fiul lui. Stilul lui Ioan este clasicizant, dar nu pedant, iar narațiunea sa cuprinzătoare, dar și bogată în detalii. Referindu-se la el la persoana a treia, Ioan Cantacuzino se folosește de cunoștințele lui personale în ceea ce privește problemele publice, fără să omită elementele autobiografice, și se apără fără să recurgă la egoism. În ciuda faptului că părerea lui cum că adversarii săi erau vinovați de ruinarea Imperiului este evident părtinitoare, ea nu este deloc departe de adevăr. Ca ultimă istorie importantă scrisă înainte de căderea Imperiului, cartea lui Ioan Cantacuzino este una dintre capodoperele literaturii bizantine, poate singura apărută în perioada tîrzie[19].

Istoriile lui Pachymeres, Gregoras și Cantacuzino erau produsele unei renașteri a culturii de mai mare anvergură. Primul ei reprezentant notabil a fost Maxim Planudes, mai tînărul contemporan al lui Pachymeres, care a fost angajat în 1283 de Andronic al II-lea ca să copie manuscrise. Printre alte realizări, Planudes a fost primul

om de cultură bizantin din ultimele secole care a învăţat bine limba latină şi a făcut traduceri masive din latină în greacă. El a tradus din Cicero, Ovidiu, Sfîntul Augustin, Boetius şi din alţi clasici latini, dintre care Ovidiu, autorul celor mai multe opere cu conţinut păgîn şi erotic, pare să fi atras în cea mai mare măsură interesul bizantinilor. Demetrios Triclinios, discipolul lui Planudes, care preda la Thessalonic, şi-a adus propria contribuţie ştiinţifică de seamă, reconstituind metrica poeziei antice greceşti. Metrica aceasta depindea de ritmul vocalelor lungi şi scurte care dispăruse în greaca bizantină, vocalele căreia erau toate scurte. Atenta analiză a lui Triclinios i-a permis să corecteze greşelile de copiere comise pe parcursul unui întreg mileniu, în special din copiile tragediilor lui Eschil, Sofocle şi Euripide şi din cele ale comediilor lui Aristofan.

Unul dintre cei mai înclinaţi spre meditaţie oameni de cultură ai timpului a fost Teodor Metokites, mesazon sub Andronic al II-lea. Reînzestrînd mănăstirea de la Chora, Metokites i-a dăruit acesteia o bibliotecă bogată şi s-a retras acolo după abdicarea împăratului pe care îl slujise. În operele lui, care acoperă o gamă largă de subiecte, multe dintre ele adunate în lucrarea sa *Culegeri filosofice şi istorice*, Metokites are o atitudine independentă şi nu întotdeauna respectuoasă faţă de clasicii greci. El îşi manifestă simpatia faţă de Demostene pentru faptul că acesta a tratat problema democraţiei, îl condamnă pe Aristotel pentru că şi-a mascat nesiguranţa apelînd intenţionat la un stil confuz pe care îl apără, comparîndu-l cu cel al lui Tucidide[20]. Metokites i-a transmis spiritul său aventuros discipolului său Nicefor Gregoras, care a devenit nu numai istoric, ci şi teolog, filosof şi om de ştiinţă.

Cu toate că nici măcar Gregoras nu avea personal o părere prea bună despre colegul lui anti-palamit Varlaam din Calabria, acesta era un om de cultură de acelaşi calibru. Vorbitor din naştere al limbii italiene, calabrezul era un bun cunoscător al filosofiei, astronomiei şi matematicii greceşti, ca şi al teologiei. Relizarea lui istorică a fost punerea în legătură a Occidentului cu erudiţia grecească. În timp ce mulţi negustori apuseni vorbiseră întotdeauna greceşte, iar conducătorii şi misionarii au fost nevoiţi să o înveţe după 1204, puţini oameni de cultură occidentali o stăpîniseră de la sfîrşitul antichităţii încoace. Pînă la începutul secolului al XIV-lea, majoritatea lor aveau cunoştinţe de literatură greacă doar din operele clasice latine şi din unele traduceri după traduceri arabe din Aristotel. După ce a intrat în 1342 în sînul bisericii occidentale, Varlaam a ţinut cursuri la curtea papală de la Avignon, a încercat să-l înveţe greceşte pe umanistul italian Petrarca şi a primit o episcopie în Calabria lui natală. Varlaam a fost doar primul dintr-o serie de oameni de cultură greci din Imperiu, din Creta şi din alte părţi care şi-au făcut un nume în Italia renascentistă.

Unul dintre puținii bizantini care l-au simpatizat pe Varlaam a fost Demetrios Kydones, deși era cantacuzinist și mesazon al lui Ioan al VI-lea. Kydones învățase latinește în timpul misiunilor lui oficiale, iar în 1354, în momentul căderii lui Ioan al VI-lea, traducea operele teologice ale lui Toma d'Aquino. El s-a alăturat apoi bisericii apusene, a fost sprijinit de Ioan al V-lea și a fost preceptorul lui Manuel al II-lea, fiul acestuia. Demetrios l-a însoțit pe Ioan la Roma în 1369, când împăratul s-a supus personal papalității. Beneficiind de o primire caldă în Italia, lui Kydones i-a plăcut țara și s-a întors acolo de trei ori[21]. Manuel Krysolaras, un alt adept bizantin al bisericii apusene, a fost ambasadorul lui Manuel al II-lea în Italia, Franța și Anglia și a predat literatura greacă la Florența și Milano umaniștilor italieni.

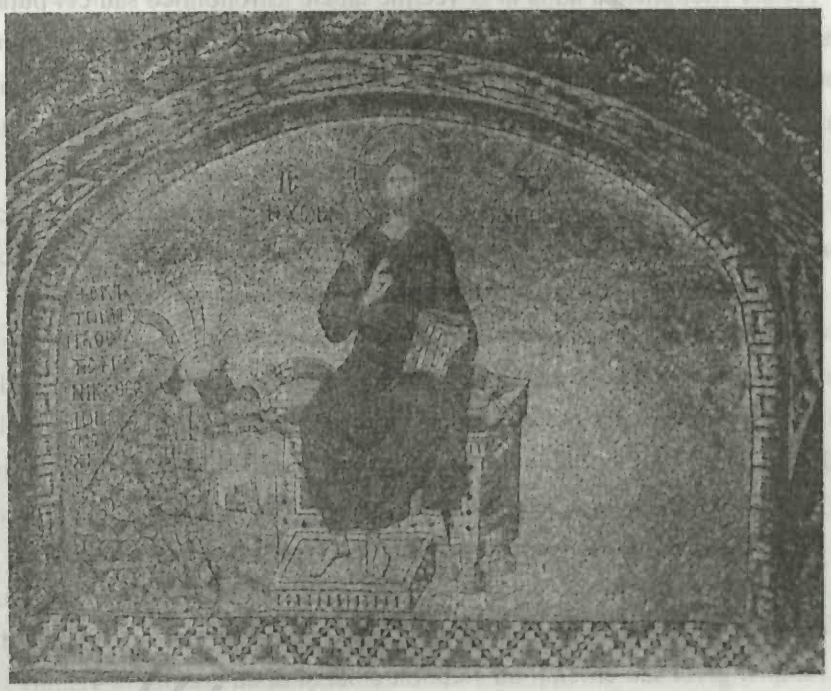

Fig. 201. Teodor Metokites, mesazon al lui Andronic din 1305 pînă în 1328, oferindu-i lui Hristos biserica lui de la Chora. Mozaic contemporan din biserica de la Chora. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Oamenii de cultură bizantini și occidentali avuseseră deci relații tot mai prietenești timp de aproape un secol pînă în momentul desfășurării Conciliului de la Ferrara și Florența. Printre bizantinii cultivați se numărau Visarion, Isidor al Kievului, viitorul patriarh Ghenadie Skolarios și Gheorge Gemistos Plethon, profesorul lui Visarion. Manuel al II-lea l-a exilat pe Plethon la Mistra sub acuzația de erezie, nu

fără să aibă dreptate într-o oarecare măsură. Plethon era un platonician atît de convins, încît s-a convertit la o anumită formă de păgînism grecesc şi i-a îndemnat pe Paleologi să-i organizeze pe peloponezieni într-o aristocraţie militarizată după modelul *Republicii* lui Platon. Cunoştinţele lui Plethon asupra operei lui Platon au provocat o oarecare senzaţie la Florenţa şi i-au adus atît de mult respect în rîndul bizantinilor încît el a rămas nestingherit la Mistra pînă în 1452 cînd a murit. Abia după căderea Constantinopolului a ordonat Ghenadie ca ultima lucrare a lui Plethon, *Legile*, să fie arsă[22].

Deşi Plethon a fost cel mai original om de cultură al acestei perioade, el era departe de a fi fost singurul care a încercat să se afirme pe baza cunoştinţelor antichităţii. Teodor Metokites a adus la zi vechile tabele astronomice sau cel puţin a pretins că a făcut-o. Tînărul Nicefor Gregoras a propus reformarea calendarului iulian ca să corecteze durata anului, deşi, din cauză că Andronic al II-lea a evitat să contrarieze Biserica, schimbarea a fost nevoită să aştepte pînă în 1582, anul în care a ajuns papă Grigore al XIII-lea. La începutul secolului al XV-lea, dizgraţiatul om de cultură Mazaris a scris *O vizită în iad*, o satiră în proză clasicizantă asemănătoare lui *Timarion*. Aceasta redă conversaţiile purtate cu o serie de curteni recent decedaţi şi prezintă în culori negative localitatea din Peloponez unde se retrăsese Mazaris.

Cu toate că unii dintre aceşti oameni de cultură au scris şi poezie, se pare că nici măcar ei nu au apreciat-o foarte mult, iar majoritatea versurilor timpului erau scrise într-o greacă neaoşă pe care ei o disprețuiau. Această poezie populară era inspirată de poezia autohtonă de pe meleagurile apusene şi cea mai mare parte a ei a fost scrisă probabil în ţinuturile greceşti cucerite de cruciaţi. Cele circa zece-cincisprezece romane în versuri din secolul al XIV-lea ilustrează legăturile acestei poezii cu poezia bizantină din secolul al XII-lea, dar şi mai marea familiaizare cu romanele contemporane franceze şi italiene, dintre care unele au fost adaptate sau traduse. Autorii greci sau cruciaţi au elaborat chiar şi două cronici în versuri scrise în greceşte, *Cronica de la Moreea* în Peloponez şi *Cronica lui Tocco* în Epir, care îi ridicau în slăvi pe cuceritorii occidentali.

Arta şi arhitectura, deşi necesitau mai multe cheltuieli decît învăţătura, au înflorit în măsura în care au permis-o resursele reduse ale bizantinilor. Eforturile lui Mihail al VIII-lea de a-i atrage pe artişti şi de a restaura biserici i-au redat Constantiniopolului statutul de centru artistic al lumii bizantine. Spre deosebire de erudiţia bizantină, care s-a răspîndit spre Apus, dar a avut o influenţă mică asupra creştinilor orientali aflaţi în afara teritoriilor stăpînite de bizantini, arta bizantină a acestei perioade s-a răspîndit în Epir şi Trapezunt şi în mare măsură în rîndul sîrbilor,

bulgarilor, românilor și rușilor. Pictura bizantină, dar nu și arhitectura, a influențat și ea Occidentul prin intermediul Cretei și al Veneției. Pe de altă parte, arhitectura apuseană, dar nu și pictura, a avut o influență vizibilă asupra Bizanțului prin intermediul Veneției și al cruciaților, care au înălțat castele și o serie de biserici în ținuturile cucerite de ei și în coloniile lor.

Împărații de la Niceea și Trapezunt și despoții Epirului au construit cu toții palate și biserici la o scară corespunzătoare mijloacelor lor. Ruinele palatului împăraților niceeni de la Nymphaeum prezintă o clădire aspectuoasă, dar fără pretenții (Fig.178). Ceea ce a rămas din palatul împăraților de la Trapezunt din capitala lor este mai elaborat și influențat de arhitectura gotică a Occidentului (Fig. 198). Bisericile din Trapezunt ilustrează un amestec de elemente bizantine, georgiene, armene și chiar turcești (Fig. 202).

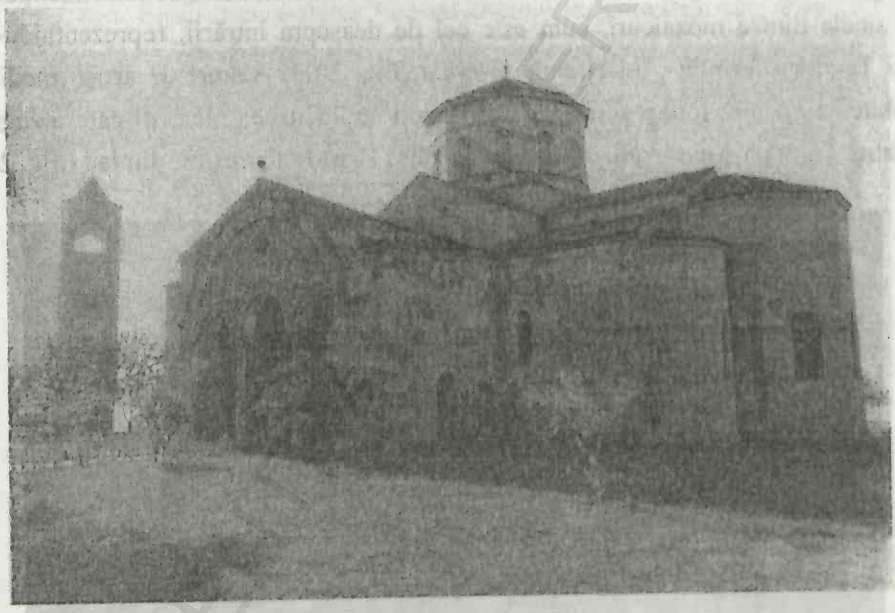

Fig. 202. Biserica Sfînta Sofia, Trapezunt. (Foto: Irina Andreescu-Treadgold)

Poate că cea mai extraordinară clădire din statele succesoare se află la Arta, capitala Epirului, unde despotul Nicefor I a înălțat Biserica Fecioarei Paregoretissa („Alinătoarea") cu un dom sprijinit pe trei șiruri de coloane (Fig. 172). Mozaicurile ei sunt însă destul de mediocre.

La Constantinopol, Mihail al VIII-lea s-a dedicat reconstruirii și redecorării clădirilor deteriorate de a Patra Cruciadă și sub latini, care neglijaseră teritoriul prea întins cucerit de ei. Probabil că Mihail a înălțat palatul Porfirogenetului de la

Constantinopol (cunoscut acum sub numele de Tekfur Saray) pentru Constantin, fiul lui cel mai mic. Exteriorul din piatră şi olane superbe al acestuia au supravieţuit (Fig.182), cu toate că balcoanele şi decoraţiile lui de inspiraţie occidentală sunt cunoscute doar dintr-o serie de desene vechi. Probabil că tot lui Mihail i se datorează una dintre capodoperele artei bizantine, un panou mozaicat de la Sfînta Sofia reprezentîndu-i pe Fecioară şi pe Ioan Botezătorul rugîndu-se în faţa lui Hristos (Fig. 203). Faptul că o asemenea operă a putut fi realizată imediat după ocupaţia latină demonstrează că artiştii bizantini de prim rang nu încetaseră niciodată să se instruiască, fie la Niceea, fie în altă parte. Cu toate dezastrele ei, domnia lui Andronic al II-lea nu a fost martora unei întreruperi a efortului artistic. Teodor Metokites, ministrul lui Andronic, a renovat mănăstirea de la Chora („Lăcaşul"), acoperindu-i biserica cu un mare număr de mozaicuri şi fresce (Fig. 14, 29, 201, 204). Deşi se pare că Metokites nu s-a zgîrcit deloc la cheltuieli, arhitectura este destul de convenţională, ca şi unele dintre mozaicuri, cum este cel de deasupra intrării, reprezentîndu-l pe însuşi Teodor oferindu-i lui Hristos biserica (Fig. 201). Alături de artişti mediocri, Metokites a angajat totuşi şi o serie de meşteri străluciţi, ca pictorul care a zugrăvit dramatica frescă a Anastasiei, eliberarea de către Hristos a morţilor din iad (Fig. 204).

Fig. 203. Mozaic reprezentînd *Deesis* (Implorarea lui Hristos de către Fecioară şi de către Ioan Botezătorul) din Sfînta Sofia, Constantinopol. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Începînd cu mijlocul secolului al XIV-lea, arta şi mai ales arhitectura au început să decadă pe tot cuprinsul lumii bizantine. Principalul motiv era desigur înaintarea

otomanilor. Se pare că triumful isihasmului, care a avut un efect negativ, dar în nici un caz fatal asupra erudiției, nu a adus nici un prejudiciu artei. Printre cele mai bine realizate ilustrații de text bizantine executate vreodată se numără cele ale unui manuscris al lucrărilor teologice palamite pe care Ioan al VI-lea le-a scris după ce a devenit călugărul Ioasaf (Fig. 187 și 199). Ilustratorul era foarte conștient de conținutul textului, incluzînd o scenă reprezentînd Schimbarea la Față a lui Hristos, radiind lumina necreată pe care isihaștii susțineau că o vedeau în timpul rugăciunilor lor. Despoții Peloponezului, care adăpostea ultimele rămășițe ale prosperității bizantine, și-au păstrat activitatea artistică și au continuat să extindă impunătorul Palat al Despoților de la Mistra (Fig. 196). Chiar dacă mozaicurile deveniseră prea scumpe, tot mai multe fresce splendide își făceau apariția în bisericile de la Mistra, cum este frapant de dramatica Naștere a Domnului din biserica Fecioarei Peribleptos („Mult Adorata"; Fig. 205).

Fig. 204. Frescă din absidă reprezentînd Anastasia (Eliberarea morților din iad de către Hristos) din biserica mănăstirii de la Chora, Constantinopol. (Foto: Dumbarton Oaks, Washington, D.C., copyright 1996)

Cuceririle turcilor nu au provocat culturii bizantine daune imediate. Este curios faptul că, după un gol de aproape un secol în istoriografia bizantină, patru istorici importanți au apărut imediat după căderea Constantinopolului ca să relateze eveni-

mentele ultimilor ani ai Imperiului: Laonikos Kalkondyles, Kritobulos din Imbros, Ducas şi Georgios Sfrantzes. Tot contrar a ceea ce ar fi fost de aşteptat, Kalkondyles şi Kritobulos, care au scris sub stăpînirea sultanului, au redactat în cel mai clasic stil tucididean, în timp ce Ducas şi Sfrantzes, care s-au refugiat în Lesbosul genovez şi, respectiv, în insula veneţiană Corfu, au folosit o limbă mult mai apropiată de cea pe care o vorbeau. Dar toţi patru fuseseră educaţi înainte de căderea cetăţii şi beneficiau de contemporani la fel de bine educaţi ca să le citească operele. Peste o generaţie, prăbuşirea sistemului învăţămîntului superior bizantin a dus practic la sfîrşitul tradiţiei literaturii laice în Orientul grecesc. Creta veneţiană adăpostea încă o serie de oameni de cultură greci, iar arta religioasă grecească de bună calitate supravieţuia în unele părţi ale Orientului. Destul de tîrziu faţă de erudiţi, artiştii greci au pătruns în Italia renascentistă şi în alte regiuni ale Occidentului, fiind adesea preferaţi. Cel mai faimos dintre ei a fost cretanul din secolul al XVI-lea Domenikos Theotokopoulos, cunoscut mai mult sub numele de El Greco.

Fig. 205. Frescă de pe bolta bisericii Fecioarei Peribleptos („Mult Adorata") de la Mistra, reprezentînd Naşterea Domnului. (Foto: prin amabilitatea lui Charalambos Bouras)

Pînă la căderea Constantinopolului, erudiţii şi artiştii bizantini au demonstrat că posedau cel puţin la fel de multe cunoştinţe şi tot atîta talent ca şi cei din Italia

contemporană. Oamenii de cultură italieni erau bucuroşi să înveţe de la bizantini ca Varlaam şi Visarion, care au devenit figuri de frunte ale Renaşterii italiene. Plethon a fost un gînditor la fel de inovator ca şi oricare alt filosof din Occidentul timpului său. Arta bizantină i-a inspirat direct pe artiştii italieni ai şcolilor de la Veneţia şi de la Siena. Dacă Bizanţul nu a cunoscut o renaştere intelectuală şi artistică comparabilă cu aceea a Italiei, s-ar putea ca principalul motiv să fi fost cucerirea turcească care a întrerupt brusc evoluţia culturii bizantine. Inventarea tiparului, care a contribuit atît de mult la stimularea şi răspîndirea gîndirii renascentiste în Occident, s-a produs cu cîţiva ani prea tîrziu ca să le fie de ajutor bizantinilor.

DISPARIŢIA STATULUI

Chiar dacă Imperiul Bizantin restaurat a devenit curînd neputincios şi falimentar, perioada aceasta nu a fost una de dezastre permanente pentru toată lumea din Balcani şi din Asia Mică. Turcii otomani, care şi-au fondat primul stat în Bithynia bizantină, după care s-au extins peste tot teritoriul care constituise Bizanţul, au beneficiat de succese militare constante, întrerupte doar de invazia lui Timur. Veneţienii şi genovezii, în ciuda războaielor distrugătoare dintre ei şi cu bizantinii, au făcut afaceri bune în zonă pînă la căderea Constantinopolului. Sîrbii au atins apogeul puterii lor sub Milutin şi Duşan, în mare parte în detrimentul bizantinilor. Mulţi magnaţi bizantini au rămas bogaţi pînă la mijlocul secolului al XIV-lea şi mulţi negustori bizantini au prosperat chiar şi după aceea. Pînă şi Imperiul pornise sub auspicii destul de bune sub împăraţii niceeni şi sub Mihail al VIII-lea, inversînd temporar declinul sub Andronic al III-lea. Lumea bizantină a avut resurse foarte bogate chiar şi atunci cînd Imperiul Bizantin dispunea doar de cîteva.

Economia întregii regiuni avea ca şi înainte un caracter în cea mai mare parte agricol, fiind dependentă de creşterea sau de diminuarea populaţiei rurale. Documentele privind proprietăţile funciare de la Muntele Athos şi cele referitoare la taxele otomane din secolul al XV-lea ilustrează tendinţe demografice în general similare celor din Europa occidentală, pentru care există mai multe dovezi scrise. Creşterea pe termen lung a populaţiei, care începuse să se manifeste prin anul 800, pare să fi continuat pînă în 1347, cînd a apărut Moartea Neagră[23]. Ravagiile provocate de cruciaţi, de bulgari, de turci şi de Marea Companie catalană au avut doar efecte trecătoare şi în zone restrînse[24]. Se pare că pe la începutul secolului al XIV-lea provinciile europene rămase în cadrul Imperiului au fost intens colonizate.

Această densitate demografică crescută era dezavantajoasă pentru țărani, care erau nevoiți să lucreze loturi mai mici, uneori în zone cu fertilitate scăzută și nepotrivite pentru agricultură, și să plătească arende mai mari, întrucît ei puteau mai greu să găsească un nou moșier decît putea moșierul lor găsi noi arendași. Dimpotrivă, marii proprietari de pămînturi au fost cei care au avut de cîștigat, deoarece ei puteau mări arenda și înlătura astfel un număr și mai mare de mici deținători de pămînt. Ca de obicei, cei bogați au suportat mai ușor lipsurile și nesiguranța decît săracii. Statul ar fi beneficiat de pe urma creșterii producției agricole numai dacă stăpînirea își putea lua partea cuvenită. Este greu de spus dacă a făcut-o sau nu. Capacitatea sa de a face acest lucru era diminuată de evaziunea fiscală a magnaților din ce în ce mai puternici, de corupția din domeniul perceperii taxelor și de loturile pronoia care nu mai produceau venituri din achitarea impozitelor. Pe de altă parte, nesiguranța ducea la apariția tendinței ca pămînturile rămase fără stăpîn să fie alăturate posesiunilor imperiale, care aduceau vistieriei mai multe venituri decît cele particulare.

Se pare că înainte de apariția Morții Negre orașele Imperiului fuseseră relativ prospere, chiar dacă o mare parte a comerțului lor se afla în mîinile veneților și ale genovezilor. Chiar înainte ca Ioan al VI-lea să micșoreze taxele în 1348, Nicefor Gregoras menționa că taxele vamale ale Constantinopolului se ridicau la un total de 30.000, iar cele ale învecinatei colonii genoveze de la Galata la suma de 200.000 de hyperperi. Gregoras trebuie să fi fost la curent cu prima cifră, dar probabil că a exagerat-o pe cea de a doua[25]. Dat fiind că taxele bizantine reprezentau încă în epoca respectivă o zecime din valoarea mărfurilor importate, plus alte zece la sută din valoarea mărfurilor exportate, volumul comerțului de la Constantinopol trebuie să fi fost în jur de 150.000 de hyperperi pe an. Dacă adăugăm Galata, cifra aceasta trebuie să fi fost probabil de cel puțin trei ori mai mare, adică de circa 450.000 de hyperperi. În secolul al XII-lea, care a constituit o perioadă de intensă activitate comercială, comerțul bizantin de la Constantinopol se ridicase la echivalentul a 130.000, iar totalul la nu mai mult de 350.000 de hyperperi[26]. În cazul acesta, probabil că estimările privind secolul al XII-lea sunt exagerate, în timp ce, din cauză că aprecierile referitoare la Galata sunt moderate, s-ar putea foarte bine ca evaluările asupra secolului al XIV-lea să fie prea mici. Se pare deci că în intervalul acestor două secole comerțul s-a dezvoltat.

Principalul motiv al acestei creșteri a fost probabil o mare dezvoltare a comerțului pe Marea Neagră, pe care genovezii o dominau din colonia lor de la Caffa din Crimeea. Afacerea lor de bază era cea cu grînele aduse din hanatul mongol al Hoardei de Aur, dar blănurile și sclavii erau și ele importante, alături de articolele de

lux care veneau prin Trapezunt pe drumul mătăsii din China și Turkestan. Volumul comerțului pe Marea Neagră a stimulat economia Constantinopolului și a întregii regiuni a Mării Egee[27]. Bizantinii din Tracia și Grecia aveau și ei un surplus de grîne de vînzare, iar insulele egeene făceau exporturi mici, dar valoroase. Portul Phoceea dispunea de mine de alaun, folosit la fixare în vopsirea lînii, iar Chiosul avea pomi care dădeau mastica utilizată la fabricarea parfumurilor și a gumei de mestecat. În 1329, cînd Andronic al III-lea i-a alungat pe genovezi din Chios, veniturile insulei se ridicau la suma fantastică de 120.000 de hyperperi[28]. Cea mai mare parte a exporturilor din Orient pare să fi fost alcătuită din materii prime, în timp ce majoritatea importurilor din Occident era constituită din bunuri manufacturate. Deși aveau nemulțumiri față de apuseni, bizantinii adoptaseră multe din gusturile acestora.

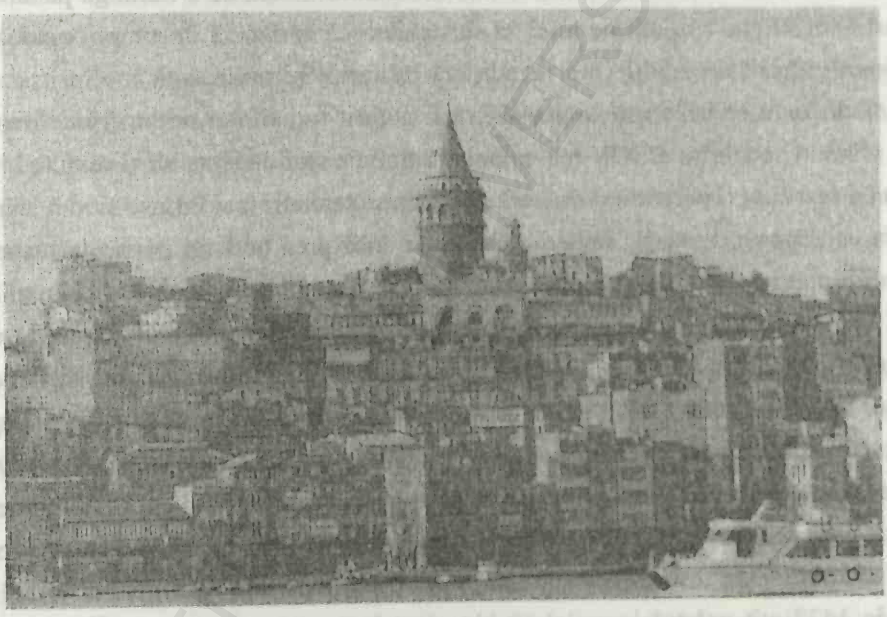

Fig. 206. Turnul lui Hristos din Galata secolului al XIV-lea construit de genovezi. Acoperișul conic este un adaos modern. (Foto: Irina Andreescu - Treadgold)

Constantinopolul i-a pierdut firește pe mulți dintre locuitorii săi în timpul și după cea de a Patra Cruciadă. Marile incendii din 1203 și 1204 au provocat pagube îngrozitoare pe care latinii nu au reușit să le separe. Întrucît aceștia dețineau doar mici părți din Tracia învecinată și din Asia Mică, Constantinopolul a fost privat de o parte din comerțul din hinterlandul lui în timpul ocupației latine. Dar eforturile lui Mihail al VIII-lea de a spori populația cetății ar fi trebuit să o readucă la mai mult de o sută de mii de oameni. Un englez și un arab care au vizitat-o puțin înainte de apariția Morții

Negre se minunau încă de mărimea, de frumusețea și de intensitatea vieții ei comerciale[29]. În timpul marelui război civil dintre 1341 și 1347, Constantinopolul, Thessalonicul, Adrianopolul și alte cîteva orașe din Tracia erau destul de populate ca să poată permite adunarea de mulțimi urbane masive, care se pare că au servit interesele negustorilor și ale comercianților. Se știe că în 1280, sub Mihail al VIII-lea, Andronic al II-lea a recolonizat treizeci și șase de mii de oameni în Tralles, după ce i-a recuperat de la turci ruinele[30]. Dacă un oraș reconstruit putea fi atît de mare, înseamnă că multe dintre orașele provinciale neafectate trebuie să fi fost mai mari.

A urmat șocul provocat de Moartea Neagră, care a avut la început un efect paralizant. După cum am menționat deja, boala trebuie să fi ucis cam o treime din populația Imperiului, dar pe mult mai puțini dintre adversarii lui din imperiile turcesc, sîrb și bulgar[31]. Ciuma a zădărnicit încercarea lui Ioan al VI-lea de a-i alunga pe sîrbi din nordul Greciei și i-a ajutat pe turci să se stabilească în Tracia. În timpul epidemiilor ulterioare, turcii și ceilalți care invadaseră teritoriul bizantin s-au molipsit și ei de ciumă, cu toate că se poate ca aceștia să fi suferit totuși mai puțin decît bizantinii. Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, populația trebuie să fi început să-și revină, întrucît boala își pierduse o parte din virulență și eliberase terenuri mai întinse și mai mănoase pentru cei rămași în viață. Imperiul decăzuse însă prea mult în perioada respectivă pentru ca puterea centrală să profite prea mult de avantajele unei astfel de situații.

Constantinopolul a cunoscut o renaștere modestă în secolul dintre Moartea Neagră și căderea lui în mîinile otomanilor. Izolat în foarte mare măsură de Tracia și de Asia Mică, capitală a unui teritoriu nu cu mult mai mare decît ea însăși, orașul era pur și simplu un port sigur și convenabil pentru corăbiile care veneau din Marea Neagră. Estimările contemporane asupra populației lui se ridică la aproximativ cincizeci de mii, o cifră destul de plauzibilă[32]. Un sol castilian din 1403 a găsit o cetate plină de ruine, care nu mai era una dintre marile capitale ale lumii. Un alt castilian a găsit în 1437 atît palatul imperial cît și orașul într-o stare deplorabilă[33]. Se pare că Thessalonicul a dus-o mai bine, dat fiind că, deși fusese odinioară mult mai mic decît Constantinopolul, un venețian contemporan i-a evaluat în 1423 populația la patruzeci de mii de oameni[34]. Se spune că pînă și un oraș modest ca Argosul peloponezian avea treizeci de mii de locuitori, pe care turcii i-au luat în sclavie în 1397[35]. Astfel de aprecieri nu pot fi considerate drept exacte, dar indică faptul că diferența ca mărime dintre Constantinopol și orașele provinciale scăzuse. Întrucît începînd din perioada aceasta Bizanțul nu mai funcționa ca o economie unică, Constantinopolul devenise doar un centru regional între altele. Abia cucerirea turcească a început să-i restabilească predominanța politică și economică.

Efectele Morții Negre, agravate de războiul civil și exploatate de sîrbi și de turci, au constituit probabil principala cauză a declinului Imperiului de la statutul de mică putere la cel de entitate ignorată. Ceea ce nu poate explica ciuma este decăderea anterioară a Imperiului la statutul de putere mică de la cel de mare putere. În 1282, nou încoronatul Andronic al II-lea domnea probabil peste circa 5 milioane de suflete. Prin 1312, după pierderea a aproape întregii Anatolii, el avea probabil 2 milioane de supuși[36]. Imperiul pierduse în treizeci de ani cel puțin jumătate din populația lui. Aceasta era marea catastrofă. Ea a fost rezultatul eșecului lui Andronic al II-lea de a-și apăra posesiunile din Anatolia și din Balcani de turci și de catalani și de a-i împiedica pe venețieni și pe genovezi să pună stăpînire pe insulele lui. Andronic își dezarmase cea mai mare parte a navelor și nu putea să mai plătească salariile exorbitante ale Marii Companii catalane, cu toate că a recurs la taxe mari și la confiscări masive și a devalorizat hyperperul. Mihail al VIII-lea, tatăl lui Andronic, devalorizase și el hyperperul și ducea clar lipsă de bani lichizi încă de la începutul domniei lui. Chiar dacă Mihail și-a folosit fondurile limitate mai eficient decît fiul lui, ne putem totuși întreba de ce Imperiul abia avea bani ca să se întrețină.

Andronic al II-lea a acordat o oarecare atenție finanțelor lui, un document privind planurile lui financiare pe 1321 alcătuit de Nicefor Gregoras oferindu-ne singurul bilanț total al veniturilor Imperiului de care dispunem pentru vreun an anume: un milion de hyperpironi pe 1320. El a strîns suma aceasta, care era mai mare decît fusese venitul din ultimii cîțiva ani, prin mărirea ratelor impozitelor și prin perceperea acestora într-un mod mai riguros ca înainte. Din chitanțele lui de plată rezultă că el intenționa să mărească efectivul existent al armatei la trei mii de mercenari cavaleri, iar flota la douăzeci de corăbii. El se aștepta să-i rămînă destui bani ca să facă față tuturor cheltuielilor curente, ca întreținerea ambasadorilor străini sau plata tributului către popoarele învecinate (se pare că este vorba de emiratele turcești), și multelor cheltuieli ale familiei imperiale. Probabil că Andronic nu prevăzuse nici un surplus sau deficit important[37]. Deși războiul civil declanșat între el și nepotul său i-au zădărnicit planurile de a mări efectivele armatei și flotei, veniturile au fost totuși încasate și ar fi fost probabil suficiente pentru acoperirea cheltuielilor calculate de el în avans.

Prima întrebare este cum poate fi comparat un venit de un milion de hyperperi cu ceea ce încasase Imperiul înainte ca loturile pronoia și scutirile de impozite să caracterizeze Imperiul de mai tîrziu. Se pare că în 1025, la moartea lui Vasile al II-lea, Imperiul avea circa 12 milioane de supuși și un venit de circa 5,9 milioane de nomisme, adică echivalentul a aproximativ 11,8 milioane de hyperperi devalorizați din 1320. Deoarece Imperiul avea atunci doar în jur de 2 milioane de supuși, la

aceeaşi rată a perceperii venitului ar corespunde cam 2 milioane de hyperperi, adică circa de două ori mai mult decît strînsese practic Andronic. Venitul cedat sub forma loturilor pronoia pare să nu se fi ridicat la mult mai mult de 100.000 de hyperperi pe an, ceea ce reprezenta la urma urmei suma necesară întreţinerii a vreo cinci sute de soldaţi din cavaleria grea[38]. Majoritatea pierderilor în ceea ce priveşte veniturile erau însă de alte tipuri şi aduceau profituri diverselor persoane, asigurînd puţine, dacă nu chiar nici un beneficiu statului. Prin 1320, deci, loturile, scutirile şi ineficienţele celor trei secole anterioare provocaseră se pare o diminuare a veniturilor de ordinul a 50 la sută, ca să nu mai vorbim de pierderile teritoriale. Înaintea recentelor eforturi ale lui Andronic al II-lea de a spori veniturile, situaţia trebuie să fi fost şi mai proastă.

Următoarea întrebare se referă la felul cum au fost cheltuite veniturile Imperiului. Putem cel puţin reconstitui o mare parte a bugetului aşa cum ar fi fost dacă Andronic ar fi dat putere de lege planurilor sale. Cifrele reprezentînd efectivul mercenarilor şi numărul corăbiilor sunt înregistrate. Se pare că solda standard a mercenarilor la vremea respectivă era de circa 3 ducaţi pe lună, echivalentul a 72 de hyperperi pe an, iar suplimentul de soldă al ofiţerilor poate fi estimat prin analogie cu practica bizantină anterioară. Plata unui echipaj de marinari alcătuit din 154 de oameni la vremea aceea poate fi evaluată pe baza termenilor unui tratat încheiat între Bizanţ şi Genova în 1261, care prevedea aproximativ 5.000 de hyperperi de fiecare navă[39]. Costul uniformelor, al armelor, raţiilor, cailor şi furajelor poate fi apreciat prin adaptarea cifrelor bizantine anterioare în funcţie de devalorizarea hyperperului. Aceste estimări indică faptul că plata şi menţinerea efectivului existent al armatei lui Andronic la trei mii de soldaţi şi a celui al flotei la tot atîţia marinari ar fi costat aproximativ 500.000 de hyperperi, adică cam jumătate din buget.

În ciuda faptului că pronoiarii şi soldaţii din trupele neregulate ale lui Andronic se autofinanţau, el mai trebuia să plătească şi o gardă a palatului. Aceasta avea poate acelaşi efectiv ca şi cel al gărzii lui Ioan al VI-lea, care era formată din circa cinci sute de catalani, iar prin analogie cu membrii corpului de gardă de la mijlocul secolului al IX-lea s-ar putea să fi fost plătită cu în jur de 144 de hyperperi de om pe an, dublul soldei obişnuite a mercenarilor[40]. Mai erau şi costurile suplimentare înghiţite de campanii. Ştim întîmplător că Andronic i-a dat în 1321 tînărului Ioan Cantacuzino 50.000 de hyperperi pentru o campanie împotriva catalanilor de la Atena[41]. Cu toate că expediţia aceasta nu a avut loc niciodată din cauza declanşării războiului civil, ea trebuie considerată drept o cheltuială planificată. Toate aceste alocaţii militare planificate pentru 1321 se ridică la circa două treimi din bugetul lui Andronic de un milion de hyperperi (Tabelul 18). O asemenea proporţie se înscrie în general pe linia

sumelor cheltuite pentru armată şi flotă în perioadele anterioare ale Bizanțului şi ar reprezenta la rigoare o valoare situată puțin sub medie.

TABELUL 18

Plan bugetar al statului estimat pe 1321

Articol bugetar	Estimare (în milioane de hyperperi)
plata gărzii de corp (500 x 144 hyp. x 4/3) [a];	0,096
plata soldaților (3.000 x 72 hyp. x 4/3) [a];	0,288
plata vîslaşilor (20 de corăbii x 5.000 hyp.);	0,1
uniforme, arme şi rații pentru armată (3.500 x 20 hyp.);	0,07
rații pentru marină (3.080 x 10 hyp.);	0,031
furaje şi cai (3.500 x 10 hyp.);	0,035
campania împotriva catalanilor;	0,05
cheltuieli nemilitare;	0,33
TOTAL	1,0 M

(a) Indicele fracțional indică solda mai mare a ofițerilor.

Acest buget a constituit însă un plan care nu a fost niciodată pus în aplicare. El reprezenta mai mult din venitul total şi cheltuielile militare decît suma folosită de obicei în cei cîțiva ani dinainte. Chiar şi acest buget, care nu neglija deloc domeniul militar, nu era cel al unui stat aflat total pe picior de război. În 1322, Andronic al II-lea a fost de acord să plătească 36.000 de hyperperi reprezentînd doar cheltuielile de întreținere ale curții nepotului său, sumă nu cu mult mai mică decît cea de 44.000 de hyperperi pe an pe care se pare că acelaşi prinț o primea ca să-şi plătească trupele de mercenari. Curtea împăratului aflat pe tron trebuie să fi necesitat cheltuieli mult mai mari. Chiar şi după ce a abdicat, Andronic al II-lea avea o gospodărie a cărei întreținere costa între 20.000 şi 24.000 de hyperperi pe an[42]. Descrierea dată de Gregoras planului din 1321 al lui Andronic implică faptul că acesta prevedea aceleaşi obişnuite cheltuieli pentru curte, distracții şi tributuri, deşi fondurile suplimentare urmau să fie destinate, ca măsură excepțională, armatei şi marinei. Este imposibil ca în cadrul bugetelor concrete din urmă cu cîțiva ani totalul cheltuielilor militare să fi fost mult mai mare decît cele din sectorul civil. O apreciere rezonabilă ar fi de o treime dintr-un milion de hyperperi pentru fiecare dintre ele pentru un total de circa două treimi dintr-un milion.

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Imperiul se confrunta însă în perioada aceasta cu o criză militară care, ţinînd cont de proporţiile lui reduse, rivaliza cu aceea de la începutul şi mijlocul secolului al VII-lea. Mai mult de jumătate din populaţia şi din teritoriul său erau pe cale de a fi pierdute, iar supravieţuirea lui pe termen lung era incertă. Andronic al II-lea a luat într-adevăr cîteva măsuri de urgenţă pe termen scurt, cum a fost angajarea alanilor la jumătate din solda normală doar pentru ca aceştia să dezerteze şi a catalanilor la de trei ori solda obişnuită doar pentru ca ei să se revolte atunci cînd nu li s-au putut achita sumele datorate[43]. Planurile lui din 1320 constituiau măcar un pas în direcţia bună şi arată ce se putea face chiar şi fără reducerea cheltuielilor curţii. Situaţia reclama totuşi eforturi mult mai serioase pentru sporirea efectivului şi a puterii forţelor armate. Mihail al VIII-lea, Andronic al III-lea şi Ioan al VI-lea au demonstrat cu toţii că posedau într-o oarecare măsură simţul necesar al acestei situaţii presante, în ciuda tuturor dificultăţilor Imperiul rezistînd într-o mai mare sau mai mică măsură în timpul domniilor lor. Relaxarea care a apărut sub Andronic al II-lea şi Ioan al V-lea s-a dovedit fatală. Prin secolul al XV-lea, Imperiul abia era în stare să le plătească otomanilor tributul anual de 20.000 de hyperperi[44]. Pe la 1451, Bizanţul avea atît de mare nevoie de încă 20.000 de hyperperi încît a riscat să i-i ceară sultanului, provocînd declanşarea atacului care i-a pecetluit soarta.

Balcanii şi Asia Mică puteau încă întreţine o mare putere, iar dovada este faptul că otomanii au întemeiat una acolo, care s-a întins curînd peste toate pămînturile din Balcani şi din Anatolia stăpînite de bizantini sub Vasile al II-lea. Mai mult, spre deosebire de Bizanţul secolului al XI-lea, Turcia secolului al XV-lea avea în faţă multe cuceriri de făcut. Acestea aveau să ajungă să includă fostele teritorii bizantine din Armenia, Siria, Egipt, Mesopotamia, Africa de Nord şi Crimeea. Totuşi, chiar şi cu toate cuceririle acestea în perspectivă, Imperiul Otoman din 1461 avea să supravieţuiască doar cu cîţiva ani mai mult decît dăinuise Imperiul Bizantin după 1025. Întreaga existenţă a Imperiului Bizantin, chiar fără a-l pune la socoteală pe predecesorul său roman, a fost mult mai lungă decît cea a Sultanatului Otoman sau a oricărui alt Imperiu din istorie. Constanţa puterii bizantine a fost unică. Durînd atît de mult timp, Bizanţul a susţinut o societate care putea continua să viеţuiască şi fără el şi care a supravieţuit într-un fel pînă astăzi.

CONCLUZII

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

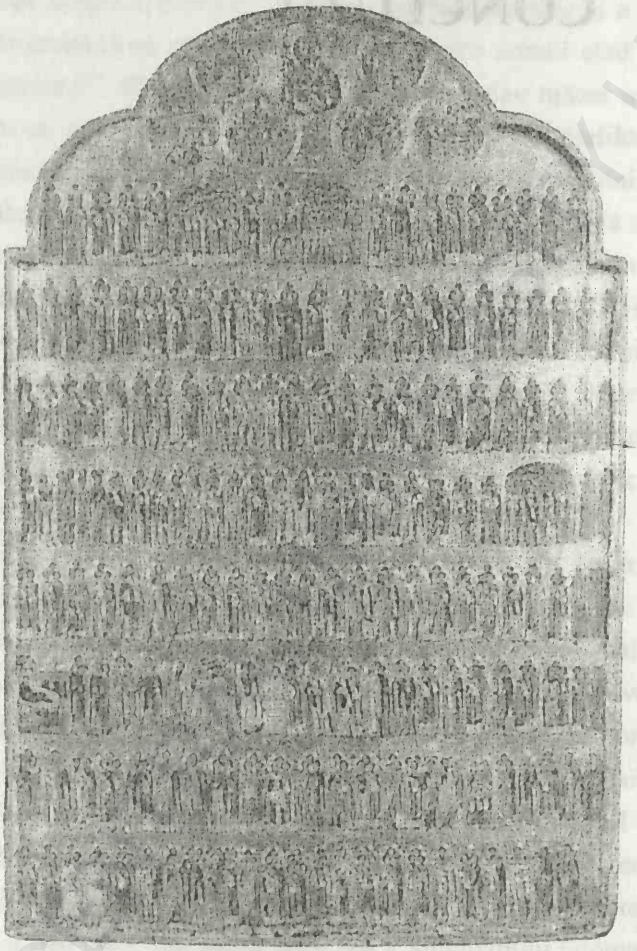

Fig. 207. (pe pagina anterioară) Partea din dreapta a unei icoane de menologiu din secolul al XII-lea de la mănăstirea Sfînta Ecaterina, Muntele Sinai, reprezentînd Fecioara şi Pruncul, şase din cele douăsprezece mari sărbători ale Bisericii în partea de sus şi sfinţii aniversaţi din martie pînă în august. Partea din stînga a aceleiaşi icoane apare deasupra ca frontispiciu. (Foto: prin amabilitatea membrilor expediţiei Michigan-Princeton-Alexandria la Muntele Sinai)

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Concluzii

După standardele unei naţiuni moderne, Imperiul Bizantin era un stat artificial, creat în mare parte de conducătorii lui. Forma luată de el după anul 285 a fost rezultatul unei împărţiri administrative a Imperiului Roman făcută de Diocleţian. Constantin I a ales religia Imperiului şi a construit viitoarea lui capitală. Manevrele lui Leon I şi ale lui Zenon au salvat Bizanţul de pericolul de a deveni o jucărie în mîna barbarilor. Fără hotărîrea lui Iustinian I Imperiul nu s-ar fi extins niciodată spre vest. Fără strategia inspirată a lui Heraclius sau conducerea prudentă a lui Constans al II-lea, Bizanţul ar fi căzut probabil în secolul al VII-lea. Renaşterea lui în intervalul dintre secolele al VIII-lea şi al XI-lea a fost opera unei serii de conducători neobişnuit de capabili şi a încetat atunci cînd seria aceasta a luat sfîrşit. Alexios I a salvat Imperiul de la prăbuşire, dar acesta s-a fărîmiţat după stingerea dinastiei sale. Bizanţul lui Mihail al VIII-lea a fost o restaurare deliberată, chiar dacă incompletă a celui dinaintea lui. Zidurile Constantinopolului, care contribuiseră deja de cîteva ori la salvarea Bizanţului, erau practic tot ce păstrase Imperiul restaurat în ultimul său secol.

Bizanţul nu a depins niciodată de conştiinţa unei unităţi rasiale sau lingvistice care defineşte un stat-naţiune modern. Deşi cea mai mare parte a împăraţilor bizantini s-au străduit să impună unitatea religioasă, ei nu au reuşit niciodată să împiedice ereziile, schismelor sau minorităţile religioase, iar eforturile lor constante de a elimina diviziările religioase i-au dezbinat pe supuşii lor în aceeaşi măsură în care i-au unit. Majoritatea bizantinilor, deşi mîndri de Imperiul lor, presupuneau că Dumnezeu va avea grijă de el şi fără ajutorul lor. Ei îl considerau drept cel mai mare Imperiu din lume, dar părerea aceasta avea puţin de-a face cu cît de mare, de puternic sau de prosper era de fapt Bizanţul. Cea mai mare parte a lor se considerau loiali faţă de împărat, dar o astfel de loialitate i-a făcut rareori să i se opună cuiva care îl detrona pe acesta şi îi lua locul. Pe scurt, bizantinii erau departe de a avea ceva asemănător conceptului modern de patriotism.

Totuşi, după cum arată longevitatea lui, artificialitatea Bizanţului este o urmare atît a tăriei cît şi a slăbiciuni sale. În ansamblu, el a depăşit diferenţele etnice şi lingvistice dintre supuşii lui. Puţine dintre disputele religioase i-au dezbinat populaţia pe criterii etnice sau lingvistice şi nici una nu a făcut-o în mod categoric sau total. Sub presiunea idealiştilor religioşi, mulţi dintre ei călugări, biserica bizantină şi-a apărat cu succes principiile şi le-a impus adeseori statului. Rolul central al statului în definirea Bizanţului a dus la alcătuirea unor ocîrmuiri destul de bune după standardele premoderne. Aparatul birocratic se distingea prin educaţie, competenţă şi profesionalism, iar clasa conducătoare reuşea de obicei să facă orice trebuia făcut pentru sprijinirea statului. Indiferent de ce puteau spune sau scrie bizantinii de frunte despre puternicul lor împărat în ocazii oficiale, ei i se opuneau cînd era necesar, şi nu numai. Puterea împăratului nu a depăşit-o niciodată pe cea a unui monarh apusean de talia unui Ludovic al XIV-lea, care era mult mai puţin expus primejdiei de a fi răsturnat[1].

Diferenţele dintre Bizanţ şi regatele medievale care au dobîndit ulterior statutul de naţiuni pot fi exagerate cu uşurinţă. În unele privinţe, de exemplu, istoria Bizanţului seamănă destul de mult cu cea a Franţei. Amîndouă au fost iniţial părţi ale unor imperii mai mari. Bizanţul a început ca parte de răsărit a Imperiului Roman condus de Diocleţian după 285, iar Franţa ca parte apuseană a Imperiului Francilor, aflat după 843 sub sceptrul lui Carol cel Pleşuv. Cu toate că fiecare dintre aceste imperii mai întinse a fost ulterior reunificat pentru o perioadă de cîţiva ani, împărţirile care au dus la crearea Bizanţului şi Franţei s-au dovedit a fi de durată, în parte din cauză că ele corespundeau unei divizări lingvistice pre-existente. Partea din Imperiul Roman a lui Diocleţian era mai mult sau mai puţin cea unde greaca şi nu latina era limba dominantă din punct de vedere cultural, iar partea lui Carol cel Pleşuv din Imperiul Francilor era mai mult sau mai puţin cea în care limba principală era franceza veche, nu vechea germană. Dacă Bizanţul ar fi dăinuit pînă în timpurile moderne cu aproximativ aceleaşi graniţe ca acelea pe care le-a avut între anii 750 şi 1000, ar fi devenit probabil un stat-naţiune predominant grecofon cel puţin la fel de omogen ca Rusia zilelor noastre şi doar ceva mai puţin decît Franţa de astăzi. În momentul scrierii acestor rînduri, Franţei îi mai trebuie cîţiva ani ca să egaleze recordul de longevitate al Bizanţului.

Slăbiciunea Bizanţului avea puţin de-a face cu lipsa de patriotism sau de sentiment naţional a supuşilor lui – simţăminte care erau oricum aproape inexistente în perioada dinaintea timpurilor moderne – dar avea cu adevărat o oarecare legătură cu religia acestora. Reticenţa bisericii bizantine faţă de acceptarea ideii că scopurile ar putea justifica mijloacele (chiar pînă la a insista asupra faptului că uciderea soldaţilor în luptă constituia un păcat) a dus la sentimentul că nimeni nu se putea angaja în politică, războaie sau comerţ fără să se păteze oarecum moral. Acest lucru îi punea pe

bizantini într-o anumită postură dezavantajoasă față de negustorii și cruciații occidentali și față de războinicii musulmani purtători ai Războiului Sfînt. Biserica putea însă ierta chiar și cele mai grave păcate politice ale celui care aducea servicii Creștinității. Deși scrupulozitatea și absolvirea de păcate sunt cu siguranță lucruri admirabile, îmbinarea lor de către bizantini în practică a dus însă la scăderea respectului față de stat și față de comerț și la creșterea perversă a amoralității în viața publică, deoarece împărații, oficialii sau negustorii își pierduseră speranța în capacitatea lor de a se feri de păcat[2]. Puterea statului era totuși atît de atotstăpînitoare încît aproape oricine avea la un moment dat nevoie de ea pentru apărare sau protecție și toată lumea trebuia să i se supună. Drept urmare, majoritatea bizantinilor de rînd se simțeau dependenți de ocîrmuire fără să o admire sau să se identifice prea mult cu aceasta.

Firește, creștinii orientali cuceriți de otomani nu se identificau cu stăpînirea otomană, cu toate că erau obligați să i se supună. Administrația otomană, formată parțial din greci fanarioți, era adesea coruptă. Turcii puteau fi duri în relațiile lor cu creștinii și în special sultanii aveau o predilecție pentru asasinarea rivalilor lor care o întrecea cu mult pe aceea a predecesorilor lor bizantini. Sultanii i-au ales pe cei mai mulți dintre patriarhii lor de la Constantinopol din rîndul familiilor fanariote, dar îi schimbau des și i-au ucis pe cîțiva dintre ei sub acuzații false sau îndoielnice de trădare. Cu toate că academia patriarhală a continuat să funcționeze, cei interesați de studiile laice în greceşte nu găseau în Constantinopolul otoman nimic mai bun decît o serie de școli secundare și de dascăli particulari. Înainte ca domnii fanarioți ai Valahiei și Moldovei să întemeieze academii grecești în provinciile lor, învățămînt superior cu un caracter mai oficial exista doar în Occident, în special la Veneția și la universitatea de la Padova învecinată.

Sultanatul Otoman era cel puțin la fel de multietnic și de poliglot ca și Imperiul Bizantin căruia îi luase locul. Deși practicau și răspîndeau Islamismul, sultanii au depus puține eforturi în direcția propagării limbii turce în afara Asiei Mici, cu excepția colonizării cîtorva turci în unele părți ale Europei. Mulți albanezi și bosniaci au devenit musulmani fără să cunoască limba turcă. Ca și împărații bizantini, sultanii acordau o foarte mică atenție rasei sau limbii atunci cînd recolonizau oamenii sau le permiteau să migreze. Balcanii și chiar și Asia Mică au ajuns astfel să aibă o populație foarte amestecată. Rasele, întotodeauna un mijloc în cea mai mare parte imaginar de clasificare a oamenilor, deveniseră un element total confuz, dat fiind că mulți musulmani care vorbeau turcește și se considerau turci erau descendenții unor greci sau slavi creștini. Chiar și limbile ajunseseră să constituie un criteriu confuz. Deși mulți dintre cei care vorbeau greceşte, sîrbeşte sau bulgăreşte puteau fi încă găsiți în ținuturile care formaseră cîndva statele bizantin, sîrb și bulgar, ei trăiau amestecați între ei și alături de oameni care vorbeau vlaha, albaneza sau turca.

Harta lingvistică a vorbitorilor limbii gereceşti, care continuau să-şi spună *Rhomaioi* sau bizantini, este greu de trasat şi destul de controversată chiar şi pentru începutul secolului al XX-lea. Unica regiune întinsă cu o majoritate clară de vorbitori de limbă greacă era Grecia de la sud de Thessalonic, inclusiv insulele din Marea Egee, Creta şi Ciprul. Cu toate acestea, majoritatea regiunilor care fuseseră predominant grecofone la începutul perioadei bizantine aveau încă o serie de minorităţi vorbitoare de limbă greacă. Printre acestea se numărau nordul Greciei, Tracia, cea mai mare parte a coastei Anatoliei, cîteva zone mici şi orăşele din interiorul Anatoliei şi chiar două enclave în sudul Italiei. Un stat constituit din toate regiunile cu un număr important de vorbitori de limbă greacă, plus cîteva teritorii minime de legătură ar fi semănat cu Imperiul Bizantin de la sfîrşitul secolului al XII-lea, în ciuda faptului că mai puţin de jumătate din populaţia lui ar fi fost greacofonă. Grecii care nutreau fierbinte speranţa eliberării de sub dominaţia otomană erau deci tentaţi să viseze nu doar la o Grecie independentă, ci la un Bizanţ restaurat, care să includă şi Constantinopolul şi să se întindă poate pînă la Smyrna, Niceea, Trapezunt şi Attalia. Speranţa de a crea un astfel de nou Imperiu Bizantin a ajuns să fie cunoscută sub numele de *Megale Idea* (Marea Idee).

Prin secolul al XIX-lea, o serie de bulgari au conceput şi ei ideea unei Bulgarii Mari asemenea imperiilor lui Simeon sau al lui Samuel, iar un grup de sîrbi ideea unei

Serbii Mari asemenea Imperiului lui Ştefan Duşan. O parte dintre români se gîndeau la o Românie Mare, formată din Valahia, Moldova şi Transilvania. Fiecare dintre aceste popoare aspira la rolul pe care îşi imagina el că îl jucaseră grecii în Imperiul Bizantin, dominînd alte popoare într-un stat multinaţional. Turcii, care aveau deja o Turcie Mare, nu erau fireşte deloc atraşi de perspectiva unei ţări reduse doar la o serie de regiuni cu o majoritate turcofonă incontestabilă. Toate aceste suprapuneri de revendicări şi realităţile lingvistice erau de o asemenea complexitate încît nu exista nici o posibilitate de a trasa între popoare vreo graniţă clară. Atunci cînd au început să fie fondate statele naţionale, situaţia semăna cu ceea ce s-ar întîmpla dacă Statele Unite ar începe să se desmembreze în funcţie de limitele etnice, cu suedezii, norvegienii şi germanii luptînd pentru anumite părţi ale Minnesotei, iar irlandezii, italienii şi anglo-saxonii disputîndu-şi Noua Anglie.

Războiul de independenţă al grecilor a izbucnit în 1821, dar nu la Constantinopol, unde turcii erau mult prea puternici, ci în Peloponez. Prin 1827, revoluţionarii eliberaseră practic Peloponezul şi Grecia centrală. Noul stat s-a autointitulat Grecia (*Hellas*), întrucît fără Constantinopol nu prea putea revendica denumirea de Imperiu Bizantin, ceea ce ar fi necesitat bunăvoinţa europenilor din apus, care idealizau Grecia clasică, dar ştiau puţine lucruri despre Bizanţ. Dar bavarezul care a devenit regele Greciei în 1832 şi danezul care l-a înlocuit în 1861 şi-au luat titlul de împărat (*basileus*) al grecilor. După ce a cîştigat treptat o serie de teritorii din nordul Greciei şi în insule, în 1913, spre sfîrşitul războaielor balcanice, statul grec includea cea mai mare parte a regiunilor cu majoritate grecofonă clară, cu excepţia Rhodosului aflat în stăpînirea Italiei şi a Ciprului aflat sub dominaţie britanică. Din cauză că în timpul Primului Război Mondial grecii s-au alăturat ezitant părţii victorioase, în timp ce Turcia şi Bulgaria erau învinse, Grecia a putut anexa în 1920 toată Tracia, cu excepţia Constantinopolului însuşi, care, deşi formal turcesc, a fost ocupat împreună de britanici şi francezi. Woodrow Wilson a atribuit Trapezuntul unei noi Armenii creştine independente.

Cea mai echitabilă şi mai simplă frontieră care ar fi putut fi trasată între Grecia şi Turcia ar fi fost probabil la strîmtori, întrucît acest lucru ar fi dus la existenţa a aproximativ la fel de mulţi vorbitori de limbă greacă în Turcia şi de vorbitori de limbă turcă în Grecia[3]. O astfel de frontieră le-ar fi atribuit grecilor Constantinopolul, deşi vorbitorii de limbă greacă ai acestuia constituiau o minoritate. Naţionaliştii turci, ocupaţi cu zdrobirea armenilor, îşi stabiliseră deja capitala la Ankara (Ancyra bizantină). Dar aliaţii rămîneau instalaţi la Constantinopol, iar grecii insistau să preia provizoriu administrarea regiunii Smyrna. Armata grecească a început curînd să înainteze prin teritoriul din nord-vestul Asiei Mici. Mai ales după ce acest război anatolian a aţîţat vechi duşmănii, nu prea existau turci dispuşi să trăiască sub stăpînire grecească şi nici mulţi greci sub stăpînire turcească. Adevărata problemă era fixarea graniţei la care fiecare popor ar fi trebuit să se adapteze.

Grecii păreau să deţină avantajul militar, dar şi-au supraestimat puterile. Turcii au învins armata grecească lîngă Ankara, au alungat-o din Asia Mică şi au incendiat Smyrna. După ce şi-au afirmat superioritatea militară, ei au recucerit Constantinopolul şi partea de est a Traciei prin tratatul din 1923. Turcia a deportat în Grecia circa 1,3 milioane de creştini, majoritatea grecofoni, în schimbul a vreo 300.000 de musulmani din teritoriile greceşti în cea mai mare parte vorbitori de limbă turcă. Doar unui număr mic de turci li s-a permis să rămînă în vestul Traciei şi cîtorva greci la Constantinopol, care se numea acum Istanbul. Turcii au distrus sau au deteriorat faţadele a numeroase biserici şi mănăstiri bizantine, în timp ce grecii aplicau un tratament asemănător moscheilor otomane din Grecia. Grecia a devenit aproape în întregime creştină şi grecofonă, în timp ce Turcia a devenit aproape integral musulmană şi turcofonă. Grecia a fost nevoită să abandoneze *Megale Idea* [4].

În zilele noastre, efectele civilizaţiei bizantine asupra ţinuturilor care au aparţinut cîndva Bizanţului diferă. Influenţele ulterioare au fost puternice şi în multe cazuri copleşitoare. Tradiţiile bizantine sunt şi astăzi extrem de puternice în rîndul membrilor Bisericii Ortodoxe Răsăritene, care recunoaşte şi acum prioritatea de onoare a patriarhului Constantinopolului de la Istanbul. Patriarhiile ortodoxe de la Alexandria, Antiohia şi Ierusalim au încă un număr de aderenţi în rîndul numeroaselor minorităţi creştine din Egipt, Palestina, Liban şi Siria. Ortodoxismul răsăritean este credinţa majoritară în Grecia, Cipru, Bulgaria, Serbia, România, Rusia, Georgia, Macedonia, Ucraina şi Belarus. Albania deţine o minoritate ortodoxă destul de importantă, iar Armenia este în cea mai mare parte creştin-ortodoxă, chiar dacă majoritatea armenilor nu sunt supuşi patriarhului Constantinopolului.

Amprenta lăsată de civilizaţia bizantină este profundă în majoritatea acestor ţări, chiar dacă ele se grăbesc să devină cît mai asemănătoare Europei Occidentale şi Americii de Nord. Comunismul est-european a întărit tendinţele bizantine de a depinde de guvern şi în acelaşi timp de a nu avea încredere în politicieni şi în oamenii de afaceri. Bizanţul, Imperiul Otoman şi comunismul au lăsat în majoritatea acestor ţări minorităţi lingvistice şi religioase mai numeroase şi mai diverse decît cele din cea mai mare parte a ţărilor vest-europene. Stăpînirile bizantină, otomană şi comunistă au suprimat totodată sentimentele naţionale şi au descurajat existenţa instituţiilor democratice, astfel încît căderea comunismului, ca şi cea a otomanilor, a avut drept efect dezlănţuirea unui fel de naţionalism fără prea mult respect faţă de drepturile minorităţilor. Este deci probabil ca Europa de Răsărit să fie mai turbulentă decît cea Occidentală sau Centrală în viitorul apropiat. Biserica Ortodoxă rămîne totuşi o forţă tradiţională, morală şi spirituală care nu trebuie subestimată, iar istoria Imperiului Bizantin constituie un memento al faptului că oameni de naţionalităţi diferite pot convieţui, ca o singură naţie timp de secole şi pe teritorii vaste.

MATERIALE DE REFERINȚĂ

BCUIAȘI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lista conducătorilor

Observați că anumite epitete (ca „Apostatul" sau „Cel Orbit") au fost rareori folosite înainte de trecerea unei perioade destul de îndelungate de la moartea conducătorului respectiv, de obicei pentru a-l deosebi de alții purtînd același nume. Constantin I, Theodosus I, Leon I, Iustin I și Iustinian I au dobîndit în cele din urmă epitetul de „cel Mare" (*ho megas*), cu sensul de „Cel mai Mare", pentru a-i distinge de Constantin al II-lea, Theodosius al II-lea, Leon al II-lea, Iustin al II-lea și Iustinian al II-lea. Cu excepția cazurilor cînd sunt notați altfel, listele de mai jos sunt preluate din V. Grumel, *La chronologie* (Paris, 1958), p. 355-359, 372, 376, 380, 388, 403 și 434-437.

Împărați Romani de Răsărit (bizantini) (284-1453)

Numele principalilor împărați romani răsăriteni sînt scrise cu majuscule, iar cele ale altor (eventuali) conducători sînt înșiruiți sub ele.

DIOCLEȚIAN 284-305

Galerius, Caesar în Egipt și Siria 293-299
Caesar în Balcani 299-305

GALERIUS 305-311

Maximin, Caesar în Egipt și Siria 305-310
Augustus în Egipt și Siria 310-311

Licinius, Augustus în Balcani 308-311

LICINIUS 311-324

Maximin, Augustus în Egipt, Siria și Anatolia 311-313

Constantin I, Augustus în Balcani, cu excepția Traciei 317-324

CONSTANTIN I 324-337

Constantius II, Caesar în Egipt și Siria 335-337

Dalmatius, Caesar în Balcani 335-337

CONSTANTIUS II 337-361

Constans I, Augustus în Balcani, cu excepția Traciei 337-350

Gallus, Caesar în Egipt și Siria 351-354

IULIAN Apostatul 361-363

IOVIAN 364-363

VALENS 364-378

Valentinian I, Augustus în Balcani, cu excepția Traciei 364-375

Grațian, Augustus în Balcani, cu excepția Traciei 375-379

THEODOSIUS I 379-395

Valentinian II, Augustus în Balcani, cu excepția Traciei 382-392

ARCADIUS 395-408

THEODOSIUS II 408-450

MARCIAN 450-457

LEON I 457-474

LEON II 474

Zenon Tarasios, Augustus și regent

ZENON Tarasios 474-491

Basiliscus, Augustus rival în cea mai mare parte a Răsăritului, cu excepția Isauriei 475-476

ANASTASIUS I 491-518

IUSTIN I 518-527

IUSTINIAN I 527-565

IUSTIN II 565-578

Tiberiu, Caesar și regent 574-578

TIBERIU II Constantin 578-582

MAURICIU Tiberiu 582-602

FOCAS Tiranul 602-610

HERACLIUS 610-641

CONSTANTIN III Heraclius 641

HERACLONAS (Heraclius) Constantin 641

Martina, regentă

CONSTANS II (Constantin) Heraclius Bărbosul 641-668

CONSTANTIN IV 668-685

IUSTINIAN II Cel cu Nasul Tăiat 685-695

LEONTIOS (Leon) 695-698

TIBERIU III Apsimar 698-705

IUSTINIAN II Cel cu Nasul Tăiat (din nou) 705-711

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

FILIPICOS BARDANES 711-713
ANASTASIUS II Artemius 713-715
THEODOSIUS III 715-717
LEON III Sirianul („Isaurianul") 717-741
CONSTANTIN V Copronimul 741-775
Artavasdos, împărat rival la Constantinopol 741-743
LEON IV Chazarul 775-780
CONSTANTIN VI Cel Orbit 780-797
Irina ateniana, regentă
IRINA Ateniana 797-802
NICEFOR I Logofătul General 802-811
STAURAKIOS 811
MIHAIL I Rhangabe 811-813
LEON V Armeanul 813-820
MIHAIL II Gîngavul 820-829
TEOFIL 829-842
MIHAIL III Bețivul 842-867
Teodora, regentă 842-856
VASILE I Macedoneanul 867-886
LEON VI Înțeleptul 886-912
ALEXANDRU 912-913
CONSTANTIN VII Porfirogenetul (Cel născut în purpură) 913-959
Nicolae Misticul, regent 913-914
Zoe Karbonopsina, regentă 914-920
Roman I Lecapenul, coîmpărat 920-944
ROMAN II Porfirogenetul 959-963
VASILE II Bulgaroctonul 963-1025
Teofano, regentă 963
Nicefor II Focas, coîmpărat 963-969
Ioan I Tzimiskes, coîmpărat 969-976
CONSTANTIN VIII Porfirogenetul 1025-1028
ROMAN III Argyros 1028-1034
MIHAIL IV Paflagonianul 1034-1041
MIHAIL V Smolitorul 1041-1042
ZOE Porfirogeneta 1042
CONSTANTIN IX Monamachos 1042-1055

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TEODORA Porfirogeneta 1055-1056
MIHAIL VI Bringas 1056-1057
ISAAC I Comnenos 1057-1059
CONSTANTIN X Ducas 1059-1067
MIHAIL VII Ducas 1067-1078
Evdochia Macrembolitissa, regentă 1067-1068
Roman IV Dogenis, coîmpărat 1068-1071
NICEFOR III Botaniates 1078-1081
ALEXIOS I Comnenos 1081-1118
IOAN II Comnenos 1118-1143
MANUEL I Comnenos 1143-1180
ALEXIOS AL II-LEA Comnenos 1180-1183
Andronic Comnenos, regent 1182-1183
ANDRONIC I Comnenos 1183-1185
ISAC II Anghelos 1185-1195
ALEXIOS III Anghelos 1195-1203
ISAC II Anghelos (din nou) 1203-1204
Alexios al IV-lea Anghelos, coîmpărat
Alexios al III-lea Anghelos, împărat rival în Tracia
ALEXIOS AL V-LEA Ducas Murtzuphlos (Cel cu Sprîncene Groase) 1204
Alexios al III-lea Anghelos, împărat rival în Tracia
ALEXIOS AL III-LEA Anghelos (în Tracia) 1204
De aici încolo vezi mai jos și Împărați ai Trapezuntului *și* Împărați Latini
TEODOR I Lascaris (la Niceea) 1205-1221
IOAN III Ducas Vatatzes (la Niceea) 1221-1254
Teodor Ducas, împărat la Thessalonic 1224-1230
Ioan Ducas, împărat la Thessalonic 1237-1242
TEODOR II Lascaris (la Niceea) 1254-1258
IOAN IV Lascaris (la Niceea) 1258-1261
Mihail VIII Paleologos, coîmpărat la Niceea 1259-1261
MIHAIL VIII Paleologos (la Constantinopol) 1261-1282
ANDRONIC II Paleologos 1282-1328
Andronic III Paleologos, coîmpărat 1321-1328
ANDRONIC III Paleologos 1328-1341
IOAN V Paleologos 1341-1376
Ana de Savoia, regentă 1341-1347

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Ioan VI Cantacuzino, coîmpărat 1347-1354
ANDRONIC IV Paleologos 1376-1379
IOAN V Paleologos (din nou) 1379-1391
Ioan V Paleologos, împărat rival la Constantinopol 1390
MANUEL II Paleologos 1391-1425
IOAN VIII Paleologos 1425-1448
CONSTANTIN XI Paleologos 1449-1453

Împăraţii de la Trapezunt (1204-1461)
ALEXIOS I Comnenos 1204-1222
ANDRONIC I Gidus Comnenos 1222-1235
IOAN I Axuch Comnenos 1235-1238
MANUEL I Comnenos 1238-1263
ANDRONIC II Comnenos 1263-1266
GHEORGHE Comnenos 1266-1280
IOAN II Comnenos 1280-1297
Teodora Comnena, împărăteasă rivală cca.1284
ALEXIOS II Comnenos 1297-1330
ANDRONIC III Comnenos 1330-1332
MANUEL II Comnenos 1332
VASILE Comnenos 1332-1340
IRINA Paleologhina 1340-1341
ANA Comnena 1341
MIHAIL Comnenos 1341
ANA Comnena (din nou) 1341-1342
IOAN III Comnenos 1342-1344
MIHAIL Comnenos (din nou) 1344-1349
ALEXIOS III Comnenos 1349-1390
MANUEL III Comnenos 1390-1416
ALEXIOS IV Comnenos 1416-1429
IOAN IV Comnenos 1429-1459
DAVID Comnenos 1459-1461

Împăraţii Latini (1204-1261)
BALDUIN I de Flandra 1204-1205
HENRIC de Flandra 1206-1216

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PIERRE de Courtenay 1217
IOLANDA 1217-1219
ROBERT de Courtenay 1221-1228
JEAN de Brienne 1228-1237
BALDUIN II de Courtenay 1237-1261

Arhiepiscopi (324-381) și Patriarhi (381-1462) ai Constantinopolului

ALEXANDRU 324-337
PAVEL I 337-339
EUSEBIUS 339-341
PAVEL I (din nou) 341-342
MACEDONIUS I 342-346
PAVEL I (din nou) 346-351
MACEDONIUS I (din nou) 351-360
EUDOXIUS din Antiohia 360-370
DEMOFILUS 370-379
GRIGORE I din Nazian 379-381
NECTARIUS 381-397
IOAN I Hrisostomul (Ioan Gură de Aur) 398-404
ARSACIUS 404-405
ATTICUS 406-425
SISINNIUS 426-427
NESTORIUS 428-431
MAXIMIAN 431-434
PROCLUS 434-446
FLAVIAN 446-449
ANATOLIUS 449-458
GHENADIUS I 458-471
ACACIUS 472-489
FRAVITAS 489-490
EUFEMIUS 490-496
MAKEDONIUS II 496-511
TIMOTEI I 511-518
IOAN II 518-520
EPIFANIUS 520-535
ANTIMIUS I 535-536

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

MENAS 536-552
EUTYCHIUS 552-565
IOAN III Scolasticul 565-577
EUTYCHIUS (din nou) 577-582
IOAN IV Postitorul 582-595
CHIRIAC 595-606
TOMA I 607-610
SERGIUS I 610-638
PYRRHUS 638-641
PAVEL II 641-653
PYRRHUS (din nou) 654
PETRU 654-666
TOMA II 667-669
IOAN V 669-675
CONSTANTIN I 675-677
TEODOR I 677-679
GHEORGHE I 679-686
TEODOR I (din nou) 686-687
PAVEL III 688-694
CALINIC 694-706
CYRUS 706-712
IOAN VI 712-715
GERMANOS I 715-730
ANASTASIOS 730-754
CONSTANTIN II 754-766
NICETAS I 766-780
PAVEL IV din Cipru 780-784
TARASIOS 784-806
NICEFOR I 806-815
TEODOTOS I Melissenos 815-821
ANTON I Cassimates 821-838
IOAN VII Gramaticul 838-843
METODIOS I 843-847
IGNAT 847-858
FOTOS 858-867
IGNATOS (din nou) 867-877

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

FOTOS (din nou) 877-886
ŞTEFAN I 886-893
ANTON II Cauleas 893-901
NICOLAE I Misticul 901-907
EUTIMIOS I 907-912
NICOLAE I Misticul (din nou) 912-925
ŞTEFAN II 925-927
TRIFON 927-931
TEOFILACT 933-956
POLIECT 956-970
VASILE I Scamandrenos 970-973 (Asupra lui Vasile I, a lui Anton III şi a lui Nicolae II, vezi J. Darrouzès, "Sur la chronologie du patriarche Antoine III Stoudite," *Revue des Ètudes Byzantines*, 46 (1988), p. 55-60, 970-973.)
ANTON III din Studios 973-978
NICOLAE II Krysoberges 980-982
SISINNIOS II 996-998
SERGIOS II 1001-1019
EUSTATOS 1019-1025
ALEXIOS din Studios 1025-1043
MIHAIL I Kerularios 1043-1058
CONSTANTIN III Likudes 1059-1063
IOAN VIII Xifilinos 1064-1075
COSMA I din Ierusalim 1075-1081
EUSTRATIOS Garidas 1081-1084
NICOLAE III Gramaticul 1084-1111
IOAN IX Agapetos 1111-1134
LEON Stypiotes 1134-1143
MIHAIL II Kurkuas 1143-1146
COSMA II Attikos 1146-1147
NICOLAE IV Muzalon 1147-1151
THEODOTOS II 1151/52-1153/54
CONSTANTIN IV Kiliarenos 1154-1157
LUCA Krysoberges 1157-1170
MIHAIL III 1170-1178
KARITON Eugeniotes 1178-1179
THEODOSIOS Boradiotes 1179-1183

BUA CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VASILE II Kamateros 1183-1186
NICETAS II Muntanes 1186-1189
DOSITEOS din Ierusalim 1189
LEONTOS Theotocites 1189
DOSITEOS din Ierusalim (din nou) 1189-1191
GHEORGHE II Xifilinos 1191-1198
IOAN X Kamateros 1198-1206 (Ioan X a fost patriarh în exil în Tracia din 1204)
MIHAIL IV Autorianos (la Niceea) 1208-1214
TEODOR II Irenicos (la Niceea) 1214-1216
MAXIM II (la Niceea) 1216
MANUEL I Sarantenos (la Niceea) 1217-1222
GERMANOS II (la Niceea) 1222-1240
METODIOS II (la Niceea) 1240
MANUEL II (la Niceea) 1244-1254
ARSENIOS Autorianos 1254-1259 (vezi A. Failler, "Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère," *Revue des Études Byzantines*, 38 (1980), p. 45-53) (la Niceea)
NICEFOR II (la Niceea) 1259-1260
ARSENIOS Autorianos (din nou, la Constantinopol) 1261-1265
GERMANOS III 1265-1266
IOSIF I 1266-1275
IOAN XI Bekkos 1275-1282
IOSIF I (din nou) 1282-1283
GRIGORE II din Cipru 1283-1289
ATANASIOS I 1289-1293
IOAN XII Cosmas 1294-1303
ATANASIOS I (din nou) 1303-1309
NIFON 1310-1314
IOAN XIII Glykys 1315-1319
GHERASIM I 1320-1321
ISAIA 1323-1332
IOAN XIV Kalekas 1334-1347
ISIDOR I Bukaris 1347-1350
CALIST I 1350-1353
FILOTEOS Kokkinos 1353-1354
CALIST I (din nou) 1355-1363

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

FILOTEOS Kokkinos (din nou) 1364-1376
MACARIE 1376-1379
NILOS 1380-1388
ANTON IV 1389-1390
MACARIE (din nou) 1390-1391
ANTON IV (din nou) 1391-1397
CALIST II Xanthopulos 1397
MATEI I 1397-1410
EUTIMIOS II 1410-1416
IOSIF II 1416-1439
MITROFAN II 1440-1443
GRIGORE III Mammes 1443-1451
GHENADIE II Skolarios 1454-1456
ISIDOR II 1456-1462

Împăraţii Romani de Apus (285-480)

Numele principalilor împăraţi romani apuseni sunt scrise cu majuscule, iar cele alte altor (eventuali) conducători sunt înşiruite sub ele.

MAXIMIAN 285-305
  Constantiu I, Caesar în Britania şi Galia 293-305
CONSTANTIU I 305-306
  Severus, Caesar în Italia şi în Africa 305-306
SEVERUS 306-307
  Constantin I, Caesar în Britania, Galia şi Spania 307-337
  Maxentius, Augustus în Italia şi Africa 307-312
  Crispus, Caesar în Britania, Galia şi Spania 317-326
  Constantin II, Caesar în Britania, Galia şi Spania 329-337
  Constans I, Caesar în Italia şi Africa 335-337
CONSTANTIN II 337-340
  Constans I, Augustus în Italia şi Africa
CONSTANS I 340-350
MAGNENTIUS 350-353
CONSTANTIUS II 353-361
  Iulian, Caesar în Britania, Galia şi Spania 355-361
IULIAN Apostatul 361-363

IOVIAN 363-364
VALENTINIAN I 364-375
GRAȚIAN 375-383
VALENTINIAN II 383-392
Maxim, Augustus în Britania, Galia și Spania 383-388
EUGENIUS 392-394
THEODOSIUS I 394-395
HONORIUS 395-423
Constantiu III, coîmpărat 421
IOAN 423-425
VALENTINIAN III 425-455
AVITUS 455-456
MAIORIAN 457-461
SEVERUS 461-465
ANTHEMIUS 467-472
OLYBRIUS 472
GLYCERIUS 473-474
NEPOS 474-475
ROMULUS 475-476
Nepos, Augustus în Dalmația
NEPOS (în Dalmația) 476-480

Regii Persani (274-651)

După R.N. Frye, *Cambridge History of Iran* III.1 (Cambridge, 1983), p. 178. Numele din paranteze sunt echivalentele grecești.

BAHRAM (Bararanes) II 274-293
BAHRAM (Bararanes) III 293
NARSEH (Narses) 293-302
HURMAZD (Hormisdas) II 302-309
SHAPUR (Sapor) II 309-379
ARDASHIR (Artaxerxes) II 379-383
SHAPUR (Sapor) III 383-388
BAHRAM (Bararanes) IV 388-399
YAZDGIRD (Isdegerdes) I 399-420
BAHRAM (Bararanes) V 420-438

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

YAZDGIRD (Isdegerdes) II 438-457
HURMAZD (Hormisdas) III 457-459 (?)
PEROZ (Perozes) 459-484
BALASH (Balas) 484-488
KAVAD (Kabades) I 488-496
ZAMASP (Zamasfes) 496-498
KAVAD (Kabades) I (din nou) 498-531
KHUSRAU (Kosroes) I 531-579
HURMAZD (Hormisdas) IV 579-590
KHUSRAU (Kosroes) II 590
BAHRAM (Bararanes) VI 590-591
KHUSRAU (Kosroes) II(din nou) 591-628
KAVAD (Kabades) II Shiruya (Siroes) 628
ARDASHIR (Artaxerxes) III 628-630
SHAHRVARAZ (Shahrbaraz) 630
BORAN (Boran) 630-631
(*Regi efemeri* 631-632)
YAZDGIRD (Isdegerdes) 632-651

Califii arabi (632-940)
ABU BAKR 632-634
'UMAR I 634-644
'UTHMAN 644-656 (Umayyad)
'ALI 656-661
MU'AWIYAH I 661-680 (Dinastia Umayyazilor pînă în 750)
YAZID I 680-683
MU'AWIYAH 683-684
MARWAN I 684-685
'ABD AL-MALIK 685-705
AL-WALID I 705-715
SULEIMAN 715-717
'UMAR II 717-720
YAZID II 720-724
HISHAM 724-743
YAZID III 744
MARWAN II 744-750

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ABUL'ABBAS (al-Saffah) 750-754 (Dinastia Abbasidă pînă în 1517)
AL-MANŞUR 754-775
AL-MAHDI 775-785
AL-HADI 785-786
HARUN AL-RASHID 786-809
AJ-AMIN 809-813
AL-MA'MUN 813-833
AL-MU'TAŞIM 833-842
AL-WATHIQ 842-847
AL-MUTAWAKKIL 847-861
AL-MUNTAŞIR 861-862
AL-MUSTA'IN 862-866
AL-MU'TAZZ 866-869
AL-MUHTADI 869-870
AL-MU'TAMID 870-892
AL-MU'TADID 892-902
AL-MUQTAFI 902-908
AL-MUQTADIR 908-932
AL-QAHIR 932-934
AL-RADI (Al-Radi a fost ultimul calif abbasid care a deţinut o putere politică importantă, deşi conducători slabi abbasizi au domnit pînă în 1517) 934-940

Califii fatimizi ai Africii de Nord (909-969) şi ai Egiptului (969-1171)

După *Encyclopedia of Islam*, ediţie nouă, vol. II (Leiden, 1965), p. 850.

AL-MAHDI 909-934
AL-QA'IM 934-946
AL-MU'IZZ 954-975
AL-'AZIZ 975-996
AL-HAKIM 996-1021
AL-ZAHIR 1021-1036
AL-MUSTANŞIR 1036-1094
AL-MUSTA'LI 1094-1101
AL-AMIR 1101-1130
AL-HAFIZ 1130-1149
AL-ZAFIR 1149-1154
AL-FA'IZ 1154-1160

BCU IAŞI CENTRALĂ UNIVERSITY LIBRARY

AL-'ADID 1160-1171

Sultanii Selgiucizi de la Niceea (1081-1097) şi de la Iconium (1097-1261)

SULEIMAN 1081-1085
KILIJ ARSLAN I 1085-1107
SHAHANSHAH 1107-cca.1116
MAS'UD I cca.1116-1155
KILIJ ARSLAN II 1155-1192
KAYKHUSRAW I 1192-1211
KAYKA'US I 1211-1220
KAQUBAD I 1220-1237
KAYKHUSRAW II 1237-1245/46
KAYKA'US II 1245/46-1261

Emirii (1281-1362) şi Sultanii Otomani (1362-1481)

OSMAN 1281-1326
ORHAN 1326-1362
MURAD I 1362-1389
BAIAZID I 1389-1402
SULEIMAN 1402-1411
MUSA 1411-1413
MEHMED I 1413-1421
MURAD II 1421-1451
MEHMED II Cuceritorul 1451-1481

Hanii (681-913) şi împăraţii Bulgari (913-1018)

Pentru hanii de pînă în 852, lista este parţial revizuită după V. Beşevliev, *Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte* (Amsterdam, 1981), p. 504.

ASPARUH 681-cca.701
TERVEL cca.701-cca.718
SEVAR cca.718-750
KORMISOŞ 750-762
VINEH 762-763
Teletz, asociat la conducerea hanatului
UMAR 763

BCU/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BAIAN 763-765
TOKTU 765
TELERIG 765 (?)-777
KARDAM 777 (?)-cca.803
KRUM cca.803-814
DUKUM 814
DITZEVG 814-815
OMURTAG 815-831
PRESIAN-MALAMIR 831-852
BORIS I MIHAIL I 852-889
VLADIMIR 889-893
SIMEON cel Mare 893-927
PETRU 927-969
BORIS II 969-972 (mort în jurul anului 977)

(Interregnum sub Samuil şi alţi Cometopuli)
ROMAN cca.977-997
SAMUEL 997-1014
GABRIEL Radomir 1014-1015
IOAN Vladislav 1015-1018

Împăraţii Imperiului Bulgar restaurat (1186-1393)
ASAN I 1186-1196
PETRU 1196-1197
CALOIAN (Ioaniţă) 1197-1207
BORILĂ 1207-1218
Ioan ASAN II 1218-1241
KOLOMAN 1242-1246
MIHAIL II Asan 1246-1257
CONSTANTIN Tich 1257-1277
IVAILO 1278-1279
Ioan ASAN III 1279
GHEORGHE I Terter 1279-1292
SMILECH 1292-1298
TEODOR Svetoslav 1299-1322
GHEORGHE II Terter 1322

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

MIHAIL III Şişman 1323-1330
IOAN ŞTEFAN 1330-1331
IOAN ALEXANDRU 1331-1371
IOAN ŞIŞMAN 1371-1393

Regii (1217-1346) şi împăraţii Sîrbi (1346-1371)
ŞTEFAN Primul încoronat 1217-1227
ŞTEFAN RADOSLAV 1227-1234
ŞTEFAN VLADISLAV 1234-1243
ŞTEFAN UROŞ I 1243-1276
ŞTEFAN DRAGUTIN 1276-1282
ŞTEFAN UROŞ II Milutin 1282-1321
ŞTEFAN UROŞ III Decianski 1321-1331
ŞTEFAN UROŞ IV Duşan 1331-1355
ŞTEFAN UROŞ V cel Slab 1355-1371

BCU IAŞI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ABREVIERI

Scurtele adnotări de mai jos se referă la lucrările citate mai mult decît o dată în Note şi în Bibliografia Generală. Titlurile lucrărilor citate o singură dată nu au fost abreviate şi nu sunt incluse aici.

Ahrweiler, *Byzance et la mer*

Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe - siècles* (Paris, 1966)

Ahrweiler, "Smyrne"

Hélène Ahrweiler, "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XII-è siècle," *TM* I (1965), p. 1-204

Ammianus

Ammianus Marcellinus, ed. Wolfgang Seyfarth (Leipzig, 1978); confruntată cu trad. ed. J.C. Rolfe, 3 volume (Cambridge, Mass., 1935-1939)

Angold, *Byzantine Aristocracy*

Michael Angold ed., *The Byzantine Aristocracy: IX to XIII Centuries* (Oxford, 1984)

Angold, *Byzantine Empire*

Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1024-1204: A Political History* (Londra, 1984)

Angold, *Byzantine Government*

Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Lascarids of Nicaea (1204-1216)* (Oxford, 1975)

Anna Comnena

Anna Comnena, ed. cu trad. în limba franceză de B. Leib, 4 volume (Paris, 1937-1976); trad. E. R. A. Sewter (Harmondsworth, 1969)

AT

Antiquité Tardive

Attaliates

Michael Attaliates, *History*, ed. I. Bekker (*CSBH*, 1853)

Avi-Yonah, *Jews of Palestine*

M. Avi-Yonah, *The Jews of Palestine: A Political History from the Bar Kokhba War to the Arab Conquest* (New York, 1976)

Bagnall, *Consuls*

Roger Bagnall şi alţii, *Consuls of the Later Roman Empire* (Atlanta, 1987)

Baladhuri

al-Baladhuri, trad. de Philip Hitti, *The Origin of the Islamic State* (New York, 1916)

Balard, *Romanie*
Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe début du XVe siècle)*, 2 volume (Roma, 1978)

Bar Hebraeus
Bar Hebraeus, ed. şi trad. E. A. W. Budge (Londra, 1932)

Barker, *Manuel II*
John Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship* (New Brunswick, 1969)

Barnes, *New Empire*
Timothy Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass., 1982)

Bartusis, *Late Byzantine Army*
Mark Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia, 1992)

Belke, *Phrygien*
K. Belke şi N. Mersich, *Phrygien und Pisidien* (*TIB* VII, 1990)

Benjamin din Tudela
Benjamin din Tudela, *Itinerary*, trad. în M. Komroff, *Cotemporaries of Marco Polo* (New York, 1928), p.251-322

Bertelè, *Numismatique*
Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, revistă editată de Cécile Morrisson (Wetteren, 1978)

Bertrandon de la Broquière
Bertrandon de la Broquière, ed. Ch. Schefer (Paris, 1892); trad. de T. Wright, *Early Travels in Palestine* (Londra, 1848), p. 283-382

Beševliev, *Protobulgarische Periode*
V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte* (Amsterdam, 1981)

BF
Byzantinische Forschungen

Biraben, *Hommes et la peste*
J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens* I (Paris, 1975)

Blockley, *East Roman Foreign Policy*
R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius* (Leeds, 1992)

Blockley, *Historians*
R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicizing Historians of the Later Roman Empire*, 2 volume (Liverpool, 1981-1983)

Blockley, *Menander*
Vezi Menander Protector

BNJ
Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher

Borkowski, *Alexandrie II*
Zbigniew Borkowski, *Alexandrie II: Inscriptions des factions à Alexandrie* (Varşovia, 1981)

Bosch, *Andronikos III*
Ursula Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos: Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341* (Amsterdam, 1965)

Brand, *Byzantiuum*
Charles Brand, *Byzantium Confronts the West, 1180-1204* (Cambridge, Mass., 1968)

Brooks, "Arabs"
E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641 - 750), from Arabic Sources," *JHS*, 18 (1898), p. 182-208

Brooks, "Byzantines"
Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," *EHR*, 15 (1900), p. 728-747; 16 (1901), p. 84-92

Brown, *Gentlemen*
T. S. Brown, *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A. D. 554-800* (Roma, 1984)

Bryennios
Nicefor Bryennios, *History*, ed. cu introducere şi note de P. Gautier (*CFHB*; Bruxelles, 1975)

Bryer, *Byzantine Monuments*
Anthony Bryer şi David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 2 volume (Washington, 1985)

Bryer, *Iconoclasm*
Anthony Bryer şi Judith Herrin, editori, *Iconoclasm* (Birmingham, 1977)

Burgmann, *Ecloga*
Vezi Leon III, *Ecloga*

Bury, *Eastern Roman Empire*
J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802-867)* (Londra, 1912)

Bury, *History*
J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian* (A. D. 395-565), 2 volume (Londra, 1923) [ed. I: J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. - 800 A. D.)*, 2 volume (Londra, 1889)]

BZ
Byzantinische Zeitschrift

Cahen, *Turquie pré-ottomane*
Claude Cahen, *La Turquie pré-ottomane* (Istanbul, 1988)

Cambridge Medieval History
Joan Hussey, ed., *The Cambridge Medieval History*, ed. II, vol. IV, 2 părţi (Cambridge, 1966-1967)

Cameron, *Barbarians*
Alan Cameron şi Jacqueline Long, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius* (Berkeley, 1993)

Cameron, *Circus Factions*
Alan Cameron, *Circus Factions* (Oxford, 1976)

Canard, *Histoire*
Marius Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie* (Paris, 1915; nu a mai fost publicată)

Cantacuzenus
John VI Cantacuzenus, *History*, ed. L. Schopen, 3 volume (*CSHB*, 1828-1832); trad. în limba germană şi note de F. Fatouros şi T. Krischer, 2 volume (Stuttgart, 1982-1986; în curs de editare)

Carrié, "Dioclétien"
Jean-Michel Carrié, "Dioclétien et la fiscalité," *AT*, 2 (1994), p. 33-64

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cecaumenos

Cecaumenos, *Strategicon*, ed. cu traducere în rusă şi comentarii de G. Litavrin (Moscova, 1972)

Cedrenos

George Cedrenos, *Chronicle*, ed. I. Bekker (*CSHB*, 1838-1839)

CFHB

Corpus Fontium Historiae Byzantinae (Washington, etc., 1967 - ; în curs de editare)

Chalandon, *Les Comnènes*

Ferdinand Chalandon, *Les Comnènes: Études sur l'empire byzantin au XI ^e^ et au XII ^e^ siècles*, 2 volume (Paris, 1900-1912)

Chalcondyles

Laonicus Chalcondyles, ed. E. Darkó, 2 volume (Budapesta, 1922-1927)

Chapman, *Michel Paléologue*

Conrad Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin* (Paris, 1926)

Cheira, *Lutte*

M. A. Cheira, *La lutte entre Arabes et Byzantins: La conquête et l'organisations des frontières aux VII ^e^ et VIII ^e^ siècles* (Alexandria, 1947)

Cheynet, *Pouvoir*

Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Paris, 1990)

Cheynet, "Prix et salaires"

J.-C. Cheynet şi alţii, "Prix et salaires à Byzance (X ^e^ –XI ^e^ siècles)", în *Hommes et richesses*, II, p. 339-374

Choniates, *History*

Niketas Choniates, *History*, ed. J.-L. van Dieten, 2 volume (*CFHB*; Berlin, 1975); trad. de Harry Magoulias (Detroit, 1984)

Choniates, *Letters and Orations*

Niketas Choniates, *Letters and Orations* , ed. J.-L. van Dieten (*CFHB*; Berlin, 1972)

Christophilopoulou, *History*

A. Christophilopoulou, *Byzantine History*, 2 volume (Amsterdam, 1986-1993; în curs de editare); traducerea aceleiaşi lucrări, *Byzantine Historia*, 2 volume (Atena, 1975-1988); în curs de editare)

Chronicle of the Morea

Chronicle of the Morea, ed. J. Schmitt (Londra, 1904); trad. de H. E. Lurier (New York, 1964)

Cinnamus

John Cinnamus, ed. A Meineke (*CSHB*, 1836); trad. de C.M. Brand (New York, 1976)

Clavijo

Ruy Gonzàles de Clavijo, ed. F. López Estrada (Madrid, 1943); trad. de Guy le Strange (Londra, 1928)

Comnena

Vezi Anna Comnena

Constantin VII, *De Administrando Imperio*

Constantin VII, *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, iar trad. de R. J. H. Jenkins (*CFHB*; Washington, 1967); cu comentarii într-un al doilea volum de R. J. H. Jenkins şi alţii (Londra, 1962)

Constantin VII, *De Ceremoniis*

Constantin VII, *De Ceremoniis*, ed. J. J. Reiske, 2 volume (*CSHB*, 1829-1830)

Constantin VII, *De Thematibus*

Constantin VII, *De Thematibus*, ed. cu introducere şi comentarii în limba italiană de A. Pertusi (ed.) (Cetatea Vaticanului, 1953)

Criotobulos

Cristobulos of Imbros, ed. D. Reinsch (*CFHB*; Berlin, 1983); trad. de Charles Riggs (Princeton, 1954)

CSCO

Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (Paris, etc., 1903-, în curs de editare)

CSHB

Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonn, 1828-1878)

Dagron, "Minorités"

G. Dagron, "Minorités ethniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe et au XIe siècle: L'immigration syrienne," *TM*, 6 (1976), p. 177-216

Delmaire, *Largesses sacrées*

Roland Delmaire, *Largesses sacrées et* res privata*: L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle* (Roma, 1989)

Demandt, *Spätantike*

Alexander Demandt, *Die Spätantike: Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian*, München, 1989

Dälger, *Regesten*

Franz Dälger, *Regesten der Kaiserurkunden des östromischen Reiches von 565-1453*, 5 volume. (*Copus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*, Reihe A: *Regesten* , Partea I, [München şi Berlin, 1924- 1977]

DOP

Dumbarton Oaks Papers

Ducas

[Mihail?] Ducas, ed. Vasile Grecu (Bucureşti, 1958); trad. de Harry Magoulias (Detroit, 1975)

Duncan-Jones, *Money and Government*

Richard Duncan-Jones, *Money and Government in the Roman Empire* (Cambridge, 1994)

Durliat, *De la ville*

Jean Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine: Le problème des subsistances* (Paris, 1990)

Elijah din Nisibis

Elijah din Nisibis, trad. în limba latină de E.W. Brooks, *Eliae Metropolitae Nisibeni Opus Chronologicum* (*CSCO* 63 - 1910)

Encyclopedia of Islam

Encyclopedia of Islam, ediţie nouă, 7 volume (Leiden, 1960-1990; în curs de editare) ed. I, 4 volume (Leiden, 1913-1934)

EHR

English Historical Review

Eusebius, *History*

Eusebius din Cesareea, *Ecclesiastical History*, ed. E. Schwartz, 2 volume (*GCS*, 1903-1909); trad. de G. A. Williamson (Harmondsworth, 1965)

Evagrius

Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History*, ed. J. Bidez şi L. Parmentier (Londra, 1898); trad. de E. Walford (Londra, 1854)

Failler, "Chronologie et composition"

A. Failler, "Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère," *RÉB* 38 (1980), p. 5-103; 39 (1981), p. 145-249; 48 (1990), p. 5-88

Felix, *Byzanz*

Wolfgang Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert: Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* (Viena, 1981)

Ferluga, *Amministrazione*

Jadran Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia* (Veneția, 1978)

Fine, *The Early Medieval Balkans*

John Fine, *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor, 1983)

Fine, *Late Medieval Balkans*

John Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor, 1987)

Forsyth, "Byzantine-Arab Chronicle"

John Forsyth, "The Byzantine-Arab Chronicle (938-1034) of Yahya b. Sa'id al-Antaki" (disertație la Universitatea Michigan, 1977)

Foss, *Byzantine Fortifications*

Clive Foss și David Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction* (Pretoria, 1986)

Foss, *Ephesus*

Clive Foss, *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge, 1979)

Frank, *Scholae*

R. I. Frank, *Scholae Palatinae: The Palace Guards of the Later Roman Empire* (Roma, 1969)

Gascou, "Grands domaines"

Jean Gascou, "Les grands domaines, la cité et l'état en Égypte byzantine," *TM* 9(1985), p. 1-89

Gay, *Italie*

Jules Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantine* (Paris, 1904)

GCS

Die griechischen christlischen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte (Leipzig și Berlin, 1897 - ; în curs de editare)

Geanakoplos, *Michael Palaeologus*

Deno Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West* (Cambridge, Mass., 1959)

Genesius

Joseph Genesius, ed. A. Lesmueller-Werner și J. Thurn (*CFHB* ; Berlin, 1978)

Geoffrey of Villehardouin

Geoffrey of Villehardouin, ed. și trad. în limba franceză de E. Faral, 2 volume (Paris, 1938-1939); trad. de M. R. B. Shaw, *Chronicles of the Crusades* (Baltimore, 1963)

Gero, *Constantine V*

Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources* (Louvain, 1977)

Gero, *Leo III*

Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources* (Louvain, 1973)

Gill, *Council of Florence*

Joseph Gill, *The Council of Florence* (Cambridge, 1959)

GRBS

Greek, Roman and Byzantine Studies

Gregoras
Nicephorus Gregoras, *History*, ed. L. Schopen şi I. Bekker (ed.), 3 volume (*CSHB*, 1829-1855)

Grierson, *Catalogue*
A. R. Bellinger şi Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* , 3 volume (Washington, 1966-1973; în curs de editare)

Grousset, *Histoire de l'Arménie*
René Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071* (Paris, 1947)

Grumel, *Chronologie*
V. Grumel, *La chronologie* (Paris, 1958)

Grumel, *Regestes*
V. Grumel şi alţii, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, vol.I, ed. II, 7 fascicule (Paris, 1972-1991)

Hervey, *Economic Expansion*
Alan Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Cambridge, 1989)

Hendy, *Coinage*
Michael Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261* (Washington, 1969)

Hendy, *Studies*
Michael Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy* (Cambridge, 1985)

Heyd, *Histoire*
W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, ediţie revizuită, 2 volume (Leipzig, 1885-1886)

Hild, *Kappadokien*
F. Hild şi M. Restle, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lycandos)* (*TIB* II, 1981)

Hild, *Kilikien*
F. Hild şi H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien* (*TIB* V, 1990)

Hoffman, *Bewegungsheer*
Dietrich Hoffman, *Das spätrömische Bewegungsheer*, 2 volume (Düsseldorf, 1969 - 1970)

Hommes et richesses
Hommes et richesses dans l'rmpire byzantin, 2 volume (Paris, 1989-1991)

Honigmann, *Ostgrenze*
Ernst Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (Bruxelles, 1935) [Vol. III al lui Vasiliev, *Byzance et les Arabes*]

HUS
Harvard Ukrainian Studies

Hussey, *Orthodox Church*
J.M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford, 1986)

Ibn Battuta
Ibn Battuta, trad. de H. A. R. Gibb, 3 volume (Cambridge, 1958-1971)

Ibn Bibi
Ibn Bibi, trad. în limba germană de Herbert W. Duda (Copenhaga, 1959)

Ibn Hawqal
Ibn Hawqal, trad. în limba franceză de J. Kramers şi G. Wiet (Beirut, 1964)

Idrisi
al-Idrisi, *Geography* , trad. în limba franceză de P. A. Jaubert, 2 volume (Paris, 1836-1840)

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Imber, *Ottoman Empire*
Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (Istanbul, 1990)

Jacoby, "Population"
D. Jacoby, "La population de Constantinople à l'époque byzantine", *Byzantion* 31(1961), p.81-109

Janin, *Églises*
R. Janin, *Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique: Les églises et les monastères*, ed.II (Paris, 1969)

Janssens, *Trébizonde*
Émile Janssens, *Trébizonde en Colchide* (Bruxelles, 1969)

Jenkins, *Byzantium*
Romilly Jenkins, *Byzantium: The Imperial Centuries, A. D. 610-1071* (Londra, 1966)

Jenkins, "Chronological Accuracy"
Romilly Jenkins, "The Chronological Accuracy of the 'Logothete' for the Years A. D. 867-913" *DOP* 19 (1965), p. 91-112

JHS
Journal of Hellenic Studies

JÖB
Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik

John Catholicus
John Catholicus, trad. şi comentarii de K. H. Maksoudian, *Yovhannes Drasxanakertc'i: History of Armenia* (Atlanta, 1987)

John Chrisostom
John Chrisostom, ed. *PG*, volumele 47-64

John Malalas
John Malalas, ed. L. Dindorf (*CSHB*, 1831); trad. de Elizabeth Jeffreys şi alţii (Melbourne, 1986)

John of Biclar
John of Biclar, ed. Th. Mommsen (*MGH, Auctores Antiquissimi* 11, 1894)

John of Ephesus
John of Ephesus, *Ecclesiastical History*; trad. în limba latină pînă în 565 A. D. de W. J. Van Douwen şi J. P. N. Land, Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde VIII (Amsterdam, 1889); trad. în limba latină din 565 A. D. de E.W. Brooks (*CSCO* 106, 1936)

John of Nikiu
John of Nikiu, *Chronicle*, trad. de R. H. Charles (Londra, 1916)

John Lydus
John Lydus, *De Magistratibus*, ed., trad. şi note de A. C. Bandy (Philadelphia, 1983)

Jones, *Later Roman Empire*
A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire: A Social, Economic and Administrative Survey*, 3 volume (Oxford, 1964)

Jones, *Prosopography*
A. H. M. Jones şi alţii, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 volume (Cambridge, 1971-1972)

Joshua the Stylite
Joshua the Stylite, trad. de William Wright (Cambridge, 1882)

JRS
Journal of Roman Studies

Justinian Code

Codex Justinianus, ed. P. Krüger (Berlin, 1929)

Iustinian, *Novels*, ed. R. Schäll şi G. Kroll (Berlin, 1928)

Kaegi, *Military Unrest*

Walter Kaegi, *Byzantine Military Unrest, 471-843: An Interpretation* (Amsterdam, 1981)

Kaplan, *Hommes et la terre*

Michel Kaplan, *Les Hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle* (Paris, 1992)

Karlin-Hayter

See Vita Euthymii

Karpov, *Impero*

S. P. Karpov, *L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma, 1204-1461* (Roma, 1986)

Kazhdan, *Change*

A. P. Kazhdan şi A.W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley, 1985)

Kazhdan, *Oxford Dictionary of Byzantium*

Alexander Kazhdan ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 volume (New York, 1991)

Kazhdan, *Studies*

A. Kazhdan şi S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries* (Cambridge, 1984)

King, *Imperial Revenue*

C. E. King ed., *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Cantury A.D.*, British Archaeological Reports, International Series 76 (Oxford, 1980)

Kolias, *Léon Choerosphactés*

Georges Kolias, *Léon Choerosphactés, magistre, proconsul et patrice* (Atena, 1939)

Kuehn, *Byzantinische Armee*

Hans-Joachim Kuehn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert* (Viena, 1991)

Lactantius

Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors* , ed. şi trad. de J. L. Creed (Oxford, 1984)

Laiou, *Constantinople*

Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* (Cambridge, Mass., 1972)

Lallemand, *Administration*

J. Lellemand, *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284-382)* (Bruxelles, 1964)

Lefort, "Population"

Jacques Lefort, "Population et peuplement en Macédonie orientale, IXe -XVe siècle," în *Hommes et richesses* II, p. 63-82; comentarii suplimentare de J.-M. Martin, p. 83-89

Lemerle, *Agrarian History*

Paul Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium* (Galway, 1979)

Lemerle, *Byzantine Humanism*

Paul Lemerle, *Byzantine Humanism* (Canberra, 1986)

Lemerle, *Cinq études*

Paul Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris, 1977)

Lemerle, "Pauliciens"

Paul Lemerle, "L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques," *TM*, 5 (1973), p. 1-144

Lemerle, *Plus anciens recueils*

Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, 2 volume (Paris, 1979-1981)

Leon III, *Ecloga*
Leo III, *Ecloga*, ed. şi trad. în limba germană de L. Burgmann, *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* (Frankfurt, 1983); trad. de E.H. Freshfield (Cambridge, 1927)

"Leo Gramaticul"
See Vezi Simeon Logofătul

Leonticus
Leontius (Lewond), trad. şi comentarii de Z. Arzoumanian (Wynnewood, 1982)

Leon Diaconul
Leo the Deacon, ed. C. B. Hase (*CSHB*, 1828)

Libanius, *Letters*
Libanius, *Epistulae*, R. Förster (Leipzig, 1903-1927)

Liber Pontificalis
Liber Pontificalis, ed. L. Duchesne, 3 volume (Paris, 1886-1957); trad. de Raymond Davis, 2 volume (Liverpool, 1989-1992; în curs de editare)

Liebeschuetz, *Antioch*
J. Liebeschuetz, *Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire* (Oxford, 1972)

Life of St. Nicon
The Life of St. Nicon, ed. şi trad. de Denis Sullivan (Brookline, 1987)

Lilie, *Byzantinische Raktion*
R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jahrhundert* (München, 1976)

Lilie, *Byzantium*
R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States, 1096-1204* (Oxford, 1993)

Lilie, *Handel*
R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Kommenen und der Angeloi (1081-1204)* (Amsterdam, 1984)

Liudprand, *Antapodosis*
Liudprand of Cremona, *Antapodosis*, ed. Joseph Becker (*MGH, Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum* Hanover, 1915; trad. de F. A. Wright (Londra, 1930)

Longnon, *Empire latin*
Jean Lognon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Paris, 1949)

McEvedy, *Atlas*
C. McEvedy şi R. Jones, *Atlas of the World Population History* (Harmondsworth, 1978)

McNeill, *Plagues*
William McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, 1976)

Magdalino, *Manuel I*
Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (Cambridge, 1993)

Majeska, *Russian Travelers*
George Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Washington, 1984)

Makk, *Àrpàds*
F. Makk, *The Àrpàds and the Comneni: Political Relations Between Hungary and Byzantium in the Twelfth Century* (Budapesta, 1989)

Malalas
See Vezi John Malalas

Malamut, *Îles*
Elizabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIII ^e^ –XII ^e^ siècles*, 2 volume (Paris, 1988)

Mango, *Byzantium*
Cyril Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome* (Londra, 1980)

Mango, *Constantinople*
Cyril Mango şi Gilbert Dagron, *Constantinople and Its Hinterland* (Aldershot, 1995)

Mango, "Legend"
Cyril Mango, "The Legend of Leo the Wise," *ZRVI*, 6 (1960), p. 59-93

Mango, *Nikephoros*
See Vezi Nicephorus, *Short History*

Mansi
G. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, ed. II, 53 de volume (Paris şi Leipzig, 1901-1927)

Marcellinus
Marcellinus Comes, ed. Th. Mommsen (*MGH, Auctores Antiquissimi* II, 1894)

Martin, *History*
Edward J. Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy* (Londra, 1930)

Matei din Edessa
Matthew of Edessa şi Gregory the Priest (Grigore Preotul), trad. de A. E. Dostourian (Ann Arbor, 1972)

Menander Protector
R.C. Blockley (ed. şi trad.), *The History of Menander the Guardsman* (Liverpool, 1985)

Meyendorff, *Imperial Unity*
John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450-680 A. D.* (Crestwood, 1989)

MGH
Monumenta Germaniae Historica (Berlin şi Hanover, 1835-1967)

Michael Italicus
Michael Italicus, *Letters and Orations*, ed. P. Gautier (Paris, 1972)

Mihail Sirianul
Michael the Syrian, trad. în limba franceză de J.-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, 4 volume (Paris, 1899-1924)

Miller, *Latins*
William Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)* (Londra, 1908)

Miller, *Trebizond*
William Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire* (New York, 1926)

Miracles of St. Demetrius
See Vezi Lemerle, *Plus anciens recueils*

Miskawayh
al-Miskawayh şi Abu Shuja', ed. şi trad. de H. F. Amedroz şi D. S. Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, 7 volume (Oxford, 1920 - 1921)

Morrisson, "Dévaluation"
C. Morrisson, "La dévaluation de la monnaie buzantine au XI-è siècle: Essai d'interpretation," *TM*, 6 (1976), p. 3-47

MS
Mediaeval Studies

Nesbitt, *Catalogue*

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI
ISTORIE

John Nesbitt şi N. Oikonomidès, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museums of Art*, 2 volume (Washington, 1991- 1995; în curs de editare)

Niavis, *Nicephorus I*

Pavlos E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I* (Atena, 1987)

Nicephorus, *Short History*

Niceohorus of Constantinople, *Short History*, trad. şi comentarii de C. Mango (*CFHB*; Washington, 1990)

Nicholas I, *Letters*

Nicholas I, *Letters*, ed. şi trad. de R. J. H. Jenkins şi L. G. Westerink (*CFHB*; Washington, 1973)

Nicol, *Byzantine Family*

Donald, Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), cca. 1100-1460* (Washington, 1968)

Nicol, *Byzantium and Venice*

D. M. Nicol, *Byzantium and Venice* (Cambridge, 1988)

Nicol, *Despotate I*

D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros* (Oxford, 1957)

Nicol, *Despotate II*

D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267 - 1479: A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages* (Cambridge, 1984)

Nicol, *Last Centuries*

D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, ed. II (Cambridge, 1993)

Noble, *Republic of St. Peter*

T. F. X. Noble, *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State, 680-825* (Philadelphia, 1984)

Obolensky, *Commonwealth*

Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth* (New York, 1971)

OCP

Orientalia Christiana Periodica

Oikonomidès, "Décomposition"

N. Oikonomidès, "La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: À propos de la 'Partitio Romaniae'", *XV ᵉ Congrès international d'études byzantines: Rapports et co-rapports* I.1 (Atena, 1976)

Oikonomidès, "Évolution"

N. Oikonomidès, "L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XI ᵉ siècle," *TM*, 6 (1976), p. 125-152

Oikonomidès, *Hommes d'affaires*

N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIII ᵉ –XV ᵉ siècles)* (Montreal, 1979)

Oikonomidès, "Liste arabe"

N. Oikonomidès, "Une liste arabe des stratèges byzantins du VII ᵉ siècle et les origines du thème de Sicile," *RSBN*, n.s., II (1964), p. 121-130

Oikonomidès, *Listes*

N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IX ᵉ et X ᵉ siècles* (Paris, 1972)

Ostrogorsky, "Chronologie"

G. Ostrogorsky, "Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert," *BNJ*, 8 (1930), p. 1-56

Ostrogorsky, *History*

George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, ed. II (New Brunswick, 1968)

BUCHAREST UNIVERSITY LIBRARY

Pachymeres
George Pachymeres, *History*: Books I-VI, ed. A. Failler, 2 volume (Paris, 1984); Books VII-XIII, ed. I. Bekker vol.II (*CSHB*, 1835)

Paschal Chronicle
Chronicon Paschale, ed. L. Dindorf (*CSBH*, 1831); trad. parţială şi note de Michael Whitby şi Mary Whitby (Liverpool, 1989)

Pavel Diaconul
Paul the Deacon, *History of the Lombards*, ed. L. Bethmann şi G. Waitz (*MGH, Scriptorum Rerum Langobardicarum et Italicarum*, 1878); trad. se W. D. Foulke (Philadelphia, 1907)

Pauly, *Realencyclopädie*
A. Pauly şi alţii, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 49 de volume (Stuttgart şi München, 1894-1978)

Pero Tafur
Pero Tafur, ed. F. López Estrada (Barcelona, 1982); trad. de Malcolm Letts (Londra, 1926)

PG
Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne (Paris, 1857-1866)

Philostorgius
Philostorgius, ed. J. Bidez, cu corecturile lui F. Winkelmann (*GCS*, 1981); trad. de E. Waldorf în *Sozomen* (Londra, 1855), p. 429- 528

PO
Patrologia Orientalis (Paris, 1907 - ; în curs de editare)

Procopius
Procopius of Caesarea, ed. J. Haury, cu corecturile lui G. Wirth, 3 volume (Leipzig, 1962-1964); trad. şi ed. de H. B. Dewing şi G. Downey, 7 volume (Cambridge, Mass., 1914-1940)

Psellos
Michael Psellus, *Chronographia*, ed. şi trad. în limba franceză de Émile Renauld, 2 volume (Paris, 1926-1928); trad. în limba engleză de E. R. A. Sewter (Londra, 1953)

Pseudo-Simeon
"Symeon Magister," ed. I. Bekker inclusiv Theophanes Continuatus (*CSHB*, 1838)

Raybaud, *Gouvernement*
L.-P. Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)* (Paris, 1968)

RÉA
Revue des Études Arméniennes

RÉB
Revue des Études Byzantines

RÉSEE
Revue des Études Sud-Est Européennes

RSBN
Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici

RSBS
Rivista di Studi Bizantini e Slavi

Runciman, *Bulgarian Empire*
Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire* (Londra, 1930)

Runciman, *Eastern Schism*
Steven Runciman, *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches During the XIth and XIIth Centuries* (Oxford, 1955)

Runciman, *History of the Crusades*
Steven Runciman, *A History of the Crusades*, 3 volume (Cambridge, 1951-1954)
Runciman, *Romanus Lecapenus*
Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign* (Cambridge, 1929)
Russell, *Late Ancient and Medieval Population*
J. C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population* (Philadelphia, 1958)
Russell, *Medieval Regions*
J. C. Russell, *Medieval Regions and Their Cities* (Newton Abbot, 1972)
SBN
Studi Bizantini e Neoellenici
Schlumberger, *Épopée byzantine*
Gustave Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, 3 volume (Paris, 1896- 1905)
Schlumberger, *Nicefor Focas*
Gustave Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle: Nicéphore Phocas*, ediţie nouă (Paris, 1923)
Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken*
Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 3 volume (*CFHB*; Viena, 1975-1979)
Scutariotes
Theodore Scutariotes, ed. K. N. Sathas [ca anonim], *Mesaionike Bibliotheke* VII (Paris, 1894)
Scylitzes
John Scylitzes, *History*, ed. J. Thurn (*CFHB*; Berlin, 1973)
Sebeos
Sebeus, trad. în limba franceză de F. Macler, *Histoire d'Héraclius par l'évèque Sebêos* (Paris, 1894)
Setton, *History of the Crusades*
Kenneth Setton, *History of the Crusades*, ed. II, 6 volume (Madison, 1968-1989)
Setton, *Papacy*
Kenneth Setton, *The Papacy in the Levant (1204-1571)*, 4 volume (Philadelphia, 1974-1984)
Sharf, *Byzantine Jewry*
Andrew Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade* (Londra, 1971)
Skoulatos, *Personnages*
B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse* (Louvain-la-Neuve, 1980)
SLNPNF
Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers (New York şi Oxford, 1887-1900)
Socrates
Socrates Scholasticus, *Ecclesiastical History*, ed. *PG*, vol.67; trad. de A. C. Zenos, *SLNPFN* (1980)
Soulis, *Serbs and Byzantium*
George Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and His Successors* (Washington, 1984)
Soustal, *Thrakien*
P. Soustal, *Thrake, Rodope, und Haimimontos* (*TIB*, 6, 1991)
Speck, *Artabasdos*
Paul Speck, *Artabasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren* (Bonn, 1981)

BCU CENTRALA UNIVERSITARĂ LIBRARY

Speck, *Geteilte Dossier*
Paul Speck, *Das geteilte Dossier: Beobachtungen über die Regierung des Kaisers Heraclius und die seiner Sšhne bei Theophanes und Nikephoros* (Bonn, 1988)

Sphrantzes
George Sphrantzes, ed. Riccardo Maisano (*CFHB*; Roma, 1990); trad. de Marios Philippides, *The Fall of the Byzantine Empire* (Amherst, 1980)

Stein, *Histoire du Bas-Empire*
Ernest Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 2 volume (Paris, 1949-1959)

Ştefan din Taron
Stephen of Taron, trad. în limba franceză de F. Macler, *Histoire universelle par Étienne Asolik de Tarôn* (Paris, 1917)

Stratos, *Byzantium*
Andreas Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, 5 volume (Amsterdam, 1968-1980)

Suda
Suidae Lexicon, ed. A. Adler, 5 volume (Leipzig, 1928-1938)

Simeon Logofătul ("Leo Grammaticus")
"Leo Grammaticus", ed. I. Bekker (*CSHB*, 1842)

Tafel, *Urkunden*
T. L. F. Tafel şi G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staats-geschichte der Republik Venedig*, 3 volume (Viena, 1856-1857)

Tchalenko, *Villages*
G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord: Le massif du Bélus à l'époque romaine*, 3 volume (Paris, 1953-1958)

Themistius
Themistius, ed. H. Schenkl şi alţii, trei volume (Leipzig, 1965-1974)

Theodosian Code
Theodosian Code, ed. Th. Mommsen (Berlin, 1905); trad. şi comentarii de Clyde Pharr (Princeton, 1952)

Theophanes
Theophanes Confessor, ed. C. de Boor, 2 volume (Leipzig, 1883-1885); trad. parţială de H.N. Turtledove (Philadelphia, 1982)

Theophanes Continuatus
Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker (*CFHB*, 1838)

Theophylact of Ochrid
Theophylact of Ochrid, ed. P. Gautier, 2 volume (*CFHB*; Thessalonic, 1980-1986)

Teofilact Simocatta
Theophylact Simocatta, *History*, C. de Boor, cu corecturile lui P. Wirth (Leipzig, 1972); trad. şi note de Michael Whitby şi Mary Whitby (Oxford, 1986)

Thiriet, *Romanie*
Freddy Thiriet, *La Romanie vénetienne au moyen âge; Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénetien (XIIe-XVe siècles)* (Paris, 1959)

Thomas, *Private Religious Foundations*
John Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire* (Washington, 1987)

Thompson, *Goths in Spain*
E. A. Thompson, *The Goths in Spain* (Oxford, 1969)

TIB
Tabula Imperii Byzantini (Viena, 1976 - ; în curs de editare)

TM
Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation Byzantines, *Travaux et Mémoires*

BCU CLUJ CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus*
Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World* (Oxford, 1973)
Treadgold, "Army"
W. Treadgold, "The Army in the Works of Constantine Porphyrogenitus," *RSBN*, n. s. 29 (1992), p. 77-162
Treadgold, *Byzantine Revival*
W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842* (Stanford, 1988)
Treadgold, *Byzantium and Its Army*
W. Treadgold, *Byzantium and Its Army, 284-1081* (Stanford, 1995)
Treadgold, *Finances*
W. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries* (New York, 1982)
Treadgold, "Missing Year"
W. Treadgold, "The Missing Year in the Revolt of Artavasdus," JÖB, 42 (1992), p. 87-93
Treadgold, "Seven Byzantine Revolutions"
W. Treadgold, "Seven Byzantine Revolutions and ther Chronology of Theophanes," *GRBS*, 31 (1990), p. 203-227
Treadgold, "Three Byzantine Provinces"
W. Treadgold, "Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus'," *HUS*, 12-13 (1988-1989), p. 132-144
Tsougarakis, *Byzantine Crete*
D. Tsougarakis, *Byzantine Crete from the Fifth Century to the Venetian Conquest* (Atena, 1988)
Underwood, *Kariye Djami*
Paul Underwood (ed.), *The Karyie Djami*, 4 volume (New York şi Princeton, 1966-1975)
van Dieten, *Niketas Choniates*
J.-L. van Dieten, *Niketas Choniates: Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie* (Berlin, 1971)
Vasiliev, *Byzance et les Arabes*
A. A. Vasiliev şi alţii, *Byzance et les Arabes*, volumele I şi II (Bruxelles, 1935-1968)
Vasiliev, *Goths*
A. A. Vasiliev, *Te Goths in the Crimea* (Cambridge, Mass., 1936)
Vita Euthymii
Vita Euthymii, ed. şi comentarii de P. Karlin-Hayter (Bruxelles, 1970)
von Falkenhausen, *Untersuchungen*
Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis zum 11. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1967)
Vryonis, *Decline*
Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century* (Berkeley, 1971)
Whitby, *Chronicon Paschale*
See Vezi *Paschal Chronicle* (Vezi "Paschal Chronicle")
Whitby, *Emperor Maurice*
Michael Whitby, *The Emperor Maurice and His Historian* (Oxford, 1988)
Wilson, *Scholars*
Nigel Wilson, *Scholars of Byzantium* (Londra, 1983)
Wolfram, *History of the Goths*
Herwig Wolfram, *History of the Goths* (Berkeley, 1988)

Yahyoa din Antiohia

Yahyoa of Antioch, ed. şi trad. în limba franceză incomplete de I. Kraciovski şi A. Vasiliev, *PO*, 18.5 , 23.3 (Paris, 1924-1932)

Zachariadou, *Trade and Crusade*

Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Veneţia, 1983)

Zacos, *Byzantine Lead Seals*

G. Zacos şi A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, 2 volume (Basel, 1972; Berna, 1984)

Zakythinos, *Crise monétaire*

D. A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle* (Atena, 1948)

Zepos, *Jus*

I. Zepos şi P. Zepos, ed., *Jus Graecoromanum*, 8 volume (Atena, 1931)

Zonaras

John Zonaras, *History*, T. Büttner - Wobst, 3 volume (*CSHB*, 1897)

Zosimos

Zosimus, ed. şi trad. în limba franceză de F. Paschoud, 3 volume (Paris, 1971-1986); trad. de R. T. Ridley (Canberra, 1982)

ZRVI

Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

PARTEA V: 1025-1204

În ciuda faptului că perioada aceasta este acoperită de mulți istorici bizantini de valoare, nici unul dintre ei nu tratează mai mult de jumătate din ea, cu excepția lui Zonaras. Opera lui Zonaras începe cu Facerea Lumii și merge pînă în 1118, dar constituie de la început pînă la sfîrșit mai ales un rezumat conștiincios al surselor existente elaborat atît de inteligent, încît autorul lui pare adesea să fi dispus de informații independente cînd, de fapt, nu avea probabil nici una. Aceasta este prima perioadă care beneficiază de surse documentare importante provenite în cea mai mare măsură din bibliotecile mănăstirilor și de la Veneția. Utile în general sunt totuși și istoriile scrise în siriacă de Mihail Sirianul (pînă în 1195) și de Bar Hebraeus. Istoria scrisă în armeană a lui Matei din Edessa și continuarea ei datorată lui Grigore Preotul (trad. împreună cu textul lui Matei) devine tot mai plină de informații pentru evenimentele din Orient de pînă în 1162.

În *Byzantine Empire*, Angold prezintă un rezumat concis, dar valoros al situației cunoștințelor moderne asupra întregii perioade, însă interpretarea lui în privința politicii interne trebuie revizuită oarecum în lumina lucrării *Pouvoir* a lui Cheynet. *Les Comnènes* a lui Chalandon, o lucrare excelentă pentru vremea în care a apărut, furnizează mai multe detalii pentru perioada 1081-1180. În ceea ce privește soarta Comnenilor de-a lungul întregii aceste perioade, vezi mai recent K. Barzos, *He genealogia ton Komnenon*, 2 volume (Thessalonic, 1984).

Dintre studiile asupra cruciadelor, colaborarea editată de Setton, *History of the Crusades*, este cel mai extins, în special în ceea ce privește aspectele periferice ale subiectului; dar în *History of the Crusades*, Runciman oferă totuși cea mai bună relatare neîntreruptă. *The Crusades* (Cruciadele) (Oxford, 1988) a lui Hans Meyer este mai scurtă și mai recentă decît acestea. De un interes deosebit pentru relațiile dintre bizantini și cruciați este lucrarea îngrijită a lui Lilie, *Byzantium*.

Byzantium and Venice a lui Nicol devine mai importantă odată cu creșterea puterii venețiene în perioada aceasta. O tratare mai detaliată a relațiilor dintre Bizanț și statele-cetăți italiene este oferită de Lilie prin lucrarea *Handel*. Referitor la relațiile cu Imperiul German, trebuie consultată lucrarea lui P. Lamma *Comneni e Staufer: Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, 2 volume (Roma, 1955-57).

Cît despre slavi, *Commonwealth* a lui Obolensky constituie o sinteză, în timp ce *Early Medieval Balkans* a lui Fine este continuată după anii 1180 de *Late Medieval Balkans* a aceluiași autor. Asupra Ungariei, vezi acum lucrarea *Àrpàds* a lui Makk, care face oarecari progrese în direcția rezolvării numeroaselor ambiguități ale surselor. În privința turcilor, vezi Cahen, *Turquie pré-ottomane* (versiunea anterioară în limba engleză, *Pre-Ottoman Turkey* [New York, 1968] este în mare parte identică, dar nu are referințe complete).

Capitolul 18: 1025-1081

Sursele sunt în general bune. Textul lui Scylitzes rămîne naraţiunea fundamentală pentru perioada de pînă în 1057, unde se opreşte. El este continuat pînă în 1079 de „Scylitzes Continuatus" (ed. cu introducere în limba greacă şi note de E. Tsolakes [Thessalonic, 1968]), care, deşi inferior istoriei principale, este poate o lucrare ulterioară a lui Scylitzes însuşi. Istoria lui Attaliates acoperă intervalul 1034-1080 şi oferă cea mai bună relatare după 1057, cînd Attaliates a fost personal implicat în evenimente şi asupra cărora dă aprecieri sănătoase.

Memoriile lui Psellos constituie în general cea mai pertinentă sursă pînă în 1077, an în care se încheie, dar Psellos este departe de a fi imparţial, mai ales pentru perioada de după 1059, cînd ridică în slăvi domnia dinastiei Ducas. Memoriile lui Bryennios, care acoperă perioada 1070-1081, sunt amănunţite, dar evident neterminate. Istoria clasică a Anei Comnena, văduva lui Bryennios, acoperă oarecum evenimentele începînd din 1069. Dintre sursele greceşti, *Strategicon* a lui Kekaumenos, o carte de sfaturi cu anecdote istorice scrisă de o oficialitate proeminentă care ar putea fi însuşi Katakalon Kekaumenos, este unică.

O cercetare mai detaliată asupra acestei perioade decît cea oferită în Byzantine Empire de Angold nu există. Cu toate că este mai puţin critic decît celelalte, ultimul volum al lucrării *Épopée byzantine* a lui Schlumberger rămîne cea mai detaliată istorie de pînă în 1057, an cu care se încheie. O mare cantitate de informaţii asupra perioadei de după 1059 poate fi găsită în *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* (Londra, 1968) a lui Demetrios Polemis şi în "Notes on Eleventh-Century Chronology (1059-1081)" *BZ*, 58 (1965), p. 60-76, a aceluiaşi autor. *Les Comnènes* a lui Kalandon începe cu o relatare a intervalului imediat premergător anului 1081.

Byzanz a lui Felix se ocupă de relaţiile cu puterile musulmane pînă în 1055. După aceasta, cel mai bun ghid este în general "La première pénétration turque en Asie-Mineure (seconde moitié du XI-ème siècle)", *Byzantion*, 18 (1948), p. 5-67, a lui Claude Cahen, cu toate că *Ostgrenze* (Graniţa de Răsărit) a lui Honigmann este şi ea utilă pînă în 1071. *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert, 1071* (Londra, 1981) a lui A. Friendly, deşi o lucrare de amator şi nu prea demnă de încredere, încearcă să răspundă unei necesităţi reale de a explica amănunţit contextul bătăliei. Deceniul de după 1071, unul dintre cele mai importante intervale din istoria Bizanţului, a fost în mod inasmisibil neglijat de cercetătorii moderni.

Capitolul 19: 1081-1143

Pînă în 1118, cele două surse principale rămîn Ana Comnena şi Zonaras, amîndoi contemporani şi perspicaci, dar nu prea riguroşi în privinţa cronologiei. Ana Comnena este mult mai minuţioasă, iar partizanatul ei faţă de Alexios nu implică nici o distorsionare prea serioasă a adevărului, în ciuda faptului că prezentarea acestuia într-o lumină mai puţin favorabilă de către Zonaras oferă o compensaţie. Începînd din

1118, principalele surse devin istoria lui Kinnamos şi mai cu seamă cea a lui Koniates, deşi ambii sunt mult mai puţin preocupaţi de perioada aceasta decît de cea de după 1143. Dintre sursele suplimentare, scrisorile lui Teofilact din Ohrida şi alte lucrări furnizează material pentru cea mai mare parte a domniei lui Alexios I. Scrisorile şi cuvîntările lui Mihail Italicul şi în special poemele istorice ale lui Teodor Prodromos (ed. cu rezumate şi comentariu în limba germană de W. Hörandner [Viena, 1974]) furnizează informaţiile necesare pentru cea mai mare parte a domniei lui Ioan al II-lea.

Dintre istoricii latini ai primei cruciade şi ai perioadei de după ea, poate că cei mai utili pentru istoria Bizanţului sunt Raymond d'Aguilers (ed. de J. H. Hill şi L. L. Hill [Paris, 1969; trad. de aceiaşi [Philadelphia], 1968]), Fulcher de Chartres (ed. de H. Hegenmeyer [Heidelberg, 1913; trad. de F. R. Ryan [Knoxville], 1969]) şi anonima *Gesta Francorum* (ed. şi trad. de Rosalind Hill [Londra, 1962]). William of Tyre (ed. de R. B. C. Huygens, 2 volume, *Corpus Christianorum* [Turnhout, 1986]); trad. de E. A. Babcock şi A. C. Krey, 2 volume [New York, 1943]) are mai multe de spus despre Bizanţ în legătură cu cea de a doua cruciadă.

Les Comnènes a lui Chalandon rămîne tratarea standard a întregii perioade. *Personnages* a lui Skoulatos aduce elemente noi şi îl aduce la zi pe Chalandon pînă în 1118. Mai ales domnia lui Ioan al II-lea, cu sursele ei contradictorii, a beneficiat totuşi de un nou studiu complet.

Capitolul 20: 1143-1204

Principalele surse ale perioadei rămîn istoria lui Kinnamos (pînă în 1176) şi cea a lui Koniates. În acest moment, cronica atribuită în general lui Scutariotes începe să conţină informaţii cu valoare independentă. *On the Capture of Thessalonica* (ed. de S. Kyriakidis [Palermo, 1961]; trad. şi ediţie retipărită de John R. M. Jones [Canberra, 1988]) a lui Eustatius oferă o relatare a evenimentelor începînd din 1180, pînă la cea a unui martor ocular al jefuirii cetăţii de către normanzi în 1185.

Scrisorile şi discursurile lui Mihail Italicul continuă să fie utile pentru prima parte a domniei lui Manuel, iar ulterior cele ale lui Koniates devin deosebit de pline de informaţii. Dintre istoricii cruciaţi, William of Tyre rămîne util pînă în 1184. Cronicile scrise în franceza veche, cea a lui Robert de Clari (ed. de P. Lauer [Paris, 1924]; trad. de E. H. McNeal [New York, 1936]) şi mai ales cea a lui Geoffroy de Villehardouin constituie surse esenţiale pentru cruciada a patra.

Cel de al doilea volum al lucrării *Les Comnènes* a lui Chalandon continuă să fie istoria standard a domniei lui Mihail Comnenos, dar este acum adusă la zi în multe privinţe de studiul interpretativ *Manuel I* al lui Magdalino. Relativ la restul perioadei, *Byzantium* (Bizanţul) a lui Brand oferă o relatare clară şi detaliată. În *Niketas Choniates*, van Dieten utilizează multe detalii istorice nu numai din cuvîntările şi scrisorile lui Koniates, ci şi din alte surse.

În ceea ce priveşte cea de a patra cruciadă, pe lîngă lucrările generale asupra cruciadelor şi *Byzantium and Venice* a lui Nicol, Donald Queller prezintă în *The*

Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople (Philadelphia, 1977) o interpretare pro-venețiană, în timp ce John Godfrey oferă una tradițională și mai probabilă în *1204: The Unholy Crusade* (Oxford, 1980). Referitor la Genova, vezi G. W. Day, *Genoa's Response to Byzantium, 1155-1204* (Urbana, 1978).

Capitolul 21: Societatea, 1025-1204

Din rîndul abundentelor și diverselor surse încă nemenționate fac parte *Letters* (Scrisori) (ed. de P. A. M. Leone [Leipzig, 1972]) a lui Ioan Tzetzes, *Letters and Orations* (ed. de S. P. Lampros, 2 volume [Atena, 1879-80]) a lui Mihail Koniates și poemele scrise în limba greacă de Teodor Prodromos editate de D.-C. Hesseling și H. Pernot (Amsterdam, 1910). Cît despre interesantele, deși succintele descrieri ale Imperiului secolului al XII-lea făcute de cei din afara acestuia, a se consulta geografia scrisă în arabă de Idrisi și relatarea în ebraică a călătorului Benjamin din Tudela. O parte dintre documentele de un interes deosebit pentru istoria economiei din arhivele venețiene sunt editate în primul volum al lucrării *Urkunden* a lui Tafel.

O bună tratare a majorității aspectelor societății din perioada aceasta o constituie lucrarea *Change* a lui Kazhdan. În *Cinq études* (Cinci studii), Lemerle abordează o serie de subiecte de interes general pentru secolul al XI-lea, în vreme ce *Manuel I* a lui Magdalino se ocupă de cea mai mare parte a secolului al XII-lea.

Asupra regionalismului, vezi *Pouvoir* a lui Cheynet, care înlocuiește în mare parte *Rudimente von Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071-1210)* (München, 1974) a lui Jürgen Hoffman. În privința Anatoliei, *Decline* a lui Vryonis conține mult material valoros, dar ilustrează o nefericită lipsă de detașare științifică (cf. reacția lui Vryonis la criticile aduse cărții lui în *Greek Orthodox Theological Review* (Revista teologică a ortodoxiei grecești), 27 [1982], p. 225-85). *Turquie pré-ottomane* a lui Cahen se referă la același aspect mult mai succint și mai judicios.

Despre armată și administrație, vezi *Byzantinische Armee* a lui Kuehn și "Évolution" a lui Oikonomidès pentru secolul al XI-lea, iar pentru secolul al XII-lea *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter den Komnenen* (München, 1965).

Relativ la Biserică, pe lîngă partea relevantă din *Orthodox Church* a lui Hussey, vezi *Eastern Schism* a lui Runciman, o tratare obiectivă a unei chestiuni controversate. În ceea ce privește cultura, pe lîngă *Change* a lui Kazhdan și *Scholars* a lui Wilson, vezi *Studies* a lui Kazhdan.

Referitor la economia acestei perioade, vezi în mod deosebit *Studies* a lui Hendy și *Economic Expansion*. După *Catalogue* a lui Grierson, care se încheie odată cu anul 1081, *Coinage* a lui Hendy devine cel mai bun ghid în domeniul financiar.

PARTEA VI: 1204-1461

Evenimentele acestor ani, de o complexitate disproporționată față de importanța lor, sunt relativ bine documentate. Din rîndul mai multor istorici greci valoroși, singurul care acoperă mai mult de jumătate din această perioadă, din 1203 pînă în 1359, este prolixul, dezordonatul, dar instructivul Gregoras. Cronica lui Mihail Panaretos (ed. de O. Lampsides, *Archeion Pontou*, 22 [1958], p. 5-128), deși scurtă și monotonă, este unica sursă narativă pentru istoria Imperiului de la Trapezunt. Vezi și culegerea de cronici scurte care acoperă toată istoria Bizanțului, dar sunt utile mai ales pentru perioada de după 1024, în Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken*, care include un comentariu util în ordine cronologică în volumul II și un index în volumul III.

În *Last Centuries*, Nicol oferă o relatare veridică și atrăgătoare a istoriei Imperiului Bizantin restaurat, omițînd Epirul și Trapezuntul. Cît despre Epir, vezi *Despotate I* și *Despotate II* ale aceluiași autor. Nu există nici o istorie satisfăcătoare doar a Imperiului de Trapezunt; abordarea acesteia de către Janssens în *Trébizonde* înlocuiește în cea mai mare parte scurta lucrare *Trebizond* a lui Miller, în vreme ce *Impero* a lui Karpov adaugă unele elemente suplimentare referitor la relațiile externe ale Trapezuntului.

Asupra Greciei latine, lucrarea *Latins* a lui Miller rămîne valoroasă, dar *Empire latin* a lui Longnon este mai recentă și include întregul Imperiu Latin. În privința veneților din Orient, în afară de *Byzantium and Venice* a lui Nicol, vezi *Romanie* a lui Thiriet; o lucrare paralelă asupra genovezilor purtînd același titlu este semnată de Balard, dar acesta, ca și Thiriet, acordă puțină atenție relațiilor cu Bizanțul. Despre relațiile dintre papalitate și Bizanț, vezi mai ales Setton, *Papacy. History of the Crusades* a aceluiași autor își menține utilitatea.

În *Late Medieval Balkans*, Fine ajunge treptat să includă toată istoria bizantină din perioada în care Imperiul își pierdea posesiunile din Asia Mică. Relativ la turci, după lucrarea *Turquie pré-ottomane* a lui Cahen, vezi acum Imber, *Ottoman Empire*. Aproape completul *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit* editat de Trapp și alții, 11 volume (Viena, 1976-91; în curs de editare), constituie o lucrare de referință comprehensivă asupra persoanelor din întreaga perioadă, cu excepția părții de început a acesteia, cu toate că lista lor este uneori confuz aranjată.

Capitolul 22: 1204-1261

Sursele acestor vremuri tulburi conțin ambiguități și goluri importante. Istoria lui Koniates și cea a lui Geoffroy de Villehardouin acoperă intervalul de după cea de a patra cruciadă pînă în 1207. După aceea, principala sursă este istoria contemporană a lui Gheorghe Acropolites (ed. de A. Heisenberg cu corecturile lui P. Wirth [Stuttgart, 1978]), utilizată și completată de istoria lui Scutariotes și de cea a lui Gregoras. Ultima parte a acestei perioade este inclusă în istoria bine informată, chiar dacă confuză din punct de vedere cronologic a lui Pakymeres.

Curioasa *Chronicle of the Morea*, pro-latină şi existentă în versuri în greaca autohtonă, dar şi în variante în proză în franceza veche, italiană şi aragoneză, furnizează o serie de elemente utile privind stăpînirea latină în Peloponez şi de absurdităţi referitor la alte regiuni. Istoria selgiucizilor de la Iconium scrisă în persană de Ibn Bibi aruncă şi ea ceva lumină asupra imperiilor de la Niceea şi Trapezunt.

Literatura auxiliară devine fragmentată odată cu Imperiul. În ceea ce priveşte Imperiul de la Niceea, singura istorie coerentă este vechiul studiu al Alicei Gardner, *The Lascarids of Nicaea: The Story of an Empire in Exile* (Londra, 1912), deşi el poate fi adus parţial la zi de studiul *Byzantine Government* al lui Angold. Sfîrşitul perioadei este acoperit de Jean Pappadopoulos în *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée* (Paris, 1908) şi de prima parte a lucrării *Michael Palaeologus* a lui Geanakoplos, care o înlocuieşte în cea mai mare parte pe cea a lui Chapman, *Michél Paléologue*. Toate acestea trebuie acum revizuite pe baza lucrării "Chronologie et composition" a lui Failler.

Referitor la slab atestata istorie a Epirului şi a Thessalonicului, *Despotate I* a lui Nicol trebuie adusă la zi pe baza introducerii sale la *Despotate II* şi a lucrării "Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas", *Epeirotika Chronika*, 12 (1982), p. 73-120, şi 13 (1983), p. 37-109, a lui Günter Prinzing. Referitor la confuza istorie a Imperiului de Trapezunt, pe lîngă *Trebizond* a lui Miller şi *Impero* a lui Karpov, vezi A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", Speculum, 11 (1936), p. 3-37.

Cît despre Imperiul Latin, vezi lucrarea *Latins* a lui Miller, *Empire latin* a lui Longnon, *Per una storia dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)*, ed. II (Bologna, 1978), a lui Antonio Carile şi "Régestes des empereurs latins de Constantinople (1204-1261/1272)", *Byzantina*, 14 (1988), p. 7-221. *Late Medieval Balkans* a lui Fine este utilă dacă vrem să punem cap la cap diferitele părţi ale naraţiunii.

Capitolul 23: 1261-1328

Sursele fundamentale rămîn istoria lui Pakymeres şi cea a lui Gregoras, prima fiind cea mai importantă pînă în 1308, an cu care se încheie. Odată cu 1320 începe unica istorie bine informată a lui Cantacuzino, singurul istoric-împărat al Bizanţului. Varianta grecească a deja menţionatei *Chronicle of the Morea* constituie o sursă majoră pentru istoria Peloponezului pînă în 1292. Istoria lui Ibn Bibi continuă să fie de un oarecare ajutor pînă în 1280, cînd se încheie. Cronica scrisă în catalană de Ramon Muntaner (ed. de E. B., 2 volume [Barcelona, 1927-51]; trad. de Anna Goodenough, 2 volume [Londra, 1920-21]) conţine o relatare amănunţită a episodului Marii Companii Catalane, din care făcuse parte şi el.

Last Centuries a lui Nicol acoperă întreaga perioadă. Asupra domniei lui Mihail al VIII-lea, vezi Chapman, *Michel Paléologue* şi în special *Michael Palaeologus* a lui Geanakoplos, deşi concentrarea acesteia asupra relaţiilor cu Occidentul duce la un

tablou incomplet. Aceleaşi limitări se aplică şi studiului *Constantinople* al lui Laiou, care exagerează slăbiciunea Imperiului ca să minimalizeze erorile lui Andronic al II-lea. Toate cele trei cărţi sunt corectate din anumite puncte de vedere de Failler în "Chronologie et composition". Ultimii ani ai domniei lui Andronic al II-lea sunt acoperiţi şi de Bosch în *Andronicus III*. În privinţa înaintării turcilor în Asia Mică, în afară de lucrarea *Ottoman Empire* a lui Imber, vezi Paul Lemerle, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident: Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"* (Paris, 1957), şi Zachariadou, *Trade and Crusade*.

Capitolul 24: 1328-1391

Pînă la încheierea lungilor istorii contemporane ale lui Cantacuzino şi Gregoras în 1356 şi, respectiv, în 1359, dispunem de foarte multe informaţii. Pentru perioada care urmează, o serie de relatări schematice şi nu foarte demne de încredere sunt incluse în istoriile mult mai tîrzii ale lui Chalcondyles, Ducas şi în *Chronicon Maius* a lui Pseudo-Sphrantzes (ed. cu trad. în limba română de Vasile Grecu [Bucureşti, 1966]), care a fost probabil compilată de arhiepiscopul Makarios din Monemvasia în secolul al XVI-lea. Observaţiile lui Schreiner din *Byzantinischen Kleinchroniken* devin tot mai utile pentru aceşti ani. Alte informaţii suplimentare apar în documente, cuvîntări şi scrisori, în special în cele ale lui Demetrios Kydones (ed. de R.-J. Loenertz, 2 volume [Vatican City, 1956-60]), care sunt datate între 1347 şi 1394. Alte surse apusene veneţiene şi genoveze sunt uneori utile şi ele.

Last Centuries al lui Nicol este cel mai detaliat studiu al întregii perioade şi cel mai bun în privinţa majorităţii aspectelor acesteia. *Andronikos III* a lui Bosch relatează evenimentele din timpul domniei acestui împărat. Despre războiul civil, lucrarea *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354* (Amsterdam, 1990) a Evei de Vries-van der Velden, adesea prost judecată, este totuşi interesantă pe alocuri. Relativ la Ioan al VI-lea Cantacuzino înainte, în timpul şi după domnia acestuia, vezi Nicol, *Byzantine Family* şi mai ales Günter Weiss, *Joannes Kantakouzenos – Aristokrat, Staatsman, Kaiser und Mšnch – in der Gesellschaftstentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969).

Lucrarea *Un empereur de Byzance à Rome: Vingt and de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'empire d'Orient, 1355-1375* (Varşovia, 1930) a lui O. Halecki a fost în mare parte înlocuită de *Last Centuries* a lui Nicol. O relatare rezumativă a domniei lui Ioan al V-lea apare în primul capitol al studiului *Manuel II* al lui Barker. *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387* (Roma, 1960) rămîne şi ea destul de utilă.

În ceea ce-i priveşte pe sîrbi în perioada aceasta, vezi Soulis, *Serbs and Byzantium*. Continuă să fie utile studiile *Late Medieval Balkans* al lui Fine, *Despotate II* al lui Nicol, *Ottoman Empire* al lui Imber şi *Papacy* al lui Setton.

Capitolul 25: 1391-1461

Pe măsură ce se apropie căderea Constantinopolului, sursele se îmbunătățesc. Chalcondyles și Ducas devin contemporani bine informați, lor alăturîndu-li-se încă două surse contemporane, memoriile melancolice ale lui Sphrantzes, care încep cu 1413, și istoria turcofilă a cuceririi scrisă de Critobulos, care începe abia cu 1451. Toate patru merg pînă după 1461. Cronicile de mică întindere din *Byzantinische Kleinchroniken* a lui Schreiner rămîn importante. Aproape toate sursele privitoare la căderea Constantinopolului sunt editate (cu traducerea în italiană) de A. Pertusi în *La caduta di Costantinopoli*, 2 volume (Verona, 1976), și *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli* (Bologna, 1983). Trebuie consultate și *Letters* ale lui Manuel al II-lea (ed. și trad. de George Dennis, *CFHB* [Washington, 1977]), precum și discursul lui funerar la moartea fratelui său, despotul Teodor (ed. și trad. de J. Chrysostomides, *CFHB* [Thessalonic, 1985]).

Last Centuries a lui Nicol și *Late Medieval Balkans* a lui Fine acoperă întreaga perioadă. Cea mai detaliată tratare a părții de început este realizată de Baker în *Manuel II*, care poate fi completată în anumite privințe de *Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz: Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422* (Weimar, 1981) a lui Klaus-Peter Matschke. După domnia lui Ioan al VIII-lea, care i-a atras în mai mică măsură pe cercetători decît cea a lui Manuel, evenimentele legate de căderea Constantinopolului constituie subiectul studiului *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965) al lui Steven Runciman și al lucrării *The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans* (Cambridge, 1992).

Capitolul 26: Societatea, 1204-1461

Mai mulți călători străini dau relatări amănunțite asupra lumii bizantine din perioada aceasta. Cele mai multe informații sunt oferite în arabă de Ibn Batuta pentru intervalul 1325-1354, în spaniolă de Ruy Gonzáles de Clavijo pentru intervalul 1403-1406, în franceză de Bertrandon de la Broquière pentru anii 1432-1433 și în spaniolă de Pero Tafur pentru anii 1435-1439. Relatările în slavonă ale pelerinilor ruși se ocupă mai ales de bisericile de la Constantinopol, dar dau și unele date privind starea deplorabilă a cetății [ed. și trad. de Majeska în *Russian Travelers*].

Aceasta este singura perioadă din istoria Bizanțului care beneficiază de surse documentare vaste, cea mai mare parte a lor referitoare la Biserică. Cele de la Muntele Athos, inclusiv unele anterioare, sunt publicate de editorii G. Millet și alții în *Archives de l'Athos*, 17 volume (Paris, 1937-91; în curs de apariție). Cea mai mare culegere de alte documente se află în F. Miklosich și J. Müller (editori), *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, 6 volume (Viena, 1860-1890). *Treatise on Offices* din secolul al XIV-lea al lui Pseudo-Codinos (ed. și trad. în limba franceză de Jean Verpeaux [Paris, 1966]) aruncă o oarecare lumină asupra activității guvernului.

Cît despre o descriere a Imperiului de la Niceea, vezi lucrarea *Byzantine Government* a lui Angold; referitor la Epir, vezi *Despotate II* a lui Nicol, iar asupra Trapezuntului, *Trébizonde* a lui Janssens, completată de *Byzantine Monuments* a lui Bryer. În *Le despotat grec de Morée*, ediție revizuită de Chryssa Maltézou, 2 volume (Londra, 1975), Denis Zakythinos adaugă în privința Peloponezului doar cîteva note față de ediția din 1932-1953; ea poate fi completată de studiul lui Steven Runciman, *Mistra, Byzantine Capital of the Peloponnese* (Londra, 1980). Alte studii regionale asupra acestei perioade sunt *La région des Rhodopes aux XIII-ème et XIV-ème siècles: Étude de géographie historique* (Atena, 1976) al Catherinei Asdracha, *Paysages de Macédoine* (Paris, 1986) al lui Paul Bellier și alții și "Smyrne" al lui Ahrweiler.

Despre administrație, vezi Raybaud, *Gouvernement*, cu toate că orientarea teoretică a lucrării nu este foarte utilă, și Lj. Maksimovic, *The Byzantine Provincial Administration Under the Palaiologoi* (Amsterdam, 1988), deși aceasta ilustrează o parte din lipsa de organizare a administrației pe care o descrie. Relativ la armată, Bartusis, *Late Byzantine Army*, este clar și comprehensiv și are implicații mai vaste în privința societății timpului.

În ceea ce privește Biserica, vezi D. M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium* (Cambridge, 1979), Joseph Gill, *Byzantium and the Papacy, 1198-1400* (New Brunswick, 1979) și *Council of Florence*, și prima parte a cărții *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge, 1968) a lui Steven Runciman. Referitor la Muntele Athos, vezi Emmanuel Amand de Mendieta, *Mount Athos: The Garden of the Panaghia* (Berlin, 1972).

Cît despre studiile de ansamblu privind renașterea culturală, vezi Steven Runciman, *The Last Byzantine Renaissance* (Cambridge, 1970), și Ihor Ševcenko, "The Palaeologan Renaissance", în W. Treadgold (ed.), *Renaissance Before the Renaissance* (Stanford, 1984), p. 144-171. Asupra educației, pe lîngă studiul *Scholars* al lui Wilson, vezi C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)* (Nicosia, 1982). În privința contactelor științifice cu Italia, vezi Kenneth Setton, "The Byzantine Background to the Italian Renaissance", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 100 (1956), p. 1-76, și Nigel Wilson, *From Byzantium to Italy* (Baltimore, 1992). Relativ la studiile de ansamblu asupra artelor, vezi André Grabar, "The Artistic Climate in Byzantium During the Palaeologan Period" și Otto Demus, "The Style of the Kariye Djami and Its Place in the Development of Palaeologan Art", ambele în Underwood, *Karyie Djami*, IV, p. 3-16 și 107-160.

În ceea ce privește economia, pe lîngă *Histoire* a lui Heyd, vezi în special Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, o carte scurtă, dar importantă. Lucrarea *Crise monétaire* a lui Zakythinos continuă să prezinte interes.

NOTE

Capitolul 18

1. În privința acestei familii, vezi J.-F. Vannier, *Familles byzantines: Les Argyroi* (Paris, 1975), paginile 36-39 ocupîndu-se chiar de Roman.
2. În legătură cu Dalassenos, vezi J.-C. Cheynet și J.-F. Vannier, *Études prosopographiques* (Paris, 1986), p.80-82. (Observați că în secolul al XI-lea titlul de "căpetenie" a devenit practic echivalent cu cel de "duce").
3. Din rîndul acestora făceau parte viitorul împărat Constantin al X-lea Ducas și probabil viitorul împărat Constantin al IX-lea Monomachos, dat fiind că el fusese exilat pentru șapte ani pe la începutul anului 1042 (Psellos, I, p.126, Renauld).
4. Vezi Scylitzes, p.386 (foametea din nordul Anatoliei din 1032), 389 (invazie de lăcuste în nordul Anatoliei din 1033), 393 și 394-395 (grindină, probabil în împrejurimile Constantinopolului, și invazie de lăcuste în vestul Anatoliei în 1034), și p. 399, Thurn (invazie de lăcuste în themele tracesiene în 1035). Cf. Matthew of Edessa, p. 75-76, Dostourian (foametea din Armenia din 1032).
5. Vezi Scylitzes, p. 405 (gratificații), 408-409 (vînzări de funcții), 412 (supraimpozitări) și 404, Thurn (convertirea taxelor în bunuri în natură). Este posibil ca Ioan și Mihail să fi încercat să devalorizeze moneda, dar dovezile în această privință sunt ambiguie; vezi nota 11 de mai jos.
6. Din rîndul conspiratorilor constantinopolitani făceau parte viitorul patriarh Mihail Kerularios, unul dintre prietenii exilatului Constantin Monomachos, care se poate să fi fost și el implicat în acest complot. În privința surselor, vezi Cheynet, *Pouvoir*, p. 51-52.
7. Referitor la situația anterioară, vezi Treadgold, *Finances*, p. 37-39. Relativ la domnia lui Constantin al IX-lea și la perioada ulterioară ei, vezi P. Lemerle, "'Roga' et rente d'état aux X-émé - XI-éme siècles," *RÉB* 25 (1967), p. 85-100 (cu toate că, spre deosebire de Lemerle, eu cred că toate aceste funcții erau pur și simplu onorifice, cu excepția oficialului imperial de la Madytos). Faptul că această modificare a fost introdusă de Constantin pare să fie considerat implicit de către Psellos, I, p. 132 Renauld; cf. Zonaras, p. 616-617, Büttner-Wobst.
8. Chemarea lor de către Maniakes este susținută de A. Poppe, "La dernière expédition russe contre Constantinople," *Byzantinoslavica*, 32 (1971), p. 1-29, 233-268. Poppe nu a reușit să-l convingă pe J. Shepard, "Why Did the Russians

Attack Byzantium in 1043?" *BNJ*, 22 (1979), p. 147-212, care scoate în evidenţă afirmaţia lui Scylitzes, p. 430, Thurn, conform căreia prinţul rus Iaroslav răzbuna moartea unui negustor rus din Constantinopol. Deşi s-ar putea foarte bine ca acesta să fi fost un motiv care l-a determinat pe Iaroslav să-l susţină pe Maniakes împotriva lui Constantin al IX-lea. În special din cauză că din armata primului făceau parte mulţi varegi, este greu de crezut că Iaroslav nu era la curent sau manifesta indiferenţă faţă de rebeliunea lui Maniakes.

9. Asupra acestui eveniment şi a celor de după el, vezi J. Lefort, "Rhétorique et politique: Trois discours de Jean Mauropous en 1047," *TM*, 6 (1976), p. 72-284; cf. A. Kazhdan, "Once More About the 'Alleged' Russo-Byzantine Treaty (cca. 1047) and the Pecheneg Crossing of the Danube," *JÖB*, 26 (1977), p. 65-77.
10. Ea a murit înainte de mai 1046; vezi N. Oikonomidès, "St. George of Mangana, Maria Skleraina, and the 'Malaj Sion' of Novgorod," *DOP*, 34-35 (1980-1981), p. 243 şi nota 44 .
11. Hendy, *Studies*, p. 233-236, respinge pe drept cuvînt argumentul susţinut de Morrisson, "Dévaluation", conform căruia Constantin ar intenţionat să mărească masa monetară pentru ca aceasta să corespundă expansiunii economice. Deşi Hendy, *Studies*, p. 509 şi nota 303, observă că Mihail al IV-lea a bătut monedă variind între 24 şi 19-1/2 carate, devalorizarea introdusă de el s-a manifestat pe o scară mică şi a fost cu siguranţă trecătoare, deoarece sistemul monetar nu era afectat de devalorizare la începutul domniei lui Constantin.
12. Scylitzes, p. 476, Thurn, menţionează luarea acestei măsuri după unele evenimente din 1052 şi înaintea altora din 1054/55; cu toate că el o pune în legătură cu înălţarea de către Constantin a bisericii Sfîntul Gheorghe din Mangana, terminată în 1047, această legătură pare să se refere pur şi simplu la faptul că o construcţie extravagantă pentru acest tip a fost cea care a impus asemenea economii drastice.
13. Scylitzes, p. 476, Thurn; Attaliates, p. 44-45, Bekker; Kecaumenos, p. 152-154, Litavrin.
14. Adevăratul nume de familie al lui Leon era probabil Spondylos, Paraspondylos ("Pişicherul") fiind cognomen.
15. În privinţa datelor, vezi J. Shepard, "Isaac Comnenus' Coronation Day," *Byzantinoslavica*, 38 (1977), p. 22-30.
16. Cea mai completă analiză (nu foarte satisfăcătoare, totuşi) a reformelor lui Isaac aparţine lui Eugen Stănescu, "Les réformes d'Isaac Comnéne", *RÉSEE* 4 (1966), p. 35-69.

17. Cf. Lemerle, *Cinq études*, p. 280-282.
18. Cheynet, *Pouvoir*, p. 71, 345 şi nota 43. Isaac a murit nu mult după aceea.
19. Vezi Kecaumenos, p. 252-264 (în special p. 260), Litavrin.
20. Asupra împrejurărilor respective, vezi N. Oikonomidés, "Le serment de l'impératrice Eudocie (1067)," *RÉB* 21 (1963), p. 101-128.
21. Attaliates, p. 98, Bekker, vorbeşte despre tinereţea lui Roman în 1067, deşi acesta trebuie să fi avut cel puţin treizeci şi patru de ani, întrucît tatăl lui murise în 1032. Psellos, II, p. 157 Renauld, afirmă că Roman fusese bănuit de complicitate în aşa-zisul complot dezonorant al tatălui său, dar cronologia lui este adesea deficitară, iar ostilitatea lui faţă de Roman e evidentă.
22. Poate că cea mai bună relatare modernă asupra campaniilor lui Roman în Răsărit este cea a lui Hild, *Kappadokien*, p. 100-105.
23. Se spune că printre aceşti generali se numărau comandantul Iosif Tarchaniotes, comandantul Scholae-lor din Apus Nicefor Bryennios (Bryennios, p. 107, Gautier), ba chiar şi Mihail Attaliates, admiratorul lui Roman (Attaliates, p. 136, Bekker). S-ar putea însă ca aici să fie vorba despre unele atitudini nechibzuite, revizuite ulterior.
24. Vezi C. Cahen, "La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes", *Byzantion*, 9 (1934), p. 625-627.
25. Morrisson, "Dévaluation", p. 38-39.
26. Vezi mai ales J. C. Cheynet, "Mantzikert: Un désastre militaire?" *Byzantion*, 50 (1980), p. 410-438, care oferă cifre estimative (60.000 de bizantini faţă de 15.000 de turci) şi data (26 august 1071).
27. După 1071, nu mai găsim în Anatolia propriu-zisă nici o trupă din tagmatele răsăritene (cu excepţia noilor Nemuritori recrutaţi prin 1075); dar în 1078, atunci cînd Filaretos şi-a încheiat formal rebeliunea, el a fost numit comandantul Scholae-lor din Orient, ceea ce însemna că el era în momentul acela comandant al tagmatelor răsăritene.
28. Datarea în 1075 a recuceririi Trapezuntului, reluată de mulţi cercetători de parcă ar fi înregistrată în vreun document, se datorează poate unei ipoteze plauzibile a lui W. Fischer, "Trapezus im 11. und 12. Jahrhundert", *Mitteilungen des Instituts für Österreichischen Geschichtsforschung*, 10 (1889), p. 185-186.
29. Referitor la aceşti recruţi, vezi Bryennios, p. 265 - 267, Gautier.
30. Vezi Morrisson, "Dévaluation", p. 39-40; cf. Bryennios, p. 257-259, Gautier.
31. Attaliates, p. 206-211, Bekker, pare să dateze revolta lui Nestor după ce Alexios l-a făcut prizonier pe Roussel (1075?) şi cu un an înainte de apariţia unei comete, ceea

ce trebuie să se fi întîmplat în 1076/77; cf. Grumel, *Chronologie*, p. 473. Anul 1077 a fost şi anul foametei.

32. Vezi E. Tsolakes, "Ho chronos tes genneseos kai tou thanatou tou Nikeforou G' Botaneiate," *Hellenika*, 27 (1974), p. 150-151.
33. Matthew of Edessa, p. 253-254, Dostourian, descrie foametea şi haosul care domneau în zonă la vremea aceea.

Capitolul 19

1. Deşi Cosmas şi-a impus punctul de vedere, el a abdicat peste o lună în favoarea unui patriarh mai docil.
2. Vezi W. B. McQueen, "Relation Between the Normans and Byzantium, 1071-1112", *Byzantion*, 56 (1986), p. 427-476.
3. Cf. Zonaras, p. 741 Büttner-Wobst, şi Ana Comnena IV, 4-3.
4. Cf. Ana Comnena, V, 3.2, relativ la consecinţele bătăliei.
5. Aceştia îi includeau probabil pe foştii discipoli ai lui Nestor, ducele rebel de cu zece ani în urmă, care se pare că era mort în momentul respectiv.
6. Cf. Teofilact din Ohrida, *Oration*, 5, p. 231, Gautier şi comentariul lui Gautier, p. 84-87.
7. Numele are sensul de "Fii ai Ofiţerilor", deşi nu se poate să fi existat destul de mulţi fii de ofiţeri ca să completeze toate corpurile de armată.
8. Vezi P. Gautier, "Défection et soumission de la Créte sous Alexis I-er Comnène", *RÈB* 35 (1977), p. 215-227.
9. În privinţa reformei monetare a lui Alexios, vezi Hendy, *Coinage*, p. 14-25, 39-49.
10. P. Gautier, "Le synode des Blachernes (fin 1094): Étude prosopographique", *RÈB* 29 (1971), p. 213-284, a stabilit data.
11. Nu este prea limpede care din cei doi fii ai lui Roman era vizat. Ana Comnena, X, 2. 2, afirmă că este vorba despre Leon, dar menţionează că pretendentul susţinea că se afla la Antiohia, ca şi Constantin, dar că Leon nu se afla acolo. Pe de altă parte, dat fiind că acest rebel era cu siguranţă un impostor, s-ar putea ca înseşi pretenţiile lui să nu aibă nici o bază. Cf. Cheynet, *Pouvoir*, p. 99-100.
12. Aceasta este estimarea brută a lui Runciman, *History of the Crusades* I, p. 336-341. Deşi este aproape sigur că supraevaluează efectivul total al armatei bizantine, el are sigur dreptate cînd afirmă că Alexios nu putea strînge mai mult de 20.000 de oameni într-un singur loc. Ana Comnena, XI, 2.2, menţionează că cruciaţii depăşeau numeric armata bizantină.

13. Lilie, *Byzantium*, p. 8-28, susține că Alexios a pretins ca orice teritoriu cucerit pînă la Ierusalim, inclusiv acesta, să intre direct în posesia lui, neexceptînd nici o feudă în cazul căreia s-ar fi putut aplica jurămîntul cruciaților. Dar este improbabil ca aceştia să fi fost de acord cu acest lucru, iar evenimentele ulterioare scot în evidență acorul implicat aici.
14. Referirile Anei Comnena la Chaka (*Tzachas* în greacă) par confuze. Într-o relatare a evenimentelor din jurul anului 1092 (IX, 3.4), ea menționează moartea lui Chaka în urma înjunghierii acestuia de către Kilij Arslan, ginerele lui, dar la XI, 5.1 afirmă că Chaka domnea la Smyrna în 1097. Cele două înscrisuri pot fi corelate doar presupunînd că asasinarea lui Chaka a avut de fapt loc în 1097, după ce Smyrna a fost ocupată de bizantini.
15. Vezi Belke, *Phrygien*, p. 321-322; cu toate că Lampe este localizată pe harta lui Belke la sud de Choma, desfăşurarea acestei campanii indică faptul că ea era situată într-un loc mai puțin expus, undeva către nord.
16. Ana Comnena, XIV, 3.5, demonstrează că cetatea Acroënus se afla sub stăpînirea bizantinilor pe la 1111, dar anul 1098 este data cea mai probabilă a recuperării ei.
17. Sursele referitoare la ceea ce s-a întîmplat la Laodiceea oferă date oarecum contradictorii; vezi extrem de recenta lucrare a lui Lilie, *Byzantium*, p. 259-276.
18. După cum afirmă Lilie, *Byzantium*, p. 275, sursele permit o datare mai tîrzie, fie în 1099, fie în prima jumătate a anului 1100; dar este greu de presupus ca Bohemund să-şi fi petrecut Crăciunul anului 1099 la Ierusalim, dat fiind că o armată bizantină se afla în momentul respectiv în apropiere de Antiohia. O prezență bizantină în Cilicia în 1099 i-ar fi putut totodată împiedica pe rubenizii de acolo să se numească regi ai Armeniei.
19. În ciuda faptului că data acestui complot este nesigură, Ana Comnena, XII, 7.1., pare să implice faptul că aceasta se situează puțin înainte de revolta din 1103/4 a lui Grigore Taronites, ducele Trapezuntului. În cazul acesta, înseamnă că sebastocratorul Isaac Comnenul, care era încă în viață în acest moment, a trăit pînă la finele anului 1103, iar Ana Dalassena a murit la 1 noiembrie 1102, "cu un an şi ceva" înaintea lui Isaac (Zonaras, p. 746 Büttner-Wobst). Cf. P. Gautier, "L'obituaire du Typikon du Pantocrator", *RÈB* 27 (1969), p. 244-245.
20. Data acestei căsătorii e nesigură, dar este evident că ea a avut loc între 1104 şi începutul anului 1106, în timp ce Bohemund îşi aduna armata. Este imposibil ca ea să fi avut loc mai tîrziu, din moment ce primii copii ai cuplului, doi gemeni, un băiat şi o fată, s-au născut la începutul anului 1107 (Ana Comnena, XII, 4. 4).

21. Aspectele tehnice sunt discutate de Hendy, *Coinage*, p. 50-64. Deşi regulile fundamentale ale lui Alexios privind impozitarea datau din 1106, el a emis ultimele elemente clarificatoare în privinţa aceasta şi le-a impus abia în februarie 1109.
22. Shahanshah era uneori numit Malik-Shah, ca şi principalul sultan al selgiucizilor din Orient, ceea ce crea confuzie.
23. Localizarea exactă a acestei bătălii, fortul Acrocus, nu a fost stabilită cu precizie; vezi Belke, *Phrygien*, p. 179.
24. Skoulatos, *Personnages*, p. 39-40 şi nota 2, oferă o explicaţie mulţumitoare a relatării confuze asupra lui Vasile a Anei Comnena, XV, 8-10.
25. Constantin era rudă cu Teodor Gabras, comandantul militar martirizat al regiunii, dar legătura de rudenie dintre ei e neclară. Se poate ca Grigore Taronites, ducele Trapezentului, care s-a răzvrătit pe la 1104, să fi fost un Gabras, dar totodată şi fiul lui Teodor.
26. Cronologia acestui război cu ungurii este în întregime confuză. Respect aici reconstituirea lui Makk, *Árpáds*, p. 22-27, care, dacă este corectă, explică absenţa lui Ioan din Anatolia între 1127 şi 1129.
27. Lopadium este locul probabil, dar nesigur, al cetăţii de pe coastă menţionat de Mihail Sirianul, III, p. 230, Chabot.
28. În privinţa actului fondării, vezi Paul Gautier, "Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator", *RÈB* 32 (1974), p. 1-145.
29. Vezi L. Petit, "Monodie de Théodore Prodrome sur Étienne Skilitzés métropolitain de Trébizonde", *Izvestija Russkago Arkheologischeskago Instituta v Konstantinopole*, 8 (1903), p. 3-4, 10-11.
30. Vezi Robert Browning, "The Death of John II Comnenus", *Byzantion*, 31 (1961), p. 229-235, care susţine că este vorba de un caz clar de trădare.

Capitolul 20

1. Ioan al II-lea îi luase prizonieri pe Teodor (*Thoros* în armeană) şi pe tatăl acestuia Leon, în 1137, dar, după moartea lui Leon, Teodor a evadat în jurul anului 1145 şi a început să refacă regatul cilician al tatălui său.
2. "Nureddin" este forma englezească uzuală a numelui arab *Nur al-Din* (Lumina Credinţei).
3. Choniates, *History*, p. 96-97 van Dieten, dă cifra de aproape 30.000 de livre de aur (cu 72 de hyperperi de livră după greutate). Cea mai mare parte a lor a fost

probabil cheltuită mai curînd pentru subvenționarea aliaților decît pentru operațiunile militare.

4. Pentru modificările operate de Manuel în plata soldelor vezi Choniates, *History*, p. 208-209 van Dieten, într-o secțiune conținînd material nedatat de la sfîrșitul relatării lui asupra domniei lui Manuel. Data pare să se bazeze pe forța demonstrată de armată după 1158 în ciuda pierderii atîtor bani cu campania din Italia.
5. Makk, *Árpáds*, p. 86-88, demonstrează că succesiunea lui Béla la tronul Ungariei și al Bizanțului, pe care unii cercetători o consideră ca făcînd parte din planul lui Manuel, nu putea constitui nimic mai mult decît o posibilitate îndepărtată la vremea respectivă.
6. *Liber Pontificalis*, II, p. 414-415, Duchesne; cf. Cinnamus, p. 219-220, Meineke.
7. Întrucît Choniates, *History*, p. 150, van Dieten, menționează întemeierea Neocastrei între arestarea lui Alexios Axuch (p.143) și cea mai recentă expediție a lui Manuel în Ungaria (p.151), ambele datate în 1167, acesta a fost probabil anul înființării themei.
8. "Saladin" este forma englezească uzuală a numelui arab Șalah al-Din (Dreptatea Credinței).
9. Încoronarea lui Alexios al II-lea a avut loc la 4 martie 1171, iar arestarea venețienilor s-a produs la 12 martie. Asupra numărului acestora vezi Hendy, *Studies*, p. 593-594, care sugerează că s-ar putea ca circa 6.000 dintre ei să fi fost negustori, restul fiind poate funcționari și tot felul de servitori.
10. Cetatea Cotyaeum, bizantină în 1180 (Choniates, *History*, p. 262, van Dieten), ar fi putut cu greu rezista înainte ca bizantinii să cucerească Dorylaeumul, dar este puțin probabil să fi fost cucerită mai tîrziu.
11. Referitor la această bătălie vezi Hendy, *Studies*, p. 127-130 și 146-154 în privința localizării ei.
12. Guillaume, care își urmărea de fapt propriile interese, a acordat refugiu și unui alt pretendent, Alexios Purtătorul de Cupă, un fiu al unui nepot de-al lui Manuel.
13. Hendy, *Studies*, p. 225.
14. Vezi E. Vranoussi, "À propos des opérations des Normands dans la mer Égée età Chypre après la prise de Thessalonique (1185-86)", *Byzantina*, 8 (1976), p. 203-211.
15. Desfășurarea acestei revolte este oarecum obscură. Accept aici concluziile lui van Dieten, *Niketas Choniates*, p. 66-78, care respectă sursa principală, Choniates, și sunt asemănătoare cu reconstituirea lui Brand, *Byzantium*, p. 273-274.

16. Van Dieten, *Niketas Choniates*, p. 62-64, a demonstrat că această expediție a avut loc fie în 1190, fie în 1191, dar este greu de presupus ca Isaac să se fi simțit în stare să organizeze două campanii de lungă durată în 1191, un an în care au izbucnit trei sau patru rebeliuni serioase; vezi Cheynet, *Pouvoir*, p. 123-125 (mai ales no. 170, nota1).
17. Hendy, *Coinage*, p. 14 nota1, menționează că în 1204 hyperperul bizantin era evaluat la 1/4 din marcă.
18. Șocul celei de a doua depuneri a sa pare să fi fost suficient ca să provoace moartea lui Isaac, deși este posibilă și contribuția otrăvii.
19. Conform lui Geoffrey de Villehardouin, capitolele 254-255, Faral, după împărțirea pradei în mod egal cu venețienii și după ce le dăduseră acestora încă 50.000 de mărci, cruciații mai aveau 400.000 de mărci, fără a mai pune la socoteală prada care nu a fost împărțită.

Capitolul 21

1. Dar majoritatea hărților moderne au exagerat suprafața controlată de bizantini în secolul al XII-lea; vezi Hendy, *Studies*, p.108-131.
2. Vezi C. Toumanoff, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar", *Speculum*, 15 (1940), p. 299-312.
3. Vezi Vasiliev, *Goths*, p.150-159, deși ipoteza asupra unei revolte din Crimeea urzită de familia Gabras este o pură speculație.
4. Aceștia erau Teodor Mangafas din Philadelphia, care își reluase rebeliunea, Sabas Asidenos din Priene și Manuel Maurozomes din valea Meanderului; vezi mai jos, p. 710, 712-714.
5. Asupra începutului activităților lui Teodor vezi Oikonomidès, "Décomposition", mai ales p. 22-28.
6. Hendy, *Studies*, p. 136-138, subliniază tendința aristocrației militare de a avea proprietăți în Anatolia și a celei civile de a avea moșii în Balcani, deși Cheynet, *Pouvoir*, p. 191-198, menționează că cele două grupuri se suprapuneau și nu erau foarte unite.
7. Această revenire a magnaților anatolieni în Balcani s-a produs cu adevărat, dar procesul nu este bine documentat; vezi Cheynet, *Pouvoir*, p. 237-245.
8. Cf. Cap. 19, nota 12 de mai sus.
9. Discutarea sistemului pronoia în Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 156-190, deși bazată pe probele mai abundente de după 1204, se aplică în ansamblu și sfîrșitului secolului al XII-lea.

10. Hendy, *Studies*, p. 86-89 şi 132-133, dă o listă a unor asemenea gratificaţii, numite uneori apanaje printr-o analogie imprecisă cu Franţa de la sfîrşitul Evului Mediu.
11. În privinţa mănăstirilor din perioada aceasta, vezi mai ales Thomas, *Private Religious Foundations*, p. 167-243.
12. Vezi J. Grosdidier de Matons, "Psellos et le monde de l'irrationel", *TM*, 6 (1976), p. 325-349.
13. Vezi Mango, "Legend".
14. Choniates, *History*, p. 169 van Dieten. Secvenţa, în care era ortografiat cuvîntul pentru sînge (*haima*, cu *h*, care nu aparţine alfabetului grecesc), făcea referire la Alexios, Ioannes (Ioan al II-lea), Manuel şi Alexios al II-lea.
15. Titlurile celor numiţi "profesori" erau de fapt aici "păzitor al legilor" (*nomophylax*) şi "consul al filosofilor" (*hypatos ton philosophon*), termeni implicînd mai curînd obligaţii administrative şi de cercetare decît de predare.
16. Acestea sunt *Drosilla şi Charicles* al lui Niketas Eugenianos şi *Aristandros şi Callithea* al lui Constantin Manasses. Un alt roman de acelaşi gen, *Hysmine şi Hysminias* al lui Eustathios Macrembolites, este scris în proză.
17. Cf. Cyril Mango, "Les monuments de l'architecture du XI-ème siècle et leur signification historique et sociale", *TM*, 6(1976), p. 351-365.
18. Acest lucru pare sigur. Dar în mozaic, capul lui Zoe şi cel al lui Hristos par să fi fost şi ele modificate, din motive care constituie încă subiect de controversă; ipoteza lui N. Oikonomidès, "The Mosaic Panel of Constantine IX and Zoe", *RÉB*, 36 (1978), p. 219-232, este tehnic improbabilă, dar nu am alta mai bună. În privinţa miniaturii reprezentîndu-l pe Mihail al VII-lea, vezi I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden, 1976), p. 107-118.
19. Vezi Steven Runciman, "Blachernae Palace and Its Decoration", în *Studies in Memory of David Talbot Rice* (Edinburgh, 1975), p. 277-283.
20. Vezi mai ales articolele complementare ale lui Michael Hendy, "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", publicate pentru prima dată în 1970, şi "Byzantium, 1081-1204: The Economy Revisited, Twenty Years On", ambele disponibile acum în lucrarea sa, *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium* (Northampton, 1989), studiile II şi III.
21. Vezi Lefort, "Population".
22. Vezi McEvedy, *Atlas*. La paginile 133-134, autorii scriu despre Anatolia: "Sosirea turcilor a dus la o scădere generală a populaţiei ţării [de la 7 milioane la 5 milioane, după calculele lor] din cauză că modul de viaţă nomad şi pastoral tipic turcilor din acel timp nu putea accepta o densitate atît de mare a populaţiei ca

aceea din agricultură". Dar turcii au ocupat cea mai mare parte a regiunilor situate pe platoul care erau deja folosite drept păşuni, în timp ce majoritatea populaţiei agricole a rămas pe loc, în cîmpiile din vest. Părerea mea personală este că pierderile datorate invaziei au limitat creşterea naturală, ceea ce ar ridica evaluarea populaţiei întregii peninsule la circa 7 milioane şi ar plasa aproape în întregime surplusul de 2 milioane de după 1071 în regiunile agricole care au revenit curînd sub stăpînire bizantină.

23. Cf. Jacoby, "Population", care propune o limită superioară de 375.000.
24. Vezi Geoffrey de Villehardouin (cap. 251, Faral), care, în ciuda accesului său la informaţii valoroase avînd drept surse foştii oficiali bizantini, s-ar putea să fi exagerat oarecum, din cauză că era foarte impresionat de acestea. În privinţa populaţiei contemporane a Veneţiei, vezi Russell, *Medieval Regions*, p. 63-65.
25. Vezi Idrisi, II, p. 129-130, 133-135, 286-299 (299 - 302 fiind copiate din lucrări anterioare), 302-304, 325-326 şi 392-393, Jaubert; Benjamin din Tudela, p. 261-268 Komroff; cf. Sharf, *Byzantine Jewry*, p. 132-157.
26. Tafel, *Urkunden*, II, p.208.
27. Idrisi, II, p. 119 Jaubert; Benjamin din Tudela, p. 267, Komroff.
28. Vezi Kazhdan, *Change*, p. 31-39, deşi bănuiesc că optimismul autorilor în privinţa oraşelor din Balcani şi ambivalenţa referitoare la cele din Anatolia reflectă faptul că oraşele balcanice porniseră de la o bază mult mai scăzută. În termeni absoluţi, concluzia lor implicită, cum că oraşe ca Ohrida sau Castoria erau mai populate decît Sardis sau Adramyttium în perioada aceasta, chiar dacă cele dintîi crescuseră mai repede decît acestea din urmă, mi se pare îndoielnică. Observaţi că, după 1204, cel mai puternic stat succesor nu a apărut în Grecia, ci în vestul Anatoliei.
29. Anthony Bryer, "The *Tourkokratia* in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusions", *Neo-Hellenikai*, I (1970), p. 36-39, estimează că Trapezuntul avea 6.000 de locuitori la începutul secolului al XIV-lea, dar menţionează că el continua să aibă circa 6.000 de oameni după ce "nu mai puţin de două treimi" din populaţia lui fusese deportată în 1461 - ceea implica o populaţie anterioară de circa 18.000 - şi că el avea aproximativ 34.000 de locuitori în 1468. Estimarea lui Bryer se bazează pe afirmaţia lui Pero Tafur, p. 131, Letts, cum că Trapezuntul avea circa 4.000 de oameni în 1438. Dar probabil că Tafur, care în propoziţia următoare numeşte Trapezuntul drept bine fortificat, se referea doar la micul oraş înconjurat de ziduri şi nu la suburbiile din afara lui, care nu aveau nici un zid. Chiar şi în 1461, populaţia trebuie să fi fost mai mică decît fusese înainte ca ciuma să fi afectat oraşul în 1347.

30. Vezi Kazhdan, *Change*, p. 26-31.
31. Asupra acestei industrii vezi D. Jacoby, "Silk in Western Byzantium Before the Fourth Crusade", *BZ*, 84/85 (1991/92), p. 452-500.
32. Kazhdan, *Change*, p. 39-46.
33. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, a demonstrat că şi în perioada următoare, bizantinii au deţinut un rol foarte important în comerţ; în perioada anterioară, acesta a fost cu siguranţă mai mare.
34. Vezi S. D. Goitein, "Mediterranean Trade in the Eleventh Century: Some Facts and Problems," în M. A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* (Oxford, 1970), p. 51-62.
35. Vezi Hendy, *Studies*, p. 222 şi 270.
36. Manuscrisul lui Benjamin din Tudela oscilează între a considera suma aceasta drept venitul zilnic şi cel anual. Sharf, *Byzantine Jewry*, 136, 158 nota4, optează pentru venitul zilnic, întrucît, ca venit anual, cifra "nu ar necesita nici un comentariu." Dar suma modestă ar fi constituit un motiv pentru un copist de a schimba cuvîntul "anual" cu "zilnic" şi nu invers. Chiriile erau strînse de obicei anual, niciodată zilnic, şi este puţin probabil ca administraţia să fi ţinut evidenţa zilnică a impozitelor pe comerţ. Elementul decisiv este constituit de faptul că un venit zilnic de 20.000 de hyperperi ar implica un venit anual de 7,3 milioane de hyperperi numai de la Constantinopol, ceea este pur şi simplu fantastic. Ca venit anual, suma pare într-adevăr mică, dar nu chiar imposibilă; vezi Hendy, *Studies*, p. 598 şi nota 201. Am putea estima că taxele pe comerţ, cu siguranţă cele mai mari, se ridicau la circa 15.000 de hyperperi.
37. Hendy, *Studies*, p. 593-599.
38. Tafel, *Urkunden*, II, p. 208-209.
39. Vezi Hendy, *Studies*, p. 173.

Capitolul 22

1. În privinţa datei separării, vezi Oikonomidès, "Décomposition", p. 3-28. Cît priveşte textul documentului, vezi A. Carile, "Partitio Terrarum Imperii Romaniae", *Studi Veneziani*, 7 (1965), p. 125-305, care o datează însă în septembrie 1204.
2. R.-J. Loenertz, "Aux origines du despotat d'Épire et de la principauté d'Achaïe," *Byzantion*, 43 (1973), p. 377-389, se îndoieşte că Mihail ar fi plecat din Epir tocmai cînd îşi organiza statul acolo; dar s-ar fi putut foarte bine ca acesta să fi

sesizat că haosul general era o ocazie unică de a cuceri Peloponezul şi a-l transforma într-o putere importantă.

3. Vezi van Dieten, *Niketas Choniates*, p. 151-152, privitor la cronologie.
4. O altă excepţie minoră era promontoriul stîncos de la Monemvasia, în Grecia, a cărui populaţie bizantină a rămas sub dominaţia conducătorilor bizantini locali pînă pe la 1253. Vezi Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia: The Sources* (Monemvasia, 1990), p. 71-94.
5. Vezi Loenertz, "Aux origines" (cf. nota 2 de mai sus), p. 370-376.
6. Asupra datei încoronării lui Ioan (în jur de 15 decembrie 1221), vezi Jean Darrouzès, *RÉB* 36 (1978), p. 276. Se pare că Ioan a folosit numele de Ducas şi nu pe cel de Vatatzes din motive oficiale.
7. Referitor la campania lui Ioan, vezi John Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore About John III Ducas Vatatzes' Crusade Against the Turks, 1222 or 1225 to 1231* (New Rochelle, 1992), materialul articolului meritînd să fie publicat sub formă de carte. Vatatzes a refăcut graniţa şi a fortificat Tripolisul.
8. În ceea ce priveşte data încoronării lui Teodor, ca şi asupra anumitor puncte ale controversatei istorii a acestei perioade, sunt de acord cu Michael Hendy, care a avut amabilitatea să-mi comunice unele dintre concluziile lui din cel de al patrulea volum al lui Grierson, *Catalogue*, în curs de apariţie.
9. Populaţia bizantină a Cretei s-a răzvrătit în 1229, iar Vatatzes a trimis ajutoare în 1230, dar eforturilor lui li s-a pus capăt în 1233, cînd flota a naufragiat; vezi Thiriet, *Romanie*, p. 97-98. Gregoras, I, p. 28-29, Schopen, care pare să dateze cucerirea insulelor Lesbos, Chios, Samos şi a celor învecinate lor între învingerea lui Teodor Ducas de către Asan din 1230 şi supunerea Rhodosului de către Vatatzes din 1233-1235.
10. Hyperperul lui Vatatzes avea 16 carate, adică trei sferturi aur, faţă de 20 1/2 carate ale celui din secolul anterior; vezi Hendy, *Studies*, p. 526-528.
11. Deşi Balduin i-a dat relicva lui Ludovic al IX-lea al Franţei, ea fusese deja amanetată veneţienilor pentru 13.134 de hyperperi, pe care Ludovic i-a achitat. Pentru a o găzdui, el a construit la Paris Sainte Chapelle, unde coroana a rămas pînă la distrugerea ei în timpul Revoluţiei Franceze.
12. Vezi Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 26-27.
13. În privinţa datei, sunt de acord cu Michael Hendy (vezi nota 8 de mai sus).
14. Janssens, *Trébizonde*, p. 82.

Capitolul 23

1. Relativ la această devalorizare, vezi Hendy, *Studies*, p. 526-528.
2. Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 43-48.
3. *Ibidem*, p. 54-57.
4. Deşi acordată formal Genovei de mongolii Hoardei de Aur, Caffa nu ar fi putut fi păstrată fără asigurarea trecerii prin strîmtorile deţinute de bizantini; cf. Balard, *Romanie*, p. 114-118.
5. Cf. Pachymeres, I, p. 443, Failler, şi I, p. 305, Failler.
6. În privinţa acţiunilor lui Licario, vezi R.-J. Loenertz, "Les seigneurs tierciers de Négrepont de 1205 à 1280: Regestes et documents", *Byzantion*, 35(1965), p. 258-265.
7. Vezi R.-J. Loenertz, "Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III: 1278, printemps-été," *OCP*, 31(1965), p. 385-386, 400.
8. Mihail a rămas întemniţat pînă în 1307, cînd a murit în timp ce încerca să evadeze.
9. Deşi căderea Scopiei este adesea datată la 1282, vezi L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe: Le kralj Milutin* (Thessalonica, 1978), p. 29-35.
10. Fostele soţii ale lui Milutin fuseseră prinţese din Epir, Ungaria şi Bulgaria.
11. Dat fiind că Mihail primise în acest timp responsabilităţi destul de mari, mulţi cercetători moderni se referă la el numindu-l Mihail al IX-lea, ca şi cum ar fi fost împărat cu drepturi depline.
12. Pachymeres, II, p. 407-408, Bekker (referitor la ofiţerul rebel Cotertzes), şi II, p. 390, Bekker (relativ la confiscările propuse).
13. Cf. Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 151, şi Laiou, *Constantinople*, p. 186-187. Întrucît este imposibil ca Anatolia să fi contribuit cu foarte mult în această perioadă, venitul anual putea cu greu să fi depăşit cei un milion de hyperperi înregistraţi pe la 1320.
14. Vezi Failler, "Chronologie et composition" (1990), p. 53-82, şi 83-87, unde există un tabel cronologic.
15. Principala monedă nouă de argint era basilikonul, evaluat la 12 faţă de hyperper şi copiat după grosul veneţian. Vezi Hendy, *Studies*, p. 530-535.
16. Pachymeres, II, p. 599-600 Bekker (greşit interpretat de Laiou, *Constantinople*, p. 173 şi nota 52).
17. Gregoras, I, p. 317-318, Schopen.

Capitolul 24

1. Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken* II, p. 243-244.
2. Vezi R. E. Sinkewicz, "The Doctrine of the Knowledge of God in the Early Writings of Barlaam the Calabrian," *MS*, 44 (1982), p. 181-242.
3. Numele isihasm vine de la *hesychia* (liniște), starea în care călugării încercau să aibă viziunea. Pentru o descriere exactă a metodei lor, vezi I. Hausherr, "La méthode d'oraison hésychaste," *Orientalia Christiana Analecta*, 9 (1927), p. 100-210, mai ales 164-165.
4. Cantacuzino, I, p. 393-394, Schopen. Copilul s-a dovedit a fi o fată, Maria, sora lui Ioan al V-lea.
5. În privința datării în iulie, vezi Darrouzès, în Grumel, *Regestes* I.5, p. 165-169.
6. Vechea considerare a zeloților drept revoluționari sociali se baza pe o sursă care s-a dovedit irelevantă atît în privința revoluției sociale cît și a zeloților; vezi Igor Ševcenko, "Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot Discourse': A Reinterpretation," *DOP*, 11 (1957), p. 79-171.
7. Vezi lucrarea exhaustivă a lui Philip Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and Their Administration of the Island, 1346-1566, Described in Contemporary Documents and Official Dispatches*, 3 volume (Cambridge, 1958).
8. În ceea ce privește fiicele bastarde pe care Mihail al VIII-lea și Andronic al II-lea le-au căsătorit cu musulmani, nu a existat nici o ceremonie religioasă, iar mireasa a rămas creștină.
9. Referitor la dată, vezi Nicol, *Byzantine Family*, p. 129, nota 3.
10. Pe de altă parte, cea mai mare parte a Europei apusene, coloniile din Orient ale acesteia și Imperiul de Trapezunt au avut de suferit la fel de mult ca și bizantinii. Vezi Biraben, *Hommes et la peste* I, p. 48-55, 71-129 și 156-184. Cantacuzino, III, p. 52-53, Schopen, menționează că l-a pierdut pe fiul lui cel mai mic, Andronic în timpul epidemiei.
11. Asupra luptei dintre acești doi patriarhi, vezi A. Failler, "La déposition du patriarche Calliste I-er (1353)," *RÈB*, 31(1973), p. 5-163. Kallistos a fost repus în drepturi după victoria lui Ioan al V-lea.
12. Vezi Franz Tinnefeld, "Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia 1356 - 1358," *RSBS* 1(1981), p. 259-271.
13. Afirmația potrivit căreia Dușan se pregătea să pornească asupra Constantinopolului în momentul morții sale pare să fie o legendă; cuceririle lui în detrimentul teritoriului bizantin încetaseră cu aproape cinci ani în urmă. Vezi Soulis, *Serbs and Byzantium*, p. 58-59, și Fine, *Late Medieval Balkans*, p. 335-337.

BUCHAREST CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

14. Ioan nu a reuşit totuşi să-l alunge pe Manuel Cantacuzino din Peloponez, iar la sfatul fostului Ioan al VI-lea l-a lăsat şi pe Matei să se ducă în 1361 acolo.
15. Cf. Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken* II, p. 290-291.
16. Dat fiind că Ludovic al Ungariei cucerise recent Vidinul de la bulgari, se pare că Alexandru a refuzat pur şi simplu să-i dea lui Ioan un permis de liberă trecere ca să-şi continuie drumul. Acesta a considerat se pare rutele alternative prea primejdioase şi, ţinînd seama de ulterioara sa reţinere de către veneţieni, s-ar putea să fi avut dreptate.
17. În privinţa datei, care, în ciuda unor informaţii contradictorii, cădea aproape sigur spre sfîrşitul anului, 31 august 1369, vezi Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken* II, p. 297 - 299.
18. Negocierile lui Ioan cu veneţienii rămîn destul de neclare. Setton, *Papacy* I, p. 313-320, consideră că valoarea nominală a ofertei acestora era de aproape 1000.000 de ducaţi (200.000 de hyperperi); Nicol, *Byzantium and Venice*, p. 304-308, afirmă că ea trebuie să fi fost cu 30.000 de ducaţi mai mică, presupunînd că veneţienii au fost de acord cu iertarea dobînzilor, dar nu şi a capitalului principal (ceea ce pare improbabil, întrucît ei erau gata să restituie gajul împrumutului).
19. Deşi Manuel a plecat la Thessalonic din proprie iniţiativă, se pare că Ioan al V-lea, în ciuda opoziţiei lui Andronic, voia ca el să primească acest oraş. Cf. Barker, *Manuel II*, p. 43 nota 119. Teodor a preluat Peloponezul în 1382, după moartea lui Manuel Cantacuzino, survenită în 1380, dar înainte de a dobîndi controlul deplin, în 1383, cînd a trebuit să-l învingă pe unul dintre fiii lui Matei Cantacuzino.
20. Ignat din Smolensk, în Majeska, *Russian Travelers*, p. 100-105 (cf. 408-415), oferă relatarea principală a revoltei lui Ioan al VII-lea.

Capitolul 25

1. Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken* II, p. 352-353.
2. Asupra acestor tranzacţii, vezi J. Chrysostomides, "Corinth 1394-1397: Some New Facts," *Byzantina*, 7 (1957), p. 83-110.
3. Ducas, p. 159-161, Grecu, care consideră că suma era de 300.000 de aspri. Se pare că este vorba despre asprul turcesc, evaluat atunci la 14/1 hyperperi, care era în perioada aceasta doar o monedă de calcul; vezi Bertelè, *Numismatique*, 89.
4. Deşi Murad a declarat că Mustafa era un impostor, iar unii cercetători moderni i-au acceptat versiunea, se pare că era vorba pur şi simplu de propagandă.
5. Andronic, care suferea de o boală cronică, s-a călugărit peste puţin timp.
6. Ducas, p. 245, Grecu, care consideră că suma era de 300.000 de aspri.

7. Referitor la conciliu şi la evenimentele legate de acesta, vezi în special Gill, *Council of Florence*.
8. Este numit uneori Constantin al XII-lea din cauza ideii greşite conform căreia Constantin Lascaris, fratele lui Teodor I Lascaris de la Niceea, ar fi fost încoronat împărat în 1204.
9. Vezi Ducas, p. 293, Grecu, care consideră că suma era de 300.000 de aspri. Întrucît ea reprezenta exact tributul stabilit prin tratatul din 1424, s-ar putea ca bizantinii şi otomanii să fi făcut o vreme schimburi de plăţi egale. Pretendentul aflat în captivitate era Orhan, nepotul de mult decedatului sultan Suleiman.
10. Rumeli Hisar înseamnă în turceşte "Castelul din Rumelia", *Rumelia*, (Ţinutul Romanilor) fiind numele turcesc al Europei aflate sub stăpînire turcească. Fortul era situat faţă în faţă un altul de pe ţărmul asiatic numit Anadolu Hisar ("Castelul din Anatolia").
11. Chalcondyles, p. 155-157, Darkó. Dat fiind că textul de la p. 156 dă cifra de 100.000 fără să specifice numele unităţii, este posibil să fie vorba de 100.000 de ducaţi (320.000 de hyperperi; vezi Cap. 26, nota 447). Dar este puţin probabil ca el să fi vrut să spună 100.000 de aspri (cca. 7.000 de hyperperi), ceea ce ar fi însemnat doar o treime din tributul stabilit în 1424 şi mai puţin decît le-a cerut ulterior Mehmed despoţilor din Peloponez.
12. Deoarece Constantin îmbrăcase armura unui soldat de rînd, au circulat multe versiuni asupra felului în care a fost sau dacă a fost identificat trupul lui; dar faptul că a murit în luptă nu este pus la îndoială la modul serios.
13. În privinţa tributului, vezi Ducas, p. 395, Grecu. În acelaşi timp, sîrbii le-au impuses 12.000 de hyperpironi pe an, genovezilor din Chios 6.000, iar din Lesbos 3.000. Împăratul Trapezuntului plătea şi el tribut, dar nu este menţionată nici o cifră.
14. Relativ la întîrzierea plătirii tributului de către despoţi, vezi Ducas, p. 423, Grecu; asupra plăţii efectuate de Toma, vezi Critobulus, p. 120 Reinsch.
15. În ceea ce priveşte data, vezi Schreiner, *Byzantinischen Kleinchroniken* II, p. 499-500.
16. Armenia ciliciană căzuse în mîinile mamelucilor egipteni în 1375.

Capitolul 26

1. Vasiliev, *Goths*, p. 187-188, menţionează că Alexios al III-lea de Trapezunt susţinea chiar şi în 1364 că domneşte asupra Peratiei ("Ţara de peste mare", adică Crimeea); dar Vasiliev crede în mod rezonabil că la data respectivă Crimeea era pierdută de cîtva timp.

2. Cf. Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception," *DOP*, 29 (1975), p. 113 - 149.
3. Popoarele vorbitoare de limbi romanice cunoscute sub numele de vlahi la sud de Dunăre au ajuns să poarte numele de români la nord de fluviu, deşi sunt cu toţii înrudiţi îndeaproape.
4. Vezi mai ales articolul de pionierat al lui Ö.L. Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XV-e et XVI-e siècles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* I (1958), p. 9-36.
5. După 1453, Constantinopolul, care era aproape în egală măsură oraş asiatic şi european, a ajuns să constituie o excepţie de la această regulă, cu o majoritate musulmană, dar o considerabilă minoritate creştină.
6. Cahen, *Turquie pré-ottomane*, p.168 - 169, menţionează inscripţiile pentru comemorarea lui Teodor I, Ioan al III-lea şi Andronic al II-lea găsite în biserici din Cappadocia, mult dincolo de domeniile acestor împăraţi.
7. Fireşte, originea italiană a împărătesei Ana de Savoia a dus la întărirea acestei tendinţe.
8. În absenţa unui studiu complet, vezi Miller, *Trebizond*, p. 43-57, şi Janssens, *Trébizonde*, p. 100-112.
9. Cf. Angold, *Byzantine Government*, p. 151-201, Raybaud, *Gouvernement*, p. 157 - 206, şi J. Verpeaux, "Hiérarchie et préséances sous les Paléologues," *TM*, I(1965), p. 421-437.
10. Termenul tehnic pentru o astfel de provincie era *katepanikion*, cu toate că guvernatorul ei nu era numit catepan, ci pur şi simplu căpetenia acesteia (*kephale*).
11. Asupra dificilei probleme a mărimii armatei, vezi Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 258-269, deşi el pare oarecum prea dispus să micşoreze cifrele dinaintea domniei lui Andronic al II-lea.
12. Vezi remarcile pertinente ale lui Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, p.119-123.
13. Vezi Aristeides Papadakis, *Crisis in Byzantium: The* Filioque *Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)* (New York, 1983).
14. Referitor la Athanasius, vezi John Boojamra, *Church Reform in the Late Byzantine Empire* (Thessalonica, 1982), şi idem, *The Church and Social Reform* (New York, 1993).
15. Cf. Ducas, p. 329, 381-385 Grecu.
16. Vezi D. M. Nicol, *Meteora: The Rock Monasteries of Thessaly*, ediţie revizuită (Londra, 1975).
17. Istoria lui Zonaras este oarecum mai lungă, dar porneşte de la facerea lumii.

18. Vezi R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras, l'homme et l'oeuvre* (Paris, 1926), revizuită acum după Hans-Veit Beyer, "Eine Chronologie der Lebensgeschichte des Nikeforos Gregoras", *JÖB*, 27 (1978), p. 127-155.
19. Pentru o apreciere corectă, vezi A. Kazhdan, "L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire," *Byzantion*, 50 (1980), p. 279-335.
20. Vezi în special Ihor Ševčenko, "Theodore Metochites, the Chora and the Intellectual Trends of His Time," în Underwood, *Kariye Djami*, IV, p. 17-91.
21. Vezi R.-J. Loenertz, "Démétrius Cydonès," *OCP*, 36 (1970), p. 47-72, şi 37 (1971), p. 5-39.
22. Vezi C. M. Woodhouse, *George Gemistus Plethon: The Last of the Hellenes*, (Oxford, 1986).
23. Vezi Lefort, "Population." Cu toate că Angeliki Laiou, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire* (Princeton, 1977), afirmă că a existat o descreştere importantă a populaţiei înainte de 1347, Lefort nu sesizează nici o descreştere, iar cea mai mare parte a concluziilor cărţii lui Laiou par îndoielnice; cf. P. Karlin-Hayter în *Byzantion*, 48 (1978), p.580-585.
24. În privinţa unui studiu de caz asupra impactului raidurilor catalane, vezi P. Karlin-Hayter, "Les Catalans et les villages de la Chalcidique," *Byzantion*, 52 (1982), p. 244-263.
25. Gregoras, II, p. 841-842, Schopen. Cf. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, p. 46, şi Balard, *Romanie*, I, p. 393-394 şi nota 35.
26. Cifrele acestea sunt obţinute prin înmulţirea cu 5 a taxelor pe comerţ din secolul al XII-lea şi scăderea a 175 de procente din rezultat pentru transformarea lui în hyperpironii secolului al XIV-lea. Se pare că taxele pe comerţ bizantine de la Constantinopol se ridicau în secolul al XII-lea la circa 15.000 de hyperperi, iar cele neplătite de italieni pe tot cuprinsul Imperiului la maximum 50.000 (vezi mai sus, p. 705 şi nota 36, 37). Cred că aproximativ jumătate din comerţul italienilor se desfăşura la Constantinopol, întrucît jumătate din comercianţii veneţieni se aflau aici în 1171 (vezi mai sus, p. 648 şi nota 9).
27. Vezi A. Laiou, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fourteenth Centuries," *DOP*, 34-35 (1980-1981), p. 177 - 222.
28. Cantacuzino, I, p.371, Schopen.
29. Sir John Maundeville în 1322, în Thomas Wright, ed., *Early Travelers in Palestine* (Londra, 1848), p. 134: "un oraş foarte frumos, foarte aspectuos şi bine fortificat." Ibn Batuta, II, p. 506-508, Gibb: "enorm ca dimensiuni. ...Bazarurile şi străzile lui sunt spaţioase şi pavate cu dale. ...În interiorul zidurilor se află

aproximativ treisprezece sate locuite." Ultima observație sugerează o succesiune de zone pustii și zone populate.

30. Pachymeres, II, p. 595, Failler.

31. Vezi mai sus, p. 773-774.

32. Vezi A.M. Schneider, "Die Bevšlkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert," *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Gšttingen, Philologisch-Historische Klasse*, 1949, p. 233-244. E. Frances, *RÉSEE*, 7 (1969), p. 405-412, bazîndu-se pe calculul lui Sphrantzes, p. 132 Maisano, conform căruia 4.773 de constantinopolitani erau în stare în 1453 să poarte arme, deduce un total de 15.000 pînă la 20.000, care pare mult prea scăzut. Probabil că Sphrantzes îi punea la socoteală numai pe cei care posedau o oarecare instruire militară și nu pe toți bărbații valizi capabili să lupte.

33. Clavijo, p. 88 le Strange: "Pretutindeni, pe tot cuprinsul orașului, se află multe palate mari, biserici și mănăstiri, dar majoritatea lor sunt acum în ruine. Este totuși limpede că pe vremuri, cînd era la începuturile sale, Constantinopolul era una dintre cele mai nobile capitale din lume." Pero Tafur, p. 145, Letts: "Palatul împăratului trebuie să fi fost magnific, dar acum se află într-o asemenea stare încît atît el cît și orașul ilustrează clar relele pe care le-au îndurat și încă le mai îndură oamenii."

34. Zorzi Dolfin, *Cronaca*, citat în O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle* (Paris, 1913), p. 16 nota 3.

35. Chalcondyles, I, p. 92 Dark.

36. Adaptez aceste estimări ca de obicei după McEvedy, *Atlas*, pornind de la calculul că partea bizantină a Anatoliei avea în 1282 circa 3 milioane dintr-un total de peste 7 milioane de oameni.

37. Asupra acestui buget general, vezi Gregoras, I, p. 317-318, Schopen.

38. Mark Bartusis, "The Cost of Late Byzantine Warfare and Defense," *BF*, 16(1991), p. 75 - 89, mai ales p. 84-85, evaluează că erau în jur de 500 de soldați pronoia în anii 1320-1330. În lucrarea sa *Late Byzantine Army*, p. 166-175, mai ales p. 172, Bartusis calculează venitul tipic al unui lot militar pronoia la aceeași dată ca fiind "cuprins între 150 și 220 de hyperperi și probabil mai mult."

39. Referitor la plata mercenarilor, vezi Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 149-153, care este de acord cu cifra menționată de Hendy, *Studies*, p. 163. În privința plății unui echipaj de corabie standard alcătuit din 154 de oameni, vezi Hendy, *Studies*, p. 162, care dă cifra de 3.720 pentru 1261, pe care am recalculat-o ca să

corespundă devalorizării hyperpironului de la două treimi conținut în aur în 1261 la jumătate în 1321.

40. Relativ la garda de corp a lui Ioan al VI-lea, vezi Gregoras, III, p.151, Bekker.
41. Cantacuzino, I, p. 87-88, Schopen.
42. Vezi Hendy, *Studies*, p. 205-206; cf. Bartusis, "Cost" (vezi mai sus, nota 38), p. 81-82.
43. Cf. Bartusis, *Late Byzantine Army*, p. 151-153.
44. Prin contrast, Betrandon de la Broquière (p. 182, Schefer) a aflat la Adrianopol că venitul sultanului se ridica în 1433 la 2,5 milioane de ducați. Suma aceasta ar fi fost echivalentul a circa 8 milioane de hyperperi, întrucît prin anul acela ducatul era cotat la aproximativ 3,2 hyperperi (cf. Zakythinos, *Crise monétaire*, p. 29).

Concluzie

1. Pe baza retoricii de la curte, unii istorici moderni s-au pripit să tragă concluzia că împăratul deținea autoritatea absolută sau că pretindea că domnește asupra întregii lumi cunoscute. Cea mai importantă revendicare susținută permanent de toți împărații a fost că, după căderea Imperiului Roman de Apus, ei erau unicii urmași legali ai împăraților romani și că, grație propriilor lor drepturi, erau deci perfect legitimi. Firește, ca și mulți alți conducători antici și moderni, ei dădeau uneori justificări plauzibile acțiunilor lor.
2. Singurul împărat bizantin recunoscut de toată lumea drept sfînt a fost Constantin I, care, în ciuda faptului că îl executase pe Crispus, fiul lui, și că aderase la erezia ariană, acordase Bisericii statut oficial. În scenele bizantine ale Judecății de Apoi, împăratul este în mod tipic înfățișat drept unul dintre cei condamnați, iar unicele personaje regale aflate printre cei mîntuiți sunt David și Solomon.
3. Pe de altă parte, principiul mai uzual potrivit căruia pămînturile trebuiau atribuite după criteriul naționalității majorității locuitorilor i-ar fi adus Greciei doar ceva mai mult decît avea ea în 1913, deoarece cea mai mare parte a grecilor din Tracia și din Asia Mică alcătuiau minorități numeroase în zone cu majorități turcești nesimnificative.
4. Italia a cedat Rhodosul Greciei în 1947. Marea Britanie a refuzat să cedeze Ciprul Greciei, în ciuda evidentei majorități grecești, iar în 1960 l-a declarat independent pe baza unei constituții care garanta drepturi speciale pentru minoritatea turcă. Acest aranjament s-a dovedit a fi nesatisfăcător pentru ambele părți, astfel că în 1974 insula a fost invadată de trupele turcești pentru a împiedica unirea Ciprului cu Grecia. O Republică Turcă a Ciprului de Nord sprijinită de trupele turcești controla încă partea de nord a insulei în momentul în care cartea de față era sub tipar.

Index

A

Abydus, 88

Achyraus, 141

Acrocorint, 136-137, 140

Acrocus, 321

Acroënus, 48, 52, 65

Acropolites, Gheorghe, 153, 155, 246, 310

Adramyttium, 53, 72, 137, 141, 172, 324

Adrian IV, papa, 67

Adrianopol, 19-20, 33, 83, 125, 136-139, 144, 149, 152, 172-173, 176-177, 186, 188-189, 195, 199, 210, 221, 223, 225, 258, 334

Adriatica, 67

Aenos, 160

Africa, 92, 162, 262

Agnes-Ana, 74, 78

Ahaia, 153, 157, 212-213, 226

Ahrweiler, H., 314

Akindios Grigore, 185

Alani, 170-171, 173, 262

Albania, albanezi, 153-154, 163, 165-166, 184, 187, 190, 198, 200, 204, 215, 221-222, 224, 226, 267, 270

Aldobradini, 134, 140

Alep, 10-13, 21, 41, 58, 62, 67, 69

Alexandria, 213-214

Alexandru III, papa, 71-72, 113

Alexios din Studios, patriarh al Constantinopolului, 10-13, 16, 108-109, 112

Alexios I Comnenos, împărat (1081-1118), 31, 33-56, 58, 62, 69, 76, 93, 95, 98, 102-103, 105-106, 108-109, 111-113, 115-116, 120, 123, 127, 129, 307-308

Alexios I Comnenos, împărat al Trapezuntului (1204-1222), 97, 136-137, 140, 142-143, 234-235, 265, 318-320, 323

Alexios II Comnenos, împărat (1180-1183), 72, 75-79, 83, 111, 321, 323

Alexios III Anghelos, împărat (1195-1203), 78, 84-87, 89-90, 97, 106, 134-137, 140-141, 145, 235

Alexios III Comnenos, împărat al Trapezuntului, 129, 134, 193, 229, 330

Alexios IV Anghelos, împărat (1203-1204), 87-89, 97, 128, 133

Alexios V Ducas, împărat (1204), 85, 90, 97, 134-136, 156

Alexios Purtătorul de Cupă, 321

Alp Arslan, 26, 28-30

Alpii Pontici, 93, 228

Alusian, 14

Amalric, 72-73

Amand de Mendieta, E., 314

Amasia, 30, 73-74

Amedeo VI, 199, 202

Amorium, 28

BCU "Ion Creangă" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Ana, soția lui Nicolae Orsini, 175
Ana Comnena, 53-54, 116-117, 307, 320
Ana Delassena, 38, 45, 120, 319
Ana de Savoia, 180, 182-185, 189-190, 331
Anatolia, Asia Mică, 11-12, 14, 23, 25-26, 28, 30-31, 33, 35, 39, 41-44, 46-49, 52-57, 61-62, 68, 72, 75-76, 78, 82, 88, 91-93, 95-97, 102, 104, 118, 123, 125, 133-135, 137-141, 143, 148-149, 157-164, 166-179 *passim*, 181, 198, 201, 204, 207-208, 222, 224-225, 230, 235, 237, 239, 241, 243, 255, 257-259, 262, 267-270, 309-310, 312, 315, 317-318, 320, 322-324, 327, 333-334
Anatolicon, 27, 33, 39, 41
Anazarbus, 58-59
Anchialos, 83, 159, 162-163, 172-173, 181, 199, 211, 218
Ancona, 67-68
Ancyra, Ankara, 49-50, 208, 213, 269-270
Andravida, 160
Andronic I Comnenos, împărat (1183-1185), 67, 71-72, 75-79, 81, 97, 106, 109, 127, 134
Andronic II Paleologos, împărat (1282-1328), 159, 165, 167-170, 172-177, 179-180, 190, 225, 227, 232, 237-238, 241, 243, 247-248, 250, 252, 258-262, 311, 331
Andronic III Paleologos, împărat (1328-1341), 176-177, 179, 181-184, 190, 225, 228, 241, 247, 255, 257, 262
Andronic IV Paleologos, împărat (1376-1379), 199-202, 319, 273
Anemas, 51
Anghela, Evdochia, 135-136
Anghela, Irina, 84, 86
Anghela, Theodora, 82
Anghelos, Andronic, 76-77
Anghelos, Constantin, 83
Anghelos, Teodor, 77-78
Anghelos, familia, 136
Anglia, englezi, 102, 206, 211, 223, 249, 257, 269; Marea Britanie, 334
Angold, M., 306-307, 311, 314, 331
Ani, 15, 18, 26
Antiohia, 10, 12, 23, 29-31, 33, 37, 39, 41, 46, 48-52, 58-62, 64, 67-68, 71, 93, 95-96, 99-100, 111, 113, 141, 213-214, 270
Antitaurus, 33
Apokaukos, Alexios, 185-186, 189
Apokaukos, Ioan, 187, 189
Apokaukos, Manuel, 186, 188
Apulia, 40, 68
Arabia, arabi, 10-13, 15, 257
Aragon, aragonezi, 171, 311
Arcadiopolis, 83
Argenti, P., 328
Argos, 204-205, 258
Argyrus din Bari, 14, 15, 18, 21-22
Arhontopuli, 42, 104
Arianites, Constantin, 19-20
Aristofan, 248
Aristotel, 248
Aristocrați, 31-32
Armenia, armeni, 11, 18, 20-22, 26, 28-30, 35, 47-50, 57-58, 71, 76, 79, 87, 92-93,

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

96, 100, 102, 110, 112, 119, 123, 180, 222, 243, 251, 262, 269-270, 315, 319; Armenia cilicianã, 331, 230
Armeniacon, armeniaci, 12, 28, 31-32
Aresenie, 159, 161, 163, 240
Arta, 40, 126, 132, 135, 155, 175, 213, 228, 234, 251
Artach, 28
Artze, 20, 31
Asan I, împărat bulgar, 81-85, 93, 97
Asan II, Ioan, împărat bulgar, 147-148, 163
Asan III, Ioan, împărat bulgar, 163-164
Asdracha, C., 314
Asia, 235-236
Asidenos Sabas din Priene, 312, 134, 138
Atena, 119-120, 126, 162, 164, 174, 182-183, 213, 216, 220, 260
Athansios, patriarh al Constantinopolului, 241, 332
Athos, 123, 184, 189, 191, 243-244, 255, 313-314
Attalia, 41, 48, 55, 58, 60, 66, 69, 76, 93, 125, 134, 140, 268
Attaliates, Mihail, 116, 307, 316-317
Augustin, Sf., 248
Aulon, 39, 163, 165, 168
Avignon, 198-199, 248
Axios, 40, 142, 146, 149, 151-152, 154, 169, 187
Axuch, Alexios, 322, 68
Axuch, Ioan, 55, 63, 67-68, 103
Axuch, Ioan Comnenul cel Gras, 86, 105
Azerbaidjan, 22
Aydin, 181-183, 187-188, 193

B

Babcock, E., 308
Baiazid I, 202-204, 208
Balard, M., 310, 327
Balcani, 13, 18, 25-26, 35, 46-44, 46, 81-83, 92-93, 96, 101, 104, 112-113, 125-126, 134, 137, 149, 151, 159, 175, 179, 183, 199-201, 209-210, 215, 222, 224, 231, 237, 243, 259, 262, 267, 322,
Balduin, conte de Esesa, 49, 52
Balduin I de Boulogne, rege al Ierusalimului, 47-48, 52
Balduin I de Flandra, împărat latin, 134, 145
Balduin II de Courtenay, împărat latin, 147-149, 151, 155-156, 159, 161
Balduin III, rege al Ierusalimului, 68-69, 128
Bar Hebraeus, 306
Barkan, Ö. L., 331
Barker, J., 312-313
Bari, 14-15, 18, 26, 29, 68
Bartusis M., 314, 322, 326-327, 331, 333-334
Barzos, K., 306
Basel, 213
Basilakios, Nicefor, 34-35
Bekker, I, 316-317, 327, 334
Bela III Alexios, regele Ungariei, 71-73, 75, 77, 81, 83, 321
Belgrad, 14, 46, 56, 71, 78, 83, 126
Belke, K., 319-320
Bellier, P. 314

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Benjamin de Tudela, 124-125, 127-128, 309, 324-325
Berat, 165, 184
Beroea, 56, 152, 187-188, 191, 194
Bertelè, T., 329
Bertha-Irina, 64, 69
Bibi, I., 311
Biraben, J.-N., 328
Bithynia, 64, 83-84, 155, 172, 175, 177, 180-181, 184
Bizanț, Imperiul Bizantin, *passim*
Blacherne, 120
Boetius, 248
Bogomili, 112
Bohemund, 39-40, 46-52, 319
Bonifaciu de Monferrat, 86-87, 133-137, 139
Bonifaciu IX, papa, 203
Boojamra, J., 331
Boril, 139-143
Bosch, U. , 312
Bosfor, 20, 35, 36, 124, 200, 215, 217
Bosnia, bosniaci, 71, 75, 81, 267
Boucicaut, mareșalul, 206-208
Brachamios, Filaretos, 25, 28, 30-31, 33, 39, 41, 47, 96, 317
Branas, Alexios, 81-82
Branas, Theodor, 138
Brand, C., 308, 321
Brindisi, 68
Bringas, Mihail, 23
Broquière, Bertrandon de la, 313, 334
Browining, R., 320
Bryennios, Nicefor, cezar, 53-54, 116, 307, 317
Bryennios, Nicefor, general în timpul lui Constantin IX, 20, 23
Bryennios, Nicefor, general în timpul lui Mihail VII, 33-34, 317
Bryer, A., 314, 324, 331
Búcellarion, bucellarieni, 31
Buda, 215
Bulgaria, bulgari, 13-15, 22, 26, 30, 44, 81-88, 92-93, 97, 99, 129, 137-142, 146-149, 151-152, 177, 180, 183, 185, 187, 190, 192, 199-201, 204, 206, 209, 211, 213, 225, 230, 239-240, 242-243, 251, 255, 258, 267-269, 327, 329
Burgunzi, 203
Buthron, 163-164
Buwayhizi, 22

C

Caesareea, 27
Caffa, 161, 168, 191, 256
Cahen, C., 307, 309-310, 317, 331
Cairo, 72
Calabria, 11, 110, 248
Calcedonia, Calcedon, 76-77
Callipolis, 125, 147, 172, 196, 198-199, 208-210, 226, 231
Caloian, 84-87, 88, 134, 137-139
Cantacuzina, Ana, soția lui Nicefor I al Epirului, 160, 167, 170, 173
Cantacuzina, Elena, soția lui Ioan V, 190, 200, 204, 206

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Cantacuzina, Maria, împărăteasă bulgară, 162-164
Cantacuzina, Teodora, fiica lui Ioan VI, 189, 193
Cantacuzino, Andronic, 328
Cantacuzino, Ioan, 176-177, 179-181, 183-184
Cantacuzino, Manuel, 191, 194, 197-198, 329
Cantacuzino, Matei, 191, 194-198, 247, 329
Cantacuzino, familia, 189, 197, 225, 247
Cappadocia, 27, 331, 30-31, 39, 119
Caralis, 60, 65
Caria, 55, 69, 93
Carile, A., 311, 325
Carol cel Pleşuv, 266
Carol I de Anjou, 160-166, 168-169, 174, 241
Carol II de Anjou, 169
Carol VI, regele Franţei, 206
Carol de Valois, 173-174, 179, 242
Cassandria, 173
Cassinos, 56
Castamon, 57-58
Castoria, 40, 151, 154, 182, 187, 190, 324
Castriotes, Gheorghe, Scanderbeg, 215-217
Catacalon, Cecaumenos, 20, 23, 117, 307, 316-317
Catalani, Marea companie catalană, 171-173, 175, 177, 179, 183, 225, 237, 243, 255, 259-262, 311, 332
Catherine de Courtenay, 168-169, 173
Catherine de Valois, 174, 183
Cefalonia, 41, 56, 82, 155, 175, 212, 221, 230
Cefalu, 121-122
Chaka, 39, 42-43, 48, 319
Chalandon, F., 306, 308
Chalcis, 164
Chalcondyles, Laonicus, 312-313, 330, 333
Chaldia, 31-32, 39, 41
Chandax, Candia, 126
Chapman, C., 311
Charsianum, 31
Cheynet, J.-C., 306, 309, 315-318, 322
China, 257
Chios, 42-43, 73, 118, 125, 146, 172, 181, 183, 189-190, 193, 195, 197, 227, 257, 326, 330
Chliat, 28-29
Choma, 48, 319
Chonae, 29, 138
Choniates, Mihail, 321-322, 324, 118
Choniates, Nicetas, 116-118
Chora, 243, 248, 252
Chrisopole, 33, 35, 176, 191
Chrysostomides, J., 313, 329
Cibyrrhaeoton, cibyrrhaeoţi, 12-13, 39
Cicero, 248
Cilicia, 27, 30, 33, 39, 41, 47-51, 58-60, 64, 67-69, 71-73, 76, 79, 93, 96, 230, 319-320
Cinnamus, Ioan, 321
Cipru, 42-43, 49, 60, 69, 79, 81, 83, 98, 129, 221, 230, 242, 268-269, 334-335
Clarentza, 212

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Claudiopolis, 74
Clavijo, Rui Gonzáles de, 313, 333
Clement V, papa, 173
Clermont, 45
Coloman, 148-149
Colonia, 23
Comnena, Maria, fiica lui Ioan II, 64
Comnena, Maria, fiica lui Manuel I, 75, 77
Comnena, Teodora, 65, 68, 72, 128
Comnenos, Alexios, fiul bastard al lui Manuel I, 79
Comnenos, Alexios, fiul lui Ioan II, 55, 60
Comnenos, Alexios, nepotul lui Manuel I, 75
Comnenos, David, conducător al Paphlagoniei, 136-137, 139-140, 142
Comnenos, David, general în timpul lui Andronic I, 79, 97, 134
Comnenos, Isaac, fiul lui Ioan II, 60, 68
Comnenos, Isaac, fratele lui Alexios I, 31, 35, 38
Comnenos, Isaac, fratele lui Ioan II, 56-57, 59-60, 63
Comnenos, Isaac, împărat al Ciprului, 81, 83, 98
Comnenos, Manuel, general în timpul lui Romanos IV, 29
Comnenos, familia, 54, 57-58, 96, 101, 103, 106-107, 120, 228-229, 133, 232, 234-237, 306; Marii Comneni, 228, 232
Constantin, demnitar din timpul lui Mihail V, 15-16
Constantin I, împărat (324-337), 223, 231, 265, 334
Constantin III Lihudes, patriarh al Constantinopolului, 17, 19, 21, 25, 114-115
Constantin VIII, împărat (1025-1028), 9-10
Constantin IX Monomachos, împărat (1042-1055), 16-23, 25, 102, 108, 110, 112, 114, 118-119, 121, 315-316
Constantin X Ducas, împărat (1059-1067), 25-27, 106, 315
Constantin XI Paleologos, împărat (1449-1453), 211-212, 215-219, 227
Constantin Bodin, 30
Constantin Dragases, 204
Constantin Tich, 154, 159, 162
Constantinides, C., N., 314
Constantinopol, *passim*
Constanța-Ana, soția lui Ioan III, 149
Contostephanos, Ioan, 69
Cook, M. A., 326
Corfu, Corcyra, 12, 39-41, 56, 65-66, 79, 88, 98, 128, 142, 153-154, 221
Corint, 65, 125-126, 134, 136, 206, 209-210, 221
Cornul de Aur, 88, 120, 218
Corone, 313
Cosmas, patriarh al Constantinopolului, 35, 38, 108-109, 318
Cotertzes, 327
Cotyaeum, 53, 73-74, 76, 321
Creta, 42-43, 98, 106, 134, 136, 140-141, 146, 169, 221, 227, 230, 248, 251, 254, 268, 326
Crimea, 97, 140, 168, 191, 221, 229, 256, 262, 322, 331

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Crispin, Robert, 30-31
Crispus, 334
Cristofor din Melitene, 118
Critobulos din Imbros, 313, 330
Cumani, 42, 45, 55, 66, 82, 97, 99, 148, 237
Cypsela, 84
Cyzic, 53, 139, 171

D

Dalassenos, Constantin, 10, 12, 15-16
Dalassenos, familia, 315
Dalmația, 71, 73, 75, 81
Damietta, 72
Dandolo, Enrico, 86, 135, 137
Danishmend, emir selgiucid, 43, 47, 49-51
Danishmendid, emirat selgiucid, 55, 57, 60, 62, 65, 69, 73, 93, 97
Daphne, 119-120
Daphnusia, 155
Darrouzès, J., 326, 328
David, 334
Day, G., 309
Demetrias, 14, 167
Demetios-Mihail, 163
Demetrios Ducas 149
Demostene, 223, 248
Demus, O., 314
Dennis, G., 313
Didymotichos, 177, 179, 185-188, 191, 198, 226
Dieten, van J.-L., 308, 320-323, 326
Diocleea, 15, 21, 30, 66
Diocleţian, împărat (284-305), 231, 265-266
Diogenes, Constantin, 10-11, 27
Diogenes, Nicefor, 44, 106
Docea, 29
Dolfin, Z., 333
Dorylaeum, 35, 47-48, 53, 65, 73-74, 93, 321,
Ducas, istoricul, 311-312, 329-331
Ducas, Andronicos, 29-30
Ducas, Constantin, fiul lui Mihail VII, 35, 38, 42, 121
Ducas, Ioan Anghelos, 81, 86, 105
Ducas, Ioan, cezar, 30-31, 35
Ducas, Ioan, general în timpul lui Alexios I, 43-48
Ducas, Manuel, 146-148
Ducas, Mihail, 167, 168
Ducas, familia, 35, 37-38, 101, 108, 175, 232, 307, 326-327
Dunărea, 12, 18-19, 25-26, 42, 45, 55-56, 65-67, 81-82, 92, 148, 206, 215
Dušhan, 255, 328
Dvin, 18
Dyrrachium, 14-15, 18, 33, 35, 39-40, 42, 46, 51, 79, 81, 88, 141-142, 151, 154, 162-163, 165, 168, 170, 173, 221

E

Ebru, 42, 148, 152, 186-187, 195, 199
Edessa din Grecia, 147, 149, 151, 187, 190, 194
Edessa din Siria, 11, 13, 29, 31, 39, 41, 48, 51, 60, 62, 64, 67, 69, 100
Efes, 41-42, 48, 53, 125, 172, 214, 246

BCU "LUCIAN BLAGA" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Egeea, 49, 77, 79, 81, 83, 109, 124, 126, 146, 163, 166, 189, 203, 211, 220, 227, 231, 257, 268

Egipt, egipteni, 41, 72, 74, 86, 92, 112, 222, 243, 262, 270, 330

El Greco, 254

Elena, fiica lui Ioan Asan II, 147

Elena, soția lui Manfred, 153

Epir, 39, 51, 126, 133, 136-137, 140-141, 143, 146, 148, 150-151, 153, 155, 157-161, 163, 166, 169, 173-176, 183-184, 186-187, 190-193, 201, 212, 222, 224, 227-228, 232, 234-236, 239-240, 243, 250-251, 310-311, 314, 325, 327

Eschil, 248

Euboea, Negroponte, 68, 73, 88, 137, 162-164, 227

Eudocia, fiica lui Constantin VIII, 9

Eudocia Macrembolitissa, 26-27, 29

Eufrat, 28, 31, 95

Eugenianus, Nicetas, 324

Euripide, 248

Europa, 33, 35, 44, 46, 68, 97, 122, 144, 180, 191-192, 231, 236, 267, 328

Eustace, 140

Eustatios Garidas, patriarh al Constantinopolului, 111

Eustatios, arhiepiscop al Thessalonicului, 15, 308

Eustratios, episcopul Niceei, 53, 109, 111

Evrei, 125, 127

F

Failler, A., 311-312, 327-328, 333

Fanar, 239

Fatimizi, 11, 13, 49, 72

Felix, W., 307

Ferrara, 213-214, 242, 249

Filip de Courtenay, 165

Filip de Suabia, 84-86

Filip de Taranto, 169, 173-174, 179, 183

Filip I, regele Franței, 51

Filip IV, regele Franței, 173

Filotheus Coccinus, patriarh al Constantinopolului, 195-196

Fine, J., 306, 310-313, 328

Fischer, W., 317

Flandra, 74

Florența, 214, 218, 232, 241-242, 245, 249-250

Focas, familia, 9

Franci, 266

Franța, francezi, 13-14, 45, 51, 58, 64-65, 75, 78, 134, 142, 148, 162, 165, 206-207, 211, 223, 230, 236, 249-250, 266, 311, 323

Frederick I Barbarossa, împărat german, 67-68, 71, 82-84, 100, 113

Frederick II, împărat german, 149, 154

Friendly, A., 307

Fulcher din Chartres, 308

G

Gabalas, Leon, 134, 146

Gabras, Constantin, 55-57, 59-60

BCU IASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Gabras, Teodor, 32, 39, 41, 43, 49, 321
Gabras, familia, 96, 320, 322
Gabriel Radomir, 14
Galata, 155, 161, 170, 183, 193, 195, 200, 218-219, 256
Galiția, 71
Gangra, 58
Gardner, A., 311
Gasmuli, 237
Gattilusio, Francesco, 197
Gautier, P., 317-320
Gemistos Plethon, Gheorghe, 249-250, 255
Genakoplos, D., 311
Genova, genovezi, 68, 71, 73, 75-76, 83, 99, 140-141, 149, 155, 160-161, 169-170, 172-173, 175, 179, 181, 183, 189-191, 195, 197-198, 200, 202, 206, 208, 210, 218-219, 221, 227-228, 254-256, 259-260, 309-310, 312, 327, 330
Geoffrey de Villehardouin, 153-155, 157-159, 161, 308, 310, 322, 324
Georgia, georgieni, 31, 97, 100, 119, 228, 243, 251, 270, 313, 329
Germania, germani, 35, 63-65, 67, 71, 75, 83-84, 86, 90, 99, 103, 114, 134, 154, 206, 269, 306
Germanicea, 41, 48, 51
Germanus II, patriarh al Niceei, 239
Ghazi, 55-57
Ghenadie II Scholarius, patriarh al Constantinopolului, 219, 245, 249- 250
Gheorghe din Pisidia, 118
Gheorghe I Terter, împărat bulgar, 164
Géza I, rege al Ungariei, 119-121
Géza II, rege al Ungariei, 67-71
Gill, J., 314
Giustiniani, Giovanni, 219
Glycas, Mihail, 111
Godfrey, J., 309
Goitein, S. D., 325
Goodenough, A., 311
Grabar, A., 314
Grecia, greci, *passim*
Grecu, V., 312, 329-331
Gregoras, Nicefor, 244, 247-248, 250, 256, 259, 261, 310-312, 326-327, 334
Grierson, P., 309, 326
Grigore din Cipru, 241, 246
Grigore III Mammens, patriarhul Constantinopolului, 218
Grigore VII, papa, 39
Grigore IX, papa, 146
Grigore X, papa, 162
Grigore XIII, papa, 250
Grigore Preotul, 306
Grumel, V., 318, 328
Guilland, R., 332
Guillaume I, rege al Siciliei, 67-68
Guillaume II, rege al Siciliei, 79-80, 82, 321

H

Halecki, O., 312
Halmyros, 125, 126
Halys, 50, 57
Harran, Carrhae, 51
Hausherr, I., 328

BUCUREȘTI BIBLIOTECA UNIVERSITARĂ

Hebrus, 146, 149
Hegenmeyer, H., 308
Hellas, 14
Hellespont, 125, 136, 141, 144, 199, 215
Hendy, M., 309, 316, 318, 320-323, 325-327, 334
Henric de Flandra, împărat latin, 137-142
Henric IV, împărat german, 39, 206
Henric VI, împărat german, 84-85
Heracleea Pontică, 195
Heraclea din Tracia, 39, 41, 47, 50, 126, 139, 142, 181, 198, 218
Heraclius I, împărat (610-641), 265
Hervé, 23
Hesseling, D., C., 309
Hexamilion, 210-211
Hill, J., 308
Hill, L., 308
Hill, R., 308
Hoarda de Aur, 126, 160, 177, 327
Hoffman, D., 309
Homer, 115
Homs, 58
Honigmann, E., 307
Hosius Lucas, mănăstire, 119
Hristodulos, Sf., 109-110
Hristos, 58, 64, 122, 132, 147, 252-253, 323
Hristos, vlah, 84, 86-87
Hristos Pantepoptos, mănăstire, 120
Hristos Pantocrator, mănăstire, 120
Hussey, J., 309
Huygens, C., 308

I

Iaroslav, 316
Iberia, iberieni, 20, 22
Iberia, themă, 18
Ibn Batuta, 313, 333
Iconium, 28, 47, 50, 52-53, 55, 57, 60, 62, 65, 69, 73, 83, 141, 148-149, 311
Idrisi, 124-125, 309, 324
Ierusalim, 45-46, 47, 49, 52, 58, 68, 72, 77, 82, 108, 113, 145, 189, 213-114, 270, 319,
Ignat din Smolensk, 329
Imber, C., 310, 312
Inocențiu III, papa, 86, 89, 135, 137
Inocențiu IV, papa, 151
Inocențiu VI, papa, 197
Ioan, Sf., 252
Ioan de Brienne, împărat latin, 145-147
Ioan, demnitar în timpul lui Constantin IX, 21-22
Ioan, fratele lui Constantin X, 26-27, 29
Ioan I Tzimiskes, împărat (969-976), 24
Ioan II Ducas, despot al Thessaliei, 155, 163, 165, 167-168, 174
Ioan II Orsini, despot al Epirului, 182-183
Ioan II Comnenos, împărat (1118-1143), 42, 53-62, 76, 86, 93, 103, 107, 113, 116, 118, 120-121, 123, 127, 129, 308, 320, 323
Ioan III Comnenos, împărat al Trapezuntului, 165, 187, 228

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Ioan III Ducas Vatatzes, împărat al Niceei (1221-1254), 143-152, 156, 224-227, 237, 239-240, 246, 325, 331
Ioan III Comnenos, împăratul Trapezuntului, 228
Ioan IV Lascaris, împărat al Niceei (1258-1261), 153, 159, 225, 232
Ioan V Paleologos, împărat (1341-1376; 1379-1391), 184-187, 189-191, 194-200, 203, 232, 241, 249, 262, 312, 328-329
Ioan VI Cantacuzenos, împărat (1347-1354), 184-197, 225-226, 229, 232-234, 238, 241, 244, 247, 249, 253, 256, 258, 260, 262, 313-312, 328-329, 332, 334
Ioan VII Paleologos, împărat (1390), 202-203, 206, 208, 329
Ioan VIII Paleologos, împărat (1425-1448), 209, 218 *passim*, 313
Ioan VIII Xiphilinos, patriarh al Constantinopolului, 19, 27, 108, 110-11, 114-115
Ioan X Camaterus, patriarh al Constantinopolului, 90, 138, 239
Ioan XI Beccos, patriarh al Constantinopolului, 163, 168, 240
Ioan XIV Kalekas, patriarh al Constantinopolului, 185, 189-191, 241
Ioan Alexandru, 185-186, 188-189, 195, 199
Ioan Bastardul, 161-162
Ioan Ducas, împărat al Thessalonicului, 148-149
Ioan Huniady, 215-216
Ioan Italus, 40, 53, 115
Ioan Orphanotrophos, 12-15, 17, 108, 315
Ioan Şişman, 204
Ioan Vatatzes, general în timpul lui Manuel I, 74, 77
Ioan Vladislav, 14
Ioannina, 40, 155, 213
Iolanda, 142-143
Iolanda-Irina, 168, 171, 173, 175
Ionica, Marea, 49, 81
Iosif I, patriarh al Constantinopolului, 161-163, 167, 240-241
Iosif II, patriarh al Constantinopolului, 213-214
Irina, împărăteasa bulgară, 153
Irina, împărăteasă (797-802), 9, 23
Irina, fiica bastardă a lui Andronic III, 228
Irina, soţia lui Alexios I, 37, 54
Irina Paleologhina, împărăteasa Trapezuntului, 183
Irina, soţia lui Ioan VI, 186-188
Isaac I Comnenos, împărat (1057-1059), 23-26, 106, 108, 317, 319
Isaac II Anghelos, împărat (1185-1195; 1203-1204), 77-89, 109, 128, 133, 145, 324
Isaia, patriarhul Constantinopolului, 179, 241
Isauria, isaurieni, 73, 83, 93
Isidor I Bucharis, patriarhul Constantinopolului, 191
Isidor, arhiepiscopul Kievului, 213-214, 218, 245, 249
Italia, italieni, *passim*
Iustinian I, împărat (527-565), 118, 124, 265
Ivailo, împărat bulgar, 163
Ivanko-Alexios, 84-86

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

J

Jacoby, D., 324-325

Janssens, E., 310, 314, 326, 331

Jones, J. R, 308

K

Kalligas, H., 326

Kallistos, 195, 241, 328

Kalkondyles, Laonikos, 254

Karlin-Hayter, P., 332

Karpov, S., P., 310-311

Karşi, 22, 26

Kaykaus I, sultan al Iconiumului, 141-142

Kaykaus II, sultan al Iconiumului, 157, 160

Kaykhusraw, sultan al Iconiumului, 134, 138, 140-141

Kazhdan, A, 309, 317, 324-325, 332

Kegen, 19-20

Kilij Arslan I, sultan al Iconiumului, 41, 43, 47, 50-53, 319

Kilij Arslan II, sultan al Iconiumului, 69-70, 72-73, 76, 81, 83

Kinnamos, 308

Klokotnisa, 146

Koniates, M., 309-310

Konrad III, 60, 64-67, 82

Kosovo, 201, 216

Krey, C., 308

Kritobulos din Imbros, 254

Krysolaras, Manuel, 249

Kuehn, H.-J., 309

Kurzi, 72

Kydones, Demetrios, 249, 244-245, 312,

L

Laconia, 226

Laiou, A., 312, 329, 332

Lamma, P., 306

Lampe, 48, 52, 320

Lampsacos, 125, 128

Langdon, J., 326

Laodicea, 48-51, 55, 66, 69, 138, 319

Larissa, 40

Lascaris, Constantin, 330

Lascaris, familia, 232, 235, 237, 239-240

Lauer, P., 308

Lebunium, 42

Lefort, J., 317, 323, 332

Lemerle, P., 309, 312, 315, 317

Lemnos, 197, 210

Leon I, împărat (457-474), 265

Leon VI, împărat (886-912), 111

Leon, mitropolitul Calcedoniei, 40, 44, 109

Leon, rege armean al Ciliciei, 57-58

Leon Matematicul, 111

Leone, N., 309

Lesbos, 42, 146, 183, 197, 227, 254, 326, 330

Licario, 163-165, 170, 227, 237, 268, 327

Lilie, R.-J., 306, 319

Loenertz, R.-J, 312, 325-327, 333

Lombardia, lombarzi, 49

Longobardia, 26

Lopadium, 56, 60-61, 65, 320

Lucian, 117

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Ludovic I, rege al Ungariei, 199, 329
Ludovic III, rege al Ungariei şi Poloniei, 215
Ludovic II, împărat al francilor, 72
Ludovic VII, rege al Franței, 65-66
Ludovic IX, rege al Franței, 161-162, 327
Ludovic XIV, rege al Franței, 266
Lusignan, familia, 221
Lyon, 214, 240-242, 232

M

Macarios, episcopul Monemvasiei, 312
Macedonia, macedoneni, 226, 270
Macrembolites, Eustathios, 323
Madytos, 325
Magdalino, P., 308-309
Magnesia, 170-172
Majeska, G., 313, 329
Makk, F., 306, 320-321
Maksimovic, L., 314
Malik-Shah, 30, 39, 41, 43, 320
Maltézou, C., 314
Mameluci, 330
Manasses, Constantin, 323
Manbij, 28-29
Mangafas, Teodor, 82-83, 86, 134, 137, 322
Mango, C., 323
Maniaces, Gheorghe, 11, 13-15, 18, 36, 102, 315-316,
Manicheenilor, tagmata, 103
Manuel I Comnenos, împărat (1143-1180), 58, 60-61, 63-74, 76, 79, 81, 84, 87, 90, 93, 100, 103-104, 106, 109, 111-113, 116, 118, 127-129, 308, 321, 323
Manuel I Comnenos, împărat al Trapezuntului, 151, 161
Manuel II Paleologos, 176, 199-204, 207-211, 226, 249, 313
Manzikert, 28-30
Margareta Maria a Ungariei, 81, 133
Margaritone, 81-82
Maria din Alania, 31-32, 35, 37-38, 108-109, 119
Maria, sora lui Ioan V, 328
Maria, soția lui Nicefor al Epirului, 150, 153
Maria Asan, 171
Maria-Xena din Antiohia, 69-70, 72, 75-77
Mark, arhiepiscop al Efesului, 245
Marmara, Marea, 81, 124, 136, 195
Martin IV, papa, 165
Martin V, papa, 213
Martina, soția lui Heraclius, 9
Marwanizi, 11, 13
Mas`ud, 53, 57, 65, 67, 69
Matei din Edessa, 306, 315, 318
Matons, G. de, 323
Matschke, K.-P., 313
Maundeville, J., 333
Maurozomes, Manuel, 134, 138, 322
Mavromatis, L., 327
Mazaris, 250
McEvedy, C., 323, 333
McNeal, H., 308
McQueen W. B., 318
Meander, 55, 73-74, 84, 86, 97, 134, 141, 145-146, 160, 165, 168-169, 322
Mediterana, Marea, 63, 167, 224

BCU ASCENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Mehmed I, sultan otoman, 209-210
Mehmed II, sultan otoman, 217-219, 243, 330
Meles, 14
Melissenos, Nicefor, 35, 38, 106
Melitene, melitieni, 23, 28, 31, 47, 49
Melnik, 149, 152
Mendieta, E, A. de, 314
Mesembria, 159, 162-163, 172-173, 177, 181, 199, 208, 211-212, 214, 218, 225-226
Mesopotamia, 33, 262
Messina, 9, 13
Meteora, 243
Methone, 213
Metokites, Teodor, 243, 248, 250, 252
Meyer, H., 306
Mihail din Amastris, 52
Mihail I Ducas, conducător al Epirului, 86, 105, 136-137, 140-142, 146
Mihail I Kerularios, patriarh al Constantinopolului, 22-26, 108, 112, 315
Mihail II Asan, împărat al bulgarilor, 149, 152-154
Mihail II Ducas, despotul Epirului, 146, 148-151, 153-155, 157, 159-161, 234-235, 325
Mihail III Şişman, împărat al bulgarilor, 177, 179, 181
Mihail III, patriarh al Constantinopolului, 115
Mihail IV, împărat (1034-1041), 12-16, 101, 108, 118, 315-316
Mihail V Kalaphates, împărat (1041-1042), 13, 15-16, 23, 101, 108
Mihail VI, împărat (1056-1057), 24-25, 105, 108
Mihail VII Ducas, împărat (1067-1078), 27, 30-33, 35, 38-39, 105, 108, 115, 119, 121, 112, 323
Mihail VIII Paleologos (1259-1282), 153-164, 166-168, 225-228, 232, 236-237, 240-241, 243, 246-247, 250-252, 255, 257-259, 262, 265, 311, 328
Mihail Comnenos, împărat al Trapezuntului, 185-188, 228, 308
Mihail Italicul, 308
Mihail, fiul lui Toma al Epirului, 175-176
Mihail Sirianul, 306, 320-
Miklosich, F., 313
Milano, 249
Milet, 149
Miller W., 310-311, 331
Millet, G., 313
Mirdasizi, 10-11, 13, 21
Mistra, 157, 216, 221, 226-227, 249-250, 253
Mitrofan din Cyzic, 214
Mleh, 73
Moglena, 42
Moldova, 213, 230, 267, 269
Monemvasia, 158-159, 204, 226, 326
Monferrat, marchizul de, 74
Mongoli, 148-149, 157, 160, 164, 177, 208, 256, 327
Mopsuestia, 60
Morava, 83, 99

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Moravia, moravieni, 77
Morrisson, C., 316-317
Mosynopolis, 15, 81, 134-135
Müller, J., 313
Muntander, Ramon, 311
Murad I, sultan otoman, 198, 200-202
Murad II, sultan otoman, 210-211, 213-217
Musta, 209, 329
Mustafa, 210, 329
Muzalon, Gheorghe, 154, 170-171
Myra, 12
Myrelaeum, 118
Myriocephalum, 73-74

N

Napole, 165, 168-170, 218
Nauplia, 126, 134, 213
Naupactos, 170
Naxos, 159, 164
Neagră, Marea, 43, 56, 59, 93, 139, 189, 191, 256, 258
Neocaessarea, 28, 49, 59, 211
Neocastra, 72, 81, 321
Nestor, 33, 317-318
Niceea, 23-24, 33, 35, 41, 43, 47-48, 53, 77-78, 111, 125, 138-141, 143-149, 151-153, 155, 164, 172, 181, 210, 213-214, 223-225, 227-228, 232, 234-237, 239, 245-246, 251-252, 255, 268, 311, 314, 330
Nicefor I Ducas, despot al Epirului, 150-151, 153, 160-161, 163-164, 167, 169-170, 251
Nicefor II Focas, împărat (963-969), 21, 25
Nicefor II Orsini, despot al Epirului, 183, 198, 202
Nicefor III Botaniates, împăratul (1078-1081), 32-33, 35-36, 38, 108, 119
Niceforitzes, 30-34, 105
Nicol, D. M., 306, 308, 310-314, 328-329, 332
Nicolae III Gramaticul, patriarh al Constantinopolului, 109
Nicolae V, papa, 218
Nicomedia, 31, 41, 45-46, 53, 126, 139, 141, 143, 148, 170-171, 181-183
Nicopole, oraşul, 12, 206, 215; thema, 14
Niş, 56, 215
Normandia, normanzi, 13, 15, 18, 21-22, 25-26, 28-29, 31, 39-40, 44, 46, 51, 60, 63-64, 66-68, 75, 79, 81-82, 84, 87, 92, 95-96, 98-100, 102-103, 111-113, 121, 128, 308
Norvegia, norvegieni, 269
Notaras, Luca, 242
Noua Anglie, 269
Numayrizi, 13
Nureddin, 67, 69, 71-73, 320
Nymphaeum, 143, 152, 168, 251

O

Obolensky, D., 306
Ohrida, 40, 126, 142, 145-146, 149, 154, 181-182, 194, 325
Oikonomidès, N., 309, 314, 316-317, 322-323, 325, 331-332
Opsicion, 27, 69, 72, 97, 125-126

BCU "CAROL I" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Orhan, 182, 188-189, 192, 195-196, 198, 330
Orsini, Nicolae, 175
Orsini, familia, 232
Osman, 171
Ostrovo, 18
Ovidiu, 148

P

Pakymeres, Gheorghe, 246, 310-311, 327, 333
Padova, 267
Paflagonia, 23, 29, 32, 39, 56-57, 59, 75-76, 83-84, 97, 126, 136, 140, 228
Palamas, Grigore, 184-185, 188, 191, 241, 244
Paleologhina, Teodora, împărătească bulgară, 173
Paleologos, Andronic, fiul lui Manuel II, 209-211
Paleologos, Constantin, fiul lui Andronic II, 176
Paleologos, Constantin, fiul lui Mihail VIII, 164, 167
Paleologos, Demetrios, fiul lui Manuel II, 206, 212, 214-219, 221
Paleologos, Ioan, fiul lui Andronic IV, 202
Paleologos, Ioan, fratele lui Mihail VIII, 154-155, 159-162
Paleologos, Ioan, guvernatorul Thessalonicului, 177
Paleologos, Mihail IX, fiul lui Andronicos II, 169-172, 174
Paleologos, Teodor I, fiul lui Ioan V, 200-201, 204-206
Paleologos, Teodor II, fiul lui Manuel II, 206, 209, 211-212, 216
Paleologos, Toma, 212-213, 217, 219, 221
Paleologos, familia, 224, 232, 235, 237, 250
Palermo, 165
Palestina, 47-49, 68, 77, 113
Pamfilia, 93
Panaretus, Mihail, 310
Panasium, 74
Papadakis A., 331
Pappadopoulos, J., 311
Paradunavum, 33, 39, 41-42, 82, 99
Parapondylos, Leon, 23, 316
Paris, 207, 326
Paros, 159
Pascal II, papa, 51, 113
Patmos, 243, 109
Patras, 126, 212
Paulicieni, 39, 112
Pecenegi, 12-13, 18-21, 25-27, 30, 35, 39, 41-42, 46, 55, 58, 92, 97, 99, 102
Pedro III de Aragon, 165
Pelagonia, 154-155, 236-237
Pelecanon, 181
Peloponez, 86, 136-137, 153, 158-159, 160-162, 166, 168-169, 176, 180, 183-186, 190-191, 194, 197, 200-201, 203-206, 209-213, 215-217, 220-221, 224, 227, 250, 253, 269, 311, 314, 326, 329-330
Peratia, 330
Pergam, 72, 171

BCU JASSY CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Perki, 13, 22
Pernot, H., 309
Persia, perşi, 208, 223, 310
Petit, L., 320
Petrarca, 248
Petru Eremitul, 46
Petru Delyan, 14
Petru, împărat bulgar, 81-84, 93, 97
Philadelphia, 48, 52, 82-83, 126, 125, 134, 175, 177, 200, 202
Philanthropenos, Alexios, 177
Philippopolis, 39, 56, 82-83, 85, 126, 140, 144, 146, 159, 177, 188, 190
Philomelium, 47-48, 53, 65
Phoceea, 172, 181, 183, 189, 190, 193, 197, 257
Pierre de Courtenay, împărat latin, 142-143, 145
Piganiol, A., 313
Pind, Munţii, 151
Piroshka-Irina, 51, 55, 57, 121
Pisa, 49, 52, 71, 73, 75-76, 83, 86, 99
Planudes, Maxim, 247
Platon, 250
Poemanenum, 53, 136
Polemis, D., 307
Polybotus, 47-48
Pontica, 96
Pont, 134, 228
Pontul Euxin, 60
Poppe, A., 315
Pracana, 65
Preslav, 20
Priene, 134
Prilep, 149, 151, 153
Prinzing, G., 311
Procopius din Caesareea, 116, 247
Prodromos, Teodor, 118, 308-309
Proseloţi, 237
Proteuon, Nicefor, 22
Prusa, 53, 78, 126, 136, 172, 177, 203
Psellos, Constantin-Mihail, 19, 25-26, 110-111, 114-118, 307, 315, 317
Pseudo-Alexios II, 83-84
Pseudo-Codinos, 313
Pseudo-Sphrantzes, 312

Q

Queller, D., 308

R

Rainer Ioan, 74-75, 77, 106
Ras, 44, 56, 66-67, 73
Raymbaud, L.-P., 314, 331
Raymond d'Aguilers, 308
Raymond al Antiohiei, 61, 64, 69
Raymond de Poitiers, 58-60
Raymond de Toulouse, 49-52
Rhaedestos, 20, 125-126
Rhegium, 26
Rhodos, 43, 56, 125-126, 134, 140, 146, 149, 151, 172-173, 181, 221, 227, 269, 326, 334
Rhyndacos, 141
Richard Inimă de Leu, 83
Robert de Clari, 308

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Robert Cispin, 28
Robert de Courtenay, 143, 145
Robert Guiscard, 25-26, 39-41, 51
Roger de Flor, 171-172
Roger Ioan, 64, 103, 106
Roger III, 64-68
Roma, *passim*
Roman I Lecapenos, împărat (920-944), 24, 118
Roman III Argyros, împărat (1028-1034), 9, 12, 108, 118-119, 315
Roman IV Diogenes, împărat (1068-1071), 27, 28-30, 44-45, 317-318
România, români, 230, 243, 251, 269-270
Ruben I, prinț armean al Ciliciei, 41, 47, 57
Ruben II, rege armean al Ciliciei, 76
Rum, 39, 41, 43
Rumeli Hisar, 217
Runciman, S., 306, 309, 313-314, 318, 323
Rusia, ruşi, 18, 71, 99, 102, 119, 204, 214, 222, 230, 239, 243, 245, 251, 270, 313-316
Russel de Baillieul, 29, 31, 317, 324
Ryan, R., 308

S

Saladin, 72, 82, 322
Samos, 43, 125, 146, 227, 326
Samosata, 48, 67
Samuel, 268
Sangarius, 31, 59, 165, 168
Sardis, 48, 324
Saruhan, 181, 184, 189
Scandinavia, 13, 103
Schlumberger, G., 307
Schneider, A. M., 333
Schreiner, P., 312-313
Sciți, 223
Sclerena, Maria, 17-19
Scleros, familia, 9, 17
Scopia, 327
Scutariotes, Teodor, 308, 310
Scylitzes, Ioan, 115, 307, 315-316
Scylitzes Continuatus, 307
Sebastea, 25, 29
Seleucia în Isauria, 58
Selim, 67
Selymbria, 155, 176, 179, 189, 200, 202, 208, 211, 219, 226
Serbia, sîrbi, 12-13, 15, 30, 44, 56, 66-67, 69, 73, 75, 87, 93, 99, 129, 142, 153-154, 164, 166, 169-170, 174, 179-181, 183, 185, 187, 190, 192-194, 199-202, 204, 211, 224, 226, 228, 230, 238-240, 242, 250, 255, 258, 267-270, 312
Serdica, 19-20, 25, 27, 56, 77, 82-83
Serres, 84, 137, 143, 146, 149, 164, 187, 189-191, 193, 198, 199, 201
Setton K., 306, 310, 312, 329, 332
Ševčenko, I., 314, 332
Sfînta Ecaterina, mănăstire, 8
Sfînta Maria de la Blachernae, 191
Sfînta Sofia, catedrală, 17, 55, 75, 79, 119, 121, 252
Sfînta Sofia din Kiev, catedrală, 120
Sfîntul Dumitru, biserica, 13

BCU CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Sfîntul Gheorghe de la Mangana, mănăstire, 18-19, 316
Sfîntul Gheorghe al Mîntuirii, mănăstire, 118
Sfîntul Ioan din Patmos, mănăstirea, 109-110
Sfîntul Marcu, catedrala, 87, 119, 135
Sfinţii Apostoli, capela, 119
Sfrantzes, Gheorghe, 254
Sguros, Leon, 86, 98, 134, 136-137, 140
Shaddadizi, 18, 20-22
Shahanshah, 52-53
Sharf, A., 324-325
Siblia, 73-74
Sicilia, sicilieni, 9-10, 13-15, 26, 39, 60, 64-67, 80, 84, 87, 96, 121, 128, 154, 161-162, 165, 171
Siena, 255
Simeon Teologul, 110
Sinai, 8, 121
Sinkewicz, R. E., 329
Sinope, 41, 228, 151, 161
Siria, sirieni, 10-11, 21, 26, 28, 33, 41, 46, 52, 60-61, 64-66, 68, 82, 92, 95, 99-100, 110, 112-113, 115, 123, 137, 243, 262, 270
Sirmium, 25, 56,67, 71-72, 75, 81
Sizara, 59
Skopie, 14, 30, 149, 169, 189
Skoulatos, B., 308, 320
Slavi, 99, 180, 222-224, 231, 242, 267, 306
Smbat-Ioan din Ani, 15
Smyrna, 39, 42, 48, 125, 172, 181, 188-189, 268-270, 319
Sofocle, 248
Solomon, 334
Soulis, G., 312, 328
Sozopolis din Pisidia, 55, 57, 60, 76, 93
Sozopolis în Tracia, 195
Spania, spanioli, 313
Spatharakis, I., 323
Sphrantzes, Gheorghe, 313, 333
Spondyles, Mihail, 10-11
Stănescu, E., 316
Strategopoulos, Alexios, 155-156
Strumiţa, 84
Strymon, 81, 146, 148-149, 152
Suedia, suedezi, 269
Sugdeea, 168
Suleiman, fiul lui Orhan, 195-196, 208-209, 330
Suleiman, sultan slgiucid, 39, 41, 43
Sumela, 243
Sviatoslav, 177
Synadenos, Nicefor, 35
Syracuza, 14-15

Ş

Ştefan II, rege al Ungariei, 56, 73
Ştefan III, rege al Ungariei, 71
Ştefan IV, rege al Ungariei, 71
Ştefan Duşan, 182, 184, 187-189, 191, 193-196, 198, 269
Ştefan Nemanya, 73, 75-76, 82-83
Ştefan Uroş II Milutin, 169, 170-174, 255
Ştefan Uroş III Dechanski, 177

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

T

Tafel, T. L. F., 309, 325
Tafrali, O., 333
Tafur, Pero, 313, 324, 333
Tamara, 97
Tancred, 50-52
Tarchaniotes, Ioan, 170
Tarchaniotes, Iosif, 317
Tarentum, 26
Taron, 20, 22, 31
Taronites, Grigore, 319-320
Tashir, 26
Taurus, 58, 93, 95
Teba, 14, 65, 119, 125, 127, 134, 154
Teluch, 11
Tenedos, 195, 198-200
Teodor I Paleologul, despot, 142-144, 151, 153, 227, 313, 329
Teodor I Lascaris, împărat al Niceei (1204-1222), 97, 134, 136-143, 145-146, 156, 224, 234, 236, 239, 326, 329-330
Teodor II Lascaris, împărat al Niceei (1254-1258), 147, 152, 235, 246
Teodor II, rege armean, 67, 69, 71
Teodor Ducas, împărat al Thessalonicului, 147-149, 226, 326
Teodor Sviatoslav, 172-173
Teodora, nepoata lui Vasile II, 10-11, 16, 20, 22-23, 108
Teodora, soția lui Mihail al Epirului, 153
Teodora, soția lui Mihail Șișman, 177
Teodora, soția lui Teofil, 9, 23
Teodosie Baradiotes, patriarh al Constantinopolului, 75, 77, 109
Teodosie Monomachos, 23
Teofilact din Ohrida, 118, 308, 318
Tephrice, 28, 31
Tessalia, 26, 141-143, 146, 148, 155, 157, 161, 163, 166-167, 170, 174-176, 182, 184, 186-187, 191, 193, 198, 201, 204, 208, 224, 227-228, 232, 236, 240, 243
Theodosiopolis, 14, 31, 35
Theofanes Confesor, 115
Thelematari, 237
Thessalonic, 12-14, 18, 35, 38, 40, 42, 54, 66, 79, 81, 98, 106, 123, 125, 134-137, 139- 141, 151, 153-154, 156-157, 168, 170-171, 173, 175-177, 179-180, 182-183, 186-191, 193-194, 199-203, 208-211, 213, 224, 226, 228, 235, 244, 248, 258, 268, 307, 311, 329
Thiriet, 310, 326
Thomas, J., 323
Thurn, 315-316
Tihomir, 14
Timur, 208, 255
Tinnefeld, F., 328
Tîrnovo, 84, 147, 163-164
Tocco, Carlo, 212-213
Tocco, familia, 221, 232
Tornices, Leon, 19-20, 318, 320
Tornikios, 102
Toumanoff, C., 322
Tracia, 20, 26, 30, 33, 35, 40-42, 83-84, 86-90, 97, 125-126, 133-134, 136-140, 144,

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

146-149, 157, 159-160, 165-166, 170-174, 176-177, 179-181, 184, 186, 188-191, 195-199, 208-209, 225-226, 233, 257-258, 268-270, 334
Trakesion, 13, 29, 39, 55, 65, 67, 69, 72, 82-83, 86, 97, 125-126
Tralles, 165, 168, 258
Trapezunt, 41, 43, 49, 51, 55-56, 58-60, 97, 125, 134, 139-140, 143, 149, 151, 156-157, 161, 163, 175, 183, 187-188, 191, 213, 221-222, 228-235, 239-240, 243, 250-251, 267-269, 310-311, 314, 317, 319-320, 324, 328, 330
Trapp, E., 310
Treadgold, W., 314, 315
Triclinios, Demetrios, 248
Tripoli, 11, 51-52
Tripolis, 326
Tsolakes, E., 307, 318
Tucidide, 223, 248
Tughrul, 22, 26
Turci otomani, 171, 181-185, 188, 189, 192-196, 198-204, 206, 208-209, 211-213, 215, 218, 220-221, 228, 243, 253, 255, 258-259, 262, 267, 269, 330; Imperiul Otoman, 231, 245, 262
Turci selgiucizi, Sultanatul selgiucid, 18, 20-23, 25-26, 28-29, 30-33, 35, 39-43, 45-49, 51-60, 62-65, 67, 69, 72-74, 77, 81, 83, 86-87, 91-97, 99-103, 112-113, 118, 123, 126, 129, 143, 145-147, 159-161, 164-166, 168-171, 173-175, 177, 180, 222-232, 236-238, 241-243, 245, 251, 306, 310-312, 320, 323
Turcia, 262
Turcopuli, 160, 172, 237
Turkestan, 257
Turkmeni, 93-94, 97, 100
Tyrach, 19
Tzacones, 237
Tzetzes, Ioan, 115, 117, 309
Tzurulon, 134, 147-149

U

Ucraina, 270
Umur, 183, 187-189, 193
Ungaria, unguri (maghiari), 25, 46, 51, 56, 63, 67, 71-72, 75, 78, 81, 84, 99, 119, 162, 180, 211, 214, 306, 320-321, 327,
Urban II, papă, 42, 44, 113
Uzi, 18, 26-27

V

Valahia, valahi, 204-206, 213, 215, 230, 267, 269
Vannier, J.-F., 315
Varegi, 13, 21, 23, 29, 37, 40, 90, 102, 317
Varlaam din Calabria, 184-185, 244-245, 248-249, 255
Varna, 83, 199, 215
Vasile, Sf., 243
Vasile II, împărat (976-1025), 9-10, 15-16, 24, 27, 36, 91, 108, 115-116, 259, 262
Vasile Bogomilul, 53

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Vasile Comnenos, împăratul Trapezuntului, 183, 228-229
Vasile Synadenos, 14
Vasiliev, A. A., 311, 322, 330-331
Vaspurakan, 9, 13, 18, 20, 22
Veneția, venețieni, 39-40, 51-52, 54, 56, 66-67, 73-75, 78, 82-88, 90, 98-99, 103, 119, 123-124, 127, 129, 133, 135-136, 140-142, 146, 155-156, 160-161, 163-168, 170-171, 173, 179, 181, 188, 191, 195, 198-202, 204, 206, 208, 211, 214-215, 218, 221, 226-227, 251, 255-256, 258-259, 267, 306, 309-310, 312, 321-322, 324, 326, 329, 332
Verpeaux, J., 313, 331
Visarion, 213, 245, 249, 255
Vlahi, 42, 81-82, 85-86, 92, 97, 99, 222, 332
Vonitsa, 155, 169
Vranoussi, E., 321
Vries- van der Velden, E., 312
Vukan, 44
Vryonis, 309

W

Weiss, G., 312
Wilson, N., 309, 314
Wilson, W., 269
Wobst, 318
Wright, T., 333

Y

Yathya din Antiohia, 115

Z

Zachariadou, F., 312
Zakythinos, D., 314, 334
Zangi, 61, 64-65, 67
Zara, 86
Zenon, 265
Zoe Carbonopsina, 9
Zoe, împărătească (1042), 9, 12-13, 15-18, 21 108, 119, 121
Zonaras, I., 116, 306-307, 315, 318-319, 332

BCUJAS/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CLUBUL DE CARTE
INSTITUTUL EUROPEAN

Stimate Cititor,

Institutul European Iaşi vine în sprijinul dumneavoastră ajutîndu-vă să economisiţi timp şi bani.

Titlurile dorite - unele căutate îndelung prin librării - pot fi comandate acum direct de la *Editură*!

Consultaţi oferta! Completaţi apoi talonul de comandă (carte poştală) din subsolul paginii. Nu uitaţi să înscrieţi, cu atenţie, titlul şi numărul de exemplare solicitate.

Plata se va face ramburs (la primirea coletului poştal), taxele poştale fiind suportate de editură.

Şi pentru că dumneavoastră apreciaţi cărţile noastre, meritaţi din plin să faceţi parte din **Clubul de carte Institutul European**, beneficiind totodată de reduceri semnificative de preţ.

Astfel:

- pentru 2 cărţi comandate reducerea este de 10 %;
- pentru 3 cărţi comandate reducerea este de 15 %;
- pentru 4 cărţi comandate reducerea este de 20 %;
- pentru 5 cărţi comandate reducerea este de 25 %;
- peste 10 cărţi comandate reducerea devine 30 %.

Colecţia **SINTEZE**

- *Aventura gîndirii europene,* Jacqueline Russ, 328 pag., 177.000 lei
- *Capitalismul* – vol.1, Jean Baechler, 376 pag., 164.000 lei
- *Cetăţi medievale româneşti. Dincolo de ruine*, Alexandru Husar, 352 pag., 204.000 lei
- *Cultură, identitate şi politică*, Ernest Gellner, 280 pag., 120.000 lei
- *Cultură media*, Douglas Kellner, 416 pag., 197.000 lei
- *Cultură şi societate*, Jeffrey C. Alexander, Steven Seidman, 352 pag., 197.000 lei
- *Din ţara făgăduinţei*, Dumitru Dorobăţ, 316 pag., 77.000 lei
- *Discurs istoric şi tranziţie*, Al. Zub, 216 pag., 87.000 lei

---

Numele .....

Cod numeric personal .....

Strada .....

Bl. .....Sc..... Et..... Ap.....

Judeţ (Sector) ..... Cod.....

Localitatea ..... Tel. .....

CARTE POŞTALĂ

Destinatar:

EDITURA

Institutul European

CP 161, Iaşi

Nu timbraţi

Depuneţi cartea poştală, completată, în cea mai apropiată cutie poştală!

- *Epoca maselor*, Serge Moscovici, 384 pag., 153.000 lei
- *Epopeea vinului*, Daniel Combes, 384 pag., 109.000 lei
- *Era individului*, Alain Renaut, 370 pag., 109.000 lei
- *Europa economică interbelică*, I. Saizu, Al. P. Tacu, 256 pag., 109.000 lei
- *Etnoestetica*, Petru Ursache, 292 pag., 55.000 lei
- *Filosofia substanței*, Anton Adămuț, 296 pag., 131.000 lei
- *Globalizare și cultură media,* Adrian Dinu Rachieru, 148 pag., 111.000 lei
- *Intelectualii în Europa secolului al XIX-lea*, Christophe Charle, 472 pag., 273.000 lei
- *Introducere în sociologia religiilor*, Max Weber, 344 pag., 190.000 lei
- *Istoria Balcanilor* – vol. 1 (sec.XVII-XIX), Barbara Jelavich, 356 pag., 157.000 lei
- *Istoria Balcanilor* – vol. 2 (sec. XX), Barbara Jelavich, 432 pag., 189.000 lei
- *Istoria civilizației britanice* - vol. 1, Adrian Nicolescu, 576 pag., 164.000 lei
- *Istoria civilizației britanice* - vol. 2, Adrian Nicolescu, 328 pag., 142.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 1 (sec. I-V), S. Berstein, P. Milza, 376 pag., 164.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 2 (sec. V-XIV), S. Berstein, P. Milza, 272 pag., 120.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 3 (sec. XIV-1851), S. Berstein, P. Milza, 416 pag., 164.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 4 (1815-1919), S. Berstein, P. Milza, 368 pag., 120.000 lei
- *Istoria Europei* – vol. 5 (1919-azi), S. Berstein, P. Milza, 480 pag., 164.000 lei
- *Istoria Franței*, François Lebrun, Jean Carpentier, 528 pag., 300.000 lei
- *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Guy Hermet, 344 pag., 98.000 lei
- *Istoria sociologiei,* Charles-Henry Cuin, François Gresle, 336 pag., 185.000 lei
- *Istoria tinerilor în Occident* – vol. 1. *Din Antichitate la Epoca Modernă*, J.C. Schmitt și G. Lévi, 440 pag.,222.000 lei
- *Istoria tinerilor în Occident* – vol. 2. *Perioada contemporană*, J.C. Schmitt și G. Lévi , 456 pag., 214.000lei
- *Lingvistică generală*, Ioan Lobiuc, 296 pag., 130.000 lei
- *Medalioane*, Zigu Ornea, 392 pag., 98.000 lei
- *Mitologii*, Roland Barthes, 296 pag., 160.000 lei
- *O istorie a mijloacelor de comunicare*, Jean Nöel Jeanneney, 406 pag., 131.000 lei
- *O istorie a Rusiei*, Nicholas Riasanovsky, 704 pag., 562.000 lei
- *O istorie socială a cunoașterii*, Peter Burke, 384 pag., 290.000 lei
- *O scurtă istorie a Germaniei,* Mary Fulbrook, 336 pag., 207.000 lei

TITLUL	Nr. ex.
1	.....
2	.....
3	.....
4	.....
5	.....
6	.....
7	.....

LIBRĂRII în care puteți găsi cărțile colecției *Sinteze*

ARAD

Librăria *Corina*, str. Mihai Eminescu nr. 2, tel. 0257/284749

BACĂU

Librăria *Glissando*, Bd. Nicolae Bălcescu nr. 8, tel. 0234/586677

BRAȘOV

Librăria *Șt. O. Iosif*, str. Mureșenilor nr.14, tel. 0268/477799

BUCUREȘTI

Librăria *NOI*, BD. N. Bălcescu nr. 18, tel. 021/3102528

Librăria *Mihai Eminescu*, Bd. Regina Elisabeta nr. 5, tel. 021/3158761

Librăria *Academiei*, Calea Victoriei nr. 12 A, tel 021/3138588

Librăria *Luceafărul*, Bd. Unirii nr. 10, tel. 021/3130075

Librăria *Minerva*, Calea Victoriei nr. 126, tel. 021/3154777

BUZĂU

Librăria *Faust*, str. Cuza Vodă nr. 68, tel. 0238/446885

CLUJ

Librăria *Orfeu*, Piața Unirii nr. 10, tel. 0264/595339

CONSTANȚA

Librăria *Sophia*, str. Dragoș Vodă nr. 13, tel. 0241/616365

CRAIOVA

Librăria *Thalia*, Teatrul Național Craiova, tel. 0251/415782

DEVA

Librăria *Prescom Divers*, str. Ana Ipătescu nr. 11, tel. 0254/213782

GALAȚI

Librăria *Costache Negri*, str. Domnească nr. 27, tel 0236/472927

TG. JIU

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Tudor Vladimirescu nr. 40, tel. 0253/214910

IAȘI

Librăria *Casa Cărții*, Bd. Ștefan cel Mare nr.56, tel. 0232/270479

Librăria *Junimea*, Piața Unirii nr. 4, tel. 0232/412712

Librăria *Academiei*, Bd. Carol I nr. 8, tel. 0232/218297

Librăria *Cubul de sticlă*, Bd. Carol I nr. 3-5, tel. 0232/215683

ORADEA

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Meșteșugarilor nr. 73, tel. 0253/431924

RÂMNICU-VÂLCEA

Librăria *Aldan*, Mag. Cozia, Calea lui Traian nr. 2, tel. 0250/743263

SATU-MARE

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Țibleșului nr. 1, tel. 0261/717503

SIBIU

Librăria *Polsib*, Șos. Alba Iulia nr. 40, tel. 0269/210058

SUCEAVA

Librăria *Casa Cărții*, str. N. Bălcescu nr. 8, tel. 0230/530337

TG. MUREȘ

Librăria *Luceafărul*, str. Trandafirilor nr. 43, tel 0265/250581

Librăria *Romulus Guga*, str. Trandafirilor nr. 23, tel. 0265/261739

TIMIȘOARA

Librăria *Mihai Eminescu*, str. Măceșilor nr. 1, tel. 0256/494123

Librăria *Esotera*, str. Lucian Blaga nr. 10, tel. 0256/431340

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI
ISTORIE

Redactor: Gheorghe Drăgan
Tehnoredactor: Cristina Aiftimie

Bun de tipar: 2004 • Apărut: 2004 • Format 1/ 16 (70 × 100)

INSTITUTUL EUROPEAN • Iaşi, str. Cronicar Mustea nr. 17
cod 700198 • C.P. 161• Tel. Difuzare: 0788.319462
Fax: 0232/230197 • euroedit@hotmail.com • http: //www.euroinst.ro

Tiparul executat la SC *Euronovis* SRL

BCU "A.D. XENOPOL" CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCUIASI/CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

„Aceasta este o ambiţioasă carte asupra Bizanţului din vremea lui Diocleţian (284) şi pînă la cucerirea Trapezuntului de către otomani (1461). Mileniul bizantin este examinat în multe detalii, iar acest fapt este în mod special binevenit într-un moment în care sintezele au devenit rare. Autorul a avut curajul să-şi asume o sarcină corespunzătoare şi vigoarea de a o duce la bun sfîrşit cu succes. Noi toţi trebuie să-l felicităm şi să-i exprimăm recunoştinţa pentru acest nou instrument de lucru pe care ni l-a pus la dispoziţie".

(Nicholas Oikonomides, recenzie în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 49, 1999, p. 329)

INSTITUTUL EUROPEAN

ISBN: 973-611-312-4
vol. II: 973-611-317-5

Pret: 385.000 lei

Pe coperta: Mănăstirea lui Varlaam (a Tuturor Sfinţilor) de la Meteora, ridicată în mai multe etape, începînd cu mijlocul secolului al XIV-lea (Foto: Anda Maleon)